

ИСМОИЛБЕК ГАСПРИНСКИЙ (ГАСПРАЛИ)

ҲАЁТ ВА МАМОТ МАСАЛАСИ

Танланган асарлар

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2006

Ўзбек миллий уйғониш ҳаракати – жадидчилик бошқа қардош халқларнинг бу борадаги ҳаракатлари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, улар бир-бирини тўлдириб турганлиги бугунги кунда янада аён бўлиб қолди. Исмоилбек Гаспринский чор империясидаги мазлум туркий халқларнинг уйғонишида гоят катта роль ўйнаган байроқдор шахслардан биридир. У олим, таржимон, публицист, адиб ва сиёсатчи сифатида XX аср бошида Шарқнинг энг ёрқин сиймоларидан бирига айланган эди. Ушбу китобга буюк маърифатпарварнинг публицистик, адабий-бадиий асарларидан сараланиб киритилган.

Сўзбоши муаллифи — филология фанлари доктори,
профессор **Бегали Қосимов**

Таржимон, тўпловчи, нашрга тайёрловчилар:
Бегали Қосимов, Зайнобидин Абдурашидов

Масъул муҳаррир:
филология фанлари номзоди **Раҳмон Кўчқоров**

Тақризчилар:
профессор **Ингеборг Балдауф**
филология фанлари доктори **Баҳодир Каримов**
филология фанлари номзоди **Улуғбек Долимов**

УЧИНЧИ МУАЛЛИМ

Кўҳна Шарқ Арастуни «Биринчи муаллим» деб таниган эди. Ўрта Осиё уйғонишини бошлаб берган Форобий «Муаллими соний» сифатида тарихга кирди. Замонлар айланиб тўрт-беш асрли турғунлик ва тутқунликдан сўнг туркий оламнинг ўзлигини англашдек жараён бошланди. Буни мутахассислар «миллий уйғониш» деб атамоқдалар. Унинг иккинчи номи ҳам бор — «жадидчилик». XIX асрнинг охири XX аср бошларидаги Русия мустамлакачилиги зулмини бошдан кечираётган туркий халқлар уйғонишининг бошида турган тараққийпарвар зиёлилар синфини тарбиялаб етиштирган Исмоилбек Гаспринский (Гаспрали) эди. Шунга кўра уни «Учинчи муаллим» десак, муболаға бўлмас.

Бу ном юз йил муқаддам туркий дунёдаги энг машхур ном эди. Уни Қашқардан Лондонгача, Санкт-Петербурждан Бомбейгача билар эдилар. У чиқарган «Таржимон» газетасининг 1908 йилдаги 25 йиллик тўйида Хитойнинг «Таранча»сидан табрик телеграммаси келган. 1910 йили эса Франциянинг энг эътиборли журналларидан «Ревю де монде мусулман» унинг миллат олдидаги буюк хизматлари учун номзодини «Тинчлик борасидаги халқаро Нобель мукофоти»га тавсия қилган ва буни хорижий мамлакатлардаги жуда кўп матбуот органлари қўллаб-қувватлаб чиққан эди.

У вафот этган 1914 йилнинг 11 сентябрида машхур Наримон Наримонов ёзади: «Миллат Исмоилбей каби қаҳрамонларини унутса, ўз ҳаётини барбод этажакдир»¹.

Бу баландпарвоз гап эмас. Далил — тарих. У тириклигидаёқ миллатнинг отаси, раҳнамоси деган ном олди. Унинг энг катта хизмати Русия сарҳадида яшаб турган, лекин замоннинг зайли билан бир-биридан узоқ тушган (тўғрироғи, узоқлаштирилган) ва бегоналашиш даражасига етган туркий халқларни бир-бирига танитди. Бехудий сўзлари билан айтганда, «Русиядаги бутун турк-татар халқларини жуда оз тарихий муддатда хайр-хўшлик йўли билан яхлит бир миллий оилага бирлаштирмоққа ноил бўлди».

¹ Қаранг, «Янги дунё» г., 1911 й., 11-сон.

Шарқ халқлари маънавий ҳаётида, хусусан, мактаб-маорифида чинакам инқилоб ясаган, «усули жадид» номи билан тарихга кирган «усули савтия»ни бошлаб берди. XX аср Шарқнинг энг машҳур, энг тараққийпарвар ҳаракатчилигига — жадидчиликка асос солди.

У барча туркий халқларни илм-маърифатда, ҳақ-ҳуқуқда дунёнинг тараққий қилган миллатлари билан тенг, бақамти кўрмоқни орзу қилди. Бутун ақли-вужудини мана шу муқаддас ишга — халқнинг равнақи ва муҳофазаси йўлига сарф этди. Бу шунчаки мутаассибона бир орзу эмас, замонасининг баланд-пастидан хабардор, тарих ва тақдирни теран англаган, Шарқни ҳам, Фарбни ҳам баб-баравар билган ва баб-баравар кўрган бир кишининг аниқ ва режали хатти-ҳаракати эди. Афсуски, унинг бу ишларида айрим «дўстлар»и шаккоклик, кофирпарастлик кўрдилар. Душманлари эса унга сиёсий айб қўйдилар. Туркий қавмларни Русия давлатига қарши бирлаштиришда айбладилар. Ва бу даъволар машғум 30-йилларда жуда «иш» берди. Унинг номи, унинг хотираси авлодлар қалбидан юлиб олинди. Наслларга ўз халқининг қаттол душмани қилиб кўрсатилди.

Ойни этак билан ёпиб бўлмас экан. Ҳақиқат, қанчалар чуқур кўмилмасин, бир кунмас-бир кун юзага чиқар экан. Даврон айланиб, Исмоилбек Гаспринский 80-йилларнинг охиридан яна авлодларига қайта бошлади...

1987 йили «Звезда Востока» журнали Л. Климовичнинг у ҳақдаги «Маърифат хизматида» мақоласини берди. «Йилдиз» 1989 йили «Таржимон»нинг мундарижасини эълон қилди. 1990 йилдан марҳум С. Гафаровнинг у ҳақдаги монографиясини боса бошлади. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»да (1991 йил 15 март) Ш. Турдиевнинг мақоласи чиқди. Булар орасида С. Гафаров тадқиқоти, у тўплаган қимматли материаллар буюк маърифатчининг ҳаёти ва ижод йўлини ўрганишда, айниқса, кутубхоналардан тўла нусхасини топиш деярли мумкин бўлмаган «Таржимон» материаллари билан танишишда бирдан-бир манба бўлиб турибди.

1991 йили Симферополда Исмоилбек Гаспринский таваллудининг 140 йиллигига бағишланган халқаро анжуман бўлиб ўтди. Унда дунёнинг турли мамлакатларидан уч юзга яқин киши иштирок этди. 90 та маъруза тингланди.

Ўзбекистондан файласуф Қ. Хоназаров, адабиётшунос Ш. Турдиев ва камина маъруза билан қатнашдик.

Четда 1950 йилда Гаспринский ҳақида Бурбил деган киши докторлик диссертацияси¹ ёзган ва Гамбургда китоб босдирган. Америкалик Эдвард Жеймс Лаззериани диссертацияси 1973 йилда «И. Гаспринский ва Русияда мусулмон модернизми» номи билан Вашингтонда босилиб чиққан. 80-йилларда эса Туркияда Нодир Давлат² ва Меҳмет Сарой³нинг у ҳақдаги монографиялари дунё юзини кўрди. 1991 йили Тошкентда Э. Аблаевнинг «Исмоил Гаспринский – гуманист, просветитель, педагог» рисоласи босилди. Кейинги тадқиқотлардан бири Хоқон Кримлининг «Крим татарларида миллий кимлик ва миллий ҳаракатлар (1905–1916)» (Анқара, 1996) китобидир...

Ялта – Алупка йўлида баланд-паст уйлари Қора денгизга ястаниб тушиб келадиган Гаспра номли қишлоқ бор. Исмоилбекнинг ота-боболари шу жойдан, Гаспрадан. Исмоилбек ҳам тахаллус нисбани шундан олди. Бироқ у кўпроқ Гаспринский номи билан шуҳрат қозонди. Инқилобгача бўлган ўзбек матбуотида у «Гаспринский» деб берилади. Исмоилбек Гаспрадан унча узоқ бўлмаган, тўрт томони тоғлар билан ўралган Ажикўй (овчи кўй – овчилар қишлоғи)да 1851 йилнинг 21 мартада – қутлуғ Наврўз кунинда таваллуд топди.

Отаси Мустафобей Кавказ ва Қримнинг генерал-губернатори князь Воронцовга таржимон бўлиб ишлаган, садоқатли хизмати учун 1853 йилда поручик унвонига мушарраф бўлиб, дворян мартабасига кўтарилган. Лекин кўп ўтмай, Қрим уруши бошланади. Оила Боқчасаройга кўчиб келади. Ёш Исмоилнинг тарбиясида онаси Фотима ва энагаси Ҳабибанинг хизматлари катта бўлди.

Исмоилни 8 ёшида боқчасаройлик Ҳожи Исмоилнинг эски мактабига берадилар. 10 га кирганда эса отаси Мустафобей онаси Фотиманинг эътирозларига қарамасдан, уни Оқмачит (Симферополь)даги губерния гимназиясига олиб боради. Унда икки йил ўқигач, Воронеж (Ёл Кермон)даги офицерлар ҳарбий ўқув юртига ўтади. Ўн уч ёшида Москвадаги Милютин гимназиясига ўқишини кўчиради. Шу йилла-

¹ Қаранг: Бурбил Густав. Исмоилбек Гаспрани тили. Гамбург университети, 1950, (немисча).

² Давлат Нодир. Исмоилбей (Гаспрани). Анқара, 1988.

³ Сарой Меҳмет. Турк дунёсида маориф ислоҳоти ва Гаспрани Исмоилбек (1851–1914). Анқара, 1987.

ри айрим рус зиёлиларида авж олган буюк рус миллатчилиги Милютин гимназиясига ҳам кириб келган эди. Хусусан, гимназия мураббийларидан ёзувчи М. Катковнинг панславистик қарашлари ёш Исмоилбекда ўзликни англаш ҳиссини уйғотди. Унинг ҳатто Критда юнонлар билан уруш олиб бораётган турк қўшинига кўнгилли бўлиб қўшилиш учун синфдош дўсти, литвалик Мустафо Давидович билан Истанбулга отлангани, Одесса бандаргоҳида қўлга олиниб, орқасига қайтарилгани маълум. Хуллас, 1868 йили Исмоилбек Гаспринский Москвадаги ўқишини битириб, Боқчасаройга қайтади. Соҳасини бутунлай ўзгартириб, Симферополь эрлар гимназиясида ўқийди ва рус тили ўқитувчиси шаҳодатномасини олиб, Занжирли мадрасасида рус тилидан дарс бера бошлайди. Д. И. Писарев, Н. Г. Чернишевский асарлари билан яқиндан танишади. Ўқиш-ўрганиш иштиёқи уни 1872 йилда Францияга бошлаб келади. Вена, Мюнхен, Штутгартда бўлади. Парижда И. С. Тургенев билан учрашади. Унга ассистент-котиб бўлиб ишга киради. Французчани мукамал эгаллайди. «Эълонлар» идорасида таржимонлик қилади. Машҳур Сорбонна университетига ўқишга қатнайди. Испанияга саёҳат қилади. Қайтишда Туркияга келади. Истанбулда Қрим уруши давридан яшаб қолган амакиси Сулаймон афандиникида тўхтайди. Ҳатто Туркиядаги ҳарбий коллежлардан бирига ўқишга кирмоқчи бўлади. Бироқ масалага Туркиядаги рус элчиси аралашиб, иш бузилади. Русия вакили унга рухсат бермайди. Шунга қарамай, у Туркияда қолиб кетади. Ниҳоят, 1876 йили Боқчасаройга қайтиб келади ва Занжирлида рус тили муаллими сифатида ишни давом эттиради. Шу йили у ялталиқ бир савдогарнинг Самурхоним исмли қизига уйланади. Бироқ улар узоқ яшай олмайдилар, ажраб кетадилар. Исмоилбек мутолаага берилади. Кунт ва сабот билан туркий тилни, тарих ва адабиётни ўрганади. Айни пайтда у шарқона анъанавий таҳсилнинг замондан орқада қолганини, шу туфайли мусулмонлар жаҳон тараққиётидан четга сурилиб чиқаётганлигини кўради.

Нима қилмоқ керак? Милютин гимназиясидаги ўқитиш усулини, Сорбоннадаги кўрганларини мусулмон мактабларига кўчирса бўлмасмикин? Ҳар бир мактаб, мадраса ўз низом — дастурига эга бўлмоғи лозим. Диний билимлар қаторида дунёвий фанлар ҳам кенг ўқитилиши керак. Бу, масаланинг бир томони. Иккинчи томони шундаки, ўқишни

назорат қилиш шакллари, билимни баҳолаш мезонлари бўлиши лозим. Умр дегани, ахир, ҳисобли-ку. Бироқ бу гаплар ўртага тушар-тушмас, Гаспринскийга тош отиш бошланди. Уни кофирдан олиб, кофирга солдилар. Таҳдид, дўқ-пўписа кучайиб борди. Исмоилбек ён беришга мажбур бўлди. Ишни ўзгартирди. Шаҳар бошлиғи вазифасига (1878–1884) сайланиб, Боқчасаройни обод қилишга киришди. 1882 йили машҳур Қозон татарларидан миллионер Акчуриннинг қизи Зухраҳонимга уйланди. Улар йигирма йил бахтли турмуш қилдилар. Олти фарзанд тарбия этдилар. «Улардан Дилораҳоним ва Исмоил соғ-саломатлар. Тошкентда яшайдилар», деб хабар берган эди «Йилдиз» журнали 1990 йилда.

И. Гаспринский шаҳар бошлиғи бўлиб узоқ қололмади. Шаҳар Думаси аъзолари Исмоилбекни шаҳар пулини «кўчаларни ёритиш, аҳолига тиббий ёрдамни кучайтириш» каби аллақандай «фойдасиз» ишларга сарф этаётганини кечира олмадилар. Истеъфога чиқишга мажбур этдилар.

Тошкентлик шоир Тавалло бир шеърида «Ҳаволансин, физолансин, билинг, бу бир ҳумо, миллат!..» деб ёзади. Ундаги мантиқ шундай: миллатнинг равнақи учун, биринчи навбатда, ақл ва ғайрат керак. Ғайрат эса иштиёқдан, меҳр-муҳаббатдан туғилади. Ақл ва ғайрат ишончни, ишонч ҳаракатни юзага келтиради. Миллат унга мансуб ҳар бир кишининг жони-жаҳони, бахт-саодати. Бинобарин, ҳумо қуши. У кўкларга парвоз этмоғи лозим. Бунинг учун унга руҳ керак, мадад керак.

«Тамаддундан асар йўқ, зиллату ваҳшат фаровондур», — дейди кескин Муҳаммад Ҳоди. «Тамаддун» — маданиятнинг этагини тутмагунча, ўзгариш бўлмайди. Аниғи — шу. Лекин мана шу ўй-мулоҳазаларнинг ўртага тушишининг ўзи ҳам силжиш. Шунинг учун ҳам ўттиз йил кетди. Тавалло ва Муҳаммад Ҳодининг шеърлари XX асрнинг 10-йилларида ёзилган. Гаспринский бу ҳақда XIX аср 70-йилларининг охирида қатъий хулосага келган. 1879 йили газета чиқариш учун ҳаракат қилиши шундан. 1881 йилги «Русия мусулмонлиги» китобида Исмоилбек буни атрофлича асослаб берган эди. Жумладан, унда кўтарилган энг муҳим масалалардан бири Русиянинг ўз мусулмон фуқароларига муносабати масаласи эди.

Ўрта Осиё ва Русия муносабатларига оид деярли ҳамма тадқиқотларда бир кўчирма китобдан китобга кўчиб юра-

ди: «Русия Шарққа нисбатан прогрессив роль ўйнайди... Русиянинг ҳукмронлиги Қора денгиз ва Каспий денгизлари ҳамда Марказий Осиё учун маданийлаштирувчилик ролини ўйнайди». Унинг асли сал бошқачароқ. Майли, гап ҳозир унинг қай даражада аниқ берилганлигида эмас. Чамаси, ўша пайтда Ўрта Осиё муносабатлари кенг муҳокама қилинган ва юқоридаги нуқтаи назар кенг ёйилган.

«Сўнгги йилларда Русиянинг Шарқдаги буюк маданийлаштирувчилик хизмати ҳақида тез-тез ўқишга ва эшитишга тўғри келмоқда, — деб ёзади Гаспринский «Русия мусулмонлиги» асарида. — Хўш, бу хизмат нимада намоён бўлиши керак? Наҳотки, унинг маъноси қозини уезд бошлиғига, ноибни приставга, бекликни областу губернияга, ушрни тан солиғию яна бошқа «бер-бер»ларга, ипак тўну бешметни дворянлик ёқасига алмаштириб қўйишдан иборат бўлиб, бошқа қилинадиган иш қолмаган бўлса?»

Гаспринский «Русиянинг Шарқдаги маданийлаштирувчилик роли»га мана шундай танқидий қарайди ва у саволга салбий жавоб беради. Чоризм сиёсатини, аксинча, атайин халқни илм-маърифатдан узоқда сақлаб келаётганликда, мусулмонларнинг тилини, динини, турмуш тарзини бузишда айблайди. Буларнинг ҳаммасини аниқ далиллар, мисоллар билан кўрсатиб беради. Аслини олганда, буни рус маъмурларининг ўзлари ҳам кўп-да яширмайдилар. Одесса генерал-губернатори Х.Х.Рооп бир муносабат билан Боқчасаройга келган эди. Гаспринскийнинг унга таржимонлик қилишига тўғри келади. Бош мадрасага, Занжирлига бордилар. Генерал-губернаторнинг ўзи ҳам бу ердаги аҳволдан ҳайратда қолди. «Жаноблар, бизнинг давримизда маҳбусларнинг, жиноятчиларнинг яшаш шароити сизнинг болаларингиз ўқийдиган шароитдан яхшидир», — дейди. Буни бир гуруҳ шовинистлар тан олмайдилар, холос.

Бир томондан миллатни маҳв этиб келаётган жаҳолат, иккинчи ёқда чор ҳукуматининг изчил, режали руслаштириш сиёсати. Русиядаги мусулмонларнинг тақдири қандай бўларкин?

Польшада руслаштириш сўнгги 20 йилда қизгин паллага кирди. «Познандай шаҳар шундай қисқа муддатда немислаштирилди-ку, бизнинг қўлимиздан бундай иш келмай-дими» демоқдалар. Умуман олганда эса, катта миллатларнинг кичкиналарини ном-нишон қолдирмай ютиб юборга-

ни тарихда бўлган. Британиядаги англо-сакслар чапишмасини олинг. Араблар-чи? Шимолий Африканинг тубжой халқини босиб олиб, «ҳазм қилиб» юбормадиларми?

Русияда «гайрижинс» саналган, лекин нуфусига кўра иккинчи ўринда турувчи, асосан туркий қавмларни ташкил этувчи мусулмонларнинг аҳволи яхши эмас. Чор ҳукмронлиги мусулмонларни тараққиётга, маданиятга олиб бораётгани йўқ. Аксинча, саводлилик 50 — 60 фоизгача борувчи татарлардаги мактаб-маориф сўнишга юз тутди...

Шунча шаҳарлар бунёд этган, фан ва маданиятнинг ўнлаб доҳийларини, ҳарбу зарбнинг оламжаҳон валломатларини дунёга берган мусулмон қавми наҳотки, сувга тушган тошдек зим-зиё кетса?!

Бу дардли ўйлар Исмоилбекка тинчлик бермайди. Маҳаллий «Таврида» газетасида кетма-кет мақолалар эълон қилади. Улар ўша 1881 йилнинг ўзида алоҳида рисола бўлиб босилди. Бу рус тилида ёзилган «Русия мусулмонлиги» номли асар эди.

«Русия мусулмонлиги» ҳажман катта эмас, икки босма тобоқ атрофидаги ихчам бир рисола. Лекин унинг аҳамияти жуда катта. У Русияда яшовчи мусулмонларни шу мамлакатнинг тенгҳуқуқли фуқароларига айлантириш ва айни пайтда уларнинг миллий ва диний ўзлигини сақлаб қолишга қаратилган дастурдир.

Хўш, руслар ва мусулмонларнинг ўзаро муносабатлари қандай асосларда қурилмоғи лозим? «Руслар ва рус мусулмонлари бир заминда, бир қонун остида тасодифий ҳамроҳлар, пешонага битган кўшнилари сингари яшайдиларми ёки улуғ, муаззам ватанимиз халқларининг буюк оиласида фарзандлар мисоли ўзаро қардошлик алоқаларини йўлга қўядиларми?» Нима бўлганда ҳам давлат мустақкам, мамлакат осойишта бўлмоғи керак. Пировард мақсад — шу. Муносабатларга келганда, ҳал қилишнинг икки йўли бор.

1. Руслаштириш орқали миллатлар бирлиги — ҳамкорлигига эришиш.

2. Тобеъ миллатни маънавий-руҳий такомиллаштириш — етказиш орқали ҳамфикрликка эришиш. Биринчиси — Польшада ўтказилаётган йўл. Иккинчиси — Финляндияда.

Ассимиляция сиёсати, қанчалар назокат билан олиб борилмасин, зўравонликка, иккинчи бир халқнинг қонуний

хуқуқини чеклашга олиб борадики, шунинг ўзиёқ ҳар қандай кишининг ундан ихлосини қайтаради. Энг тўғри йўл иккинчи йўлдир. Ҳаёт осойишта, ҳатто бир қадар фаровон Америкада, Швейцария, Австро-Венгрияда биз иккинчи ҳолни кўриб турибмиз.

Ҳўш, тобеъ миллатнинг, хусусан, мусулмонларнинг маънавий камолотини қандай таъмин этиш мумкин?

Мусулмонлар жамоа-жамоа бўлиб яшайдилар. Ҳар бир жамоа ўзига хос жажжи бир давлат. Ўз қонун-қондаси, урф-удуми бор. Булар бари ислом руҳи, тартиботи билан боғланган. Каттага ҳурмат, кичикка шафқат — ақида. Ҳаммаси учун асос — Қуръон. Бунда табақа йўқ. Аллоҳнинг олдида барча тенг.

Ҳар бир жамоанинг ўз мактаби, масжиди бор. Бир неча жамоада муштарак жомеъ масжиди. Сўнг мусулмоннинг ҳам олий мактаби, ҳам академияси ҳисобланадиган — мадраса. Мусулмон жамоаси учун 10—20 оила кифоя. Уни тақдир қайга элтиб ташламасин, мазкур тартиблар асосида бирлаша олади. Чунки мусулмончилик бу эътиқодгина эмас, турмуш ҳамдир. Шу сабаб, уни «ютиб юбориш» ҳаддан ташқари қийин. Бир вақтлар Литва князлари татар суворийларини ҳарбий юришлари, шахсий муҳофазалари учун ёллаганлар. Ўтган йили уларнинг авлодларини кўрдим. Номлари, тиллари ўзгариб кетган, лекин ҳали ҳам мусулмонликни ушлаб келадилар. Ишондимки, мусулмонликни йўқотиб бўлмайдди, дейди Гаспринский.

Мусулмонларни тенглик, озодлик, фан ва маориф заминиди маънавий такомиллаштиришга ва у орқали руслар билан тенг ҳуқуқли бўлишига эришиш лозим.

Бу Гаспринский келган биринчи хулоса эди. Бу маънавий такомил мусулмонларнинг ўз тиллари, ўқув воситалари орқали амалга оширилмоғи лозим. Рус мактабларида ўқиб, рус фани, адабиёти, матбуоти орқали камол топувчи мусулмонлар бармоқ билан санокли даражададир. Рус-тузем, рус-татар мактаблари деб аталган ва ғайрируслар учун мўлжалланган мактаблардан бирор натижа чиқиши мушкул. Исмоилбекнинг ўзи бир вақтлар шундай мактабларнинг ашаддий тарғиботчиларидан эди. 6—7 йиллик тажрибадан сўнг ташлаб кетди. Симферополдаги татар ўқитувчилар семинарияси ҳам ҳеч бир самара бермаётир. Шуларга кетаётган вақт ва харажат ушбу керакли билимларни му-

сулмон болаларининг ўз тилида ўрганишига сарфланганида самараси тамом бошқача бўлур эди.

Ахир, кўзи боғлиқ одам атрофдагиларнинг кимлигини билмаса, улар билан қандай яқинлашиб кета олади? Ҳатто рус бошланғич таълими асли ўзаги биргина Малорусияда натижа бермаган бир пайтда, уни қандай қилиб татарларга қўллаш мумкин? Сиз рус мактабларига тарбия ва маориф учун немис тилини жорий қилиб кўринг-чи, нима бўларкин. Энг сара ўқитувчиларни, энг кейинги воситаларни сафарбар қилганингизда ҳам кутилган натижага эриша олмайсиз. Рус тилининг ўрни эса «гайрижинс» мусулмон мактабларида бундан ҳам аҳамиятсизроқдир.

Масаланинг яна бир нозик томони бор.

Ҳар бир мусулмон эътиқод ва турмуш тақозосига кўра тўғри, ҳалол бўлишга интилади. У маърифатли бўлгани сайин бу хусусиятлари кучайиб боради. Лекин тақдир тақозоси билан у ёки бу чет тилини у ёки бу даражада ўзлаштирган айрим мусулмонлар етарли илмий заминга эга бўлмай, европачиликнинг зоҳирий томонларини илиб оладилар-да, умрларини зоеъ кеткизадилар. Булар ўз қавмларининг яхши сифатларини йўқотиб, ўзгаларнинг иллатини ўзлаштирган кишилардир. Улар, кўпинча, ёшлиқларида «ишқибоз»лик билан машғул бўлиб, кексайганда ўз гуноҳларини ювиш учун ҳаётдаги ҳар бир янгиликка, маърифат ва тараққиётга қарши оёқ тираб туриб олувчи олчоқ, юзсиз кишилардир. Исмоилбек мусулмонларнинг бундай хилини Русия мусулмонлари орасида ҳам, араблар, турклар орасида ҳам жуда кўп кўрди...

Маърифатни тил эмас, билим беради. Русия мусулмонларининг ҳаётини рус тили эмас, энг осон, энг таъсирчан воситалар билан ўзлаштириладиган илм-фангина ўзгартириши мумкин. Ва бунда асосий восита, Исмоилбек фикрича, анъанавий мактаб, мадраса бўлмоғи керак. Бошланғич мактаб ҳар бир мусулмон жамоасида бор. Мадраса ҳам етарлик. Эътибори ҳали ҳам баланд. Замонлар бўлганки, мусулмонлар ўз мадрасаларида илми ҳандаса каби ўнлаб зарурий фанларни ўрганганлар. Уларда жаҳоний олимлар мударрислик қилганлар. Уларнинг тор, икки қаватлик ҳужралари илм-фан оламининг қанчадан-қанча кашфиётларига гувоҳ бўлган.

Қани ўша мадрасалар?

Мадрасалар бор. Илгариги фан, гайрат, энг муҳими — рағбат йўқ. Бунинг сабаблари кўп, албатта. Шулардан бири анъанавий мактаб-мадрасаларнинг иқтисодий заминдан узилганлиги — чор ҳукумати томонидан вақф ерларининг олиб қўйилганлигидир. Хуллас, ҳозирги мадрасалар илмхона эмас, қорихона. Мақсад ҳам, усул ҳам қорилик, кўр қорилик. Унинг зах ҳужраларида 15 — 20 йилда олинадиган билимни замонавий ўқув юртларида 3 — 4 йилда эгаллаш мумкин. Инсоннинг умри шу қадар қадрсизми? Дарвоқеъ, мадрасаларнинг ночор савияси ҳақидаги кескин гапни 30 йил бурун Шиҳобиддин Маржоний айтган эди. Гаспринский «Таржимон»ни чиқаришга 4 йил деганда зўр-базўр рухсат олиб, унинг дастур-йўналиши хусусида шаҳарма-шаҳар кезиб, суҳбат ўтказиб юрганида унга самимий қўл узатганлардан, чин дилдан қўллаб-қувватлаганлардан бири ҳам мана шу машҳур тарихчи бўлди.

Мадрасаларни янгилаш керак.

Агар руслар ўз мусулмонлари учун даврида илм-фаннинг қанчадан-қанча яловбардорларини етказган шонли мадрасаларни рус заминида қайта тиклаганларида эди, ватан ва инсоният олдида буюк хизмат қилган бўлур эдилар.

Шундай қилингудек бўлса, рус тили ва фанига путур етадими? Ватан маърифати, умуминсоний маданият ютмайдими? Қанчадан-қанча англашилмовчиликларнинг, бахтсизликларнинг олди олинмайдими? «Эҳтимол, рус мужиги ҳам ҳеч нарса ўқимайди, ҳеч бало билмайди, яшаяпти-ку!» деб менга эътироз билдиришлари мумкин, — ёзади Гаспринский. — Биринчидан, у жуда ёмон яшайди, ҳеч нарса ўқимаганлиги учун бошида минг бир бало; иккинчидан, нима бўлганида ҳам, биргина келиб чиқишининг ўзи, тарихий анъаналари уни рус ҳаётига, тартибларига турмуш ва қарашлари тамом бошқача мусулмонга қараганда яқин қилиб қўяди».

Бу китоб босилиб чиқиши билан великорус шовинистларининг қаттиқ қаршилигига дуч келди. Айниқса, мусулмонларнинг мактаб-маорифини миллий асосларда қуришлари лозимлиги — миллий мактаб ҳақидаги фикрлар ёқмади.

Буни у биларди. Москвада Милютин гимназиясида ўқиб юрган пайтлари шовинистлиги билан донг қозонган М.Н.Катков билан бу масалада кўп тўқнашган эди. Унинг муҳаррирлигида чиққан «Московские ведомости» газетаси

билан «Русский вестник» журналини мунтазам ўқиб борар эди. Унинг нуқтаи назари Тошкентда Н.Остроумов ва М.Мироппиев, Қозонда Н.Ильминский билан айнаи бир хилда эканлигини яхши биларди.

1882 йилнинг 30 августида Н.Остроумов директорлик қилган Тошкентдаги Ўқитувчилар семинариясида йиғилиш чақирилади. Мавзу — ғайрижинс (инородец) мусулмонларнинг маорифи асосларини қандай принциплар ташкил этмоғи керак? Маърузачи — М.А.Мироппиев.

«Агар биз таклиф қилинган лойиҳани қабул этсак, — дейди маърузачи, — шу чоққача мудраб ётган мусулмон мутаассиблигини уйғотиб юборамиз ва бу билан кўксимизда илонни асраган бўлиб чиқамиз. Шу сабабли, — хулоса чиқаради нотик, — мусулмонларимиз маорифининг асосида уларни руслаштириш... исломни бузиш... умуман диний жиҳатларини бузиш... ётмоғи лозим» («Туркестанский сборник», том 361, стр. 144).

Маърузачи Тошкент Ўқитувчилар семинарияси 15 йилдан буён ерли аҳолини жалб қилолмаётганидан зорланди. «Бизнинг бурчимиз ерлиларни мактабимизни севишга, ҳурмат қилишга ва ишонишга мажбур этмоқдир».

Н. Ильминский турк-татар халқининг мактаб-маорифига дахлдор ҳар бир илгари силжишни рус халқига қарши ҳаракат деб биларди. Синоднинг обер-прокурори К. П. Победоносцевга ёзган бир хатида очиқдан-очиқ «Русиядаги мусулмон халқларига биронта ҳам ижтимоий-сиёсий ҳуқуқ бермаслик керак», дейди. Дарвоқеъ, туркий халқлар алифбоси билан кўпдан шуғулланиб келаётган турк профессори А. Эржиласин Гаспринский анжуманидаги (1991) маърузасида ғалати бир фактни келтирган эди. Маълум бўлишича, Н. Ильминский 1876 йили туркий халқларга рус алифбосини жорий қилиш таклифи билан чиққан экан. Унинг фикрича, ҳар бир турк қавмининг ўз тилига ва алифбосига эга бўлишига эришиш лозим. Шунда уларни ажратиш осон кечади. Бу ғоя инқилобдан сўнг режали, босқичма-босқич амалга оширилди. «Йилдиз» журналининг 1989—1991 йил сонларида эълон қилинган С. Гафаров монографиясида ҳам бу ҳақда қизиқарли материаллар келтирилган.

Исмоилбек Русия қоидаларини синчиклаб ўрганди. 1882 йили «Солномаи туркий», «Мирьоти жадид» номларида 2 рисола эълон қилди. «Русия мусулмонлиги» асарида кўта-

риб чиққан масалаларни амалга оширишни матбуотдан бошлади.

Вазиятни ўзгартириш учун уни олдин англатиш керак. Бунинг учун эса минбар зарур. «Таржимон» мана шундай зарурат туфайли юзага келди: «Бир бечора фақирни кўрсак, ачинамиз. Ўлаётган бечорани кўрсак, юрагимиз изтиробдан оғрийди. Ҳатто бир ҳайвоннинг қийналиши раҳмимизни келтиради. Лекин бир эмас, минглаб кишиларнинг, бутун бир халқнинг жаҳолатдан мислсиз қийналаётганини кўрмаймиз...»

Газетанинг дастлабки сонларидан бирида шундай сўзлар бор эди.

Бир кишининг фожиасидан ларзага тушамиз, ёрдамга шошамиз (яхши!), лекин миллионларнинг фожасига, бутун бир халқнинг, миллатнинг кўз олдимизда йўқ бўлиб кетаётганлигига бефарқмиз...

Биз жоҳил ва чорасиз бўлмасак эдик, тупроқларимизнинг бойлиги ҳозиргидек бошқаларнинг мулки бўлмас эди ва бизнинг номимизга ҳам ҳурмат зиёда бўлур эди. Бизнинг энг катта душманимиз — бошимиздан оёғимизгача қоплаб олган омонсиз жоҳилликдир, жаҳолатдир...

Мана шуни англатмоқ, етказмоқ керак эди. Ундан қутулмоқ, ҳаётни илм-маърифат асосига қурмоқ лозим эди. 1880–1881 йиллар давомида Исмоилбек матбуот нашрига рухсат сўраб, бир неча марта Русия ички ишлар вазирига мурожаат қилади. Жумладан, 2 марта газета, 1 марта журнал чиқариш учун рухсат сўрагани ва ҳаммасига рад жавоби олгани маълум¹. 1882 йилдагина у бунга муваффақ бўлди.

1883 йилнинг 10 апрели Русия мусулмонлари ҳаётида матбуот куни бўлиб тарихга кирди. Шу куни газетанинг биринчи сони босмадан чиқди. Бу куннинг яна бир маъноси бор эди. Роса юз йил олдин худди шу куни мустақил Крим хонлиги тугатилган, эрк қўлдан кетган эди.

Бу ишлар осон кечган эмас, албатта. Русиядаги эътиборли демократик кучларнинг подшога таъсири, қайта-қайта мурожаатлар, Гаспринскийнинг уч йил давомида неча марта лаб Санкт-Петербургда бориб келишлари натижасидагина у амалга ошди. Ниҳоят, уни ярми русча ҳафталик газета сифатида чиқаришга рухсат олинди. Бироқ рухсатдан сўнг обуна муаммоси билан иш бошланди. 1884 йилга бориб,

¹ В. Ганкевич. На службе правде и просвещения. Симферополь, Доля, 2000, с. 24–25.

уларнинг сони 1000 тага етди. Шундан 200 таси Туркистондан эди.

Унга муносабат узоқ вақт мусулмонларнинг ўзида нотекис кечди. «Вақт» газетасининг муҳаррири Фотиҳ Каримовнинг «Таржимон» билан боғлиқ ёшлик хотирасини кўп гапирадilar. Унинг отаси Филмон Каримов Қозоннинг эътиборли уламоларидан эди. Бир куни Фотиҳнинг кўлида «ғайридин» «Таржимон»ни кўриб қолади-ю, ғазабга минади. Номусга чидай олмай, ўғлини ҳатто ўлдириш даражасига етади. Бир оз мулоҳаза қилгач, бу ёш бола бўлса, айб ўша муҳаррирда, ўша бузғунчини йўқотиш керак, деган хулосага келади. Шунга қарамай, у билан бир юзма-юз бўлиш, йўлдан қайтариш, бошқа иложи қолмаса, ўлдиришни кўнглига тугиб, редакцияга боради. Лекин учрашувда қаттиқ адашганини пайқаб қолади. Аксинча, унга меҳр қўяди, ғоя ва маслагини тўлалигича қабул қилади. Ҳатто ўғли Фотиҳни ўзи бош бўлиб Истанбул университетига ўқишга йўллайди.

Газета олиб борган ишга қайтайлик.

«Суюкли дўстларим, — мурожаат этади у ўз ўқувчиларига, — бизнинг учун энг гўзал иш илм ва маориф ишидир. Энг муқаддас интилиш илмга, маорифга интилишдир. Чунки инсонни инсон этган меҳнат ва билимдир. Билим маданий турмуш (цивилизация)га етишиш воситасидир. Маданий турмуш эса инсоннинг яшаш мақсади ва усулидир...»¹

Билим эса мактабдан, савод чиқаришдан бошланади. Бинобарин, масъулиятнинг энг каттаси муаллим зиммасида. Лекин унинг аҳволи-чи?

«Турк-татар миллати муаллимларининг меҳнатидек оғир меҳнат йўқдир, унингдек унутилган, унингдек қадр-қиммати камситилган киши йўқдир, — деб ёзади Гаспринский «Муаллим» мақоласида.

... Агар бизнинг орамизда яхши одамлар бўлсалар, булар бошлаб мактаб муаллимларидир. Агар бизда фойдали одамлар бўлса, булар ҳам муаллимлардир...

Шараф сизга, муҳтарам ўқитувчилар! Мусулмонларда гурурланмак учун бирор нарса бўлса, булар ҳам сизсиз!

Сизнинг фидойи меҳнатингиз қадрига етмаганимиз учун, сизни фақирликда, муҳтожликда қолдирганимиз учун бизларни, ўқитган болаларингизнинг оталарини кечирингиз!»²

¹ «Таржимон» г., 1884 йил, 14-сон.

² «Таржимон» г., 1883 йил, 14-сон.

Муаллимлик қадрсиз, шарафсиз. Мактаблар ночор. Мад-расалар ночор. Лондонга боринг-да, биринчи дуч келган мактабга кириш, 10–12 ёшлик болаларнинг фикр-қарашлари қанақа? Биздаги қирқ ёшлик кишилардек фикрлайдилар. Бир неча тил ўрганадилар, 7–8 фан ўқийдилар. Ўқиш-ёзиш, бошланғич ҳисоб мактаб дастурига кирмайди. Буларни болалар 5–6 ёшда уйда ота-онасидан ўрганадилар. Мактабда илм ўргатилади. Кўчага чиқсангиз, оддий одамлар ҳуқуқ ва фалсафа, ижтимоиёт ва сиёсат ҳақида шундай фикрлайдиларки, ҳайрон қоласиз. Кутубхоналарда хилма-хил тилларда миллионлаб китоблар. Университетларга, академияларга кирмайлик, биз у ерда бирор нарса англай олмаймиз. Фабрика- заводларга киргудек бўлсак, унда кўрганларимиз биз учун охир замоннинг ўзи. Беш юз йиллик эман қалинлигидаги маъданни ёғдай кесадилар, минг пудлик темир чўкич уни бир дазмоллаб, инжа тунукага айлантиради...

Инглизлар бунга меҳнат ва билим туфайли эришдилар. Бинобарин, ижодий, ихтисосли меҳнат инсоннинг бурчи – вазифаси, инкишоф ва тараққиёт эса унинг маҳсулидир...

«Таржимон»нинг 1883 йил 15-сонида босилган «Меҳнат ва тараққиёт» мақоласида шу ҳақда гап кетган эди.

Мактабни, маорифни янгилаш керак. Унга янги руҳ киритиш лозим. Иккинчи томондан, миллатнинг рағбати, ҳимояти керак. Буларнинг ҳаммаси учун, бир сўз билан айтганда, ғоя, ҳаётбахш ғоя керак. Ва у бутун миллатнинг ақлу шуурига, феълу аъмолига ўтмоғи лозим. Шундагина у ҳаётлий кучга айланади.

«Таржимон»даги мақолалардан бири «Ғоя» деб номланган эди. «Халқлар ҳаётидаги барча буюк воқеаларнинг тағзаминида у ёки бу ғоя ётади. Энг улуғ кашфиётлар, аввало, улар ҳақидаги орзу-ниятлардан бошлангандир», – деб ёзган эди муаллиф.

Ислом ғоялари бир гуруҳ арабларнинг атрофига ярим дунёни бирлаштирди. Москва атрофига бирлашув ғояси улуғ Русияни майдонга келтирди. Тенглик ва озодлик ғояси французлар мавқеини Европада сарбаланд қилди...

Аксинча, ғоясизлик, мақсадсизлик миллатни заиф қилади, уйқуга, турғунликка судрайди. Тарих неча марталаб ақлистеъдодига гувоҳ бўлган Шарқ халқлари нега бундай залолатга ботди? Неча-неча юз миллионли хитойлар, ҳиндлар

сўнги минг йил давомида ўзларини ҳеч нарсада кўрсата олмасдан қўшни халқлар етовига тушиб қолдилар? Сабаби — ғоясизлик. Турғунлик.

«Таассуфки, Русиянинг мусулмон жамиятида асл ва чи-накам ғоя, орзу йўқ. Улар ёлғиз шу куннинг, шу дақиқа-нинг манфаати, шу биргина қоринни тўқлаб олиш ман-фаати билан яшайдилар ва ҳозиргидан бир неча баробар яхшироқ меҳнат қилмоқ ва янада яхшироқ яшамоқ мум-кинлигини билмайдилар. Бизда тушни таъбир қилувчи ри-солалар, гул ва булбул ҳақидаги қўшиқлар, ўзи бир қарич, соқоли қирқ қарич полвон ҳақидаги китоблар кўп, аммо миямизни қоплаб олган туманни тарқатувчи, аҳволимизни тушунтириб бергувчи, тараққиёт хусусида, келажак хусу-сида ўйлашга, илгарига интилишга мажбур этадиган бирор китоб йўқ. Бас, шундай экан, маорифга, тараққиётга инти-лишни ўз олдимизга вазифа ва орзу қилиб қўймоқ керак эмасми? Биз бу тансиқ, мўътабар ғоя билан иш тутсак, янгидан жонланамиз, руҳланамиз, ҳаётимиз гўзаллашади, фикрларимиз, интилишларимиз эзгу ва мақсадли бўлади, орамизда эътиборли, фаолиятчан кишилар, ижодкор ва жамоатчи арбоблар юзага келади. Эзгу ғоялар бизга ҳам куч, ҳам восита берадилар. Бу куч ҳозирда бизда бор, лекин қолоқлик, турғунлик, жаҳолат унинг қўл-оёқларини банд этиб маҳв қилмоқда».

Буни у 1895 йили ёзади. Лекин бу қараш унда 70-йиллар-да, эҳтимолки, Парижда юрган кезларида шаклланган ва 80-йилларнинг бошида маслакка айланган эди. Газета шуни амалга оширишдаги биринчи қадамлардан бўлган эди.

1884 йили Гаспринский яна бир ишга қўл уради. 12 бо-лани янгича — «усули жадид» билан ўқитишга киришади. Ва 40 кунда бурро саводини чиқаради. Имтиҳон қилиб, бо-лаларнинг ота-оналарини таклиф этади. Четдан кишилар келиб кўрадилар. Ҳамма бир оғиздан «усули жадид»нинг беқийёс имкониятини эътироф этади.

Айрим мутахассислар бу усулни, айниқса, унинг моҳи-ятини ташкил этган «усули савтия»ни рус маорифчилиги, хусусан, Д.Ушинский номи билан боғлайдилар. Эҳтимол. Ле-кин, Гаспринский дунё кўрган киши эди. Шу сабаб, у бир халқ маорифи, айниқса, бир киши тажрибаси билан чек-ланиб қолмаган бўлиши керак.

Хуллас, Исмоилбек икки йилда эски мактабда беш йилда

олинадиган таҳсилни ўргатишга муваффақ бўлади. Чунончи, Бекир Эмакдоров деган ўқитувчини жалб этиб, 6 ойда ўқувчиларнинг саводини чиқаришга улгуради¹. Сўнг улар учун «Хўжаи сибён» («Болалар муаллими») ² номли биринчи дарсликни тузади. Дарслик тўрт қисмдан иборат эди. 1-қисмда «Алифбе»га 27 дарс ажратилади. Қолган қисмларда турли фойдали маълумотлар ва ҳикоялар берилади. Улар орасида «Икки улуғ шоир» сарлавҳаси остида Пушкин ва Навоий ҳақида ҳам маълумот берилган эди.

«Ҳозир дунёда яшаш учун инсонлар кўп билиш ва кўп ҳаракат қилишлари лозим, — деб ёзади Гаспринский 1898 йилда. — Ҳар бир одам бошланғич диний таълимотни ўргангандан сўнг кундалик ҳаётда ўта зарур бўлган билим, ҳунар ва бошқа нарсаларни ўрганмоғи керак. Буларнинг барчаси таҳсил ва таълим билангина майдонга келади.

Бизнинг мусулмонлар фақатгина бир қадар Қуръони карим ўқиш ва баъзан бир-икки сатр ёзишни ўрганиш учун ўз ёшлиklarини барбод қилиб, замонавий таҳсилдан беҳабар қолмоқдалар. Агар мактаблар таҳсили яхши бир усулга ўтказилса, беш йиллик ўқиш мукамалроқ даражада икки йилда тамом қилиниб, қолган уч йилда эса бошқа илмларни ўрганиш мумкин.

Шундан келиб чиқиб 1884 йили Боқчасаройда бир мактабда янги усулни жорий қилган эдим. Натижаси ўйлаганимдан ҳам яхшироқ бўлди. Бир қанча мактаблар ҳам бу усулни қабул қилиб, ислоҳ бўлди. Бошқа вилоятлардан усулимни кўришга келганлар сабабли турли жойларда 200 дан ортиқ мактаблар ушбу усулни қабул қилди...»

Гаспринский жаҳоннинг тараққий қилган миллатларидан орқада қолиб кетишимизнинг сабабларидан бири деб ўз давридан узилган ўқиш-ўқитиш усулини кўрсатади. «Эски усул»да ўқиган ва ўқиётганларни ҳеч бир камситмаган ҳолда «усул»ни янгилаш шартлигини уқдиради. Биз таклиф қилаётган усул осмондан тушган эмас, эскини янгиламоқдир, — дейди. «Жадид (янги) усулнинг ёйилиши учун қилаётган ҳаракатларимиз сизларга ва илмга бир хизматдир. Чунки ота-

¹ Қаранг: Исмаил Гаспринский — великий просветитель. Симферополь. 2001. с. 107 — 121.

² Усули жадид мактабларининг илк дарслиги бўлган бу китоб дастлаб 1884 йили чоп этилган. 1910 йилга қадар 26 марта босилган (Қаранг, юқоридаги китоб, 57-бет).

боболаримиздан қолган миллий мактабларни ислоҳ этиш усули жадид демакдир. Бошқа бир ўқув, бошқа бир мактаб дегани эмас. Усули жадид оз вақтда кўпроқ ва янада мукамалроқ ўқитиш йўллари кўрсатади. Бундан бошқа нарса эмас».

Буюк ислоҳотчи 5–6 ёшдан 10–12 ёшгача бўлган турли савия, қарашдаги болаларнинг бир синфда маълум бир тартиб-қоида сиз 7–8 соатлаб бир муаллим қўлида, кўпинча бир нарсани такрорлаб ўтиришини, уларнинг ўзлаштириш ва билимлари мутлақо назорат қилинмаслигини тарбияга хилоф билади. Алифбони билар-билмас, ўқувчи учун тушунар сиз арабий ё форсийга ўтиб кетилишини хато ҳисоблайди.

Янги усул мактабда қуйидагиларга риоя қилиш лозим:

1. Синфда (мактабда) болалар сони ўттиздан ошмасин.
2. Болаларни фақат икки дафъа – ёз ва қиш бошларидагина қабул қилиш мумкин.

3. Ҳар қабул нечта бўлишидан қатъи назар бир синф бўлсин.

4. Ҳар бир муаллимда кўпи билан 3–4 синф бўлсин.

5. Агар мактаб уч синфдан иборат бўлса, дарслар кетмакет, маълум уйғунликда қўйилмоғи лозим.

6. 7–9 ёшлардаги бола 7–8 соат узлуксиз ўқий олмайди. Унинг учун 5 соат кифоя. Ҳар дарсдан сўнг 10 дақиқа таънаффус лозим.

7. Жума ва байрам кунлари дам олинади.

8. Ўн ой ўқишдан сўнг ёзнинг иссиқ кунларида таътил бўлиши мақсадга мувофиқ.

9. Дарс зериктирмаслиги лозим. Беш соат давомида турли беш фандан дарс олиш оғир эмас, лекин беш соат фақат бир дарс билан машғул бўлиш дарсдан боланинг кўнглини совутади.

10. Ўқувчиларни уришга, сўкишга ҳожат йўқ.

11. Ҳар ҳафта сўнгиде ўқувчига ҳафталик баҳо бериш лозим. Ҳафта давомида дарсларни яхши ўзлаштирган ўқувчиларга аъло баҳо қўймоқ керак.

12. Синфнинг деразалари катта, ичкараси эса кенг ва ёруғ бўлишига аҳамият бериш керак... Совуқ хонада дарс бериш, илм ўргатиш беғуноҳ болани жазолаш билан баробардир...

Тарихимизда жадидчилик деб ном олган ва вакиллари гина эмас, унга бир тегиб ўтган киши ҳам савдогар буржуа, қаттол душман, йўқсул – пролетариатни эзиб қонини ичган қонхўр сифатида қатағон қилинган ҳаракат шундан бошланган эди.

Бу «қаттол душман» «усули жадид» билан ўқитишнинг қоидаларини шундай тушунтиради:

1. Бутун алифбони бирдан ўргатиш жуда қийин. Аввало уч, беш ҳарфни кўрсатиб, ўргатиш анча енгил.

2. ... биринчи дарсдан ўқувчиларни ёзишга ўргатиш лозим.

3. Дарслар муайян соатларга, қисмларга ажратилиб («ҳисса-ҳисса») ўргатилиш лозим.

4. Ўқувчи бир дарсни ўзлаштирамагунча иккинчисига ўтилмаслиги керак.

5. Ҳарфлар билан таништирганда, улар ҳақида кенгроқ маълумот берилгани яхши. («Мутлоқ ҳар ҳарфинг садосини, савтини, махражини баён этмали»). (Гаспринский худди шу сабабли жорий этган усулининг «савтия» – товушли деб ном олганини таъкидлайди.)

Ҳарфларнинг ҳар бири сўздаги ўринларига қараб, муайян шаклга эга бўлади. Ўқитувчи бунини бутун ўқиш давомида диққатидан қочирмаслиги керак.

Ҳар бир хусусий ёки жамоа мактабида, биринчи навбатда, қуйидаги икки нарсага риоя қилинмоғи лозим:

1. Синф хонаси болалар ўтиришлари ва ўқиб, ёзишлари учун мос бўлиши керак. Унинг ичи ёруғ, салқин ҳамда парталар қўйилган бўлиши лозим. Парталарга қарши деворда ёзмоқ ва ёздирмоқ учун доска (лавҳа) қўйилиши керакки, унда бўр билан ёзиб, ўчирилади.

2. Агар мактабнинг сарф-харажатларига етгулик вақфи бўлмаса, ўқитувчи кун кўришига етарлик даражада ойлик маош тайин қилинмоғи лозим.

Болаларни ҳар олти ойда имтиҳон қилиш, йил охирида синфдан синфга ўтказиш, ўзлаштирамаганларни синфда қолдириш кўзда тутилади. Дарслар ҳар хил ва ҳар бири ярим соатдан бир соатгача бўлиши мумкин. Зиёдаси болага оғирлик қилади. Дарслар орасида танаффуслар бўлмоғи керак.

Гаспринскийнинг 1898 йили босилган «Раҳбари муаллимнинг ёки муаллимларга йўлдош» китобида ушбу мактабларнинг «намунали план»идан «намунали дарс жадвали»гача берилган. Чунончи, мактабнинг панжарасидан китоб ҳужрасигача, ўқувчиларнинг устки кийим-бошларини ечиб кирадиган бўлмадан муаллим курсисининг қаерда туриши лозимлигигача чизиб кўрсатилган. 30 ўқувчилик дарсхонанинг эни, бўйи, баландлиги неча аршин бўлишигача бор. «Дарсхона ёруғ ўлсун. Болага кўз керак, кўз учун зиё керак» деб ёзиб қўйилган.

Бу мактаблар учун бошда «Хўжаи сибён» асосий дарслик бўлиб хизмат қилди. Тўғри, аста-секинлик билан ҳар бир жойнинг ўз «Хўжаи сибён»лари пайдо бўла борди. Хусусан, Туркистонда «Устози аввал» (Саидрасул Азизий, 1901), «Адиби аввал» (Мунавварқори, 1907), «Биринчи муаллим» (Абдулла Авлоний, 1910) кабилар майдонга келди. «Устози аввал» инқилобга қадар 17 марта босилди.

Юқорида қайд этилган янги мактаб-маориф концепцияси жадидчиликнинг тамал тошларидан эди. Қолган кўпи шунга қурилди. Лекин гап шундаки, масала биргина мактаб билан чекланмасди. У Русиядаги мусулмонлар маънавий оламининг барча жиҳатларини — мадрасани ҳам, матбуотни ҳам, илм-фанни ҳам ўз ичига олар ва энг муҳими, булар ҳаммасининг турмушга нечоғлик дахлдорлиги, замонга хизмат қила олиши асосий мезон қилиб тутилар эди.

Русия мусулмонларининг, тўғрироғи, Русия сарҳадида яшамоқда бўлган туркий халқларнинг амалдаги тенгхуққулигини таъмин этмоқ учун уларнинг ўз турмуш тарзларини, урф-одат, маънавий-ахлоқий жиҳатларини сақламоқ керак. Акс ҳолда, у ўзлигини йўқотади. Кўҳна тарих бунга гувоҳ.

Бу ўринда тил жуда муҳим...

«Тақрор айтаман, афандилар, бизда давлатга қарши ҳеч бир фикр, ҳеч бир ҳаракат йўқ, — деган эди 1912 йилда Давлат Думаси минбаридан депутат Садри Мақсудий. — Фақат бизда бир тилак борки, ул-да улуг Русия империясининг комил ҳуқуқли ҳур граждани бўлувни тиловдан иборат...

Ўйлайманки, бизнинг миллий турмушимиз ила Русия давлати орасинда бир-бирини хилоф келурлик иш йўқ. Биз ҳар вақт Русия давлатининг олға боровини, зўраювини тиловчи Русия граждани ўлароқ мамлакатнинг умумий ишларида бирга юражакмиз. Лекин ўзимизнинг оила ва миллатимиз ичинда, аслофимизнинг бизга васият эдуб қолдиргон муқаддас нарсаларини сақлагон ҳолда дунёда яшарға, асрлардан бери уюшқон миллий руҳимиз тилагон равишда дунёда яшарға бизга эрк беринг»¹.

Мана шу қарашларнинг сарзамини 80-йиллардан Гаспринскийдан бошланган эди.

У «Русия мусулмонлиги» асарида буюкдавлатчилик сиёсати туфайли аждодларимизнинг бир қисми замонида араб,

¹ «Вақт» г., 1913 й., 955-сон.

иккинчи бир қисми форс тилида китоблар битишга мажбур бўлганини, ҳозирда эса руслаштирилаётганини изтироб билан ёзган эди. 1905 йилдан кейингина бу фикр-мулоҳазаларни сал эркинроқ айтишга имкон туғилди. Кўп ўтмай, 1907 йилда «Таржимон»да (36-сон) «Туркчилик» деган мақола билан чиқди. Унда миллий ғурур, ифтихор туйғусини тарбиялаш асосий мақсад қилиб олинган эди.

Дарҳақиқат, миллат ҳам одамдай гап. У қаддини ростлаши билан ўзини англаши керак. Кимлигини билиши лозим. Бошқалар билан муомаладан олдин ўз қадр-қимматидан огоҳ бўлсин. Шундагина у ҳар бир қадамини ишонч билан қўяди. Тарих гувоҳки, тушкун, сўниқ замонларда миллатнинг асл фарзандлари ҳамиша унинг руҳини кўтарганлар ва шу орқали имдод берганлар. Иккинчидан, давлатлар орасида доимий кураш кечганидек одамлар орасида ҳам ҳар доим пинҳоний кураш кетади. Бу ҳаёт учун курашдир. Давлатлар орасидаги кураш тўхтаб, давом этиб турар, бироқ одамлар орасидаги кураш тиним билмайди. Бу абадий курашдир. Давлатлар кураши қўшинлар, қуроллар билан бўлса, кишилар орасидаги илм-фан, билимдонлик, тадбиркорлик орқали кечади. Бу миллатга ҳам дахлдордир.

«Миллатчиликни бошқа «чилик»лардан фарқламоқ керак, — деб ёзади Исмоилбек. — Майли, миллатчиликни космополитлар ва бошқалари эскилик қолдиғи десинлар. Бу — уларнинг иши, лекин биз бошқача тушунамиз. Ҳар бир кишининг ўз йўналиши, ўз инкишоф йўли бўлмоғи керак. Русия ҳудудида яшовчи кўп миллионли турк қавми ўз шахсий, миллий, маданий қиёфасига эга бўлишга ҳақлидир. Бизнинг туркий халқимиз четдагилар билан биргаликда эллик миллионли тарихий ва этнографик бирликни ташкил этмоқда. Етар энди, бировларнинг сарқитлари билан кифояланмоқ, етар энди бировларнинг фикр-интилишлари билан қаноатланмоқ, ўзимизники бўлмоғи керакдир...

Агар биз муайян тарихий шароитлар туфайли бошқа халқлардан орқада қолган эканмиз, бу ҳали бизни миллий-маданий инкишоф ҳуқуқидан маҳрум этмайди, аксинча у томон янада каттароқ ғайрат билан интилишга мажбур этади... Буни биздан халқимизнинг тарихи, тақдири талаб этади. Улуғ вазифалардан ва улуғ интилишлардан қўрқманг! Улар улуғ воқеаларни тайёрлайди ва улуғ шахсларни етказди».

Бу жасоратли садо ўша пайтлари жуда ҳам зарур эди.

Чор сиёсати авжида. Итил — Волга бўйидаги татарлар орасидан бирор мансабдор у ёқда турсин, масжидга имом ҳам миссионер Н.Ильминский рухсатисиз сайланмайди. Мактаб-мадраса китоблари-ку бирма-бир қўлдан ўтади. Туркистонда — Остроумов тўра. Кавказнинг ҳам ўз тўралари бор, албатта. Бу тўралар ўз миллатларидан бошқасини миллат деб ҳисобламайдилар. Н.Ильминскийнинг кейинги чиранишларини қаранг. У очикдан-очик Русияда ҳеч қандай турк-татар халқи йўқ, унда-бунда тўп-тўп қабилалари учраб қолади, уларни ҳеч бир миллатга мансуб деб бўлмайти, деб чиқди. Обер-прокурор К.П.Победоносцевга, «Таржимон» мусулмон ғояларини Европа маорифи билан беэмоқчи, Русиядаги турли қабилалар, хилма-хил тилли миллион-миллион мусулмонларни бир миллат қилиб бирлаштирмоқда, Русиядаги барча мусулмонлар учун умумий туркий тил асосида ягона бир тил ясамоқчи, деб шикоят қилди.

Гаспринский 1905 йилда ўз газетасида «Зўрлик билан руслаштириш назарияси» (23-сон) деган мақола бостирган эди. Бу мақолада унинг фикри қатъий. Рус халқи билан рус ҳукуматини бир-биридан фарқлаш керак. Рус халқи бизни ҳеч қачон «ғайрижинс» санамайди. Буни рус «папазлари», чор маъмурлар тўқиб чиқарган...

Шунингдек, таъсир ҳақида ҳам гапирилгудек бўлса, бир томонлама эмас, ўзаро таъсир ҳақида сўзламоқ керак. Агар ҳозирда ҳаётимизга, фикрларимизга рус таъсири бўлаётган бўлса, ўтмишда Русия биздан кўп нарса олди... Умуман олганда эса, ҳар бир халқдаги сингари русларда ҳам талай фазилатлар бор. Масалан, «рус кишиси ўзининг ҳар нарса-ни, ҳар хил кишини бирлаштиришдаги сабри-чидами билан кучли ва улуғ». Лекин ҳар бир миллат ўз йўли билан тараққий топтомоғи керак. Бу хусусда баҳсга ўрин йўқ.

Миллатнинг ўзлигини кўрсатадиган хусусиятларидан бири тил ва маорифдир. Бу иккиси бўлмаса, миллат мустақил бўла олмайди. Гаспринский 1905 йилда ёзган мақолаларидан бирида миллатнинг асоси иккита: тавҳиди тил (тил бирлиги) ва тавҳиди дин (дин бирлиги) деган эди. Дарҳақиқат, тилнинг ўрни беқиёс: «Инсоннинг оти бўлмаса, ўзи ҳам йўқ демакдир, шунингдек, тили бўлмаган инсон ҳам соқовдир».

«Тил бирлиги масаласи бизнинг ҳаётимизда ҳаёт-мамот масаласидир ва биз бу масалада бир қадам ҳам орқага че-

кинмаймиз, — ёзади И.Гаспринский 1906 йил 18 декабрда. — Биз учун орқага чекинмоққа йўл йўқ. Яшасин миллат! «Тил бирлиги», «муштарак тил ва адабиёт» зарурлиги мутлақо аён бўлди. Русиядаги турк-татарлар ўз учрашувларида, мажлисларида умумий туркий тилда сўйлашадилар, ҳужжатлар, ёзишмалар умумий тилда олиб борилади. Бу йил адабиётчилардан, ёзувчи ва публицистлардан ўндан тўққизи умумий туркий тилда сўзлашиб, ёзиб келди. Бу йил жойларда йигирмадан ортиқ янги газета пайдо бўлишига қарамасдан, «Таржимон»нинг обуначилари сони камаймади. Баъзи жойларда ҳатто ортди. Бу умумий тил бирлигининг натижасидир.

«Таржимон» умумий бир миллий газетадир. Унинг тили ҳам умумий бир миллий тилдир. Яшасин миллат! Ҳам яшар, чунки у тилда ва фикрда бирликнинг зарурлигини англади. Тил бирлиги эса адабиёт бирлигидир. Бу эса ўз навбатида меҳнат ва ҳаракат бирлигининг асоси ўлароқ миллатнинг озодлигини таъмин этажакдир».

Тил миллатнинг жонли, ҳаракатдаги тарихидир. Унинг кечмиши ҳам, ҳозир ҳам тилда ифода этади. Миллатнинг барҳаётлигига энг муҳим гувоҳ тилдир. Тил миллат учун ҳаётмамот масаласидир. Гаспринский ўз мақолаларидан бирини «Тил масаласи — энг муҳим масала» деб номлаган эди.

Туркий халқларнинг муштарак тили ҳақидаги гаплар 1905 йил воқеаларидан кейин оқ подшо ён беришга мажбур бўлгач, эркинроқ айтила бошланди. Ҳатто айрим ишлар ҳам қилинди. 1906 йил Гаспринский айтганидек, «тил йили» бўлди. Жумладан, Русия мусулмонларининг 1906 йил Нижний Новгородда 600 — 700 вакили иштирок этган йиғилишида умумий адабий тил масаласи ўртага қўйилди. Уни аста-секин шакллантириш ва амалиётга қўйиш ҳақида қарор қабул қилинди. Бу қарор ўша муштарак адабий тилда алоҳида рисола бўлиб босилиб ҳам чиқди. Ниҳоят, 1907 йилда Русия давлат маориф инспекцияси мамлакатдаги мусулмонларнинг ўз она тилларида ўқув-ёзувни олиб боришлари мумкинлиги ҳақида қарор қабул қилди. Бироқ бу махсус қарор мусулмон болаларини ўз она тилида ўқитишни фақат ерли шевада олиб бориш зарурлигини уқтирди.

Гаспринский шундан чўчиган эди. У бу қарорни мутлақо нотўғри, ҳатто жиноят деб ҳисоблади:

«Маориф инспекциясининг бу ишини биз бутунлай хато деб биламиз, чунки халқнинг она тили бу миллатнинг ада-

бий тилидир. Агар бизнинг қадимий адабий тилимизнинг бир ҳалқаси Алишер Навоий тили бўлса, турли шевалардан таркиб топган янги замонавий тилимиз унинг иккинчи ҳалқасидир».

«Таржимон»нинг 1908 йил 13-сонида босилган «Тил ва масъулият» мақоласида яна шу масалага қайтиб, ўз фикрини атрофлича асослайди. Чиндан ҳам Русиянинг турли жойларида истиқомат қилувчи туркий халқларнинг тиллари, тўғрироғи, шевалари бир-биридан фарқ қилади. Хўш, бу фарқ русларда йўқми? Вятка мужикларининг тили Ярославль ҳунармандлариникидан, тулалиларники Курск, Смоленск ерлилариникидан қанчалик фарқ қилади! Арабларчи? Гоҳо улар орасидаги фарқлар бир-бирларини тушунмаслик даражасига боради-ку? Нима учун Ломоносов, Жуковский, Пушкин, Тургенев каби адиблар, мутафаккирлар ягона адабий тил учун умр бўйи курашдилар?! Нима учун арабнинг кўзга кўринган олим-фозили борки, тил бирлигини тилдан қўймайди?! Немислар нега умумий тил устида бу қадар жон куйдирадилар?!

Тўғри, ягона адабий тил миллий адабиёт билан бирга майдонга келди. Лекин уни шакллантириш учун биргина адабиёт аҳлининг эмас, бутун миллатнинг, биринчи навбатда, зиёлиларнинг ғайрат ва рағбати керак.

Бу ерда ҳам ишни маорифдан бошламоқ зарур. Боланинг илк саводи, майли, шевада чиқсин, лекин иккинчи-учинчи йилданоқ ўқишлар умумий ягона тилда кетмоғи лозим. Бу дегани дунёнинг ташвишларини кўзда тутган, лекин ўз она тилимизда, миллий руҳимизда бўлган ўрта ва олий мактаблар илмий, маданий муассасалар, турли-туман мутахассислар, хуллас, нимаики миллатнинг иқтисодий, сиёсий ва миллий мустақиллигини таъмин этадиган бўлса, ҳаммаси керак. Буларсиз миллат озод бўла олмайди.

Хўш, бизга ҳозир она тилида ўрта ва олий мактаблар очишга рухсат берилса, биз бунга тайёرمىзи, деган савол қўяди, Исмоилбек Гаспринский ва «йўқ!» деб жавоб беради. Демак, биринчи вазифа ёш, тараққийпарвар миллий зиёлилар тайёрламоқ, замин ҳозирламоқдир. Уни ҳеч ким қилиб бермайди. Ўзимиз қилишимиз керак:

«Бугундан бошлаб умумий тил устида кураша бошламоқ, мактаблар учун дарсликлар, ўқув китоблари, луғатлар тайёрламоқ керак», — деб ёзади Гаспринский «Таржи-

мон»нинг 1907 йил 42-сонида босилган «Дўстларимга» номли мактубида.

Буларнинг ҳаммасининг боши миллий онг, хусусан, миллий маориф бўлади.

Мамлакатимизда озчиликни ташкил этувчи армени, гуржи, латишларни қаранг, қанчалар илгарилаб кетдилар. Финляндия ва Польша мустақилликни олишгача етди. Иқтисоди ҳам жойида. Керакли нарсаси бор. Ҳаммаси миллий онгдан, миллий тил, адабиётдан.

У ўша 80-йилларнинг бошида Боқчасаройда қизлар учун махсус мактаб очган, уларнинг ҳаётини ёритувчи «Олами нисвон» («Хотинлар дунёси») номли журнал чиқарган эди. Буюк маърифатчи инсониятнинг ярмини ташкил этган хотин-қизлар, биринчи навбатда, асрлар бўйи ичкарида келган мусулмон аёллар турмушини илм-фан билан ёритиш йўлида жуда катта иш олиб борди.

«Миллатнинг икки асоси бор: тил бирлиги, дин бирлиги. Миллатнинг ўзлигини йўқотиши учун шуларнинг биттаси бузилиши кифоя», — дейди Гаспринский. У Волгабўйи матбуотидан айрим жумлаларни мисол қилиб келтирган эди: «Уч вороной от жеккан тройка шипко келедир». Бу жумла қандай тилда бўлса бордир, лекин турк-татар тилида эмас» — деб изоҳ берган эди Исмоилбек.

Дарҳақиқат, миллатларнинг ўзини таниши, ўзини англаши, ўз ақлича, ўз эркича, ўз феълича, ўз урфича яшашга уриниши миллатчилик эмас, бу табиий ҳол. Аксинча, шуларни писанд этмаслик — миллатчилик.

Исмоилбек феноменининг энг муҳим нуқталаридан бирини, шубҳасиз, ҳар бир миллатнинг маориф-маданиятини миллий заминда олиб бориш, миллий тил учун кураш ташкил қилган эди. Биз ҳозир мана юз йилдан сўнг мана шу ҳақиқат билан, мана шу зарурат билан юзма-юз келиб турибмиз.

1885 йилда Гаспринский яна Туркияга келади ва Истанбулдаги Абузиё матбаасида «Овруро маданиятига бетарафона бир назар»¹ деган кичкина рисоласи босилиб чиқади². Ев-

¹ Рисола бир оз қисқартиришлар билан «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигининг 1996 йил 4-сони (26 январ)да босилган.

² 1885 йил Гаспринский учун оғир келди. Шу йил нашриётига ўт тушиб, кўп нарса ёниб кетди. Гаспринский газета редакциясини Симферополга кўчиришга мажбур бўлди.

ропа ўз тараққийетининг ҳадди аълосида турган, унинг турмуш тарзи дунёнинг барча мамлакатларига ўрнак ва тимсол тутилган бир пайтда Русиядай қолоқ бир юртнинг қайси бир бурчагидаги бир мусулмон дунёнинг тараққийпарвар аҳли орасидаги ҳукмрон нуқтаи назарга эътироз билдирди. Фан ва техникаси билан дунёни ҳайратга солган капиталистик Европани ҳам, жаннат ваъда этувчи социалистик Европани ҳам рад этди. Ҳар иккисида ҳам ахлоқсизлик кўрди. Бугунги Европа маданияти қадим Рим цивилизацияси асосида майдонга келгандир. Қадим Рим салтанати эса маънавий-ахлоқий чириганлиги учун барбод бўлгандир. Бинобарин, «Румолилар асир этлари билан ҳовузларда боқилган балиқларга тўймасдан қандай қулаган бўлсалар, уларнинг фарзандлари бўлган овруполилар ҳам бутун дунёнинг меваларига тўймайдилар», — деб ёзади Гаспринский.

Қадим Рим салтанати деганда бугунги ўқувчининг кўз ўнгига, биринчи навбатда, бир тўда тўраларнинг кўнглини очиш учун ўлим билан курашга чиққан гладиаторлар, машҳур Спартак келади. XIX аср эса Европа колониализмининг гуллаган даври эди. Китоб чоп этилган 80-йилларда оқ подшонинг севимли генерали Скобелев Кўктепа қалъасини қонга ботириб, Марвни ишғол этган эди. Румолиларнинг XIX асрдаги фарзандларининг бутун дунёнинг меваларига тўймасликлари шунда. Муаллиф фикрича, янги — XIX аср Европа маданияти билан қадим Рим маданияти моҳиятан бир хил. Қуроллар, усуллар, ўрнаклар ўзгарган холос, натижа ва самара эскича.

Рисолада асосий эътибор «янги дунё» маданиятининг маънавий-ахлоқий жиҳатларига қаратилади. Ворисийликка, оталар ва болалар масаласига тўхталади. Болаларнинг (социалистларнинг) ўз оталарини (капиталистларни) рад этишларида катта маъно кўради. Айни пайтда, болаларнинг адолат ҳақидаги тушунча ва фикрлари адолатсизликлар билан тўла эканлигини очиб ташлайди. Унингча, олдинги ҳар икки маданиятнинг асосий нуқсони шундаки, уларда ҳаққоният йўқ. Ислондаги ҳаққоният йўқ. Ҳаққоният дегани нима? Авлоний бун шундай тушунтиради:

«Ҳаққоният деб ишда тўғрилик, сўзда ростликни айтилур...» Гаспринский барча инсонларнинг ўзаро муносабатлари бир асосга — фойда асосига қурилганини таъкидлайди, лекин ишлаб чиқариш воситаларини, киши фаолиятини на-

зорат қилувчи ушр (ўндан бир миқдордаги йиллик экин солиғи), закот (қирқдан бир миқдордаги йиллик мулк солиғи) кабиларнинг инсон ва жамият ҳаётидаги фавқулодда назоратчилик ролини уқтиради. Шулар Европанинг ҳуқуқ ва ахлоқига асос қилиб олинганида социалистик фикрларга имкон қолмаслигини айтади. Шу тариқа Европа илм-фани билан ислом ахлоқининг ҳамкорлигида майдонга келадиган янги умуминсоний маданият масаласини кўтиради.

Инсониятнинг келажаги муаммоси рисоланинг бош мақсаду мавзусидир. Гаспринскийнинг Европанинг истиқболига ҳозирланаётган «буюк бало» — «мудҳиш социализм инқилоблари» ҳақида 1885 йилда туриб фикр юритиши катта башорат эди.

Хўш, ислом маданияти қандай маданият? У нимани кўзда туттади? Европа маданияти шарҳидан кейин бунинг изоҳига ҳам зарурат туғилган кўрилади. Ҳарҳолда Исмоилбекнинг шу номда бир китоби пайдо бўлди ва қисқа муддатда 2 марта чоп этилди¹. Маданият, унингча, кишиларнинг турмуши, иш фаолияти, касб-ҳунарга муносабати билан белгиланади, миллатнинг осойиш ва омонлигига, тирикчилигига мутаносиб бўлади. У ҳеч қачон ёлғиз бир миллатга ёхуд мамлакатга тегишли бўлиб қолмайди. Турли сабаб ва шароитга кўра бирида озроқ, иккинчисида кўпроқ ёхуд бунда бир, иккинчисида бошқа жиҳати нисбатан фарқли ривожланиши мумкин. Бир вақтлар Европа ундан бебаҳра қолган эди, ҳозирда унинг Осиёдан ўзиб кетганлиги ҳаммага аён. Вақтида Европа кийим нималигини билмай, мол терисига ўралиб юрган пайтларда Осиё пахта-ипак матоларини танлаб киярди. Ҳозирда осийли от-эшак, қайиқ билан ўн кунда юрадиган йўлни европали темир йўл ё пароходда бир кунда босиб ўтади. Бу маданият даражасининг самараси. Айни пайтда у бутун инсониятникидир.

Кимки бу йўлда хизмат қилса, инсониятга хизмат қилган бўлади. Шу жиҳатдан, мусулмон олами инсониятга нима берди? Умуман, унинг хизмати борми?

Исмоилбек шундай савол қўяди ва «Ҳам бордир, ҳам кўпдур» деб жавоб беради. Шундан сўнг икки муҳим масалага аниқлик киритади:

¹ 2-нашрига 1892 йил 29 сентябрда рухсат олингани қайд этилган. Биз унинг проф. И. Балдауф қўлидаги нусхасидан фойдаланганлигимизни миннатдорлик билан маълум қиламиз.

1. Ислом маданиятининг биргина араб маданиятидан иборат эмаслиги. Европада кенг тарқалган бу фикрни у янглиш ҳисоблайди. Дарҳақиқат, у ҳолда француз, инглиз, немис зиёлилари бунёд этган илм-фанни «лотин маданияти дейиш керак, чунки улар шу тилда ёзилган. Ундай демаймиз ва тўғри қиламиз. Ислом маданиятини ҳам ёлғиз араблар яратмадилар. Унда турк, форс, ҳинд ва бошқа қавмларнинг ҳам улуши бор».

2. Ислом маданиятининг антик ва ҳозирги Европа маданияти билан ўзаро муносабати масаласи.

Инсониятнинг энг қадим маданияти, шубҳасиз, Миср ва Юнон маданиятидир. Ҳозирги баравж маданият эса, Европа маданияти бўлиб турибди. Хўш, ислом маданиятининг ўрни қаерда? Европа олимларининг кўпчилиги бугунги Европа маданияти қадим Миср-Юнон маданиятининг бевосита давомчиси дейдилар. «Ва лекин бу иддаолари янглишдир ва хатодир, — деб ёзади Исмоилбек. — Чунки юнон маданиятининг охири билан Овруро маданияти бошига қадар кечмиш минг йил олам маданиятсиз қолдими? Овруро маданиятни тўғри Юнондан олган бўлса, нима учун минг йил уни олмасдан кутиб ўтирди?»

Муаллифнинг атрофлича асосига кўра, Юнон маданияти Европадан олдин ислом дунёсига ёйилган ва мусулмонлар уни тараққий қилдириб, нуқсонларини озайтириб, Европага топширдилар. Аристотель, Платон каби ўнлаб машҳур Юнон олимлари асарларини Европага танитганлар мусулмонлар бўлади. Буни ғарб олимлари орасида эътироф этгувчилар йўқ эмас. Америкалик Драбер «Овруро ақлий тараққиёти тарихи» китобида «Овруронинг бугунги улуф зиёси мусулмонлар ёққан шамъ ва чироқларнинг ёғдусидан майдонга келгандир» деб ёзган. Ояти карима ва пайғамбаримиз ҳадислари, саҳобалар эътирофи исломият маданиятнинг асоси ва манбаи эканлигига далил эмасми?

Дарҳақиқат, «Қуръони карим»да «Илм» сўзи 751 ўринда учраб экан...

Ислом олаmidан узоқ Юнон маданияти мусулмонлар ҳаётига қандай кириб келди?

Бу VIII асрдан Аббосий ҳукмдор Абу Жаъфар Абдуллоҳ ал-Мансур замонидан бошланган. Илм-фанни севган Абу Жаъфар Ҳинд олимларидан илми нужум ва ҳайъатни ўрганган, юнонларда бу фанларнинг тараққий топганлигини анг-

лаб, таржима қилишни йўлга қўйган эди. Воқеа бундай бўлган: Аббосийлар замонида насронийлар орасида «несторий»лар деган бир гуруҳ пайдо бўлади. Булар 431 йилда Эфес ибодатхонасида дунёвий қарашлари учун сазойи қилиниб, юртдан бадарға этилган патриарх Несторнинг издошлари эдилар. Улар Эрон, Ўрта Осиё, Арабистон шаҳарларида дарбадар юрар эдилар. Абу Жаъфар буларни тўплаб, ҳимоясига олиб, таржима ишларини бошлаб юборади. Қисқа муддатда Бағдод, Шом илму ҳикмат хазиналарига айланади. Бу борада Ҳорун ар-Рашид, Маъмун каби ҳукмдорлар катта ҳикмат ва жасорат кўрсатадилар. Ниҳоят, булар ўз самарасини беради.

Исмоилбек ўз фикрларини далиллаш учун кўплаб мисоллар келтиради. Чунончи, механика илми даражасини кўрсатувчи шундай факт келтирилган. Ҳорун ар-Рашид (763–809)нинг Франция ҳукмдори Буюк Карл (742–814)га юборган совғалари орасида занг чаладиган соат бўлиб, барча европалиларни ҳайрат ва таажжубга солган.

Абу Жаъфар Юнон ҳукмдори билан иноқ эди. Афинадан беадад китоб олдирди. Маъмун даврида Птоломейнинг «Мажистий»и таржима қилинди (Яҳё ибн Холид Бармакий). Санад бин Али ва Холид бин Абдумалик Марварудий астрономия бўйича янги маълумотларни қўлга киритдилар. Ер куррасининг узунлик ва кенглик даражалари ўлчаб чиқилди. Сайёрамиз ҳаракатига доир 3 зиж тартиб қилинди. Аббос бин Саййид Жўшарий каби машҳур олимлар юнонларнинг астрономияга доир кўплаб хатоларини аниқладилар ва қуёш доғлари, ой-кун тутилиши, думли юлдузлар борасида бир қанча кашфиётлар қилдилар...

Европа ҳандаса (геометрия) илмини хуросонли Абулвафонинг ҳижрий 5-аср бошида тузган «Аз-зижи Шомил» ва «Мажистий»сидан ўрганди. Исмоилбек фикрича, бугунги телескоплар ўша замонларда кашф этилса эди, ислом уламози «балки Овруро уламосина илми ҳайъатда ҳеч бир иш қолдурмаслар эди».

Афсуски, XI асрдан замон нотинчликлари кучайиб борди. Бир томондан, ғазнавий, салжуқийларнинг мулк дағдағаси, иккинчи томондан, Чингиз истилоси, учинчи томондан, Қуддуси шариф учун бошланиб кетган «салб юришлари» ислом оламини ларзага солиб, илму ҳунар йўлларини бузиб юборди. Лекин илм-маориф нури сўнмади, аксинча, душманларга ҳам зиё бериб, мунаввар қилди. Мўғулларнинг

катта қисми ислом маданиятини қабул этдилар, европалилар эса юз йиллик салб юришлари давомида қанчадан-қанча санъат ва ҳунарларни ўрганиб қайтдилар.

Ислом маданиятининг ўчоқлари биргина Бағдод, Шероз, Нишопур, Самарқанд эмас эди. Бундай марказлар Африка, Испанияда, кўйингики, ислом оламининг деярли барча нуқталарида бор эди ва ҳаммасида илм-фан ривож топди. Биргина Испания ва Африкада етишган ислом уламосининг кашфиётлари ва ёзган асарлари номларининг ўзи, Исмоилбек гувоҳлик беришича, «Йигирма жилд» бўлади.

Муаллиф ислом маданиятининг мазмун ва кўлами ҳақида умумий маълумот бергач, «Улуми табиия», «Қонун ва низом», «Таърих», «Ҳикмат», «Тиб», «Адабиёт», «Улуми риёзийя», «Фани жуғрофия» каби боблар очиб, тасниф этади. Ҳар соҳанинг энг машҳур намояндаларини тилга олади, асарларидан намуна келтиради, баҳолайди. Тасниф ва баҳо кўпинча Европа илм-фани билан таққослаб олиб борилади.

Чунончи, табиий фанлар борасида сўз юритганда, бир қатор соҳаларда «хожа (муаллим)лари ўлан юнонийларнинг кўб ўзуб кетган»ликларини айтади.

Тиб бобида Ҳорун ар-Рашиднинг табиби Яҳё бин Мискавайҳ тиббиётга доир 30 жилд китоб ёзгани ва уларнинг арабий, иброний тилдаги нусхалари европалилар қўлига тушгани, аббосийлар даврида етишган Абу Бакр ар-Розий илк бор чечак ва қизамиқни эмлагани, икки юздан ортиқ китоб ёзгани, асарлари XVI асрда италян тилига таржима қилингани, ундан 50 йил сўнг Эронда яшаган Али бин Аббос юнонийларнинг тиббиётдаги кўплаб хатоларини кўрсатиб, 20 жилд китоб ёзгани, буюк Ибн Синонинг асарлари асрлар давомида Фарбада дастури амалда келаётгани каби маълумотлар келтирилади.

Ислом олами илмда янги-янги йўналишларни бошлаб берди.

Ҳикмат ва Куръон оралиғида «Ақоид» ва «Тасаввуф» дунёга келди. Фаззолий диний ҳикматга доир юзга яқин китоб ёзди. Тасаввуф Муҳйиддин Арабий, Жўнайд Бағдодий, Мавлоно каби улуғ зотларни етказди. «Оврүпода «филўсўф», «мистик» дедиклари уламонинг «сўфиюн» фирқасидир», — деб тугатади «Ҳикмат» бобини муаллиф.

«Қонун ва низом» бобида шариат, мазҳабларнинг жа-

миятдаги ўрни, Имоми Аъзам Абу Ҳанифа, Имом Шофеъи, Имом Молик ва Имом Ҳанбалларнинг ислом маданияти тарихидаги хизматлари ҳақида гап кетади.

«Тарих ёзишга мусулмонлар ҳар миллатдан зиёда хизмат этмишлар, десак жоиздир», — деб бошланади «Тарих» боби. Котиб Чалабий (1609—1658) «Кашф уз-зуннун...»ида 1300 муаррих номини келтирган экан. Исмоилбек уларнинг энг машҳурлари Абулфараж, Бурҳониддин, Ибн Халдун, Масъудий кабилар ҳақида маълумот беради, уларнинг ҳаёти билан боғлиқ воқеалардан ҳикоя қилади. Табиий фанлардан «ҳисоб», «ҳандаса», «жабр»ни қайта яратганликлари, «фани маҳоикия» (машинасозлик), «фани абсор» (оптика)-га буюк хизмат қилганликларини далиллайди. Шунингдек, Муҳаммад Бағдодийнинг ер сатҳини ўлчаш ва харитасини тузиш борасида махсус китоб ёзганини маълум қилади. Бугунги соатларимиздаги «соат» ва «дақиқа» тақсимхоналари мусулмонлар ҳунари бўлиб, ўрта асрларда Абул Ҳасан Мағрибийнинг китобида муфассал баён қилинган экан. Машҳур Умар Хайём ва Абдураҳмон ал-Харожийнинг «Санайи Жалолия» ном олган йил ҳисоби Европа Рум (Григорян) календаридан бир неча аср илгари ва аниқ тузилган.

Жуғрофия-чи? Батлимус (Птоломей) «Жуғрофия»си Маъмун замонида келиб эскирди. Унинг амри билан махсус ҳайъат тузилиб, мукамал жуғрофия китоби — «Расм ул-арз» яратилди, олдингисига тузатишлар берилиб, хариталар илова этилди. Ва улар асрлар давомида Европада дастуриламал бўлди. Шоҳруҳ топшириғи билан Абдураззоқ Самарқандий Ҳиндистон ва Хитой жуғрофиясини ўрганди. Мирзо Улуғбек кўрсатмаси билан Али Қушчи ернинг кенглик даражасини, сатҳини ўлчашда жуда катта ютуқларни қўлга киритди.

Денгиз хариталари мусулмонлар ихтиросидир. 1497 йилда денгиз сафарига чиқиб, кўплаб ороллар кашф этган Васко да Гаманинг арабча ёзилган бир денгиз харитасидан фойдаланганлиги маълум.

Исмоилбек айрим Европа олимларининг «турк халқлари зеҳну салоҳиятда ноқис ва ожиз бўлганлигидан қора ва паст ишлардан бошқасига ярамайди» деган фикри билан баҳсга киришади. Идрок-истеъдоднинг, зеҳн ва ақлнинг бу халқда бошқалардан заррача ҳам кам эмаслигини, ахлоқ ва одобда, садоқат ва тўғрилиқда, ор-номус ҳимоясида сайёҳ-

лар тилида келишини таъкидлаб кўрсатади ва ўз фикрларини «Бир халқнинг ёхуд қавмнинг ахлоқни эгаллаши унинг истеъдоди ва ақлидандир. Ноқис ақлдан мақбул ахлоқ ва адаб дунёга келмайди», — деб ёзади. Сўнг мисолларга ўтади: «Олами исломиятда машҳур ва Оврупо Фарангистон уламосига маълум «муаллими соний» номини олган Абунаср Форобий ҳазратлари турк ўғли туркдирки, ҳам биринчи уламодан, ҳам биринчи ҳукамодандир. Али Ҳусайн ибн Сино ҳазратлари Оврупода «Ави—Сена» номи ила машҳур бўлган турк ўғли туркдир. Юнон қавми Буқрот каби табиб ва Арасту каби филўсўф ила ифтихор қилади. Ибн Сино эса, ҳам табиби машҳур, ҳам филўсўфи нодир эди. Ибн Сино Арастунинг акси эмас эди ва лекин Арастунинг шогирди ҳам бўлмай, ўзининг истеъдоди ақлия ва зехнияси ила Арастуя баробар келмишдир. Ибн Сино Бухоро мевасидир...»

«Ғазнавийларнинг ва темурийларнинг саройлари уламо ва ҳукамо жамиятлари ила шарафланганлиги тарихларда ёзилмишдир...»

Муаллиф «ҳисса» чиқаради:

«Ҳар миллат(н)инг ва халқ(н)инг буюклиги, қувватлилиги, «чўқлик» (кўплик), «мол ва касб», «шижоат» ила ўлчанилур эса-да, энг шарафли мезон ва ўлчов «илм ва ҳунар»дирки, буларга эга миллат, халқ энг улуғ, энг буюк халқдир».

Сўнгги боб «Исломият ва маданият» деб номланган. Ундан мазкур рисола XIX аср ўрталарида кечган ислом ва илм-фан мавзуидаги баҳсга ўзига хос жавоб эканлиги маълум бўлади. Исмоилбек Европа матбуотида гоҳ-гоҳ кўзга ташланиб қоладиган «исломият маданиятга мутаносиб эмас» деган фикрнинг келиб чиқиш сабаблари устида тўхтаб, уни чаламулла дин пешволаримизнинг жаҳолатидан кўради. Ҳолбуки, бунини аниқлашнинг йўли жуда осон: 1. Диннинг асосини, қоидаларини ўқиб билмак. 2. Шу диндаги халқнинг аҳволини ўрганмак. Ҳар икки жиҳатдан ҳам ушбу диннинг мукамал бир маданият манбаи эканлиги маълум бўлади. «Қуръони азимуш-шон бир китобдирки, ҳар нуқтаси воситаи маданиятдир, — деб ёзади Исмоилбек. — Пайғамбаримизнинг ҳадислари ва исломиятнинг бошқа улуғларининг калимот ва ҳукмиёти бир қонуни фаллоқ ва маданиятдур. Дунёда шариати муҳаммадия қадар ҳаққоният ва тенглик асоси узра таъсис бўлган ҳеч бир мукамал қонун йўқдир.

Маданиятнинг ибтидоси ва асоси бўлган маориф, ҳара-

кат ва бирлик, тенглик, ҳуррият, ватанга муҳаббат каби эзгу ишлар ислом динининг энг биринчи буюрган ва тақлиф қилган аҳкомларидир».

Яна бир далил: бошқа миллатлар ўз олимларини қамоқ ва зиндонларда чиритганида мусулмон уламоларига юксак мартабалар берилиб, саройларда, шоҳ дастурхони атрофида умр кечирдилар.

Муаллиф иккинчи масалага — мусулмонлар аҳволига тўхталар экан, арабларнинг «жоҳилият» деб ном олган исломгача бўлган тарихини мисол қилиб келтирди. Улар юз йил ўтмай, Африка ўрталаридан Самарқандгача, Ҳиндистондан Франциядаги Пириней тоғларигача чўзилган салтанатни майдонга келтирдилар. Қанчадан-қанча халқлар бу динни қабул қилиб, маданиятнинг катта кўчасига чиқиб олдилар. «Оврупо халқларининг ҳозирдаги ҳунар ва маданиятларига асос уламои ислом(н)инг ҳаракатлари самараси эканлигини инкор этиб бўлмас», — деб ёзади Исмоилбек ва бунинг далили сифатида бугунги илм-фан, шаҳар маданияти, деҳқончилик, боғдорчилик, экология кабиларнинг ҳаммаси ислом маданиятига бориб тақалишини кўрсатиб беради.

Табиийки, ундаги бу гоёлар муайян билим ва идрокка суянган эди. Туркий халқларнинг ўтмиш маданиятини, руҳиятини теран англашдан, унинг кейинги асрларда тақдир тақозоси билан тутқун ва турғунликка тушиб қолган турмушини теран идрок этишдан, унга йўл излашдан келиб чиққан эди. Бу жиҳатдан, Исмоилбекнинг «Туркистон уламоси» китоби муҳим.

«Туркистон уламоси» 1900 йилда Боқуда босилди. Муаллиф «Ноширдан бир сўз»да «Оврупода улум ва фунун жуда оз тарқалган бир замонда Туркистон қитъасинда ақлий ва нақлий илмлар билан жиддий шуғулланар эдилар», — деб изоҳ берган.

Гаспринский замондошларини кўҳна Туркистоннинг юздан ортиқ уламоси билан таништирар экан, уларни саҳни кенг гулшандан саралаб олинган бир даста гул сифатида тақдим этади, ўлканинг нодир истеъодларга бениҳоя бойлигини таъкидлайди. Китоб ўн фаслга бўлинган. Дастлабки фаслда «Туркистонда етишган уламои машойих, муҳаққиқиндан баъзилари» ҳақида гап кетади. Фасл «шоҳ Нақшбанд» — машҳур Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд (1318–1389) билан бошланади. Муаллиф унинг тасаввуфга оид «Дали-

дул-ошиқин» билан «Ҳаётнома»си «арбоби урфон»нинг ҳар доим назар-эътиборида келганлигини хабар қилади. Шайх Нажмиддин Кубронинг «618 санаи ҳижриясинда Чингиз аскарлари тарафидан шаҳид» этилганини маълум қилиб, асарларини шарҳлайди. Абдуҳолик Ғиждувонийнинг ўнлаб машҳур мутасаввифларга мураббийлигига тўхталади, «жоруллоҳ» Замахшарийни, қонуншунос, илоҳиёт олими Абуллайс Самарқандийни (1075–1144) (Навоийга дарс берган Фазлуллоҳ Абуллайсийнинг аждодларидан), «Ахлоқи муҳсиний»нинг муаллифи Ҳусайн Воиз Кошифийни (1440–1504) «муфассири киром» («улуғ тафсирчилар») фаслига киритади. «Шуҳрати таъриф ва баёндин мустағни ўлан» Замахшарий ҳақида сўзлаб, «тафсир, ҳадис, фикҳ, луғат, баён, наҳв илмларинда замоннинг энг биринчиси эди», – деб ёзади. 20 дан ортиқ китобини санаб кўрсатади. Фақиҳи муҳаққиқ Абуллайснинг 7 китобини тилга олади. Ҳусайн Воизнинг 4 китобига тўхтайдди. Буюк муҳаддислардан Имом Бухорийнинг 19, Муҳаммад бинни Исо Термизийнинг 6 асари ҳақида фикр юритади.

Китобдаги фасллардан бири «улуми адабия» вакилларига бағишланган. Фасл фороблик Абунаसर Исмоил бин ал-Аҳмад Жавҳарий (в. 1003) билан бошланади. Унинг «Тоҷул-луғати ва саҳиҳул-арабияти» номли луғати келтирилган. Араб тилига оид бу китоб, чамаси, ўз даврида бениҳоя машҳур бўлган. Муаллиф келтиришича, Жавҳарийнинг замондошлари ушбу китобни араб уламоси қўлига бериб, «Тилингизни ажнабий бир одамдан ўрганингиз!», деган гапи машҳур бўлиб кетган экан (10-бет).

Сарф, наҳв, маоний, адаб, мунозара, қофия фанларидан баҳс юритган «Мифтоҳул-улум» («Илмлар калити»)нинг муаллифи хивалик Сирожиддин Юсуф Саккокий (в. 1229), унинг ҳамшаҳари «Ҳадойикус-сеҳр»и билан шуҳрат қозонган Рашидиддин Ватвот (в. 1188), «Ан-наҳж» («Усул»), «Наводирул-усул» («Усул жилолари») каби китоблар ёзган Абу Абдулло Термизий (Ҳаким Термизий) (в. 816) сингари ўндан ортиқ уламо ҳақида маълумот ушбу бобда келтирилган.

Навбатдаги фасл «соҳиби девон машоҳири шуаро» (девон тартиб этган машҳур шоирлар) ҳақида. Унда «Сайрулибод»и билан илоҳиёт мавзуйига янги йўналиш берган Саноий (в. 1054)дан «девони мажор-венгр уламосиндан мусъё Вамбери тарафидан немис тилига таржима ўлинмиш»

Махтумқулигача бор. Муаллиф аждодлари Кеш – Шаҳри-сабздан бўлганликларини кўзда тутиб, Амир Хисрав Деҳлавийни ҳам киритган. Шунингдек, мақбараси Табризда бўлган, «илми ҳикмат ва шеърда машҳури замон» Зоҳир Форобий (в. 1202), «қувваи хаёлияи шоирона»да беназир Шавкат Бухорий (1636 йилда Исфahонда вафот этган) каби умрининг сўнги бошқа юртларда кечган қаламкашлар ҳам ўрин олган. Ахсикатлик шоир Асириддин Ахсикатий (в. 1212)ни Анварий (Авҳадиддин Анварий, 1105–1187), Ҳоқоний каби «азим шуаро» қаторига қўяди. Сайфиддин Исфаранги деган шоирнинг шеърлари Улуғбек замонасида ғоят шуҳрат топганини маълум қилади: «Девони ашъори 12 минг байт жамъ ўлуб, аксарият Улуғбек мажлисинда қироат ўлинурди», «Исфара Мовароуннаҳрда бир қасабадур», деб изоҳ беради муаллиф. Паҳлавон Маҳмуд (Пурёйвали)нинг «Канзул-ҳақойиқ»и, Лутфийнинг «мусаввада қолан» шеърий «Зафарнома»си ҳақида ҳам айрим қайдлар учрайди.

Муаллиф Алишер Навоий ва унинг адабий муҳити ҳақида ҳам тўхталган. Хусусан, Навоий борасида «лақаби зуллисонинан ўлуб, ҳижратинг тўқузунчи асри авохиринда етишан чифатой ва Ажам шуаросининг энг машҳурларидандур, бохусус, турк(н)инг «раисуш-шуаро»си дея талаққи ўлинадур. Илми хат, расм, мусиқи, наққошлиқ санъатлариндан-да воқиф эди...» – (13-бет) деб ёзади. «Мавлоно Жомий ила муосир (асрдош) Лутфий»ни «форсий, бохусус туркий назмда сонийи Алишер» атайди. Султон Ҳусайн Бойқаронинг «қувваи табъи»ни таъкидлаб кўрсатади.

Фаслнинг энг диққатга сазовор жойларидан бири Ойшайи Самарқандий, Меҳри Нуржаҳонбегим, Лола хотун, Асимий, Иффатий ва Дўхтари Кошғарий – жами 7 «турк шоираси» ҳақидаги фикрлардир. Афсуски, улар ҳақдаги материаллар қайддан нарига ўтмаган. Лекин шунинг ўзи ҳам Туркистон адабий тарихини ўрганишда мутахассисларга туртки бериши табиий.

«Туркистонда етишган ҳукамо (ҳакимлар) ва атиббо (табиблар)» фасли Ибн Сино билан очилади. Гаспринский уни «дохий» атайди. Лотинчага таржима қилинган «Қонун»и «Овруро дорилфунунларинда тадрис ўлинурди» – деб ёзади. Тил билимини юксак баҳолайди. «Ҳаққи-ла воқиф ўлдиғи лисонлар: араби, форси, турки, юнони эди». Фаслда 11 ном келтирилган. Булар машҳур Форобий, Хўжа Фахриддин бин

Авҳадий Сабзаворий (1384–1463), Ҳаким Азрақий Марвий, Нажибиддин Самарқандий, Абу Язид Балхий, Абдурахмон ал-Марзуий, Абу Иброҳим Гургоний (в. 1137), «Ёдгори тиб»нинг муаллифи Шариф Шарафиддин, «маданияти исломиянинг энг буюк ходимлариндан» «50 парча асари вор» Абул Аҳмад бин Табиб Сархуший (в. 897) кабилардир.

Алжабр асосчиси Ал-Хоразмий, Нилнинг сувини ўлчайдиган «миқёсул-жадид» асбобини яратган Аҳмад Фаргоний (в. 861), Абурайҳон Беруний, Мирзо Улуғбек, Али Қушчи, Ғиёсиддин Жамшид – жами 12 киши «нужум, ҳайъат ва риёзия уламози» сирасида берилган. Мазкур фаслдаги «Зижи Абу Маъшар»ни тузган, риёзиёт ва илми нужумга оид ўнлаб асарлар ёзган Абу Маъшар Балхий, Қозизода Румий китобига шарҳ ёзган ҳайъатшунос Муҳаммад Чағминий, ҳандасага доир китоблари билан шуҳрат қозонган Шамсиддин Самарқандий (в. 1204), олтмиш қадамлик устурлоб ясаган Муҳаммад Хўжандий, ой ҳақидаги кузатишлари европаликларни маҳлиё қилган, «Ал-бадиъ» («Ўзал яратилиш») асарининг муаллифи Абул Ҳасан, Маъмун «байтул-ҳикмаси» (академияси)нинг бир оғиздан эътироф этилган олими Абдулло бинни Суҳайл ал-Фаргоний каби ҳаёт ва ижодлари нисбатан кам ёритилган олимлар ҳақида тўпланган маълумотлар, шубҳасиз, ўзининг аҳамиятини бугунги кунгача сақлаб келади.

Муҳими шундаки, Фарб ва Шарқни баравар билган Гаспринский туркистонлик ушбу олимлар ижоди Европада қандай ўрганилаётганлигига ҳам диққат қилади. Жумладан, Улуғбек «Зиж»ининг 1665 йилги Оксфорд нашри, Ал-Хоразмий, Ибн Сино, Абу Маъшар асарларининг Европада кутиб олиниши, баҳоланишига оид маълумотлар келтиради.

«Туркистон уламо»сида «таърих ва жуғрофия уламози» ҳақида ҳам боб бор. Ўнта тарихчи киритилган. Буларнинг бир қисми таниш: Хондамир, Табарий, Ҳофизи Абрў, Абдураззоқ Самарқандий. Жамолиддин Абдулло Нишопурий (в.1512), Абу Саид ал-Марвазий (в.1167), Мир Абдулкарим Бухорий (в.1830) номлари кўпчиликка у қадар маълум эмас. Гаспринский Жамолиддин Нишопурийни асли мовароуннаҳрлик деб таништиради. «Равзатул-аҳбоб» («Дўстлар боғи») номли китоби борлигини «Китоби такмилус-синоа» («Ажойиботга қўшимча»)си Навоий номига ёзилганлигини, Абу Саид Ал-Марвазийнинг эса, 18 жилд (шундан 10 жилди «Таърихи

Марв», 8 жилди «Таърихи ансоб») асари борлигини, Мир Абдулкарим Бухорийнинг Туркистон ва Афғонистонга доир бир китоби 1876 йилда Парижда мусъё Шефр томонидан французчага таржима қилинганини бизга етказди.

Гаспринский Туркистон уламози ҳақида тўхталар экан, махсус бир фаслни фақиҳларга (диний ҳуқуқ олимларига) бағишлайди.

XIX асрнинг охирида яшаган ва дунё кўрган зиёлиларнинг бирортаси ҳам Туркистоннинг ўша давр аҳволдан қаноат ҳосил қилган эмас. Исмоилбек хонликлар салтанатининг сўнгги давр аҳволини шундай баён қилади:

«Шоҳ Темур замонинда ҳар бири бир арслон бўлган туркистонийлар бу замонда таъсири зулм ва истибдод ила бирор сочсиз хотин, соқолли заифалар поясина кирмиш эди. Эски илм ва уламодан ҳам деярли асар қолмаган. Холис ва ҳалол (киши) қолмай, узун чопонларга, хилъатларга ўралган риёкор кўпайган эди. Золимлар йўлини тўсадиган шариат аҳли тугаб, золимларга фатво топиб бериб, 5–10 тилла-олтун учун сабоҳдан оқшомга қадар «омин», «омин» айтиб, миллатни хароб ва барбод этганлар саноқсиз эди... Шижоат майдонида Темурларнинг, Шайбонийларнинг исми-шарифлари унутилгани каби илм майдонида Ибн Синолар, Форобийлар, маориф майдонида Али Қушчи, Улуғбеклар ёддан чиқиб, бутун Мовароуннаҳр бир хонақойи паришон ва диёри дарвешон бўлмиш эди. Илм, ҳилм, маориф, иззат-нафс ва ҳайсиат (ҳурмат-эътибор) риёкорликка айланган эди. Бу сўзлар балки аччиқ сўзлардир, лекин тўғри сўзлардир. Тарих ёзадиган муаррих мадҳия ёзадиган мирза эмас»¹.

Мана шу «хонақойи паришон» ватанга, «дарвеш» ва «риёкор»лар миллатга айланмас экан, Туркистоннинг келажаги йўқдир. Бу биргина Туркистон эмас, бутун Русия мусулмонларига тегишли. Исмоилбек фикрича, аҳволни тугатмоқ учун уч нарса керак: 1. Миллий фикр. 2. Миллий тил. 3. Миллий маориф. Миллий фикр, биринчи навбатда, миллат бирлиги фикридир. Тил ягона адабий тил масаласидир. Миллий маориф она тилдаги таълим-тарбияни йўлга қўйишдир. Фикр ва тилни матбуот тарбия қилади. Матбуот ходимларини етказувчи эса маорифдир. Демак, ишни маорифдан

¹ Тарихи жадиди Туркистон, «Таржимон» г., 1906 й., 33-сон.

бошлаш керак. «Таржимон» ҳам, «усули жадид» ҳам шу мақсадда дунёга келган эди.

«Инсонларни бир-биридан уч нарса узоқлаштиради: тил, масофа узоқлиги, дин бошқалиги, — деб ёзган эди Исмоилбек «Ҳаёт» газетасининг 1 йиллиги муносабати билан. — Бундан 25 сана муқаддам аҳволи миллиямизни мулоҳаза этарканман, заиф ақлим билан дардларимизга дармон излаб кўрдимки, динимиз бир бўлса-да, масофа ва тилсизлик бизни ажратар экан»¹. Фан-техника самаралари олисни яқин қилгач, узоқликнинг сабаби фақат тил туфайли эканлиги маълум бўлди. «Шу аснода, — давом этади Исмоилбек, — жумла «образованный» зиёли қардошларим каби мен ҳам туркча исмимни ёзишни билмас эдим...»².

Миллат ва унинг манфаатини ҳар нарсадан муқаддам ва муқаддас тутган Исмоилбек «Ҳаёт»га йўллаган табригини шундай тугатган эди: «... Лекин ягона шартни унутма: ҳар на ёзажак эсанг, қаламни уч капиклик қора сиёҳга ботирма, юрагинга ботириб, қонинг билан ёз, сўзинг унар, виждонларга етар, акс ҳолда бесамар кетади»³.

90-йилларнинг бошида чор маъмурларининг «усули савтия» маҳаллий халқ кўзини очаётганлиги ҳақидаги шикоятлари пайдо бўлди. Текшир-текшир бошланди. 1891 йилда уни ўрганиш учун Русия ички ишлар вазирлигининг махсус топшириқлар бажарувчи ходими Вашкевич Қримга юборилди. Исмоилбек бўш келмади. Янги мактабни олис Туркистонга ҳам ёйиш фикрига тушди. 1892 йилда Туркистон генерал-губернатори барон Вревскийга хат ёзди. Ўлкадаги мусулмонлар мактабининг янги лойиҳасини илова қилиб, ёрдам сўради. Генерал-губернатор Туркистон ўқитувчилар семинарияси директори Н. П. Остроумов ва этнограф В. П. Наливкиндан фикр сўради. Ҳар иккисини Исмоилбекнинг ислохотчилик ғоялари саросимага солиб қўйди. Уларнинг кўзи олдига дарҳол ҳақ-ҳуқуқини таниб олган, рус амалдорлари билан тенг муомала қила бошлаган туркистонли келди. Ҳар иккалалари ҳам бу ишга мутлақо йўл қўйиб бўлмаслигини, у Русия давлат сиёсатига тамоман зид эканлигини ёзиб бердилар. Остроумов ҳатто Гаспринскийни

¹ Очиқ мактуб, «Таржимон» г., 1906 й., 26-сон.

² Ўша ерда.

³ Юқоридаги мақола.

Русиядаги ёш татарлар партиясининг раҳбари, у энди ўз гоёларини Туркистонга ҳам ёймоқчи, бу гоёларнинг асосида Европа маданияти ёрдамида ўзликларини сақлаб қолиш фикри ётади, деб таъкидлаб ҳам қўйди. Хуллас, генерал-губернатор Гаспринский хатига «Оқибатсиз қолдирилсин!» деган имзо чекди. Исмоилбек 1893 йилда Туркистонга келди. Мақсад шунчаки сайру саёҳат эмас, ота юрти билан яқиндан танишув. Ундан ҳам муҳими, янги мактабларга йўл очиш эди. Бухоро амири Абдулаҳадхон билан Қримда учрашган эди. Улар бир-бирларини билардилар. Исмоилбекка ширвонлик Мажид Фанизода ҳамроҳлик қилади¹. Самарқандликлар «усули савтия» гоёсини яхши кутиб оладилар. Тезда «усули жадид» йўлга қўйилиб, иш бошланади. Исмоилбек амир юборган фойтун билан Шаҳрисабзга, унинг зиёратига борди. Мажид Фанизода 40 кун Самарқандда қолиб, «усули савтия»дан дарс беради.

Исмоилбекнинг Туркистонга иккинчи сафари 1908 йилга тўғри келади. Сафар тафсилотлари «Бухорода на кўрдим?» сарлавҳаси остида «Таржимон»нинг ўша йил сонларида (47, 50, 57–59, 64, 78) босилган. Каспийдан «Генерал Скоблев» кемасида келиб, Красноводскдан поездга ўтираркан, Кўктепа урушини эслайди. Қалъа аҳолисининг «бутун Осиёга шуҳрат ва ибрат дея бола-чақаси баробар қиличдан кечурулуб, от оёғида топталгани»ни алам ва изтироб билан ёдга олади. Исмоилбекни Янги Бухоро (Когон) станциясида амир одам-

¹ Бу сафар таассуротлари Исмоилбекнинг мақолаларида («Машинали мактаб» — қаранг, бу ҳақда: Бурҳон Шариф, Абдулғани Ҳусейиновнинг таржимаи ҳоли ҳам Ҳусейиновлар фирмасининг тарихи, Оренбург, 1913; Мажид Фанизода, «Таржимон» г., 1906, 15-сон) ёритилган. М.Фанизода 1906 йилда таржималари, ҳикоя ва романлари билан ёзувчи сифатида танилган бўлиб, Гуржистоннинг Гори шаҳрида ислом дорулмуаллимини мудир эди. (Қаранг, «Таржимон» г., 1906 й., 15-сон.)

Исмоилбек мақолаларида туркистонли замондошларида ёвқур оталар шижоатидан асар қолмагани афсус билан тилга олинган ўринлар анчамунча. Бироқ, у мазкур сафариди Самарқанднинг Тахтиқорача довонидан Шаҳрисабзга ўтишда учраган бир чўпон билан мулоқотидан сўнг Соҳибқирон Темур руҳи ҳали-ҳануз авлодларида яшаб келаётганига ишонч ҳосил қилади. Унинг дадил, ўз шаънини баланд тутиб жавоб беришини кузатар экан, «чўпонни бундай сайратган тоифа маориф билан мунавар бўлса, тоғларни остин-устун қилиши шубҳасиздир», — деб ёзди (Оқгул дастаси ёки адабиёти жадида хидматлари. Мажид Фанизода, «Таржимон» г., 1906, 15-сон).

лари ва Русия сиёсий агентлиги таржимони Мирҳайдарбек кутиб оладилар. Амир уни Карманага таклиф этади. Зиёфат асносида валиаҳд Сайид Олимхон билан учрашади. Валиаҳднинг Русия матбуотини мунтазам ўқиб боришини, дунё воқеаларидан хабардорлигини кўради. Самарқандга ўтади. «Усули жадид» мактаблари билан танишади. Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулқодир Шакурий билан узоқ суҳбатлар қуради. Гап тарих ва келажак, муқаддас обидалар ва уларнинг тақдири, рус истилочилик сиёсати ва ўзликни сақлаб қолиш ҳақида эди.

Қайтишда яна Бухорога тушади. Қушбеги Остонакулбек билан тўхтаб қолган янги мактабни юритишни гаплашади. Асосий тўсқинлик қозикалон томонидан эканлигини англаб, ҳузурига боради, ваъдасини олади. Бухородаги нўғойлар Исмоилбекни меҳмонга чақириб, «жамияти хайрия»ларига фахрий аъзо қиладилар. Янги очилган бир мактабни унинг шарафига «Исмоилия» атамоқчи эканликларини айтидилар. Исмоилбек унамайди. Амир Абдулаҳадхоннинг марҳум падари ҳурматига «Музаффария» деб номлашни маслаҳат беради...

Мактабларгина эмас, мадрасалар ҳам ислоҳ қилиниши керак. Иложи бўлса, янги замонавий олий ўқув юртлари — университетлар қурмоқ керак. Исмоилбек бу фикрга 1885 йилдаёқ келган эди. Келажак маданиятни Фарб илм-фани билан Шарқ — ислом ахлоқининг уйғунлигида тасаввур этган «Оврупо маданиятига бир назари мувозана» рисоласида шу ҳақда ёзган эди.

Бу нуқтаи назар буюк маърифатчининг мақоласидан мақоласига мустаҳкамланиб борган. Чунончи, «Таржимон»нинг 1906 йил 11 август сонида Бухоро ва Хива хонларига хитобан бир мақоласи босилган. Унда ўқиймиз: «Фуқаройи ислом сизлардан мол истамас, ош истамас. Дин — «Қуръон»дан, жон — Худодан. Сиз давлатлу хонлардан аҳолига эҳсон эдилажак шай (нарса) нашри маорифга, тавсии фаҳм ва камолатга ходим ўлажақ олий даражалик маориф мактабларидир. Кўҳна мадрасалар кўп Бухорои шарифда ва Хивада шимди (энди) бирор дорилфунуни исломия таъсис эдилмалидир...

Эй давлатлулар! Кечмиш замон гафлати ила Мовароуннахр майдони сиёсатда мағлуб ўлуб, истиқлолини ғойиб этди. Бу замонда гафлат эдилурса, майдони иқтисод ва маи-

шатда миллат мағлуб тушуб, сабаб ўланлари дунё турдиқча масъул тутажақдир...»¹.

1905 йил кириб келди. Май ойида Исмоилбек Қримдаги мусулмонларнинг турмушини янгилаш лойиҳасини тузиб, бир гуруҳ зиёлилар вакили билан Петербургга боради. Идорама-идора юриб, ўз фикри, қарашларини ҳимоя қилади. У кўтарган энг муҳим масалалардан бири сўз ва матбуот эркинлиги эди. Иш қийин кечди. «Хуррияти матбуот» низомини тайёрлаётган жаноб «Кубаку» мусулмонларга бундай эркинлик берилмаслигини айтди: «зиёда мутаассиб» эмишлар...

Исмоилбек Петербургда худди шундай ташвишлар билан юрган боқулик зиёлилар Алимардонбек Тўпчибошев ва Аҳмадбек Оғаевлар билан учрашиб қолади. Русия мусулмонларининг ўзаро маслаҳатлашиб оладиган бир уюшмасини ташкил қилиш ва умумий мақсадни белгилаб, ҳамкорликда иш олиб бориш ғояси туғилади. Келишиб оладилар. Барча қийинчиликларга қарамай, 1905 йилнинг 15 августида Москвада яширин равишда дарёда саёҳат қилиб юрган сайёҳлар қиёфасида Русия мусулмонларининг 1-қурултойини ўтказадилар. Исмоилбек раислик қилади. Қурултой («Шўройи уммат») «Иттифоқи муслимин» жамиятини тузади. Жамиятнинг асосий вазифаси Русия мусулмонларининг «сиёсий ва ижтимоий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш» деб белгиланади. Сиёсий партия мақомида эканлиги таъкидланади. Тактикаси бўйича эса, русларнинг энг маъқул фирқаси билан иттифокда бўлиш жоиз топилади. Жойларда, шу жумладан, Туркистонда шўьбаларини очишга қарор қилинади, муваққат марказ (Боку) ҳақида келишиб олинади.

Исмоилбек «Иттифоқи муслимин»нинг тузилишини «тарихи жадидимизнинг бош саҳифаси» деб баҳолаган эди.

1906 йилда ушбу «Шўройи уммат»нинг 2-қурултойи бўлиб ўтди. «Иттифоқи муслимин» Русиядаги барча мусулмонлар қаторида туркистонлиларнинг ҳам ижтимоий-сиёсий ҳуқуқларини ҳимоя қилишда, хусусан, сўз, матбуот, виждон эркинлигини таъмин этишда қўлидан келган барча ишни қилди. Бироқ чор ҳукумати мазкур жамиятнинг фаолиятига йўл бермади, қаттиқ таъқиб остига олди.

Исмоилбек тўхтамади, миллатни уйғотишнинг янги-янги йўллари излади. Ягона адабий тил масаласига диқ-

¹ Хонлара хитоб, «Таржимон» г., 1906 й., 11 август, 89-сон.

қатни қаратди. Унингча, адабий тил миллатнинг бирлигини ва борлигини таъмин этувчи қудратли воситадир. Замон ихтилофлари туфайли бир-биридан фарқланиб қолган шева-валарга мустақилликни бермоқ миллатни ич-ичидан айирмоқдир. Унинг оқибати ҳалокатдир. Шунинг учун ҳам у ўз мақолаларидан бирини «Жон ёки тил масаласи» (1908 йил 5–6-сонлар) деб номлаган эди.

1914 йилда буюк маърифатчи вафоти муносабати билан эълон қилинган кўпдан-кўп мақолалар орасида Фотиҳ Амирхоннинг бир хотираси бор. Ф. Амирхон унга «бир съезддаги хотира» деб изоҳ беради.

Чамаси, Ф. Амирхон инқилобий ғоялар билан қизиқиб юрган йиллар, Исмоилбек уни синфлар ҳақидаги гапларга тортади.

«Ўғлим, Сиз ёшсиз, тажрибангиз йўқ, шу сабаб керагидан ортиқ катта иборалар истеъмол этасиз... — сўз бошлайди Гаспринский. — Сизнинг каби қизиққон ёшларимиз миллатга хизмат этуб, анинг маданий даражасини ўсдурсалар, ул вақтда биз синфий ихтилофлар тўғрисида сўзлашурмиз, фикр юритушурмиз. Маданияти йўқ бир миллатнинг саноати бўла олмас. Модомики, ул йўқ, ҳали синфий низоларга эрта. Бизнинг букунги вазифамиз ҳали маданий ўсудан ва шунга йўл ҳозирловдангина иборат... Андин сўнгғисини биздан сўнгғилар қиларлар...»

«Миллат ва маданиятнинг бобоси оғзиндаги бу сўзлар ҳам ишончли, ҳам улуғ ёнғрийлар эди»¹, — деб тугатади ўз хотирасини Фотиҳ Амирхон. Аслини олганда, Гаспринский илмий социализм билан таниш эди. Лекин уни қабул қилмаган эди. Бунинг далили 1885 йилда Истанбулда эълон қилган «Оврупо маданиятига бетарафона бир назар» рисо-ласи. Уни Россияда чоп этиш имкони бўлмади. Асарнинг асосий ғоясини Европада кезиб юрган шарпа — иштироки-юнчилик билан баҳс ташкил этган эди. Сўнгроқ 1905 йил шарофати билан «Мазҳаби иштирокиюн» («Таржимон» г., 1906 йил, 72–76-сонлар) мақоласи босилди. Шунингдек, муаллифнинг «Дорур-роҳат мусулмонлари» бадиий-публицистик романида ҳам бу баҳс давом этди. Бу, табиий ҳол. Ўз халқи, мамлакатининг истиқболи ҳақида ўйлаган ҳар бир кишининг бу таълимот билан юзма-юз бўлиши табиий эди.

¹ «Онг» ж., 1914 й., 18-сон, 332–333-бетлар.

Гаспринский бадий асарлар ҳам ёзди. Энг машҳур асари «Дорур-роҳат мусулмонлари»дир¹. Асар «Таржимон»нинг 1887 йил сонларида босилган, 1906 йили Боқчасаройда алоҳида нашр этилган. 1997 йили ёзувчи Сафтар Нагаев «Қалб кўзи» газетасида қайта чоп эттирди.

Муаллиф асарнинг жанрини «Фантастик рўмон» деб белгилайди. Асарнинг ширин тахайюл асосига қурилгани сарлавҳасиданоқ кўриниб турибди. Муаллиф хаёлий-афсонавий бир мамлакат Дорур-роҳат (сўзма-сўз — роҳат уйи), яъни обод ва фаровон бир юрт фуқаролари ҳақида ҳикоя қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Бунинг учун 8 аср давомида мусулмонлар тахти фармонида келган ва ислом давлати сифатида Европа мамлакатларига намуна бўлган Андалузияни танлайди. Хижрий йилнинг 98ида (мил. 668) Марокашнинг Фаси билан Испания орасидаги Жабалут-тариқ (Гибралтар) бўғозини саркарда Мусо ибн Нусойр қўшини кесиб ўтиб, Андалузияни забт этган эди. Андалуз дастлаб Шомга тобеъ эди. 756 йилдан уммавий Абдурахмон тахтни эгаллади ва ўзини ҳукмдор эълон қилди. Испанияни мусулмонлардан қирол Фердинанд (1452—1505) қайтариб олди. Сўнгги мусулмон ҳукмдор Ал-Ҳисорий, сўнгги сарой Ал-Ҳамро (Қизил сарой), сўнгги пойтахт Фарната (Гренада) бўлган эди.

Исмоилбек тахайюлнинг реал асосларига тўхтар экан, олис тарих қатларида қолган турли-туман маълумотлар, сайёҳларнинг бир вақтлар ислом шуури билан гуллаб-яшнаган Андалузия — араблар Испаниясининг маънавий-маданий турмушига оид кўплаб факт ва рақамларни топиб, ўқувчи диққатига ҳавола қилади. Араблар испанларнинг тақир саҳроларини обод ўлкага айлантирдилар, — деб ҳикоя қилади

¹ Исмоилбек ҳақидаги айрим мақолаларда унинг «Юз йилдан сўнг 2000-сана» номли романи ҳақида ҳам сўз юритилади (*қаранг*: Ю. Османов, Исмоил Гаспринский ва унинг «Мазҳаби иштирокиюн»и, «Янги дунё» г., 1991 й., 13 март). Биз ҳам унга суяниб, ушбу хатони такрорлаган эдик. Аслида уни Исмоилбек ёзмаган, ўз газетасида эълон қилган экан, холос. Роман Америка ёзувчиси Эдуард Беллами томонидан 1888 йилда ёзилган. 1893 йилда О. Зинин таржима қилиб, нашр этган. Аёз Исҳоқийнинг ҳам 1902 йилда ёзилиб, 1904 йилда чоп этилган «200 йилдан сўнг инқироз» хаёлий публицистик асарида бу романининг таъсирини кўрадилар. Бу асарни эса проф. И. Нуруллин Н. В. Гоголнинг рус адабиётидан «чиққан» «Шинел» повестига ўхшатган эди (*қаранг*: Аёз Исҳоқий, Зиндон, сўзбоши, 1991, 8-бет).

муаллиф. — 12 минг қишлоқ, 80 кўрғон, 300 шаҳар, 300 минг жомеъ бино қилинган. Замонида пойтахт Қуртабода 200 минг хонадон яшар эди. 600 жомеъ, 500 шифохона, 800 мадраса, 900 ҳаммом мусулмонлар хизматида эди. Фарната, Тулиду (Таледо), Сибилё (Севилия) каби шаҳарлар ҳам Қуртабо (Кордова)дан қолишмас эди. Бойлиги-чи? Фаранг тарихчилари ёзишича, Қуртабонинг хазиначисига жами Европа мамлакатлари хазиначиларини қўшганда ҳам етмас экан. 852 йилда Қуртабо кутубхонасида 600 минг китоб бўлган. Бутун ўлкада 70 улкан кутубхона бор эди. Фаранглар келиб Андалузия мактаб-мадрасаларида ўқидилар. Европа Қуртабо мадрасаларидан андоза олиб, университетларини курди... Хуллас, инсоният тараққиётини янги бир босқичга олиб чиққан Фарб илм-фанининг тамал тоши олис XII—XIII асрларда Андалузия — мусулмонлар Испанияси томонидан қўйилган эди. Бироқ ҳар нарсанинг ўз кушандаси бўлганидек, мутаассиблик деган одат жуда қисқа муддатда бу ўлкадаги юксак ислом маданиятини йўқ қилиб ташлади. Фердинанд Андалузияни мусулмонлар қўлидан қайтариб олгач, ўлкани жоҳилона бир суръатда мусулмонликдан «тозалаш» бошланди. Мўъжизавий сақланиб қолган «Жомеул-кабир» (Катта масжид) ва «Ал-Ҳамро»гина олис мусулмон Андалузиясининг бир вақтлар балқиган нуридан етиб келган шуъладек йилтиллаб турадилар...

Ушбу маълумотлар сайёҳ — муаллиф тилидан берилган бўлиб, асарнинг мазмунига сингдириб юборилган. Таҳририятнинг ихчам изоҳида асарнинг бош қаҳрамони тошкентлик Мулла Аббос эканлиги, Франция саёҳатидан кейин «Франсавий» деб ном олгани, ўз кўрган-билганларини «Фарангистон мактублари» сарлавҳаси остида «Таржимон»да эълон қилиб келгани, мактубларнинг иккинчи қисмида Андалузия саёҳати ўрин олгани, муаллиф — сайёҳ «бахтиёрона бир сурати маишатга етишмиш жамияти муслимадан баҳс этажаги» айтилади.

Дарҳақиқат, асар роман-саргузашт характерида. Воқеа Мулла Аббоснинг Фарангистонда орттирган таниши мадмуазел Маргарита билан хайрлашиб, Испанияга отланишидан бошланади. Мулла Аббос илк таҳсилни Тошкентда олган. Фарангистонда «илми жадид»га ошно бўлган. 27 ёшда, саёҳатни севади. Андалузия ҳақида ўқиган, эшитган. Унинг ўз даврида жаҳонни ҳайратга солган илму фанидан, юксак

маданиятидан хабардор. Шунинг изларини кўрмоқчи. Уни ҳозир Испания деб атайдилар...

Фаридабону асарнинг марказий персонажларидан. У «Дорур-роҳат» мамлакати тарихи, унинг одамлари ҳақида гапириб беради. Бу тарих эса қуйидагича: Андалузия забт этилиб, ислом ғоялари ёйилгач, қисқа муддатда ўлка «олам дарсхонаси»га, ўлка аҳли эса «муаллими жаҳон»га айланади. Қўшни фаранглар ундан ибрат олиб гафлат уйқусидан уйғонадилар. Бироқ инсон қонидаги танбаллик, беғамлик, кин-нифоқ бир жўш уради-ю, 300 йиллик шуҳратшиор Андалуз давлати ичдан емирилади. Қудратли мамлакат Туркистон сингари учга бўлиниб, ўзаро қирғин-барот урушлар бошланади. Бундан фойдаланган Кастилия қироли Фердинанд 1484 йилда катта қўшин билан Фарнатани қамал қилади. Узоқ ва давомли уруш бошланади. Ҳукмдор Абу Абдуллоҳ Ал-Ҳамрода яширин мажлис ўтказиб, иш таслимга борса бола-чақаларни қандай асраб қолмоқ кераклигини маслаҳат қилади.

Ал-Ҳамронинг бир томони ўтиб бўлмас юксак Сьера Невада тоғларига тутшиб кетган эди. Суданлик асирлар келтирилиб, сарой ичидан тоғ томонга лаҳим қаздирилади. Иш узоқ давом этади. Яширин йўлни билганлар секин-аста вафот этадилар. Омон қолган асирлар озод қилиниб, юртларига қайтарилади. Ундан воқиф икки киши қолади. Шоҳ ва кекса бир боғбон. Мулла Аббос «Қизлар кўшки»дан шу йўлга тушган эди.

Фарната мудофаани давом эттиради. Шоҳ Истанбулга элчи йўллаб, усмонлилардан ёрдам сўрайди. Султон муҳорабада бўлгани учун ёрдам келмайди. Ўз ҳукмдорининг сустлигидан халқ жунбишга келади. Бироқ шоҳ Фердинанд одамлари билан хуфия алоқа боғлаб, саройни тарк этади. Сал олдинроқ эса довурак сардори Мусо охирги нафасгача жанг қилиш лозимлигини айтганида шоҳдан муносиб жавоб ололмаган ва алам устида бир ўзи душман устига отилиб, мардона ҳалок бўлган эди. Хуллас, сардор Мусонинг яқинларидан 140 киши уни излаб бўм-бўш саройга келдилар. Саройнинг сиридан хабардор якка-ёлғиз кекса боғбон вақтни қўлдан бермай, уларни лаҳим орқали пастга олиб тушади. Лаҳим йўли билан тоғ оралиғидаги, атрофини тик, баҳайбат қоялар ўраб олган сайхонликка чиқадилар. Барча керакли ашёлар, биринчи навбатда, минглаб китоблар саройдан янги

ватанга ташиб келтирилади ва яширин йўл бекитиб ташланади. Бу бир гуруҳ мусулмон душманга таслим бўлмаслик учун тоғ бағрида макон тутиб турган бир пайтда шоҳ Абу Абдуллоҳ Фердинанд ҳузурда шаҳарнинг калитларини унга топширар эди. Шу тариқа испанлар тоғ ичига бекинган бир тўп мусулмонлардан беҳабар қолдилар. Улар қаҳрамон сардор Саид Мусонинг авлодлари эдилар. Шоҳ эса, қилмишидан пушаймон бўлди. Лекин фойдасиз эди. Фердинанд ҳеч кимга шафқат қилмади. Мусулмон мактабларини ёпди, вақфларини олиб қўйди, масжидларни беркитди. Аҳли исломнинг молини талон қилиб, ўзларини асир-хизматкор этдилар. Юз минглаб аҳоли ота-боболари ётоғи — қабрларини душманга омонат қолдириб, ҳижратга юз тутдилар. Ободлик ўрнини вайронлик олди. Замонлар айланиб, дунё илгариллаб, испанлар, фаранглар ҳам мағлуб бўлган миллатни йўқ этиш инсоф ва адолатдан эмаслигини, улар билан тенгма-тенг ҳамкорлик қилмоқ лозимлигини англаб етдилар. Бироқ бунинг учун ҳам уч аср керак бўлди, деб ҳикоясини тугатади Фаридабону.

Дорур-роҳатдагилар дунёдаги барча ўзгаришлардан бохабарлар, лекин булар ҳақида билишмайди. Чунки булар дунё билан алоқага киришмайдилар, ҳақлари йўқ. Саодатли тақдирларига сабабчи бўлган сардор Мусо ҳижрий 1500 (милодий 2078) йилгача ушбу макондан чиқмасликни васият қилган. Васиятнома шу санада очилмоғи керак.

Ўлканинг ҳар қадами мўъжиза: ўзи ёнар фонуслар — электр чироқлари; ўзи очилиб-ёпиладиган эшиклар.

Муаллиф Фаридабону Мулла Аббосни олиб борган қишлоқнинг манзарасини чизади. Марказида кенг майдон. Тошдан муҳташам бинолар. Жомеъ, мадраса, мажлисхона, девонхона. Атрофида гуллар, боғ-боғчалар, улкан хурмо дарахтлари. Боғ ва гулзорларга қўмилган ҳовлилар... Ҳаммаёқ озода, батартиб. Бу жойлар аслида балчиқ, тўқайзор бўлган, — дейди «гид» Шайх Жалол, — кишилар илму фан ёрдамида мўътадил иқлим ва муҳит яратишга муваффақ бўлганлар, тоғлардан тоза сув туширганлар.

Қишлоқ имоми Мулла Аббосдан доврўғи оламга кетган Бухоро мадрасалари, Туркистон маорифи ҳақида сўрайди. Дин ва шариятдан бошқа нарса ўқитилмаслигини билгач, таажжубга тушади.

Умуман Туркистон ҳаёти асарнинг бошидан охиригача муаллифнинг диққат марказида туради. Масалан, асар бо-

шида Андалузия бўҳрони, испанлар-фарангларнинг ўзаро жанжаллари ҳақида гап кетар экан, Бухоро ва Қўқоннинг XIX аср ўрталаридаги бир-бирларига қилган қатлу ғоратларига шама қилиб ўтади. Бошқа бир ўринда эса, ҳар бир юртнинг тимсолига айланган дарёлари ҳақида сўзлар экан, Зарафшонни қайноқ бир меҳр билан тилга олади.

Қишлоқ имоми Мулла Аббосни мактабга бошлайди. Ёруғ, озода. Ҳар бир фан учун махсус жиҳозланган ўқув хоналари, қироатхона, кутубхона... 8 ёшдан 12 ёшгача барча мактабда. Ўғил ва қиз болалар алоҳида ўқийдилар.

Бу мамлакатда инсон манфаатидан буюк аъмол йўқ. Мулла Аббосни шаҳарга таклиф қиладилар. Европада кўргани оташароба. Бироқ тутуни йўқ, ўзи ҳам бошқачароқ.

Ўлка маркази Дорус-саодатга кетмоқдалар. Йўлда қишлоқлар кўринади. Бир-бири билан телефон, телеграф орқали боғланган. Электр мошина Дорус-саодат вокзалида тўхтади. Шаҳар ҳам тамом бошқача. Бу биноларни Мулла Аббос Туркистонда ҳам, Европада ҳам кўрган эмас.

Кеч тушади. Бирдан ҳаммаёқ ёришиб, чароғон бўлиб кетади. Меҳмон ҳайрон. Бундай ҳолни олдин кўрган эмас. У буларнинг кечда ёниб, тонгда ўзи ўчадиган электр эканлигини сўнг биледи. Шайх Жалол билан қози ҳузурига борадилар.

Қози уни мамлакатнинг тартибларидан хабардор қилади. Бир нарсани алоҳида таъкидлайди: «Ўлкамизча энг буюк қабоҳат ва жиноят ёлғон сўйламақдир. Жазоси ҳам жуда оғирдир. Ёлғончи ҳибс ўлинур, аммо ҳибсхона очиқ турар, атрофинда минг киши ўлса-да, сўзлашга бир киши топилмас...»

Бу ҳол ҳаммасидан ошиб тушади. Қандай мамлакат бу?!

Қаҳрамонимиз бу ердаги урф-удум, ахлоқ, илм ва маданият борасида қози билан суҳбатлашар экан, тобора ўзини ўнғайсиз сезиб боради. 12 йил мадрасада умри бекор кетибди. Фарангистондаги 2 йил ўқишини сўзлар экан, Маргаритага бўлган муҳаббатигача айтишга тўғри келади. Бу ердагиларнинг яшаш қонуни шундай: улар Оллоҳдан кўрқадиган даражада ёлғондан кўрқадилар. Ёмонликдан жаҳаннамдан қочгандек қочадилар. Жаннатга интилгандек кишиларга муҳаббат кўядилар. Бу гаплар қози тилидан юртнинг янги меҳмонига биргина қардошлик насиҳати эмас, маъмурий-шаръий амр сифатида ҳам айтилган эди. Бу ўлка инсон табиатининг икки буюк иллатидан — ёлғондан ва

ҳақсизликдан қутулган эди. Шу жиҳатдан у Фарбнинг ҳам, Шарқнинг ҳам, Европанинг ҳам, Осиёнинг ҳам қусуридан холи эди. Бу ердаги илм ва ахлоқ олдида Туркистон бадавий, Фарангистон олчоқ эди. Ҳолбуки, бу ўлка дунёдан тамом узилиб, баланд тоғлар орасига яширинган бир жойда, аждодларининг илму ҳунари соясида ўз ҳолларича шундай даражага етдилар. Мулла Аббос бозор ёнида яна бир воқеага гувоҳ бўлади. Бир араб дуч келган одамга илтижо-ла боқиб, ҳол-аҳвол сўрар, ҳеч ким эътибор қилмасди. Сотувчи экан. Бир кишининг ярим динорлик ҳақиға хиёнат қилибди. Қози уни текшириб аниқлагач, айбдор деб топибди. Шундан буён у ҳаммага бегона. У билан ҳеч ким сўрашмайди, гаплашмайди. Одамлар уни вабодан кўрққандек четлаб ўтадилар. Ҳатто хотини, бола-чақаси ҳам тарк этган. У ўз хоҳиши билан мамлакат четидаги махсус жойларда ибодат ва таҳсил билан ўзини поклайди. Сўнг жамиятга янгидан қабул қилинади. Бу бечора ёшлигида озгина касал бўлгану тарбияси етишмай қолган, гуноҳ қилгани шундан. Кейинги тўрт йил ичида юртда бундан бошқа жиноят содир бўлган эмас.

Бу юртда ҳамма нарса ғайритабиий. Масалан, Мулла Аббос меҳмонхонага келса, 2 хат ва бир газета турибди. Бири Фаридабонудан, иккинчиси маҳаллий «Истиқбол» газетасидан. Фаридабонунинг қариндошлари меҳмон билан танишмоқ истадилар. Газета эса Мулла Аббосдан олис Бухоро ва Туркистон ҳақида мақола сўрабди. Бироқ бу хатлар ёзилган қоғозларни у илгари ҳеч кўрмаган, тамом бошқа материалдан. Конвертларида марка йўқ, бепул. Шайх Жалол шошиб 5—6 тухум кўтариб киради, жўжа очирмоқчи эмиш. Мулла Аббос ҳайрон, қандай қилиб, товуксиз жўжа очади...

Мулла Аббос «Истиқбол» газетасини варақлайди. Бухоро, Хива, Кўқон хонликларининг Русия томонидан забт этилиши тарихи ҳақидаги мақолага кўзи тушади. Муаллиф олис тарих, хусусан, Амир Темур борасидаги ҳоким қарашларга қарама-қарши ўлароқ унинг ярим дунёни эгаллашида илм-фан ва қаҳрамонлик самарасини кўрган эди. Унингча, жаҳолат ва нодонлик билан футуҳот ва шижоат ҳеч қачон бир ерда жам бўла олмайди. Мақолада кўҳна Туркистоннинг таназзули сабаблари ҳақида сўз юритилиб, шундай ёзилган эди:

«Бир давлат ё миллат хароб ўлажақ эса, энг ибтидо илм-

сиз ва маърифатсиз қолур. Бу ҳолда қўй ҳайвони каби фаҳм-сизлануб, ўз бошларини ўзлари узатуб турарлар! Нима қил-синларки, кўзлари боғлангандир!»

Мақола охирида Туркистондан Мулла Аббос деган бир кишининг ажиб бир ҳол билан Дорур-роҳатга келиб қолганлиги маълум қилиниб, унинг бу ерда ўз билимини ошириш мақсади борлиги мамнунлик билан қайд этилган эди.

Ҳа, булар дунёни биладилар. Дунё буларни билмайди, деб хаёлидан ўтказди Мулла Аббос.

«Дорур-роҳат мусулмонлари» Русиядаги туркий халқлар адабиётининг янги даврдаги биринчи йирик намунаси эди. Шу сабаб унинг таъсири Волгабўйи ва Туркистон халқлари янги адабиётининг шаклланишида муҳим роль ўйнади. Бу гап ўзбек адабиётига ҳам тегишлидир.

Иккинчи томондан эса, Исмоилбекнинг бадиий ижоди унинг қизғин ва самарали кечган жадидчилик фаолиятининг маънавий давоми, буюк миллатпарвар қарашларининг олижаноб тахайюли мевалари эди.

Гаспринскийнинг хотин-қизлар ва уларнинг жамиятдаги ўрни масаласи ҳақидаги қарашлари «Хотинлар ўлкаси»¹ номли хаёлий-саргузашт қиссасида акс этди. Унда ҳам воқеалар тошкентлик Мулла Аббос Франсавий тилидан ҳикоя қилинади. Асар аёлларни «сочи узун, ақли калта» дегувчи ислом мутаассиблигига киноя бўлганидек, эмансипация ниқоби остида уларнинг аслий хусусиятлари ҳисобланиши лозим бўлган назокатдан узоқлаштирилишига, «эркаклаштирилиши»га қарши исён ҳам эди. Бу мавзунинг ҳам Туркистонда нақадар қизғин муҳокама қилингани маълум.

Хулоса қилиб айтганда, И. Гаспринскийнинг ҳаёти ва сермазмун фаолиятини Туркистонсиз, унинг тарихи ва тақдири ҳақидаги ўйларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Улуғ мутафаккир Туркистон халқларининг бой маънавий меросини Русия мусулмонлари орасидаги янгилиниш ва ислоҳотчилик ҳаракатлари учун маънавий омил деб билди. Айни пайтда, бутун вужуди билан Туркистон учун ҳам нажот йўлини излайди ва бунинг янгилинишида, ислоҳотда кўради. Шунга кўра унинг қарашлари ҳам Туркистон билан теран боғланган эди. Шу сабабли бу фикр-қарашлар Туркистонда акс-

¹ Асар «Жаҳон адабиёти» журналининг 1999 йил 1-сонида ўзбек тилида чоп этилди.

садо топдигина эмас, туркистонлик тараққийпарвар зиёлилар учун дастуриламал вазифасини бажарди.

Тадқиқотчилар фикрича, «Кун дугди» романи 1905 йилда ёзилган бўлиб, тугалланмаган. Бош қаҳрамони — Дониёл Доғларов. У — автобиографик асар. Д. Доғларов тақдири И. Гаспринскийнинг босиб ўтган йўлидир¹. «Арслон қиз» қисса-сида Қашқар воқеалари ҳикоя қилинади.

Қўлингиздаги китоб Гаспринский асарларининг ўзбек тилидаги биринчи нашридир. Бу борадаги ишлар олдинда. Буюк ислоҳотчи асарларини нашрга тайёрлашда, хусусан, мақолаларида муаллифнинг услубигина эмас, ифода шаклини ҳам сақлашга ҳаракат қилдик.

Қўлёзма нашрга тушиш арафасида туркиялик таниқли адабиётшунос олим, профессор Явуз Акпинарнинг Гаспринский асарларини дунё кутубхоналаридан йиғиб, 3 жилда нашр қилаётганлиги, 2 жилди ҳатто чоп этилгани хабарини олдик. Ниҳоят, профессор Явузбейнинг ҳиммат ва марҳамати билан машҳур шоирларимиздан Усмон Азим воситасида 1-жилд қўлимизга тегди. «Танланган асарлар»нинг мазкур 1-жилди Явуз Акпинар, Байрам Ўрак, Нозим Муродовлар томонидан нашрга тайёрланган бўлиб, буюк ислоҳотчининг бадиий асарларини (роман ва ҳикояларини) ўз ичига олади.

Қўлимиздаги материалларни шошилиш суратда солиштириб чиқдик, камларини тўлдирдик, янглишларини тuzатдик, ҳақли деб топган жойларимизни ўзгаришсиз қолдирдик, лекин қайд этиб ўтдик.

Бегали Қосимов, профессор

¹ Бу ҳақда қаранг: Исмаил Гаспринский — великий просветитель. Симферополь. Тарпан. 2001, с. 157.

ОВРУПО МАДАНИЯТИГА БЕТАРАФОНА БИР НАЗАР

Муқаддима

Ҳозирги даврда Оврупо маданияти дунёнинг барча томонларига ёйилмоқдадир. Бугун бир кўп ислом ўлкалари Фарб маданияти иштиёқида тараққий қилмоқдалар. Замонамиз мусулмонлари орасида билимли кишилар кўпаймоқда ва бу маданиятни ёйиш ҳақида ташвиқотлар ортяпти. Бинобарин, уни мулоҳаза ва муҳокама қилиб кўрмоқ ва нима эканлигини билмоқ энг зарур масалалардандур, шундай эмасми?

Хусусан, бунга мусулмонлар диққат этмоқлари лозимдирки, ислом дини мустақил бир маданият манбаи сифатида Оврупо маданияти билан қандай киришиб кетади? Оврупо маданияти муштарак, ягона, барча инсонларга уйғун келадиган бир маданиятми?

Славян қавмининг панславист фикрлилари Оврупо маданиятининг славян қавмига кўп томондан уйғун келмаганлиги фикрида эканликларини эълон этмоқдалар.

Славянларнинг истак ва фикрига ҳар тарафлама тўғри келмаган бир маданиятнинг мусулмонлар учун янада таҳликали бўлиши англамаяптими?

Шу муносабат билан бу мавзу юзасидан фикр алмашиш зарурати туғилмоқда. Ниятим бу масалани ҳал қилиб ўртага қўймоқ эмас. Каминаларининг бунга қуввати йўқ. Шундай муҳим бир масала ҳақида озми-кўпми баҳс юритиш қўлимиздан келса, шунинг ўзи ҳам биз учун бир хизмат ҳисобланса керак.

Баҳс

Оврупо маданияти ёки бошқача айтганда насроний маданияти номи билан аталадиган ҳаёт тарзи бутун инсоният учун умумий бир маданиятмидир? У барча қавмлар ва замонлар учун муштарак¹ бир тизимми? Ақл, тафаккур, тушунча ва инсоний ахлоқнинг сўнгги сўзи, энг сўнгги меваси шу маданиятми? Овруполиларнинг ишончига кўра – «Ҳа,

¹ Умумий.

шундай!» Уларнинг эътиқодларига кўра, бу маданият бутун дунёни ва барча қавмларни ўз нури билан ёритиб, ўз меҳри билан боғлайдиган бир куч ва яшаш тарзи эмиш... Шундай қилиб, Оврупо тарихчилари, сиёсатчилари ва адабиётчиларининг кўпи бугунги маданиятга шу нуқтаи назардан ёндошганликлари каби тижорат аҳли ва баъзан тўп, милтиқ ва найза арбоблари ҳам уларнинг ортидан бориб, бу ишончни муҳофаза қиладилар! Инглиз газламалари, француз шароблари, олмон пишлоқлари Оврупадан чиқиб қаерга етса, ҳаммаси бу маданиятни ёйиш ғоясини кўзда тутгани сингари Ҳиндада, Хитойда, Африкада, Америкада тўп отаётган киши ҳам маданият ва инсонликнинг шарафи ва келажаги йўлида ўт очиб, қон тўкаётганлигига қатъиян ишонгандир! Ҳатто овруполилардек яшамаган бошқа қавмларни ўз маданиятлари доирасига тортмоқ ва ишонтирмоқ учун инсон ҳуқуқларини инкор этиш даражасигача борадилар. Чунки шу мазлумларни зўрга солган ишлардан ва ҳуқуқларининг йўқ этилишидан тортадиган меҳнат ва заҳматлари бундан кейин маданият доирасига киргач ноил ўлажақлари¹ саодат билан шубҳасиз ва бетўхтов алмашаяжасига мутлақо ишонадилар! Аммо ҳақиқат шумикин? Оврупо маданияти ва ё насроний маданияти ташқарисида инсон ўғлига роҳат ва саодат йўқми? Янада очикроқ айтадиган бўлсак, бу маданият чиндан ҳам инсониятни саодатга қовуштирадиган маданиятми?

Дунёнинг энг порлоқ ўлкасидаги яшаш тарзига қарши аксинча фикрламоқ ғоят қийин ва бир қадар далиллашни талаб этса-да, фикр эркинлигига суяниб шуни айта оламанки, Оврупо маданиятининг саодатбахшлигига ва ундан бошқа бирор маданият бундай бўлмаяжаси иддаосига асло ишонмайман. Агар инсонларнинг кўражак сўнгги яшаш тарзи ва сўнгги маданияти бу бўлса, инсоният ниҳоятда толесиз экан! Агар бу маданиятдан яхшироқ, порлоқ бир маданият майдонга келмайдиган бўлса, инсон ўғли роҳат ва саодатдан, севги ва ҳаққониятдан бебаҳра қоладиган бир махлуқ экан!

Бу гапларимиздан баҳс мавзуи маданият соясида майдонга келган кашфиёт ва ижодларнинг, механик ва техник тараққиётнинг фойдаларини инкор этиш тушунилмасин! Йўқ, бизнинг замонда темирларнинг ёғдек эритилишини, пўлатларнинг ёғочдек йўнилишини, телеграф ва телефон-

¹ Етишадиган, эга бўладиган.

нинг хабарлашувда, пароход ва темир йўлларнинг юк ташиш ва савдода фойдали бўлишини биламиз. Лекин мевалари булардангина иборат бўлса, Оврупо маданиятининг ягона ва энг яхши маданият эканлигига ишонмаймиз. Оврупо ва насроний маданияти, кузатишларимиз тўғри бўлса, эски комедиянинг янги бир пардасидир. Яъни, янги бир маданият эмас, эски маданиятларнинг сўнгисидир. Янги маданият (маданияти жадида) олдиндадир. Ҳар қалай, бу маданиятнинг эскиларидан туғилганини Оврупо ёзувчилари инкор этмасалар-да, Оврупо маданиятининг яқкаю ягона бир маданият эканлиги масаласида ҳаммалари яқдилдирлар. Бунга рози бўла олмайман. Юнон ва Румо маданиятларида кўрилган асослар Оврупо маданиятига ҳам асос бўлгандир. Асос бир бўлса, маданият бошқа бўлмас, фақат ранги, мисоли бошқа бўлур. Чиндан ҳам Оврупо маданияти асли янги ва бошқача бўлмаса-да, ранги, туки, туси янги-дир. Буни инкор этмайман...

Мубоҳасага киришиб кетмасдан олдин «маданият»нинг нима эканлигини аниқлаб олайлик. «Маданий» сўзининг шаҳарли, «маданият»нинг «шаҳарлилик» маъносини англатиши маълумдир. Шаҳарлик киши қишлоқда ва қирда яшаган саҳройига қараганда роҳатда, омонликда, беҳавотир ва эҳтиёткор яшай олганлигидан, «маданият» сўзидан инсонларнинг роҳат, соғлик ва омонлик ичида бўлиш усули ва яшаш тарзи маъноси келиб чиқади. Бунга кўра, бир маданият соясида инсонлар нақадар роҳат ва омонликда яшасалар, у маданиятнинг даражаси шу қадар юксак ҳисобланади. Биз маданиятнинг порлоқлигини катта қишлоқлар, ибодатхоналар, қалъалар, заводлар, револьвер ва тўплар билан ўлчайдиганлардан эмасмиз. Маданиятнинг ўлчови ҳар кимнинг ундан истифодасидир. Бошқа мезонни қабул эта олмайман!

Миср маданиятидан қолмиш пирамидалар, тиктошлар, бир кишининг нафсига ва кайфига миллионларча одам ўғлининг асир бўлганлигига далолат этадилар.

Бир шаҳарга ва бир шаҳарнинг фақат илғорларига яраган, орқада қолганларнинг ҳаммасини уларга асир этган Юнон ва Румо маданиятлари ҳам ҳуқуқдан насибаларини ола олмайдилар.

Гўзал санъатлар, файласуфлар, шоирлар ва шунча буюк бинолар, фалонлар... дейиладиган бўлса, тўғри, буларни ин-

кор этмайман. Юнонлиларнинг ва румолиларнинг инсониятга хизматлари бўлмади, демайман. Лекин маданиятлари нуқсонлик бир маданият эди. Балки ўн минг инсоннинг меҳнати самарасидан биргина инсон истифода этарди. Ўн минг одам ҳуқуқсиз, роҳат юзини кўрмайди, меҳнат ва ҳақоратдан қутулмас бир ҳолда яшайди, биригина – роҳатда, деб биламан ва бундай бир усул ва яшаш тарзига ҳеч қачон хушҳол боқмайман. Оврупо маданияти эса шу маданиятлардан майдонга келди. Ва булардан юксакроқ ва порлоқроқ бўлса-да, асос эътибори билан булар бир маданият бўлганлигидан айна нуқсон уларнинг ҳаммасига хосдир. Румолилар ҳовузларда асир этлари билан боқилган балиқларга тўймасдан қандай қулаган бўлсалар, уларнинг фарзандлари бўлган овруполилар ҳам бутун дунёнинг меваларига тўймайдилар!

Қисқаси, бугунги маданият, овруполиларнинг айтганлари сингари, янги бир маданият эмасдир. Эски яшаш тарзининг бошқа бир шаклидир. Эски бир ҳикоянинг сўнги саҳифасидир.

Бу фикрларимга қарши икки турли эътироз бўлиши мумкин: Оврупо маданияти қанчалик эски маданиятлардан майдонга келган бўлмасин, унда олдингиларида йўқ бир руҳ ва янги жон бор! Бу ҳам бўлса, насронийликдир, дейдилар. Тўғри! Оврупо маданияти насронийлик билан ёнма-ён келади. Лекин насронийлик инсонларнинг ҳаётига ва ўзаро муносабатларига янги бир асос бера олганми? Бера олган бўлса, маданият янги бир маданият бўлган бўлади. Насронийликнинг бошланиши инсон табиатига номутаносиб бир қатор ахлоқ қондасидан иборатдир. Ундан кейин бу қондаларни ёйганлар ибодатхоналар ҳукмронлиги ташкил этароқ, эски маданиятга тоза жон ва асос бермоққа эмас, ўзлари эскиларининг яшаш тарзига эргашиб кетдилар. Тарих ва ҳодисалар шоҳидимдир.

Румо зодагони ўрнига баронлар, рицарлар ва кўрғон эгалари келгани сингари роҳиблар черков аҳли билан алмашинди. Умуман эса, Румо маданияти емирилар экан, Оврупонинг янги аталмиш маданиятининг туғилишидан ҳеч бир хабари бўлмади. Яна эски ҳуқуқсизлик, бахтсизликдан, беқарор меҳнат ва заҳматдан халқ қутулмади. Қуроллар, усуллар, ўрнаклар ўзгарди, лекин натижа ва самара эски ҳолида қолди.

Гоҳо дейдиларки: «Ҳа, Оврупонинг бугунги маданияти нуқсонли бир маданиятдир. Лекин табиати билан ўтмиш замон тафаккури ва ахлоқи тараққиётининг талаби туфайли эски маданиятлардан олган баъзи асослардан воз кечиб, порлоқ бир даражага кўтарилажақдир». Тўғри, нуқсонли томонларини ташлар, янги бир асосга қурилса, бу маданият камол топар, лекин унга янги маданият оти берилгудек бўлса, у Оврупо ёки насроний маданияти деб аталмайди. Бу номнинг шуҳрати ҳам, даври ҳам ўтган бўлади. Айтмоқчи гапим — шу.

Кўп узоққа бормаёлик. Оврупонинг маданий ҳоли қандай эди ва ҳозир қандай? Ададсиз суратлар билан кўзларимизни, сон-саноқсиз воқеалар билан зеҳнимизни бузмоққа ҳожат сезмайман. Оврупонинг қай бир томонига боқманг, бир вилоят ва бир миллион аҳоли зулм чекмаса-да, бир герцогу беш баронга, ўн беш рицар билан қирқ попга асир, ҳуқуқсиз ҳайвон сингари уларга қурол ва яшаш воситаси эмасми? Ва бу янги маданиятга янги жон берган насронийликнинг энг порлоқ, энг кучли, энг нуфузли даврида эмасми?

Бугунги кунга, соясида қитъалар айрилиб, дарёлар дарёларга қўшилган, осмонўпар тоғлар очилиб, инсон ўғлига йўл берган машҳур XIX асрга келайлик... Мақсадимиз ўн тўққизинчи асрнинг тарихини ёзмақ эмас, маданият асарларига бир кўз ташламоқдир.

* * *

Марҳамат, хоҳланг Париж, хоҳланг Лондон, хоҳланг бошқа бир маданият маркази бўлган шаҳарларнинг бирортасига ҳаёлан саёҳат этайлик. Масалан, Лондонга. Лондонда нимани кўрасиз? Тоғлар сингари беш-олти қаватли тош биноларними? Маҳобатли темир кўприкларними? Ер остидан, Темза дарёси тагидан ўтказилган темир йўлларними? Беш-ўн минг ишчи ишлайдиган завод-фабрикаларними? Подшо саройларидек бўлган ўқув юртлариними? Дунёга сиёсат ва адолат тимсоли ҳисобланган парламентними? Йўқ, биргина буларга, бу аён маданият асарларига диққат этиб, бу ҳаётнинг ички моҳиятига эътибор қилмасак, бир нарса англамаймиз. Куч ва ақлларига лол қоламиз, холос. Яшашнинг ички мазмунига диққат қилайлик. Мана, беш юз минг лиралик бир тош бино... Биргина ичини безаган мрамари,

ипаги, биллури, чинниси, фарфори пулга чақилса, Шарқ савдосида буюк бир сармоя бўла олади. Бу бино — бир одамники. Ичида бир оила яшайди. Уч-беш кишидан иборат бу оиланинг кечки овқатидан сўнг дастурхонига қўйиладиган тансиқ мева ва ичимликка кетадиган пул билан Шарқ ўлкаларидаги ўн оила ўн кун роҳатда яшай олади.

Мол-дунё шу қадар, имкон шу қадар. Шуни маданият деса бўладими? Шу бинонинг ердан қуйи қисмига ҳам бир боқайлик. Уч-беш зина тушдик. Хоналар одамлар билан тўла. Панжаралар шифтнинг тагида. Деворлар зах, ердан моғор ҳиди келади. Ҳаво йўқдек... Ҳид ва тердан бурнингиз борадиган жой тополмайди, ғала-ғовурдан қулоқ том битади. Кўрганнингиз ифлосликдан, эшитган одобсизлигингиздан виждонингиз тикка бўлади. Каталакдай бир хона, қамокдагидай саккиз-ўн одам — хотин-қиз, қари-ёш, ҳолсиз-сархуш, йиғлаган-кулган — ҳамма бир ерда, бир-бирини кўрмас ва эшитмас даражада яшамоқдадилар... Буларнинг уйлари тугул хоналари ҳам йўқ. Бир хонада киралик ётоқ жойларигина бордир. Ётоқ ҳам ўзлариники эмас. Ўтирган, ётган жойлари киралик. Қозон-товоққача йўқ. Ейиш-ичишлари ошхонадан, майхонадан. Дунёни сув олса, тўпигига чиқмайдиган — шулар.

Шу миллионлик бинонинг уч-беш қавати бир оилага макон бўлиб, пасти — подвали бир-икки юз кишига макон ва тураржойдир! Юқори қаватда ўтирган оила бир уездлик қадар мулкка, беш-ўн миллионлик сарватга эга! Пастки қаватда юз-икки юз ўз жинсининг бош қўйишга бир ёстиғи, ёпинмоққа ёпинчиғи, сув ичишга пиёласи йўқ! Юқоридаги оила юз йил ҳеч бир иш қилмай, еб-ичса моли тугамайди, паст қаватдаги юз одам икки-уч кун иш бўлмаса, на эътибори, на ейдигани қолади!

Марҳамат, катта бир заводга кирамиз: уч-беш юз от кучи бўлган бир буғ машинаси уч-беш юз хил асбобни ҳаракатга келтиради. Уч-беш минг ишчи эртадан кечгача энг камий ўн-ўн икки соат ҳунар ва кучларини, сабр ва гайратларини ўртага қўйиб меҳнат қиладилар. Ишлаб чиқарилган маҳсулот қаерда бўлмасин, салкам бир қасабани кўтара оладиган буюк кемалар билан дунёнинг ҳар томонига олиб бориб сотилади. Заводнинг ҳисоб-китобини олиб борувчилар катта бир давлат доирасидаги маъмурлардан кўпдир! Шу тариқа, бу заводки, ўзича кичик бир олам, кичик бир мада-

ният жамъи экан, бунча хунар ва меҳнат самарасидан ҳосил бўлган натижадан бу жамоани ташкил этганларнинг истифодаси қандай? Роҳат яшамоқ. Керагича еб-ичмоқ, оиласи билан бирга ҳузур ва завқда бўлмоқ, қариганда йўқсуллик ва муҳтожликни кўрмаслик, шундайми? Йўқ, заводнинг меҳнат самарасидан бир оила ёки уч-беш оиладан таркиб топган бир кампания фойдаланади. Қолган уч-беш минг инсон худди ҳайвон сингари қорнини тўйғазиш учунгина хизмат қилади. Роҳат қаёқда, биргина уйку учун вақтлари қолади! Бир соат кўпроқ ухласа, ўша куни қорни тўймайди. Ҳузур қаёқда, меҳнат ва очликдан бола-чақасигача кўз очолмайди. Қаригандаги йўқсуллик-чи, соғ-омон вақтида беш кун ишсиз қолса, беш ойгача ҳисобини тополмайди!

Бир-икки йил Америкадан пахта, Австралиядан мум келмаса ёки Ҳиндистон аҳолисининг инглиз молларини олишга кучи ва эҳтиёжи бўлмаса, маданият маркази ва ер юзининг қуёши қандай ҳолга тушишини биламиз: етти-саккиз миллион завод-фабрика ишчиси, икки-уч миллион кўмир ишчиси, булар орқасидан кун кўрувчи беш-ўн миллион бошқа ишчи жойсиз ва оч қолади. Лондоннинг, Бирмингемнинг, Манчестернинг ва бошқа шаҳарларнинг у буюк бинолари ва маҳобатли саройлари эшик ва деразаларини бекитиб, бу бечораларнинг ҳеч бирини ичкарига киритмайди!

Қандай сабаб билан бўлмасин, завод-фабрикаларда бир-икки сана иш тўхтаб қолса, ўттиз инглиздан йигирма тўққизи ёстиқсиз қолиб, бошини тошга қўйишга, ёпинчиқ тополмай, танини қамишнинг барги билан ёпмоққа ва дунёдаги барча дастурхонлардан қувилиб, оғизларини ҳавога очмоққа мажбур бўладилар. Йигирма тўққизи шундай ҳолда экан, ўттизинчи қардошлари у қадар мол-мулк ва маблағ тўплаганларки, буларни узоқ вақт тўйдирмоққа қодирдилар... Нима, булар асир эдиларми? Асир бўлсалар, ишлар яхшироқ, шарафлироқ ва қулайроқ бўлмасмиди?

Давлат ва миллатни идора қилиш усулининг энг оқилона, энг порлоқ, энг адолатлиси саналган парламентга кирамиз: парламентнинг қўлидан келган иш ва адолатнинг фақат ҳукмдорлардан содир бўлиши кўп кўрилган. Ва баъзи парламентларнинг зўрлик билан жаҳоннинг балоси бўлган жаҳонгирларнинг отини унуттиргани маълум. Энг машҳур парламент инглиз парламенти эмасми? Шу парламентнинг

фикри олийси ва гоёи аъмоли эллик миллион ўзга қавмни ўттиз миллион инглизга ва уларнинг ҳар иккисини биргалликда бир миллионча бой ва аслзоданинг роҳат-фароғатига қурол этмоқдан иборат эмасми?

Марҳамат, университетлардан бирига қирамиз: нималарни ўқитмайдилар! Гиж-гиж донишмандлик... Нечоғлик камолот, нечоғлик закийлик, нечоғлик фикр! Фиръавнларнинг низомномаларидан асрма-аср мусъё Гладстоннинг баъзи таклифларигача бўлган ҳуқуқ илмини ёдлаб олган адвокатлар, минг отнинг кучи етмайдиган ишни бир юкжой кўмири билан удалайдиган машиначилар, беш-ўн граммлик дори билан улкан тоғни ҳавога учирадиган кимёгарлар, денгизлар устига кўприк қурадиган муҳандислар мана шу илм-фан юртларида етишиб чиқадиладар. Уларга ҳайрон қолмаслик мумкинми? Ҳа! Оврупонинг университетлари ва бошқа тарбия муассасалари чиндан ҳам ҳайратланарлидир. Лекин шунча фан ва дунёнинг бутун илмлари ўргатилса-ю, инсон учун энг керакли ва хилма-хил илмларнинг энг шарафлиси бўлган бир илмнинг таҳсил ва эътибор доирасидан четда қолдирилиши мени бундан ҳам кўпроқ ҳайратга солади. Бу илм бир неча минг йилдан бери емирилиб, оқавалари бугунги кунгача келган Оврупо маданияти танимаган «ахлоқ ва ҳаққоният»дан баҳс этувчи юксак илмдир. Оврупонинг, қаерида бўлмасин, зоҳирий порлоқлиги жуда кўп кишини чалғита олади. Ўйлайсанки, тарбия ва роҳат, завқ ва назокат, адолат ва бахтиёрлик дунёнинг ҳар тарафидан кўтарилгану ёлғиз шу ерда жам бўлган! Ҳайҳот! Порлоқликка порлоқ, аммо порлаган нарсанинг ҳаммаси ҳам олтин ва кумуш эмасдир. Бир тарози оламиз-да, Оврупода кўрадиганларимизни тортамиз: ажабо, ҳисоб-китобини қилиб бўлармикин? Ротшильд сингари ўн, ўн беш кишининг юз миллионларча сарватигами ҳайрон қолайлик? Ўн-ўн беш миллион аҳолининг ўлганда икки аршин ери йўқлигигами ҳайрон қолайлик? Лондонлик бир ледининг, парижлик бир хонимнинг тарбия, латофат ва назокатигами ҳайрон қолайлик? Лондон ва Париж кўчаларида тани ва номусини сотиб юрган рўйхатга олинган юз эллик минг фоҳиша хонимларгами диққат қилайлик? Битта сигирларининг бизнинг ўн сигир қадар сут беришигами офарин дейлик? Миллионларни сарф этиб, дунёнинг ҳар тарафида насронийлик тарғиботи қилинишигами қарайлик? Оврупо ичи-

да черков ва Инжилга имон қолмаганигами ҳайрон бўлайлик? Инсон ҳуррияти оти билан қилинган урушларними томоша қилайлик? Алсос Лорен бечоранинг бокира қизларининг Парижда эллик франкка қадар сотилганиними инсоф тарозисига қўяйлик?..

Қисқаси, бир қарашда Оврупонинг ҳаёт ва маданияти ғоят башанг, зийнатли ва гўзал бир аёлга ўхшайди. Бироқ бир оз диққат этсангиз, шуни пайқайсизки, бу аёлнинг тишлари ясама, сочлари улама, бўлиқ, тикмачоқ кўкракларидан пахтаванд... Ва у ҳарир либослар ечилгудек бўлса, қий-қимлар ва ямоқлардан тикилгани аён бўлиб қолади.

Оврупо яшаш тарзининг ва маданият шаклининг эскирган, чирик асосларига суянгани ҳатто Оврупонинг ўзида жуда кўплар томонидан билинмоқда. Бу яшаш тарзи инсон ақли ва инсофининг сўнгги сўзи эмаслиги кундан-кунга равшанроқ англашилмоқда. Қирқ-эллик йил аввал бу маданиятдан юз ўтирган юзда бир-икки бўлган бўлса, бугун, мана ҳозирда юзда ўттиз! Булар ҳар бир нарсанинг қайта кўриб чиқирилишини истаган турли партияларга мансуб социалистлардир. Социалистларнинг фикрларини оз-кўп ҳар ким ўзича тушунади, деб ўйлайман. Мақсадимиз социализм фикрларини танқид қилмоқ, тарозига солмоқ эмас, унинг асл асослари ҳақида бу ерда бир-икки сўз айтмоқдангина иборатдир.

Оврупода социалист таъбири турличадир. Бизча, социалистлар Оврупонинг ҳозирги яшаш тарзидан ва маданиятидан бутунлай умид узиб, янгидан, янги асослар асосида янги бир маданият қурмоқ фикрида бўлганлардир. Уларнинг фикрларига кўра, тамоман қайта қуриш ва инқилобларга лузум¹ бор. Мулкчилик, мерос, оила, сармоя ҳақлари ва бошқа асослардан келиб чиқиб, мулк, мол, тижорат, сармоя, иш, ҳатто хотин ва боланинг муштарак бўлишини истайдилар. Бу йўл билан ҳар бир киши ишидан, машғулотидан бошқалар билан баробар истифода этар ва дунё лаззатларидан маҳрум қолмас эмиш! Кимдадир — мўл-кўл, кимдадир ҳеч йўқ бўлмас эмиш!

Социализм фикрларига оид Оврупо адабиётида жуда кўп асар бор. Оуэн, Фурье, Сен-Симон ва бошқалари жуда кўп китобларида унинг тизимларини ва у ҳақидаги тасаввурларини тушунтирганлар. Шунингдек, буларнинг ёзганлари

¹ Эҳтиёж.

амалга ошса, гўё дунёда ҳеч бир бахтсиз қолмайди, барча инсонлар баробарликда умум учун меҳнат қиладилар, роҳат кўрадилар, сафо ва завқ оладилар. Ҳар бир киши дунёдан бир даражада истифода этади ва ҳоказо, ва ҳоказо... Социализмга доир илгари сурилган бу фикрларнинг ғайри-ахлоқий бир савдойи хаёлдан иборатлигини, билмадим, гапиришга ҳожат борми? Менимча, йўқ. Эски усулни ташламоқчи бўлган социалистлар ёмғирдан қочиб қорга тутилганларга ўхшайдилар. Тамоман баробарлик эмиш! Ҳам моддий, ҳам маънавий. Инсонлар яратилишда баробар яратилмайдилар-ку! Баъзимизда қувват, баъзимизда зеҳн кўпроқ бўлади. Мерос бўлмасмиш! Бу нима дегани? Ота нафсини қийиб, болаларига нимадир тўплайди, лекин бу ўртага қўйиб, ҳар кимга тақсим қилинади! Бунинг нимаси баробарлик? Нимаси адолат? Аммо оила ҳам бўлмайди, ота болаларини, болалар оталарини танимайдилар, бас, меросга не ҳожат? Гапнинг қисқаси, бутун мамлакат, инсон жамоаси бир казармага айланади, аҳоли бурғу¹ билан туради, бурғу билан иш-кучига кетади, бурғу билан умумий дастурхонга чақирилади, бурғу билан завқи сафо олади, бурғу билан бирор хотинни истироҳатга тартади... Офарин, социалистлар! Нақадар гўзал бир маданият, нақадар гўзал бир яшаш тарзи қурмоқчи экансиз!

Социалистларнинг фикрларидан кўра бу фикрларнинг Оврупонинг ҳар ерида кўпайганлиги ва тарафдорларининг кундан кун кўпайиб бораётганлиги кўпроқ диққатни тартадиган нарсадир. Миллионларча қишлоқлик ва шаҳарлик ишчилар ҳаммаси социализмга майл билдирмоқдалар. Ўйланмасинки, социализмнинг ботил фикрлари вақти келиб ўз ўзидан рад ва даф қилинади. Бу фикрларнинг майдонга чиқиш сабаби аниқлангунча, бу фикрлар сўнмак у ёқда турсин, кундан-кунга кенгайиб бормоқда. Табиийдирки, бир инсон ўз аҳволидан мамнун бўлмаса ва бунинг сабабини атрофидаги зулмдан деб билса, ундай одамнинг ўз турмушини ўзгартиришдан бошқа фикри ва истаги бўлмайди. Оврупонинг бугунги маданияти ва яшаш тарзи, бир кишини қулдириб масъуд² этиши, юз одамни йиғлатиб нохуш этиши давом этар экан, социализмга ўлим йўқдир.

¹ Карнай, гудок.

² Хурсанд.

Оврупода ва балки жаҳонда бу масала энг буюк масаладир. Мудҳиш инқилоблар социализм туфайли содир бўлади. Ўттиз йиллик муҳораба¹лар, француз Буюк инқилоби мудҳиш социализм инқилоблари қаршисида ўйинчоқ бўлиб қолади. Бу – Оврупонинг истиқболига қарши ҳозирланаётган буюк балодир. Оврупо маданияти социализм долғалари ичида кўмилажак. Оврупо колонизаторларининг ишқ ва муҳаббати бу дарднинг зўрлигидан, ё ваҳшийлар ва ярим маданийларга қарши ҳамиятидан эмасми!

Статистика илми қанчалик илгарилаб кетган бўлмасин, ҳали нуқсонлидир. Агар Оврупода сармоя ва мол эгаси нечта-ю, ишсиз ва жойсиз ишчи қанча, аҳволдан мамнунлару мамнун бўлмаганлар, социалистлару носоциалистлар адади қанча ва буларнинг йилма-йил ўзгариб бориши ҳисоби олинса эди, Оврупонинг неча йилдан сўнг буюк инқилобларга дуч келишини осонликча аниқлаш мумкин бўларди.

Ўтмиш асрларнинг қоронғи дарёсига шўнғиб, инсониятнинг бугунгача бўлган тарихини кўздан кечирсак, инсонларнинг бир-бири билан, жамиятни жамият, қавмни қавм билан муомалалари ҳаммаси бир асосга қурилганини кўрамиз. Инсонларни, жамиятларни, ҳайъатларни ҳаракат эттирган нима? Ҳаракатдан мақсад нима? Эрта-кеч кўнглимизни, ақлимизни истило этган нима? Менимча, шахсий манфаат ва фойдадан бошқа ҳеч бир нарса эмас. Эски юнонли, янги овруполи, Афина жумҳурияти, Белгия қироллиги – ҳаммаси бир мақсадга хизмат этадилар. Ҳаракат сабаблари, муомала асослари бирдир. У ҳам бўлса фойда, фойда ва яна фойдадир. Ҳар бир киши моддий ва маънавий фойда излайди, унинг учун ишлайди, унинг учун жон куйдиради. Ахлоқ, тарбия, ҳуқуқ, ҳаммаси шу умумий маслакка қурилган. Дунёга нима учун келдинг? Нима учун яшаяпсан? – Ўзим учун! Нима учун ўқияпсан – Ўз фойдам учун! Нима истайсан? – Фойдаланмак! Нимани излайсан? – Фойда! Бу файрат нега? – Фойдам учун! Шу тариқа, инсонларни ҳаракатга солган фойдадир, бошқа нарса эмас. Ҳа, яшамоқнинг гоёси, ҳаракатнинг сабаби ва инсонлар орасидаги муомала фойдадан бошқа бир истакка боғланмайди.

Англиянинг, балки замонамизнинг буюк ёзувчиларидан Жон Стюарт Милл «Утилитаризм» деб номлаган бир

¹ Уруш.

рисоласида бу хусусда баҳсга киришади. «Утилитаризм» – «фойдачилик» дегани бўлади. Жон Стюарт Миллнинг инонч¹ ига кўра, инсонларни ҳаракатга солувчи сабаб ва гоя бўлмиш «фойда» ахлоқ қоидаларига хилоф эмас. Аксинча, ақлга мутаносиб муҳим туйғудир. Аммо ҳар бир киши ўз фойдасини излар экан, бошқасининг фойдасига зарар ва зиён бермаслиги керакдир. Муҳтарам философ шуни мулоҳаза қилмайдики, инсон боласи «фойда» изидан бориб, унга кўра ҳаракат эта бошлагач, ҳамма нарсадан олдин ўз фойдасини ўйлайди, бошқаларнинг фойдасини хаёлига келтирмайди. Чунки ҳар ким ўзидан бўшамайди, бошқалари билан қандай иши бўлсин.

Оврупо маданияти қанчалик хилма-хил восита ва усуллар, санъат ва маърифат соясида ҳисобсиз бойлик тўпланишига йўл очмасин, бу бойликдан ҳар ким ҳам фойдалана олмайди. Шу сабаб ҳозирги маданиятдан нафрат этувчилар бундан табиий равишда у мудҳиш социалистик инқилобларни тасаввур этадилар. Бунинг Фарб ўлкаларини нақадар таҳликали бир вазиятга туширганини айтиб ўтдик.

Фарб маданияти соясида яшаган инсонларнинг ҳаракат асоси «фойда»дан иборат бўлганлиги ва бу умумий «фойдачилик» қоидасига қарши Оврупонинг деярли ярмини ташкил этувчи ёшларнинг, яъни социалистларнинг инсон боласининг энг муқаддас ва табиий ҳуқуқлари бўлмиш оила, мулк, шахс эрки каби нарсаларни инкор этишга уринишлари маълум бўлгач, уларнинг эски фикрларни қайтиб чиқмас кўчага тикиб юборишларига, менимча, шубҳа қолмади...

Маданий жамоани ташкил этувчиларнинг бир қисми орқа-олдига қарамай, «Нимаики бўлса, ҳаммаси – бизники» даъвосида бўлса, қолган бошқалари кўзларини хиёл очиб, «Йўқ! Тўхтанг афандилар, ундай эмас, нимаики бўлса, ҳаммамизникидир, ўртага қўйинг, ҳар бир кишига бўлиштирамиз!» даъвосида бўлишлари табиийдир.

Хуллас, бу Оврупо маданиятининг ўн тўққизинчи асрга келиб ўртага қўйган масаласидир. Қани, кўрамыз! Бошқа ўлкалар Оврупонинг бу ҳолидан дарс ола биладиларми? Агар олмасалар, Оврупо домига тушиб қолган социализм балосига улар ҳам кўп ўтмай, албатта дуч келадилар.

¹ Ишонч, фикр.

Бошқа ўлкаларга Овруподан саноат ва техника билан бирга яшаш тарзи ва қоидалари ҳам борадиган бўлса, шубҳа йўқки, бу яшаш тарзи социализмни Осиёга ҳам ёяди.

Янги бир гўзал ҳаёт қаяқдан келади ва бу ҳаёт қандай асосларга қурилади? Тараққиёт йўлига кирган ислом ўлкалари ва қавмлари келажакларини қайси ибрат билан боғлайдилар? Оврупонинг изидан эргашиб, охир оқибатда социализм балоларига дучор бўладиган бўлсак, ҳайф бундай ғайрат ва меҳнатимизга! Ўқиб-ўқиб, «маданий» французлардай бўламиз-да, десак, ҳаёт ҳақида ўз муқаддас ғоямизга эга бўлмасак, ҳайф бизларга! Инсонларнинг ўзаро муносабатларида, «фойда» ва фойдадан ўзга кўзда тутадиган бир нарса йўқми? Бор! У ҳам бўлса ҳаққониятдир! Инсонларнинг бир-бирлари билан бўлган муносабатида «ҳаққоният»дан муҳимроқ бир нарса йўқдир. Инсон боласи ҳаётининг асоси «ҳаққоният»дан бошқа нарса бўла олмайди. «Ҳаққоният» асосига қуриладиган ҳаёт ғоят мазмунли ҳаёт бўлади. Бу ҳаёт доирасидаги инсонлар роҳатда яшай оладилар. Чунки инсонларнинг ҳар бир ҳаракати «ҳаққоният»га таянадиган бўлса, зулм ўртадан кўтарилгани каби мазлум ҳам бўлмайди. Нафс ва зулм ўртадан кетса, «ҳаққоният» туфайли майдонга келган вазият ва ҳаётга қандай инсон қарши кела олади ва душман бўлади?

Эски маданиятларнинг нуқсони шундаки, «ҳаққоният» ҳаётдан четга чиқариб қўйилди. Тасаввур этайлик: маданий бир жамятни ташкил этган инсонларнинг ҳаммаси ишларини ва ҳаракатларини мутлақо «ҳаққоният»га боғлаган бўлсалар, «ҳаққоният»га сиғмаган «фойда»дан воз кечсинлар. Инсонлар бир-бирларидан норози, бир-бирларига қизғонч, бир-бирларига муҳолиф бўла оладиларми? Бир-бирларининг дахлсизлигига қасд эта оладиларми? Бир-бирлари ҳақида ёмон ният, ёвуз мақсад майли қоладими? Йўқ, қолмайди! Бировнинг ҳуқуқимга қарши келмаслигига амин бўлсам ва ўзим бировнинг ҳақиға тажовуз этмайдиган бўлсам, ким мендан ранжийди ва мен кимдан ранжишим мумкин? Ҳеч кимдан!

Илм, фан, механика, техника соясида инсонлар қулай яшамоқ учун лозим нарсаларни тўплай оладилар, лекин «ҳаққоният»сиз инсон боласи буларни роҳат-фароғатда ишлата олмайди. Чунки ҳар бир киши олажак ҳиссасини оширишга ҳаракат қилади. Қуввати катта-катта бўлакка чанг солади, аммо, бунга ҳаққи ҳам каттамикин, кўрайлик-чи?

Билмадим, фикрларимни англата олармиканман? Лекин бу дафъа ортиқ баҳслашмоқ имкони йўқ. Баҳсимиз натижасига келайлик:

Янги маданият «ҳаққоният» асосига қурилган бир яшаш тарзининг меваси бўлади. Бу янги маданиятни майдонга келтиришда мусулмонлардан зиёда сармояга соҳиб бир миллатни кўрмайпман. Бу сармомиз эса Қуръондирки, ҳукмининг ўзи «ҳаққоният»дир. Ер ва мулк, сармоя ва фоиз, фард¹ ва жамият, тижорат ва иш, меҳнат ва ғайрат, хайр ва ҳайрат ҳақидаги ушр ва закотнинг жами қоидалари инсонларни бахтиёр этувчи ҳақиқатлардир. Сармоя — мулк-тижорат ва иш ҳақидаги Қуръон қоидалари Оврупоча ҳуқуқ ва ахлоққа асос олинадиган бўлса эди, даҳшат солувчи социалистик фикрларга мутлақо ўрин қолмасди. Чунки оз-кўп ҳар ким мулкдан, сармомдан ва меҳнатидан баҳраманд бўлар эди. Бойликка асир, фоизга умр бўйи бир хизматчи бўлмас ва бунча норозиликларга жой қолмас эди.

Ислому ҳуқуқининг юксак даражасини бошқа бир тасаввур билан янада аниқроқ ўртага қўямиз. Масалан, XIX асрнинг Оврупоси инсоний яшаш ҳақидаги Қуръон қоидаларини қабул қилган бўлсин. Аввало, ҳар йили хазинага келадиган шунча киримнинг закоти, яъни қирқдан бири муҳтожларга ажратилади. Статистикага мурожаат қиламиз: неча миллион бўлар! Иккинчиси, миллионлари билан инсонларни ўзига асир этган миллиардларча нақд сармомдирки, фоизсиз ишламоғи лозим бўлади. Яъни қуввати эътибори билан инсонларга тазйиқ ўтказмасдан, бошқа шаклга кириб, эгасигагина эмас, жуда кўп инсонларга фойдали бўлади. Учунчиси, улкан Англия тўрт-беш минг, улкан Франция беш-ўн минг одамнинг мулки бўлмасди. Бўлган тақдирда ҳам бу ўлкалар ҳудудидан ҳар кимнинг баҳраманд бўлиши ҳар ким учун янада қулайроқ бўлурди.

Оврупони қўятурайлик. Оврүполилар ҳар қанча ўз давволарига ўзлари соҳиб бўлиб, маданиятларини энг устун ва энг сўнгги маданият сифатида дунёнинг ҳар кўчасига ёймоқ учун куч ишлатишга қадар борсалар-да, аслида буларнинг бош сабаби шиддат билан келаятган ҳақсизлик, очлик ва даҳшатли инқилоблардир. Бундан сўнг келажакни ўйлаганда ҳисоб-китоб йўлини тутайлик. Оврүпо бир кекса чолдир,

¹ Бир киши.

тажрибаси кўпдир. Улуғ ёшига ҳурматимиз бор. Тажрибасидан ўрганамиз. Лекин хатоларини такрорламаймиз. Мактабларини, университетларини бизлар ҳам қурамыз. Аммо ақлларимизни қанча ёритсак, юракларимизни ҳам шунча «ҳаққоният» билан тўлдирмоққа ҳаракат қиламиз. Оврупода нимани кўрсак, ёш боладек олиб югурмаймиз. Эсли-хушли инсонлардек «Бу нимадир? Оқибати нима бўлади? Виждон ва ҳаққониятга уйғунми?» дея ақл тарозисига тортиб оламиз. Оврупо маданияти мулоҳазасиз қабул қилавериш мумкин бўлган бир нарса бўлса эди, бу маданиятга Оврупонинг ўз вориси душман бўлмас эди.

Яна бир такрорлайман: янги фанларини, кашфиётларини ва ижодларининг фойдали хизматларини инкор этмайман. Фақат ислом оламининг ислоҳот ва тараққиётга эҳтиёжи бўлган бир пайтда ҳеч бир мулоҳаза қилиб кўрмасдан Оврупога тақлид этишини ақлдан ҳисобламайман. Русия панславистлари рус олами учун Оврупо маданиятини ўрганишга муносиб жойи йўқ деб иддао этар эканлар, ислом оламининг ҳам ўз хусусиятларидан келиб чиқадиган бир тараққиёт йўлини ва янги бир маданиятни излаши лозим бўлмасми?

МАДАНИЯТИ ИСЛОМИЯ¹

Дунёда минг турли қавм ва халқ бор: бири иккинчисига ўхшамайди, бири-биридан фарқ қилади. Фарқ-ўхшамаслик оқ-қоралигида, оз-кўплигида эмас, маишат²лари, ишлари, ҳунарларининг фарқланишида, ўзгачалигида. Халқлар бор, бу кунда тилсиз ҳайвон даражасида бўлиб, оила, никоҳ, уй-жой, ҳунармандчилик, деҳқончилик нималигини билмай, яланғоч, маймунлар сингари шохдан-шоҳга сакраб ёхуд тоғу тошларда умр кечирадилар, ов, балиқ билан тирикчилик қиладилар. Халқлар бор, савдо-саноатдан, бинокорлик ва ҳунармандликдан бебаҳра бўлсалар ҳам оила қуриб, никоҳ фазилатларини англаган ҳолда уруғ-аймоқлари билан қирларда, бугун бунда, эртага унда кўчиб юрадилар ва боққан молларини истеъмол қилиб, кун кечирадилар. Булардан бош-

¹ 1892 йилги 2-нашри (Боқчасарой, «Таржимон» босмаҳонаси) асосида бугунги ўзбекчага ростланди.

² Ҳаёт, турмуш тарзи.

қа тараққиётнинг юқорироқ босқичида яшаётган халқлар ҳам бор: саноат, деҳқончилик, савдо билан шуғулланадилар, оила ҳам, жамият ҳам, давлат ҳам ташкил этиш даражасига кўтаришганлар, хунар, фан, ҳуқуқ, илм ва ахлоқ ошнасиридлар, қишлоқ ва шаҳарларда истиқомат қилиб, қонунлар соясидлар, осойишталик ва омонликда минг хил иш-куч, минг хил санъат, касб-кор, минг хил савдо-саноатни йўлга қўйиб, роҳат-фароғатда дунёда яшаб турибдилар.

Ярим яланғоч, уй-жой, касб-хунардан хабарсиз халқлар «вахший», яъни ҳайвон қаторида саналиб, уй-жой, касб-хунардан хабардор, шаҳар ва қишлоқларда роҳат ва омонликда яшаб турган халқлар «маданий» деб номланадилар.

Маданият кишиларнинг фароғат ва омонлиги инъикосидир. Халқнинг ёхуд миллатнинг маданияти нақадар юксак бўлса, унинг фароғат ва омонлиги ҳам шу қадар таъмин этилган бўлади ва аксинча.

Маданият шундай бир ҳодисадирки, у бирор миллат ёхуд мамлакатгагина хос эмас. Уни ҳар бир миллат ёхуд жамоа эгаллаши мумкин. Лекин уни эгаллаш жуда кўп ва хилма-хил сабаб ҳамда эҳтиёж билан боғлиқ бўлганлигидан баъзи мамлакатлар бу борада илгарилаб кетган бўлсалар, айримлари анча орқада қолдилар.

Дастлаб Оврупо маданиятдан бебаҳра қолган эди. Ҳозирда унинг маданияти Осиё маданиятидан ўзиб, илгарилаб кетгани маълум. Замонида овруполик кўйлак нималигини билмай, ҳайвон терисини ёпиниб юрган пайтларда осиелик пахта ва шойидан кийим кияр эди. Ҳозирда осиелилар от, эшак ва қайиқларда ўн кунда босадиган йўлини овруполик темир йўл ва пароходда бир кунда босади! Бу маданият даражасининг натижасидир.

Маданият инсон боласига роҳат-саломатлик ва хуш маишат воситаси ҳамда сабабчиси бўлиб, унинг ўзи эса санъат, хунар, савдо, фан ва ахлоқ тараққиёти билан чамбарчас боғлангандир. Кимки санъат, хунар, фан, ахлоқ йўлида ғайрат кўрсатса, маданиятга ва у орқали бутун инсониятга катта хизмат қилган бўлади.

Мусулмонлар маданиятни қандай тушундилар, уни қай даражага кўтардилар, инсоният оламига қандай фойдалари тегди, кўрайлик-чи?! Бу, албатта, уларнинг қилган ишларидан, қолдирган ёдгорликларидан маълум бўлади.

Кишиларнинг бу дунёда омонлик ва роҳатда яшамоқла-

ри маданиятга боғлиқ, маданиятнинг даража ва камоли эса, халқларнинг илм-фан, ахлоқ, касб-ҳунарни эгаллаган даражаларига мутаносиб, деган эдик. Шундай, роҳат ва омонлик учун маданият, маданият тараққийси учун илм-фан, саноат тараққийси керак.

Бир миллатнинг маданияти ривожланган бўлса, бу унинг илм-ҳунарни, саноатни етарли йўлга қўйганлиги туфайлидир. Инсониятга фойдаси эса, ўша миллат яратган ҳунарларнинг, кашф этиб, синаб кўрсатган ҳақиқатларнинг, ясаган асбоблари, матоларининг, мошиналарининг, тузган низомлари, ишлатган усулларининг, илм-адабиётга доир китобларининг бошқалар турмуши ва ахлоқи такомилига, роҳат-омонлиги муҳофазасига ёрдами даражасига ва энг муҳими, улар томонидан қабул ва мақбул этилишига боғлиқдир.

Мусулмонлардан оламга ва инсониятга фойда бўлди-ми? Ислом маданиятидан олам ҳиссаманд ва фойдаманд бўлди-ми? Бу дунёда фароғат ва омонликда яшамоқ, инсоният шарафини кўтармоқ йўлида мусулмонларнинг хизмати борми?

Бор ва кўп. Лекин уларни айтишдан олдин яна бир гапим бор. Овруполиклар биз «ислом маданияти» деганимизни «араб маданияти» деб талқин қиладиларки, бу тўғри эмас. Эски замонларда барча овруполикларнинг илм ва фанга оид асарлари лотин тилида ёзиларди. Француз, инглиз, немис ва бошқа қавмларнинг олимлари барчаси лотинча ёзиб, миллатдошларига майда-чуйда нарсаларни, яккам-дуккам шеърларнигина раво кўрар эдилар. Оврупонинг ўша илм-маданиятини «лотин маданияти» демоқ тўғри бўладими? Ушбу илм-фан, маданиятни дунёга келтирганлар лотин бўлмай, уни Оврупонинг янги қавмлари яратдилар ва шунга кўра у Оврупо маданиятидир.

Худди шу каби мусулмонларнинг ҳам илм-фанга доир асарларининг барчаси араб тилида ёзилган, лекин уларнинг муаллифлари, кашфиётчилари ва олимлари ҳаммаси араб эмас эди. Турк, форс, ҳинд олимлари ҳам асарларини араб тилида ёзиб келдилар. Фақат кейинги пайтлардангина ҳар қавм илм-фанга оид асарларни ўз тилида ёзишни бошлади.

Кўрган барча мусулмон китоблари арабча бўлганлиги сабабли, Оврупо олимлари, уларни ёзганларни араб, маданиятини эса «араб маданияти» деб ўйладилар. Лекин ислом

илм-фанига арабдан ташқари турк, форс ва бошқа қавмларнинг ҳам хизмати бор. Мусулмон олимларининг энг улуғларидан, буюкларидан, масалан, Ибн Синонинг ва Ҳаким Форобийнинг турк, Салоҳиддин Айюббекнинг қурд бўлганлигини ва шу кабиларни билсалар, ислом маданиятини араб маданияти деб айтмас эдилар. Негаки, мусулмон бўлган барча қавмлар ва халқларни бу маданиятга қўшган ҳиссаси ва хизмати бор. Ўғил отадан, ўғил ўғилдан ўрганиб, тараққий топиб боргани сингари саҳнага сўнгроқ чиққан миллатлар ҳам олдингиларининг турмуш, қонун, савдо-саноат кабилардаги ютуқларини ўз тажрибалари, кашфиётлари, тафтишлари билан янада юксалтирдилар ва кучайтирдилар. Ислом маданиятидан олдинги машҳур маданият қадим Миср ва Юнон маданиятидир. Сўнг майдон олган ва ғоят ривожланган маданият ҳозирда Оврупо маданияти бўлиб турибди. Мусулмонларнинг ҳунар-фан, саноат ва тижорати қадим Миср ва Юнондан анча илгарилаб кетгани каби бугун овруполилар бу соҳаларда мусулмонлардан анча ўзиб кетдилар. Оврупо олимларининг қўпчилиги Оврупо маданиятини тўғридан-тўғри юнон маданиятидан деб биладилар, ислом маданиятининг унга таъсирини эътироф этмайдилар. Бу янглишдир, хатодир. Юнон маданиятининг сўнги билан Оврупо маданиятининг бошланиши орасида кечган минг йилда дунё маданиятсиз қолдими? Оврупо маданиятни тўғри Юнондан олган бўлса, нега уни минг йил пойлаб турди? Юнон маданияти Овруподан олдин мусулмонларга ўтди ва мусулмонлар бу маданиятга ривож бериб, камчиликларини озайтириб Оврупога тутқаздилар. Машҳур Юнон олимлари Аристўталис (Арасту), Афлотун ва бошқаларнинг машҳур асарларини овруполиларга етказганлар мусулмонлардир. Овруполилар уларни мусулмон мадрасаларидан, араб таржималаридан ўқиб ўргандилар. Ислом маданиятининг Оврупо маданиятига етказган катта фойдасини айрим фаранг уламолари инкор этмайдилар. Масалан, Америка олимларидан Драбер «Оврупонинг ақлий тараққиёти тарихи» номли асарида Оврупо кўлидаги бугунги машъала мусулмонлар ёқиб кетган шамларнинг, чироқларнинг ёғдусидан майдонга келганини айтган эди.

Куръон оятлари ва пайғамбаримиз ҳадислари, улуғ саҳобалар мисоллари исломнинг маданият асоси ва чашмаси эканлигини кўрсатади. Бу муқаддас чашмадан кўтарганинг-

ча оби замзам ол, кўпайса-кўпаяди, озаймайди; ислом илм-фанни ёйиш, маорифнинг қадрини баланд тутишни, касб-хунар ва савдони эгаллашни, саъй-ғайрат, ҳақиқат ва адолатни, қўйингки, маданият билан боғлиқ барча нарсани қўллайди ва татбиқ этади.

«Бешиқдан мазоргача илм талабида бўлинглар», «Илм Хитойда бўлса ҳам бориб эгалланг», «Эрга ҳам, хотинга ҳам илм фарздир», «Илм ислом молидир, қаерда бўлса, топиб олар», «Қалам иши қилич ишидан афзал», «Дунёда тадбир ва саноат билан яшанг», «Ибодатдан сўнг қисматингизни қидиринг», «Танбаллик, илмсизлик макруҳдир» ва бошқа бу каби ислом амрларига қатъий риояда келган мусулмонлар илм-маърифатга, саноат ва тижоратга жонжаҳдлари билан ёпишиб, шундай бир маданиятга эришган эдиларки, Юнон ва Оврупо маданияти ҳар томонлама қоронғи бир зулматга чўккан замонларда ислом мамлакатлари маданият нурлари билан ёришиб, Оврупо маданиятининг онаси мақомига кўтарилди.

Мусулмонларнинг инсонлик тарафига муносиб, унинг маишатига мадор бўладиган, баҳра етказадиган ишлари нималар? Илм-фанда, ҳунар-санъатда, тижорат ва хушбахт умр кечирмоқ йўлида улар қандай ишлар ва хизматлар қилдилар? Кўриб чиқайлик-чи.

Ҳайъат илми¹

Мусулмонлар орасида илм-фан, билим-маърифатни ёйиш аббосийлар сулоласининг иккинчи ҳукмдори Абу Жаъфар Абдуллоҳ ал-Мансур² замонидан бошланган. Бу ҳукмдорнинг ўзи дунёнинг ва у ҳақдаги илм-фаннинг шайдоси бўлиб, илми нужум ва ҳайъатни ҳинд олимларидан ўрганган эди. Ва буларни халқлар камолоти йўлида хизмат қилдирган эди. Сўнгра юнонларда илм-фан янада тараққий қилганлигини англаб, уларнинг асарларини араб тилига таржимасини йўлга қўйди. Шу аснода насронийлар орасида ва Рум давлатида илм-фан ўқитилмай, ҳунар мақбул бўлмай, илм талаб бир гуруҳ насронийлар-нестўрийлар³ Рум ҳукмдори Зенон тарафидан жазоланиб, юртдан қувилган эди-

¹ Астрономия.

² 754–775-йилларда ҳукмронлик қилган.

³ Константинополлик патриарх Нестор (V аср) тарафдорларига ишора.

лар. Бу бечоралар ҳеч бир ерда тинч яшай олмай, паришон бир ҳолда Хуросону Нишопургача ёйилиб хунар ва маорифга хизмат қиладилар. Абу Жаъфар буларни тўплаб, ўз ҳимоясига олиб, улар билган илм-фан ва санъатдан мусулмонларни баҳраманд этмоқ учун жуда кўп асарларни таржима қилдирган. Ундан кейинги халифалар ҳам бу йўлда ҳаракат қилиб, оз вақт ичида ислом мамлакатларининг ҳар тарафидан илм ва хунар арбобларини тўплаб, Юнон китобларининг энг фойдалиларини таржима эттириб, катта-катта кутубхоналарни тўлдирдилар. Бағдодда очган буюк мактабларида тафсир ва ҳадислар билан биргаликда Арасту¹, Букрот², Жолинус³, Иқлидус⁴, Азолид⁵, Батлимус⁶ каби олимларнинг асарларидан сабоқлар ўқитилар эди.

Аббосийлар давлатининг Абу Жаъфар Мансурдан кейинги энг илмлиси ва илм-фанни тарқатиш ва тараққий қилдиришда хизмат ва ғайрат кўрсатгани Маъмундир⁷. Маъмун даврида илм-фан ва халқаро ислом маорифи шу даражада тараққий ва шуҳрат топган эдики, муболағасиз ислом маданиятининг энг порлоқ, энг нурли даври бўлган эди.

Абу Жаъфардан сўнг ва Маъмундан олдин ҳукмдорлик қилган Ҳорун ар-Рашид ва Муҳаммад ал-Маҳдий⁸ ҳазратлари ҳам илм-фанни ёйишда катта хизмат ва ҳиммат кўрсатдилар. Машҳур мунажжимлар Масиҳилло ва Аҳмад бин Муҳаммад Наховандий ва Иқлидуснинг риёзиёт илмига доир китобларини таржима қилган Ҳожиба бин Юсуф бу икки ҳукмдор замонасида майдонга чиқдилар.

Ушбу замонда мусулмонлар орасида «механика фани», яъни мошиначилик шу даражада тараққий қилган эдики, Ҳорун ар-Рашид ҳазратларининг Франция ҳукмдори Улуғ Карл⁹га йўллаган ҳадялари орасидаги ўзи чалинадиган бир соат бутун Оврупони ҳайрат ва таажжубга солган эди. Абу Жаъфар даврида бошланган илм-фан тараққиёти Маъмун

¹ Аристотель (м.о. 384–322) – машҳур энциклопедист олим.

² Гиппократ (м.о. 460–370) – ҳаким.

³ Гален (130–200) – қадим Рим ҳакимларидан.

⁴ Эвклид (м.о. III аср) – қадим Юнон математиги.

⁵ Аниқлаб бўлмади.

⁶ Птоломей (90–160) – астроном, геоцентризм асосчиси.

⁷ Ал-Маъмун – 818–833.

⁸ Муҳаммад ал-Маҳдий – 775–785 йилларда ҳукмдорлик қилган.

⁹ Карл Великий (742–814).

замонида камолотга эришди. Бу зот ўз замонасининг олиму фозилларини атрофига тўплаб, кундузлари илму маорифни ёйишга ғайрат кўрсатарди. Юнон ҳукмдори билан яхши муносабатда бўлиб, Афинадан, Юнондан китоблар олдириб, таржима қилдирди. Яҳё ибн Холид Бармакийнинг ҳиммати билан илк бор арабчага таржима қилинган «Мажистий»нинг қайта ва мукаммал таржимаси, осмон ёритқичлари жадвали ва ўлчамлари Маъмун замонида амалга оширилган. Самад бин Али ва Холид бин Абдулмалик Марварудий илми ҳайъат ва нужумда янгидан-янги маълумотларни қўлга киритиб, мазкур фанни шу қадар ривожлантирдиларки, Батлимуслининг «Мажистий» нуқсонларини тузатиш даражасига кўтарилдилар. Қолаверса, бу икки уламо ер куррасининг узунлик ва кенглик даражаларини аниқ ўлчаб берган эдилар.

Маъмун даврида Аҳмад бин Абдуллоҳ Олмабош қадим олимлар таърифига риоя қилмай, ўз тажрибалари билан сайёрамиз ҳаракати суратини уч жадвал тузиб акс эттиргани сингари Аббос бин Саййид Жўшарий ибн Исҳоқ бин Касуф, Абдуллоҳ бин Саййид ал-Фарғоний ва бошқа машҳур ислом мунажжимлари Маъмун замонасига ном ва шон бердилар. Бу уламолар юнонларнинг илми ҳайъат ва нужумда кўп хатоларини топиб тузатгандан сўнг, қуёш доғлари, ой ва кун тутилиши, қуйруқли юлдузлар зуҳури ҳақида кашфиётлар қилишга муяссар бўлдилар.

Илми нужум ва ҳайъатга хизмат этган мусулмон уламолари гоят кўп. Муҳаммад ал-Ғузорий ҳинд ва юнон олимларининг бу борадаги маълумотларини текшириб чиқиб, мукаммал бир китоб ёзган. Аҳмад бин Наховандий ҳазратлари Нишопурда осмон ёритқичлари билан шуғулланиб, сайёраларнинг сирини баён этувчи «Ал-мустаъмал» номида янги зижлар тартиб этгандир. Маъмун замонида Муҳаммад бин Мусо ал-Хоразмий «Синд Ҳинд» номида илми нужум ва ҳайъат ҳақида ажойиб бир китоб ёзган. Бу олимимиз ниҳоятда бир эътиборлик зоти олий бўлиб, икки юз жилддан зиёд китоб ёзгандир. Муҳаммад бин Мусо шу пайтга қадар араб тилига таржима қилинмаган юнон асарларини бу тилга ўгириб, уларга жуда кўп шарҳ ва изоҳлар тузиб, ўз фикр ва кашфиётини сингдирган ҳолда ҳикматнинг фазилат ва фойдалари ҳақида «Ал-ҳикматул-дохилату» («Кириш ҳикмати») номида мантиқ ва одобга, риё-

зиёт¹ илмига, жуҳулия² илмига, абсор (оптика) ва ҳайъат фанига доир буюк бир асар ёзган. Бу зотнинг тиб илмида ҳам кўп асари бор.

Маъмун вафотидан сўнг ҳайъат илми тараққиёти тўхтаб қолмади, Мусо бин Шокир ҳамда унинг Муҳаммад, Аҳмад ва Ҳасан исмли уч ўғли ва бошқалар бу фанга ривож бердилар.

Мазкур уч ака-уканинг расадхоналари Бағдод шаҳридаги Бобул тоғ кўприги устида жойлашган бўлиб, унда ой ва қуёш тутилишлари, ойнанинг ўлчами борасида текширишлар олиб бориб, баъзи маълумотларни тузатди ва жуда кўп янги маълумотларни қўлга киритди.

Ислом уламосининг мўътабар усули ўзларидан олдинги илм ва кашфиётларни англаб, ҳалигача билинмаган ва кашф этилмаган ҳақиқатларни тажриба ва тадқиқотлар ёрдамида билмак эди. Оврупонинг фунун ва ҳунар тараққиётига катта хизмат этган шу усул бўлди.

Бу усул бўйича Сабт бин Курра дунёда биринчи марта ўлароқ фани жабарий³ни ҳандаса⁴да истеъмолан кашф ва ижод этиб, ҳандаса фанини янгилади ва бундан бошқа ҳам риёзиёт илмига доир кўплаб ишлар қилди.

Маъмундан сўнг аббосийлар сулоласининг ўн икки вакили фазл ва ҳунар арбоби бўлиб, илм-маърифат тараққиёти йўлида хизмат этар эканлар, мулклари ва ерлари озаёйиб борди. Андалус, Миср, Мағриб⁵ қўлларидан чиқиб, Хуросон ва Эронда янгидан-янги қавмлар ва халқлар пайдо бўлиб, Бағдод салтанати қувватсизланмакда, таҳликалари ортмоқда эди. Шуларга қарамасдан, илму маърифат тўхтаб қолмай, Бағдоддан бошқа Шоми Шариф, Шероз, Самарқанд, Нишопурда ҳам илми нужум ва ҳайъат ривожда эди.

Аббосийлардан сўнг Изидуд-давла илм-маърифат борасида катта хизмат қилди. Абу Саҳл ал-Кўҳий, Абул Фидо Абубакр бин Сабр Абу Ҳусайн ал-Ҳазий, Абу Исҳоқ Иброҳим бин Ҳилол, Абу Саъд Фал Шерозий, Абу Ҳасан ал-Мағрибий ва бошқа жуда кўп машҳур илм-фан арбоблари унинг замонасида етишганлар. Абу Исҳоқ ҳазратларининг

¹ Математика.

² Эҳтимоллик.

³ Алгебрага дахлдор дейилмоқчи.

⁴ Геометрия.

⁵ Марокаш кўзда тутилади.

риёзиёт ва фалакиёт илмига тегишли дўстларига ёзган мактублари ва номалари бу кунги Оврупонинг ўша даврлардаги ўзига хос илмий журналлари мақомида эди.

Абул-Вафо ҳазрат хуросонлик бўлиб, ҳижрий бешинчи аср бошида Бағдодда илм-фан таҳсил этиб, «Аз-зижи Шомил» ва «Мажистий» номида икки машҳур асарни ёздилар. Бу икки китобдан овруполилар жуда кўп маълумотларни ўргандилар. Ер ўлчами ва бошқа ҳандаса ишларини шу асарлардан билиб олдилар. Бу кунда Оврупо уламосининг қўлида бўлган дурбин (телескоп) ва хўрдабин (микроскоп) ислом уламози замонасида ҳали кашф этилмаган эди. Агарда бу асбоблар ўша пайтлари бўлса, эҳтимол Оврупо уламосига илми ҳайъатда ҳеч бир иш қолмас эди!

Ислом тарихининг бешинчи асрида, бир томондан, ғазнавийлар ва салжуқийлар ҳамда бошқа турли-туман сулолалар орасида ўртага чиққан фитна ва муҳорабалар, иккинчи томондан, Мўғулистондан Чингизхон қўл остидаги динсиз мўғул қавмининг селдек босиб келиб, дунёни қонга ғарқ этиши, учинчи томондан, барча Оврупо ҳукмдорларининг мутаассиб Папа ташвиқига учиб Қуддуси шарифни мусулмон қўлидан тортиб олмоқ учун очган ва «Салб юриши» номи билан машҳур бўлган кўп йиллик урушлари ислом мамлакатларини қўрқинч бир ҳолга солиб, илм-фан ва ҳунар йўлларининг бузилиб кетишига сабаб бўлдилар. Бу қадарли таҳлика ва қўрқувнинг илму маорифга етказадиган зарарини тасаввур қилиш у қадар қийин эмас.

Мўғуллар ҳужуми ва юз йил давом этган «Салб юриши» ислом маданиятига жуда катта зарар етказди. Бироқ Худога шуқурлар бўлсинки, илм ва маориф нурини сўндира олмади. Аксинча, келган душманларни зиёлантириб, мунаввар қилди.

Мўғул динсизларининг жуда кўпи ислом билан мушарраф бўлиб, ислом маданиятини қабул қилдилар. Овруполилар эса юз йил давомидаги урушда мусулмонлардан жуда кўп ҳунар ва санъат ўрганиб қайтдилар.

Ислом маданиятининг ўчоқлари ёлғиз Бағдод, Шероз, Нишопур, Самарқанд эмас эди. Миср, Мағриб, Испания илм-фани тараққиёти, маишати-маданияти булардан паст ё кам эмас эди. Испанияда, Африкада майдонга келган ислом уламози ғоят кўпдир. Асарлари, кашфиётлари адади юзларчадирки, номларининг ўзини санаса, бундай юпқа рицоладан йигирмата бўлади.

Миср уламосидан Ал-Фотимия замонида етишган Ҳасан ибн Ҳошимий саксон китоб ёзди. Мағриб ва Андалус уламосидан Ибн Зирқала, Муслиматун ал-Мағрибий, Умар ибн Халдун, Яъқуб ибн Тарийқ, Ибн ар-Рушд ва бошқа илм-фан эгалари ислом маданиятини бу ўлкаларда гоят юксак мавқега кўтардилар.

Оврупода лотин тилида ёзилган машҳур «Азёжул-фунсия»¹ Муслиматун ал-Мағрибийнинг асарларидан олингандир. Андалус олимларидан илм-фанга оид ўттиз-қирқ китоб ёзган кишилар кўп. Марасиялик шайх Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Муҳйиддин ҳазратларининг илм-фаннинг турли соҳаларига оид 93 асари бор.

Айниқса, Амир Темурнинг ўғли Улуғбек маорифга ва ҳайъат илмига қудратли ҳомий ва мадаккор бўлди. Илм-фан кишиларини азиз ва мукаррам тутдилар. Улуғбек эса ўзи ҳайъат илмига доир бир китоб ёзди.

Табиий фанлар

Ислом уламоси риёзиёт фанлари билан бирга уларга дахлдор ҳайъат, нужум, механика, абсор, жуғрофия кабиларга кўп хизматлар қилгани сингари улуми ҳикмия ва табиийяда² катта ютуқларга эришиб устозлари юнонлардан жуда ўзиб кетдилар.

Кимё фани ислом олимлари асарларида гуркираб ўсди. Мусулмон кимёгарлари жуда кўп кимёвий моддаларнинг таркиби ва унсурларини аниқлаб, бу фанни гоят ривожлантириб юбордилар.

Ҳижратнинг учинчи асрида Жобир Абу Мусо, Жаъфар Кўфий ва тўртинчи асрнинг бошларида Абу Бакр ар-Розий қаламидан чиққан асарлар кимё фанининг мусулмонлар томонидан тараққий қилдирилганига далилдир. Хомиз кибрит (фўсфўр), хомиз азвит (қаҳирчил) таркиби, кунасу (симоб) ва саҳамзот маъданларнинг оксидловчи, айрим спиртларнинг эса ачитқи хусусиятлари каби қатор кимё масалалари мазкур олимлар китобларида баён қилингандир.

Мусулмонлар дунёнинг ҳар тарафига ёйилиб, у жойларнинг ҳавосини, ўсимликларини кўриб, юнон олимларига илгари маълум бўлмаган икки минг хил гиёҳни кашф

¹ Фунсий астрономик жадваллар.

² Фалсафа ва табиий фанлар.

ва тажриба қилиб, наботот илми¹га улкан ҳисса қўшдилар. Машхур Ибн Сино тиббиётга оид китобларида шу вақтга қадар маълум бўлмаган жуда кўп гиёҳлар ҳақида ёзади. Андалус халифаларидан Биринчи Абдураҳмон Куртабо шаҳрининг ёнида улкан Ботаника боғи ясаб, жаҳон бўйлаб турли гиёҳлар ва ўсимликларни йиғмоқ учун Осиё ва Африканинг турли томонларига махсус кишилар йўллаган эди. Раванд, долчин, темир, ҳиндивон, санамак, кофур, сори ҳалила каби фойдали ўсимликлардан дори ва маъжун² олмоқ учун бол ўрнига шакар ишлатишлар мусулмонлар кашфиёти эди. Зарур дориларни ва бошқа нарсаларни шакарда қайнатиб сақламоқ, ислом олимларининг шаҳарларда дорихоналар очиб, урф қилмоқлари ислом ҳукуматларининг маърифатидандир. Ўсимликнинг эркак-урғочиси бўлишини ҳам улар кашф этдилар, деҳқончиликнинг қанчадан-қанча зарурий асбобларини ижод этган ҳам улардир. Ер илмини асли мусулмонлар бошлаб берганлигини инглиз олими Лоел «Геология» китобида ёзган эди. Оврупода бу кунда мавжуд бўлган ўсимлик, дарахт ва гулларнинг кўпчилиги Андалусия мусулмонларидан олинган ва бир неча аср олдин ўрганилган.

Тиб

Тиббиёт илми мусулмонларда гоят ривожланган эди. Ҳорун ар-Рашиднинг табиби Яҳё бин Мискавайҳ шамоллаш, жароҳат, назла³, бош оғриғи ва бошқа касалликларнинг дориларига оид ўттиз жилдлик мўътабар бир китоб ёзган ва буларнинг баъзиси араб, баъзиси иброний тили⁴да овруполилар қўлига бориб етган. Аббосийлар салтанати даврида жуда кўп табиблар етишиб, уларнинг энг машхурлари Абу Бакр ар-Розий билан Абу Али ибн Сино эдилар. Уларнинг ёзган китоблари ёлғиз мусулмонлар орасида эмас, Оврупода ҳам узоқ вақтлар дастуруламал бўлиб келди. Абу Бакр ар-Розий ўзидан олдин ёзилган барча тиббиёт китобларини ўқиб ўзлаштиргач, Бағдод ва Нишопур шифохоналарида бир неча йил хизмат этиб, «Ҳовий» номида бир китоб ёзди, сўнг чечак ва қизамиққа қарши бир асар яратди. Бу-

¹ Ботаника.

² Доривор ўсимликлар қоришмаси.

³ Шамоллаш.

⁴ Қадимги яҳудий тили.

лардан бошқа ўн жилд тиб китоби ёзгандирки, милоннинг ўн олтинчи асрида Италияда таржима қилиниб, бутун Оврупога тарқалди. Ёзган китобларининг адади икки юз жилддан ортиқдир.

Ар-Розийдан эллик йил сўнг Эронда Али бин Аббос номлик бир табиб чиқиб, юнонларнинг тиббиёт борасидаги хатоларини кўрсатиб, йигирма жилдлик мукамал тиб китоби ёзган эди, бу ҳам Оврупо тилларига таржима қилиниб, илми тибга катта хизмат қилди.

Яна шу даврларда, яъни ҳижратнинг тўртинчи асри охирида Ҳусайн ибн Сино ҳазратлари дунёга келиб, Бухорода илм-фан, тиббиёт таҳсил этиб, ўн ёшида ном чиқарди.

Султон Маҳмуд Ғазнавий томонидан давлат хизматига олиниб, сиёсат ва давлат ишлари билан машғул бўлгани ҳолда тиббиётга, илм-фанга тааллуқли кўплаб асарлар яратди. «Ал-Қонун» унвони билан тиббиётга доир ёзган машҳур китоби олти юз йил барча мамлакатларда дастуруламал тутилиб, Оврупо тилларига неча мартаба таржима қилиниб, Франция ва Италия мактабларида ўқитилар эди.

Андалусда ҳижратнинг олтинчи ва еттинчи асрларида ном қозонган мусулмон табиблари Абулқосим бин Аббос, Абу Марвон ибн Абдулмалик, Абдулвалид бин Абдулрашид ва Абдуллоҳ бин Аҳмад бин Али ал-Байтар ва бошқаларнинг тиббиётдаги кашфиётлари ва баъзи асарлари мутахассисларга ва умуман Оврупо уламосига маълум.

Ҳикмат

Илми ҳикмат ислом оламида ҳеч қачон тўхтаб қолмаган. Аббосийлар замонида мусулмонлар юнон ҳақимларининг ҳикматга доир асарларига ошно бўлиб, Арасту, Афлотун китобларига шарҳлар, изоҳлар ёзиб, Сукрот, Файсоғус номлари, фикрлари билан биргаликда ислом оламига ёйдилар.

Замонамиз мусулмонлари авом синфининг ҳикматдан вабодан кўрққандек кўрқиши, овруполиларнинг узоқ вақтлар илми ҳикмат Қуръони каримга зиддир, деган иддаолари асоссиз ва аслсиздир. Ислом олимларининг ҳикмат илмига доир ёзган китобларини кўриб, овруполилар Қуръон ҳикматга зид эмаслигини англаганликлари каби бу китобларни бизнинг авом ҳам ўқишга муяссар бўлса, ҳикматдан бу қадар кўрқмас эди.

Ҳикматга доир машҳур асарлари бўлган ислом олимларидан Маҳмуд бин Масъуд, Абу Таммом Нишопурий, Ибн Саҳл Балхий, Форобий, Ибн Сино ва улардан сўнг чиққан Ибн Байҳ Асириддин, Ибн Рушд ва Носириддин Тусий шеърлари ҳозирда олимларимизга оз-кўп маълум. Уламолар фикрлашига кўра, табиийюн¹, даҳрийюн², мўътазала, сўфийюн, маънис³ каби бир қанча гуруҳларга бўлингандирлар ва ҳикмат билан Қуръон орасида ақоид⁴ ва тасаввуф илмлари дунёга келган. Дин ҳикмати билан шуғулланган уламодан Имом Фаззолий юзтача китоб ёзган. Тасаввуф ҳикмати бўйича Муҳйиддин Арабий, Жўнайд Бағдодий, Мавлоно каби улуғ зотлар етишиб чиқдилар. Оврүпода «философ», «мистик» деганлари уламонинг мана шу «сўфиюн» фирқасидир.

Қонун ва низом

Қуръони карим жуда кўп шариат аҳкомини ўз ичига олгани, ҳазрати Пайғамбарнинг муомала борасидаги ҳисобсиз ҳадиси шарифлари борлиги сабабидан ислом пайдо бўлиши билан шариат, яъни қонун майдонга чиқиб, юз йил қадар оятлар ва ҳадислар асосида ҳукм юритилди. Секин-аста Қуръон оятлари ва Пайғамбар ҳадисларига мутаносиб бўлмаган шарт-шароитларни ақл ва инсоф, ҳикмат ва ҳаққоният асосида баҳолаб бормоқ учун мукамал бир шариат тартиб этмоқ лозим топилиб, Имоми Аъзам Абу Ҳанифа, Имом Шофеъи, Имом Молик ва Имом Ҳанбал бу ишни бажариб, ислом дини ва ислом маданиятига катта хизмат қилдилар. Давлат ва мамлакатни адолатли қонун ва тартиблар билан бошқариш учун мусулмонлар Шарқда ва Андалусда жуда кўп низомлар тузиб, йўллар қуриш, қудуқлар қазииш, булоқлар очиш, сувсиз ерларга сув чиқариш, тошлоқларда лимонзорлар барпо қилиш, боғ-бўстонлар яратиш, кишиларни ёмонликдан асраб, савдо-саноатга йўллаш каби масалаларда жуда кўп тадбирлари бор эди.

¹ Натуралистлар.

² Материалистлар.

³ Дунёни 4 унсурдан ташкил топган деювчилар.

⁴ Ақида.

Тарих

Тарих ёзишда мусулмонлар бошқа барча миллатдан зиёда хизмат этганлар, десак муболага бўлмас¹. Котиб Чалабий «Кашфуз-зуннун фи асмаил-кутуб вал-фунун»² номли асарида 1300 муаррихни тилга олади. Ислом муаррихларидан энг машхури Абул Ғаддор билан Абул Фараж ва Бурҳониддин бўлсалар-да, Ибн Халдун билан Мақризий ҳам булардан қолишмайдилар. Уларнинг барчаларидан оврополилар баҳраманд бўлдилар.

Абул Ғаддор Сурия ҳукмдори бўлиб, муҳорабада шижоат, ҳукуматда адолат ва ҳаққоният кўрсатиш билан бирга бўш вақтлари илму фан билан машғул бўлиб, умумий жуғрофия ва жумла миллатлардан баҳс очувчи бир тарих асари ёзди.

Абул Фараж Ҳалаб шаҳрида епискўп, яъни катта бир поп бўлгани ҳолда сурёний тилида араб, мўғул ва Чингиз тарихини ёзди, ислом динини қабул қилгач, бу асарларини араб тилига таржима этди.

Бурҳониддин Бағдодда Нажмул-мулк мадрасасида ва Мўсулда мударрислик қилганидан сўнг Миср ҳукмдори Салоҳиддин Мусо хизматига олиниб, қози аскар тайинлаган эди. Мукаммал тарих асарини хизматдан бўшагандан кейин ёзди.

Ибн Халдун араб ва барбар аҳолиси тарихини, бор ҳақиқатни тўғри, муболагасиз ёзгани билан машхурдир.

Нақиддин Аҳмад Мақризий номлик муаррих Ибн Халдун замонасининг адибларидандир.

Ибн Халдундан юз сана сўнг Масъудий дунёга келиб, «Ахборул-замон»³ ва «Ал-китобул-Арасту»⁴ номларида 20 жилддан зиёда асар ёзгандир. Ибн Асир Бағдоддаги илм таҳсилидан сўнг «Комилут-таворих»⁵ номли асарини ёзди. Мавлоно Нажмиддин уни форсчага таржима қилди. Андалус, яъни Испания мусулмонлари орасида ҳам жуда кўп тарихчилар етишдилар: ҳижрий учинчи асрда Ал-Қатиба Андалуснинг мусулмонлар томонидан забт этилишига доир, Аҳмад бин

¹ Исмоилбекда мусулмонларни бир миллат сифатида тушуниш бор.

² Китоб ва фанлар номларидаги ноаниқликларни очиш.

³ Замона хабарлари.

⁴ Арасту китоби.

⁵ Тарихлар мукаммали.

Муҳаммад эса Андалусдаги Уммавий ҳукмдорларнинг маданият йўлидаги ишлари ва ғайратлари ҳақида юз асар ёзган.

Авлоди Темурдан Абулғозий Ҳусайннинг замони салтанатида, яъни тўққизинчи асри исломияда Ҳумомиддин Мир Хонд Осие аҳволи ҳақида буюк бир китоб ёзди.

Тарих ёзган олимларни эслаш, номларини ёзиш лозим бўлса, ўзи бир китоб бўлади. Муродимиз эса ҳаммасини кўрсатиш эмас, маълум қилиш, холос.

Оврупода бу кунда энг мўътабар ҳуруфи ҳижо¹ тартиби билан ёзилган жуғрофия, тарих, тарожими аҳвол² китоблари ислом уламози яратган усулда майдонга келгандир. Араб тилида бу хил китоб кўп. Масалан: «Кутубхонаи ҳукамо» ва Ибн Аҳмад бин Қосимнинг «Табақатул-атиббо», Ибн Халликоннинг «Вафиятул-аён»и жуғрофия ва тарих китобларидир. Котиб Чалабийнинг асарида бундай китоблардан саккиз минг беш юзтасининг номи қайд қилинган.

Адабиёт

Мусулмонлар илм-фан йўлида катта хизматлар қилганликлари сингари адабиётда ҳам анча илгари кетган эдилар. Дастлаб сарф, наҳв, маоний³, қаваид ва луғат китоблари яратиб, кўп тафсирилар ёздилар. Сарф, наҳв ва маонийда адиблардан Сибавайх, Замахшарий, Қарсий, Жож, Ибн Ҳожат; луғат тартибида — Жавҳарий, Ферузободий ва Замахшарий машҳурдирлар.

Форс тилида ёзган адиблардан Фирдавсий, Тусий, Низомий, Анварий, Саъдий, Шайх Аттор, Ҳофиз, Хисрав каби ширинсухан, мўъжизбаён шоирлар етишдилар. Мусулмонлар фасоҳат ва балоғат фанига катта хизмат қилдилар. Саъиддин Тафтазонийнинг «Тахисул-мифтоҳ», Жамолиддин Казвинийнинг «Ҳадиқатул-балоға», Мир Шамсуддиннинг «Адабул-китоб» номли асарлари шулар сирасига мансуб.

Ахлоққа доир гўзал тил билан ёзилган масал ва ҳикоя китоблари ҳисобсиздир. «Авсофи аз-Заҳабий», «Луқмоннинг амсоли», «Калила ва Димна», «Алф лайло ва лайло»⁴ ҳикоялари ва форсча «Гулистон», «Анвори Суҳайлий», «Хамсаи Низомий» ва бошқа асарлар шулар жумласидандир.

¹ Алфавит тартиби.

² Таржимаи ҳоллар.

³ Риторика.

⁴ Минг бир кеча.

Шеър мажмуалари эса мусулмонларда ғоят кўп. Шеър мусулмон ижоди десак, хато бўлмайди. Арабча, форсча, туркча шеър китоблари ҳисобсиздир.

Овруроода шеър илк бор Франциянинг Прованс вилоятида майдонга келиши бу ўлканинг Испания арабларига яқин бўлганлигида эди. Франциянинг ва умуман Овруронинг шеърдаги устозлари Андалус, яъни Испания мусулмонларидир.

Риёзиёт илми¹

Мусулмонларнинг нужум ва ҳайъат фанларида эришган ютуқлари кўрсатилди. Риёзиёт илми ҳам ислом уламосининг бу борадаги баланд мақомига гувоҳлик беради.

Нужум ва ҳайъатни ўрганмоқ учун риёзиёт илми керак. Мазкур соҳаларда фаолият кўрсатган ислом олимлари риёзиёт илми билан ҳам шуғулланишга мажбур эдилар. Шу сабабли, мусулмонлар бу илм билан ҳам машғул бўлиб, ажойиб натижаларга эришдиларки, улар фан сифатида тарихга кирди. Овруропилар риёзиёт илмини ислом уламосидан олиб, ўзларидан жуда оз нарса қўша олдилар.

Ислом уламоси ҳисоб, ҳандаса ва жабр фанларини янгидан яратишдан ташқари фани махоиқия (машиначилик) ва фани абсор (оптика) тараққиёти учун катта хизмат қилдилар. Ҳасан Ибн Ҳайсом ва Ал-Ҳазий бу фанларга оид кўп асарлар ёзганлар. Овруроода бошқа фани абсорга мутааллиқ² китоб ёзган Витлиюн номли бир полякдирки, унинг ёзганлари «Ал-Ҳаз» асаридан олинган маълумотлардан бошқа нарса эмас.

Ислом уламоси ҳисоб фани ва ҳандасани юнон асарларидан олган бўлсалар-да, уларни шу қадар юксакликка олиб чиқдиларки, юнонлар ҳатто тушларида ҳам кўра олмас эдилар. Алгебрани эса янгидан ижод этиб, «Ал-жабри муқобала» атадилар. Алгебра қоидаларини ҳандасада қўллаш борасидаги ишоратсиз ва мажхул рақамларга ҳарф орқали ишорат бериш усулининг ҳаммасини ислом уламоси кашф этди.

Ислом уламосининг риёзиёт илмидаги кашфиёт ва тараққиётини Жато(?)нинг китобидан билиш мумкин. Юқоридагилардан ташқари Собит ибн Караҳ, Маҳмуд бин Мусо, Абул-Вафо, Ибн Юнус, Абул-Ҳасан Али, Ибн Ҳайсом ва

¹ Математика.

² Оид, тегишли.

бошқа олимлар риёзиёт илмига ривож бериб, бу фаннинг шуҳратини оширдилар. Лекин улар ёзиб қолдирган асарларнинг кўпчилиги ҳозирда йўқ бўлиб, айримлари эса овруполиларга маълум бўлмаганлиги сабабидан мусулмонларнинг риёзиёт илми тараққиётига қўшган ҳиссаси лозим даражада кўрилмай келади.

Муҳаммад Бағдодий деган олим ер юзасини ўлчаш ва харитасини тузиш фанига доир мукамал китоб ёзиб, масофалар, ерларни ўлчаш ва тақсим этиш хусусида бир неча масалалар қўйиб, ўзи ечиб берди. Ушбу олимлар риоая этган усул Оврупода бугунга қадар амалдадир. Бугун фойдаланиб турган соатларимиздаги «соат» ва «дақиқа» тақсимхоналари мусулмон ҳунари эканлиги Абул-Ҳасан Мағрибийнинг китобида муфассал баён қилиниб, кўрсатиб берилган.

Мазкур олимларнинг Оврупо тилларига таржима қилинган китоблари ҳозирги маданиятимиз ва риёзиёт илмимизга катта хизмат қилган. Ибн Юнуснинг «Арёж ҳоқимияси» ва бошқа асарлари Ку Шу Канг тарафидан хитой тилига таржима қилиниб, ислом маорифи Хитойгача зиё бериб келади.

Оврупо халқлари ва руслар «шамсия йил ҳисоби»га амал қилишлари маълум. Лекин румлиларнинг ва русларнинг санаси Оврупо жорий санасидан ўн икки кун фарқ қилади¹. Бу Рум ҳисобидаги хато туфайлидир. Овруполилар бу хатони англаб, йил ҳисобини «санайи афранжий»²га мосладилар. Овруполилардан бир неча юз йил муқаддам, Маликшоҳ Салжуқий подшоҳлиги даврида ислом уламосидан Умар ал-Хайём билан Абдурахмон ал-Хароний шамсия йилини пухта ва илмий ҳисоблаб чиқиб, «Санайи жалолия»³ дея ном берган эдилар.

Ушбу санайи жалолиянинг Оврупо санайи афранжиясидан ҳеч бир фарқи йўқдир.

Жуғрофия фани (Жаҳоннома)

Ислом уламоси ўзларидан олдин ўтган олимларнинг турли асарлари ва китобларини таржима ҳамда таҳқиқ этар эканлар, юнон олимларидан Батлимуснинг «Жуғрофия»-

¹ Бу фарқ 1918 йилда тузатилган эди.

² Европа йил ҳисоби.

³ Жалолий йил ҳисоби.

сини арабчага ўгирган эдилар. «Жуғрофия» сўзи юнонча бўлиб, маъноси тупроқнинг баёни ва расми демакдир, жуғрофияни «Жаҳоннома» дейилса, хато бўлмайди.

Ислом олимлари барча илмларга ривож бериб, кўпдан-кўп кашфиётлар қилдилар. Шу жумладан, жуғрофияни ҳам тараққий топтирдилар. Юнонлар жуғрофияси таҳқиқ ва тажрибага муҳтожлигини кўриб, подшоҳ Маъмун буйруғи билан олимлардан Санжар саҳросида иш олиб борувчи ташриҳ ҳайъати¹ ташкил қилинди, Батлимуснинг «Жуғрофия»-сида кўрсатилган ернинг узунлик ва кенглик даражалари тузатилиб, хариталари чизилди ва «Расмул-арз»² номида мукаммал жуғрофия китоби тартиб қилинди.

Ер юзининг ярми мусулмонлар қўл остида бўлганлигидан ҳамда мусулмон тужжорлари ва сайёҳлари ҳар томонларга тез-тез бориб турганликларидан қисқа муддатда жуда кўп маълумот ва жуғрофий кашфиёт тўпланиб, жуғрофия мўътабар фанга айланган эди.

Мусулмон жуғрофиясининг энг машҳур асарлари қуйидагилардир:

290-йилда Абулқосим Абдуллоҳнинг «Китобул-молик вал-мамолик»³, 303–309-йилларда Абу Исҳоқ Истаҳрийнинг «Китобул-ақолим»⁴, 320-йилда Муҳаммад (Жаҳо)нинг «Китобул-масолик фи маърифатил-молик»⁵, 328 да Ибн Ҳавқалнинг «Китобул-масолик ва-л-мамолик ва-л-маълуз ва-л-маҳолик» ва яна Ёқут Ҳамавийнинг «Муъжамул-булдон»⁶ и ва жуғрофияга доир алфавит тартибида ёзган луғати бор. Бу олим Қуртабо дорулфунунида илм таҳсил этгандан сўнг неча вақтлар Сажилия ҳукмдори хизматига жалб этилиб, ҳурмат-эътибор топди. У тузган жуғрофий хариталар неча юз йиллар давомида Оврупода дастуруламал тутилди.

Амир Темурнинг ўғли Шоҳруҳ Эрон ҳукмдори тайинлангач, Ҳинд ва Хитой билан дўстона муносабатда бўлмоқ учун ушбу мамлакатларга элчилар юборган эди. Ҳиндистонга аср уламосидан Абдураззоқ Самарқандий кетган эди. Бу элчилар Ҳинд ва Хитой ҳақида жуда кўп ахборот ва жуғрофий маъ-

¹ Тадқиқот гуруҳи.

² Ер харитаси.

³ Ҳукмдорлар ва мамлакатлар китоби.

⁴ Иқлимлар китоби.

⁵ Ҳукмдорлар маърифати усуллари китоби.

⁶ Мамлакатлар энциклопедияси.

лумот тўплаган эдилар. Шоҳруҳнинг ўғли Улуғбек ўз атрофидаги олимлардан Али Қушчини махсус саёҳатга юборди. Али Қушчи ернинг узунлик даражасини аниқлади ва ер қурасининг ҳажми даражасини тайин этиб, ислом жуғрофиясига жуда катта хизмат қилди.

Ислом уламози Ер юзининг хариталарини тузиш билан бирга денгиз хариталарини ҳам чиздиларки, юнон олимларининг бу ҳақда тасаввурлари ҳам йўқ эди. Денгиз харитаси, шубҳасиз мусулмонлар ихтиросидир. 1497 йилда узоқ денгизлардаги бир қатор оролларни кашф этган пўртуғолиёли машҳур кемачи Васқў ди Фама арабча бир денгиз харитасидан фойдаланган. Хайъат, нужум, риёзиёт ва жуғрофия фанлари мусулмонлар наздида нақадар мўътабар ва мақбул бўлганлиги юқорида зикр этилган олимлар ва уларнинг асарлари номидан англашилиб турибди.

Умумислом маданияти ёдгорликлари ҳақида сўз юри-тарканмиз, турк-татар қавмларининг илмий, адабий меросига ҳам бир кўз ташлашни муносиб топамиз. Русия давлатида истиқомат қилаётган татар, нўғой, қозоқ, кўмиқ, сорт ва аксар қафқаз ва туркман халқлари, ҳаммаси турк авлодидан бўлиб, буюк алломалар, ҳукамолар етиштирганлари мутахассисларга маълум. Айрим Овруро олимлари турк қавмини зеҳн ва фаҳмда ноқис ва қувватсиз, шу сабаб, қора ишнигина қилиши мумкин, ақл ва истеъдод талаб қилинадиган ишларда ғоят ночордир, деган фикрда бўлганликлари учун бу масалага диққатни қаратмоққа зарурат бор.

Бизлар, яъни асл турк ва туркий тилда сўзлашадиган халқларнинг илм ва маорифга қуввати етмай, чўпонлик, мол боқиш ва қора хизматдан бошқа нарсага ярамайдиган бир халқ эканлигимиз ростми? Йўқ, ёлғон! Ўқисак, кўрсак, биламиз, ўрганамиз, бунга шубҳа борми? Маданиятли ва маърифатли халқларнинг ҳаммалари бир вақтлар чўпон ва қора ишчи эдилар. Дунёда ҳамма тилсиз туғилади, сўнг тил ўрганади.

Ҳар миллатнинг, халқнинг даражасини белгилайдиган мезон у етиштирган олимлар, ҳукамолар, устозлардир. Кўрайлик, турклар уламо, удабо ва машҳур донишмандлар етиштирдиларми? Улуғлари кимлар? Бошқа айрим халқларга нисбатан илм-фан ва санъатда анча орқада қолганимизни, биздан ортиқроқ қобилият ва истеъдодга эга бўлган халқлар борлигини инкор қилмаймиз. Лекин Оллоҳ таолонинг

бизга бахш этган идрок ва истеъдоди зеҳнимиз тараққийси учун кифоя ва етарлидир. Орамиздаги ахлоқ ва одоб лозим даражададир. Садоқат, тўғрилиқ, меҳмоннавозлик ва марҳамат туркий халқларга хос умумий хусусият эканлигини сайёҳлар инкор этмайдилар. Ўзганинг мол ва номусига ҳурмат, зиён етказмаслик миллатимиз табиатига хос бўлиб, бошқа аҳоли билан аралашмасдан турк-татар халқларининг ўзларигина истиқомат қиладиган шаҳарларда ўғри ва қароқчи учрамаслиги ҳодисаси маълум бўлиб, бунга мутахассислар диққатни қаратадилар.

Бир халқнинг ёхуд қавмнинг ахлоқни эгаллаши унинг истеъдоди ва ақлидандир. Ноқис ақлдан мақбул ахлоқ ва адаб дунёга келмайди.

Бу кунда маданий ва ғоят ривожланиб кетган халқлар ёки фикрий истеъдод, ақлий қувват даъвосида юрган халқлардан етишган уламо, ҳукамо¹, удабо², фузало, шуаро³, филсўф ва кашфиётчилар уларнинг истеъдодларига далил ва бурҳон⁴дир... Масалан, юнонларнинг дунёдаги номи, шуҳрати ораларидан етишган Арасту, Сукрот, Афлотун каби ҳукамолар, фан арбоблари сабабидандир.

Бизлар, яъни турк халқлари кимлар билан ифтихор этамиз? Орамиздан илм-фан, фаҳму дониш боғчасини гуллатган, қоронғида зиё берган номи жаҳонга маълум ҳукамо, уламо, удабомиз бўлганми, борми? Мол асрамоқ, чўпон-чўлиқлик, қор-муз сочмоқ илмидан бошқа ҳунаримиз бўлмай, самуйт, чуваш, чангона халқлари каби зеҳн ва ақл асарларидан маҳрум бир халқми биз? Йўқ ва минг марта йўқ! Бундай ўйлаганлар тарихни билмайдилар, билганлари эса иқдордан ожиз ва маҳрумдирлар. Чунки туркларнинг илм-фан, санъат ва турмуш борасида асарлари, хизматлари бор.

Узун ва кўп ёзмоқ ниятимиз йўқ, оз сўз билан масалани исбот қиламиз.

Туркларнинг ислом дини билан мушарраф бўлмасидан олдинги аҳволи яхши маълум бўлмаса-да, исломни қабул қилгач, номлари оламда шуҳрат топгани ҳаммага аёндыр. Ораларидан одил ва комил ҳукмдорлар чиққани сингари

¹ Ҳакимлар.

² Адиллар.

³ Шоирлар.

⁴ Исбот.

олимлар ва адиблар ҳам етишганлар. Булар араб, форс эмас, турк ўғли турк, татар ўғли татардирлар! Ҳаммасини эмас, айримларини кўрсатайлик:

Ислом оламида машҳур, Оврупо, Фарангистон уламо-сига маълум «Муаллими соний» номини касб этган Абу Наср Форобий ҳазратлари турк ўғли туркдирки, ҳам биринчи ула-модан, ҳам биринчи ҳукамодандир. Али Ҳусайн ибн Сино ҳазратлари Оврупода «Авиценна» номи билан машҳур бўлган олим турк ўғли туркдир. Юнон қавми Буқрот каби табиб ва Арасту каби филўсўф ила ифтихор этади. Ибн Сино эса ҳам табиби машҳур, ҳам филўсўфи нодир эди. Ибн Сино Арастунинг акси – такрорловчиси эмас эди. Ва лекин Арас-тунинг шогирди ҳам бўлмасдан, ўзининг ақл-истеъдоди ва зеҳни билан Арастуга баробар келди. Ибн Сино Бухоро ме-васидир. Унинг замонида эса Бухорода Арасту асарлари ва фалсафаси маълум эмас эди, ўқилмас эди. Ибн Сино усули билан тайёрланган дорилар бугунга қадар ҳеч бир ўзгариш-сиз Оврупода ишлатилиб келинади.

Ҳазнавийларнинг ва темурийларнинг саройлари уламо ва ҳукамо жамиятлари билан шарафланганлиги тарихларда ёзиб қолдирилган. Бу жамиятларда араб ва форс уламози ва фан устозлари кўп бўлсалар-да, турк ва татар қавмига мансубла-ри ҳам кам эмас эдилар. Осийё қитъасининг энг машҳур жа-ҳонгирларидан Амир Темурки, туркларнинг Искандаридир, уламо ва ҳукамога кўрсатган ҳурмат ва рағбатдан ташқари ўз хонадонидан ҳам илм эгаси етиштирди. Ўғлининг ўғли Улуғ-бек ҳазратлари илми нужум ва ҳайъатда китоб соҳибидир. Бу олий ҳукмдорнинг атрофида бўлган уламо ва удабо ҳаммаси турклардир. Ҳасан Чалабий, Қозизода, Али бин Муҳаммад Қушчи ва ғайрилар турк уламози ва фан эгаларидандирлар. Биргина Алишер ҳазратларини тилга олиб ўтайлик, чиғатоӣ туркийсида машҳур шоир ва машҳур адибдир.

Турк ва татар халқларининг оғиздан оғизга ўтиб келаёт-ган мингларча зарбулмасаллари ва шеърлари тўпланса, қирқ китоб бўладики, уларнинг ақлий истеъдодига, назокатдан бебаҳра эмасликларига яна бир далилдур. Негаки, ақли ва фаҳми қосир¹ халқларда шеър ва масалнинг бўлмаслиги ёхуд жуда оз бўлиши кўпчиликка маълум.

Хонлардан ва хотин-қизлардан кейинги пайтларга қадар

¹ Нуқсонли.

девон соҳиби, шоир ва шоиралар чиққанки, нафис ва гўзал тил, назокат деган нарсалар улуғлар саройида ҳам, хотин-қизларимиз орасида ҳам қадрли бўлганлиги англашилади.

Усмонли турклари Марказий Осиёдан Онадўлига ва Рум элига ёйилиб, илм-фан ва санъат борасида катта тараққиётга эришдилар. Биз бу ерда айримларинигина кўрсатамиз. Шайх Шамсиддин Бухорий, Қаро Довуд, Мулла Хусрав, Шайх Вафо, Қаро Яъқуб, Симон Пошо, Қозизодалар усмонли олимлардирки, улар илм-фаннинг барча соҳалари билан шуғулланган эдилар.

Туркий китоблар ва кутубхоналарни кўздан кечирган киши туркча ғоят гўзал ёзилган шеър тўпламларига, ниҳоятда нозик, латиф ҳикояларга дуч келгани сингари сиёсат, фикҳ, ахлоқ, илми ҳисоб, илми ҳикмат, нужум, фалсафа ва бошқа фанларга доир асарларни ҳам кўриши табиий.

Турк уламосининг баъзи асарлари Оврупо тилларига таржима этилган. Алишер асарлари бир қанча тилларда, Оқҳисорли Хожанинг «Усулул-ҳаким фи низомил-олам» номли китоби ва Ҳожи Халифанинг «Кашфи зуннун» номли китоби французчага таржима қилинган. «Тақвимут-таворих» италянчага ва туркий «Жаҳоннома» лотин ва сўнг немис тилларига ўгирилган.

Турк-татар халқларининг ақлий истеъдоддан ва зеҳниятдан маҳрум қолмаганликлари, ўйлаймизки, бу келтирилган маълумотлардан англашилмоқда. Русия мусулмонларининг маориф ва тараққиётга киришадиганликлари уларнинг туркий қавмларга мансубликлари билан ҳам изоҳланса керак.

Қиссадан ҳисса

Улдирки, ҳар миллатнинг ва халқнинг буюклиги ҳамда зўрлиги «катталиги», «мол ва касби», «шижоати» билан ўлчанса-да, энг шарафли мезон ва ўлчов «илм ва ҳунар»-дирки, уларга эга халқ энг улуғ, энг буюк халқдир.

ИСЛОМИЯТ ВА МАДАНИЯТ

Дунёда яшамоқ ва маишат этмоқ учун инсонларга айрим ишлар, ҳаракатлар керак. Баъзи ишга дин рухсат беради, баъзисига бермайди. Бас, маълум бўляптики, диннинг маданият билан теран алоқа-муносабати бор. Бир дин маданиятга рухсат бериши, иккинчиси рухсат бермаслиги

мумкин. Ислом маданиятга мусоид¹ми, йўқми? Бу масала бизда кундек қанчалар равшан бўлмасин, Оврупо газеталарида гоҳ-гоҳ босилиб турган айрим фикрлар исломиятга иснод келтираётганлиги, «Ислом маданиятга тўсиқ, номусоид» деган гаплар айтилаётганлиги, баъзи басиратсиз, нодон мусулмонларимизнинг бадавийлик ва жоҳилликни шариат қоидалари билан қориштириб, бирини иккинчисидан фарқламай, «Бу мусулмонга керакми?», «Бу иш мусулмонликдан эмас», «Мусулмонга бу ҳунар, бу билим керакми?», «Бу – кофирлик!» каби қанчадан-қанча ботил фикрлари томир отиб, овруполикларнинг ҳафсаласини пир қилаётганлигидан шу ўринда беш-ўн сўз айтмоққа зарурат туғилди. Исломият маданиятга мусоидми, йўқми? Албатта, мусоиддир. Бунга далилимиз ҳам кўп. Ҳар бир фаннинг ҳақиқатини билишда икки йўл бор. Бири фаннинг асосини ва қоидаларини ўқиб билмоқ, иккинчиси, у динда бўлган халқнинг аҳволини атрофлича ўрганиб билмоқ.

Хоҳ биринчи, хоҳ иккинчи йўл билан текшириб кўрсак, мубаййини исломнинг мукамал бир маданият манбаи эканлигига гувоҳ бўламиз. Қуръони азимуш-шон шундай бир китобдирки, ҳар нуқтаси маданиятга воситадир.

Пайгамбаримизнинг ҳадислари, улуғ саҳобаларимиз, азизларимизнинг сўз ва ҳукмлари зироат ва маданият қонунидир. Дунёда шариати Муҳаммадия сингари ҳаққонийлик ва тенглик асосига қурилган мукамал қонун йўқдир.

Маданиятнинг боши ва таянчлари бўлган маориф, саъй ва бирлик, тенглик, ҳуррият, ватан муҳаббати каби гўзал фазилатлар ислом фанининг биринчи даражали аҳамиятга эга амр² ва ҳукмлариандир. Илм ва маориф ҳақидаги оятларнинг сермазмун маънолари етарли тафсир қилинса, бутун бир китоб бўлади. «Билганлар билан билмаганлар тенг бўладими?» маъносидаги ояти карима билан «Бешиқдан қабрга қадар илм олишга ҳаракат қил» ва «Чин (Хитой)да бўлса ҳам илмни эгалланг» заминидаги Пайгамбаримиз ҳадислари ва ҳазрати Абу Бакр ас-Сиддиқ «Ҳар бир мўъмин ва мўъминага илм фарзду» ва ҳазрат Алининг «Илм мусулмон молидир, қайда бўлса, бориб олур» каби фойдали сўзлари исломнинг маданиятга мусоидлигига далил эмасми?

¹ Ёрдам берувчи, йўл очувчи.

² Буйруқ.

Илмга, маорифга, уламо-ҳукамога мусулмонлардек риоят ва ҳурмат кўрсатган иккинчи бир халқ кўрилмайди.

Ўзга миллатлар уламо ва ҳукамосини қамоқхоналарда, зиндонларда чиритганида бизда юксак мақомлар берилиб, подшоҳ саройларида, шоҳона дастурхонларда умр кечирад эдилар.

Исломият маданиятга мусоидми саволига жавобни иккинчи йўл билан излагудай бўлсак, яъни ислом динининг моҳиятини мусулмонларнинг аҳволи орқали текшириб кўрсак, улар фожиасининг сабаби маданиятдан эканлигини кўрамиз. Муовия тарихини очиб, беш-ўн саҳифа ўқисак, бунинг исботи дарров маълум бўлади. Араб қавми ислом билан мушарраф бўлмасдан олдин кичкина бир қавм эди. На уларнинг дунёдан, на дунёнинг улардан хабари йўқ эди. Маорифдан, ҳунардан, сиёсатдан, фан ва санъатдан беҳабар, ёлғиз саҳройи шеър-қўшиқлари билан кун кечириб келган қабилалар эди. На тартиб, на низом, на ахлоқ, на адаб, на давлат, на миллат бор эди. Ислом дини қабул этилиши билан арабларнинг ҳар бири оламга баҳодир бўлиб кўринди. Шеърларига, фасоҳатларига ҳикмат ва илмни қўшидилар. Адолат ва ҳаққоният билан дунёга намуна-тимсол бўлдилар. Юз йил тўлар-тўлмас, шундай бир халифалик майдонга келтирилди, бир учи Самарқандда бўлса, иккинчи учи Африка ўрталарида эди. Бир чети Ҳиндистонда, иккинчиси Франция ҳудудидаги Пириней тоғларида эди. Мингларча турли-туман халқлар, миллатлар арабларнинг ахлоқига, тилига, низомларига, одатларига, билим-ҳунарига суқланиб, мафтун бўлиб, ўз миллатларини, динларини, одатларини ташлаб «араблашиб», мусулмон миллатига қўшилдилар.

Бағдодда, Шомда, Мисрда, Андалусда, Исфаҳонда, Хуросонда, Бухорода дорулфунунлар очдилар. Кўкдан ёққан раҳмат мисоли ислом сарҳадларининг ҳар тарафида олимлар, фақиҳлар, фан арбоблари, табиблар, табиатшунослар, математиклар, меъморлар, наққошлар, кашфиётчилар юз кўрсатди. Мусулмонларнинг ифтихори бўлган бу азиз сиймолар мингларча китобларни ва обидаларни намойиш этдилар...

Араблар бундай даражага нима учун исломдан олдин эришмадилар? Арабларни бадавийлик ва бойқушлик ҳолидан чиқарган, илм-ҳунар ўргатган, тижорат ва саноат йўлига

туширган, иш, касб, адаб бериб, адолат соясида дунёда роҳатда яшамоғига сабабчи, жумла дунёнинг рағбатига сазовор этгувчи ислом дини эмасми?

Оврупо халқларининг ҳозирдаги ҳунар ва маданиятларига асос ислом уламози ғайратларининг самараси бўлганлигини инкор этиб бўлмайди. Зотан баъзи Оврупо уламози ҳам буни тасдиқ этади. Ислому юзага чиққанидан юз эллик йил ўтмай, мусулмонлар маданият ва маърифатни шу даражада эгалладиларки, дунёда роҳат ва фароғатда яшаган бошқа улардек халқ бўлган эмас! Бир мусулмон ҳукмдорнинг давлати жумла Оврупо давлатларининг молидан ва қувватидан зиёда эди! Мусулмонлар ҳунар, ҳикмат, ҳисоб кучи билан денгизларни ўлчаб, бор дунёни кезиб, кўкда юлдузларни санар эдилар! Ислому тужжорлари ерда ва сувда, карвон ва кемада молу матоларини дунёнинг бир чеккасидан иккинчи чеккасига етказар эдилар. Мусулмон ясаган ашёларни, тайёрлаган емакларни бошқалар эплай олмас эди. Бунёд этган шаҳар ва биноларига ҳали-ҳануз таажжуб этадилар. Шаҳарга тош ётқизишни, йўл, кўприк, меҳмонхона, ҳаммом, қудуқ, мактаб, кутубхона, боғ, боғча, бўстон, минг бир ҳунарлар, сувсиз ерларга сув чиқариб, саҳроларни обод қилиш ва бошқа-бошқа, кўпчилик фойдаси учун яратилган ва жорий этилган нарсалар ҳаммаси мусулмонлардан қолган.

МИЛЛИЯТ

Миллат надир? Ҳозирга қадар бу саволга бир неча хил жавоб берилган. Ёшлигимизда илмий китобларда «дин ва миллат бирдир» дея ёд олган эдик. Бу жуда эски бир сиёсий назариядир. Ислом фақиҳ¹лари буни аслида мусовий²лардан олгандирлар. Улар биринчи ва иккинчи асри ҳижрийда Муҳаммад дини билан мутадаийин³, араб тили билан мутакаллим⁴, ислом шариати билан мутамаддун⁵ бир ҳайъати ижтимоийя ташкил этмоққа уриндилар. Лекин ислом жамоаси яҳудийлик қадар аносири қавмийя⁶дан мужаррад⁷ бир ҳайъати динийя бўла олмади. То биринчи асрдан эътиборан эронлилар ҳаққи миллийларини даъво этдилар, шиалик чиқди. Ҳижрати набавийядан муддати аср кечмаган эдики, шоир Фирдавсий бир неча минг саналик Эрон миллият ва маданиятини араб бадавийларининг узви тамсилига қарши «Шоҳнома»сида жангу жўёна мудофаага киришди. Эрон ҳуқуқ ва улуми араблашса-да, адабиёти, ҳатто руҳи динияси муҳофазаи вужуд⁸ айлади... Бизнинг туронийларга келсак, қўшнилари эронийлардан-да охирда келиб, табиийки, араблардан ҳам маданиятда орқада эдилар. Шунинг учун қисман араблашдилар, қисман ажамлашдилар. Лекин туркликни йўқотмадилар. Халқнинг тили, одати, хурофоти унча ўзгармади... Ажамлар ҳам, турклар ҳам мусулмон бўлдилар, лекин араб бўлмадилар.

Бу икки мисол кўрсатадики, ислом сиёсийон⁹ фуқаҳосининг «дин ва миллат бирдир» назарияси тамомила ҳаётга сингмади. Бугун Фарбда икки мўътабар миллият назарияси бор: бирига кўра, миллат бир тилда сўзлашадиган кишиларнинг мажмуидан иборат, яъни миллиятнинг мумтоз

¹ Ислом қонуншуноси.

² Мусо алайҳиссалом динига эътиқод қилган киши.

³ Имон келтирган киши.

⁴ Гапирувчи, сўзловчи.

⁵ Ривожланган.

⁶ Ёрдам берувчи миллатлар.

⁷ Бўлинмас.

⁸ Ўзини сақлай олиш.

⁹ Сиёсатчилар.

хоссаси тилдир. Иккинчисига кўра, у миллатдан бўлмоқ истаган кимсаларнинг мажмуидир, яъни миллиятнинг мумтоз хоссаси орзуйи интисоб¹дир. Сўнги назариянинг таарфдорлари мисол сифатида Швейцарияни келтирадилар. Бу ерда икки бир-бирдан айри мазҳабда уч хил тилга мансуб кишилар Швейцария фуқароси ўлароқ мазкур миллатга дахлдор бўлишни орзу этиб, бир миллатни – Швейцария миллатини майдонга келтирганлар.

Бу икки назариянинг қайси бири илмий эканлигини аниқламоқ беҳуда машғулотдир. Аксар сиёсий назариялар каби булар ҳам фақат амалий бир зарурат ва манфаат юзасидан туғилгандир... Биноан алайҳи², қай бирининг илмийлигини эмас, фойдалилигини кўзда тутмоқ лозим бўлади.

Унутмаслик керакки, кейинги пайтларда давлатларнинг ҳудуди миллатларнинг ҳудуди билан бирлашаётгани кўзга ташланыпти. Милодий XIX асрнинг энг муҳим воқеаси Олмония, Италия бирлашувлари, Юнон, Румония, Сербия, Булғория истиқлоллари, Австриядаги кўзғолонлар, Польшадаги кўтарилишлар... ҳаммаси давлат ҳудуди билан миллат ҳудудини бирлаштириш орзусидан юзага келгандир. Усмонлилар давлатидаги ҳали-ҳануз тугаб битмаган исёнлар ҳам у орзунинг самараларидир. Турклар энг кўп яшайдиган Русия ва Усмонли империяларида миллият асоси дин ё тил деб қабул қилинса, русларнинг ҳам олмонлар каби турк-татар, гуржи миллатларини Русия ҳудуди доирасида тута билмоқлари учун ортодоксллаштирмоққа, руслаштирмоққа уришишлари, туркларнинг эса булғор, серб, армани... миллатларини Усмонли ҳудудидан чиқара олмаганликлари учун мусулмонлаштирмоққа, турклаштирмоққа ҳаракат қилишлари тақозо этиларди. Тажрибаи тарихийя кўрсатадики, ҳозирги замонда миллатларнинг бу хил бирлашиш имкони йўқдир: турклар ортиқ сербни турклаштира олмайди. Руслар ҳам ортиқ татарни руслаштира олмайди. Шунинг учунки, руслар ҳам, турклар ҳам ўз бирлашмаларини миллият ҳақида гап кетганида орзуйи интисоб асосига қуришга мажбурдирлар.

Рус олами сиёсатинда энг мунаввар бир фирқа бўлган кадетлар ғайрирусларни Русияга сингдирмоқ учун руслик-

¹ Кўтарилиш.

² Шунга мувофиқ.

ни орзу эттирадиган ҳуқуқ ва қоидаларнинг жорий этилиши заруратини иддао этадилар. Усмонли ҳурриятпарварларининг ҳам масалага бу нуқтаи назардан ёндошишлари кўрилади. Воқеан, давлати Усмониянинг тамомийяти мулкийяси аҳолисининг ҳудуди Усмоний доирасида яшамоғи, яъни ўзини усмонли миллати деб ҳисоблаши, усмонли бўлиш эҳтиёжи ва манфаатининг янада яхшироқ таъмин этилиши билан боғлиқдир. Македонияли бир булғор Булғория табааси¹ бўлиш билан эришадиган фойданинг усмонли бўлиш билан баҳраманд бўладиган фойдадан кам бўлишига ишонса, у вақтда усмонли миллатига кирмоқни исташи мумкин бўлади. Швейцариялиларнинг дин ва тил билан боғланишлари Олмония, Франция, Италияга илтиҳоқ² орзусинда бўлишларидан швейцарияли бўлишда янада кўпроқ фойда кўрганликларидандир.

Швейцария бу манофеи³ аҳолига матлуб ном ва ҳуқуқ бериб, яъни жумла табаани айни даражада мамлакатнинг ҳокими қилиб идораи марказийда муайян бир миллиятга зиёда нуфуз бермаслик ва идораи маҳаллияларга кенг мухторият бахш этиб умури маҳаллийга марказни аралаштирмаслик суврати-ла таъмин эта олади. Зотан бизга Русияда, Туркияда бундан ҳам мукамалроқ, фойдалироқ бир усул топмоқ мумкин бўлсин...

*Москва, 1908 йил, 29 июль
«Таржимон» г., 1908 й., 58-сон*

ЗИЁЛИ СИНФИМИЗ

Шу вақтгача «Таржимон»нинг ҳар сониди уламолар, дин пешволари, уларнинг иш ва аҳволлари ҳамда илму камолот улашадиган бу одамларда фанатизм ва тубанлик белгилари намоён бўлаётганлиги хусусида баҳслар олиб борилган эди.

Бу жуда ачинарли бир ҳолат эди. Лекин бизнинг бахтимизга уламолар орасида ялталиқ марҳум Ҳожи Ҳабибулло ва Сулаймон афандилар, Қозонда Шиҳобиддин Маржоний, Сулаймонов, Х. Усмонов, Ризоиддин (Фахриддин) ва (Фотиҳ) Каримов, Кавказда Бабаш Намоззода, Ҳофиз Муҳаммад Амин Шайхзода, охунд Юсуф Толибзода ва бошқа

¹ Фуқароси.

² Кўшилиш, бирлашиш.

³ Манфаатлар, фойдалар.

бир қатор мунаввар фикрли, илм ошнолари бўлган бу тараққийпарвар олимларнинг борлигини кўриб, тасалли топар эдик ва келажакда мадрасалар ислоҳ қилиниб, миллатимиз шон ва шарафига муносиб дин пешволари ва уламолар пайдо бўлишига умид ва ишонч билан қарар эдик.

Бизнинг бу ҳозирги давримизда миллат орасидан ёлғиз бўлса-да «зиёлилар синфи» бош кўтарди. Булар миллатимиз эҳтиёжига жуда зарур эдилар.

«Зиёли синф», яъни «образованный» номи билан танилган ушбу янги синф рус мактабларида таҳсил кўрганлардан ва бир қисми эса мактаб таҳсили кўрмай, ўз ҳаваси ва мутолааси билан рус матбуоти ва адабиётиндан илм ва ҳисса олган кишилардан иборат. «Таржимон»да бу синфи олийдан баҳс ва мулоҳазалар олиб борилиши замонамиз талабидир. Табиий, бу баҳслар фақатгина «офарин» ила мадҳиялардан иборат бўлмай, холис фикр ўлароқ, қаттиқ танқидларга ҳам кенг йўл берилади.

Зиё таратувчи куёшда ҳам «доғ» бўлишини инобатда тутиб, зиёлиларимиз ораларидаги баъзи доғлари кўрсатилса, бизга ўпка қилмаслар, деган фикрдамиз. «Критика» — танқид ҳақиқатнинг очқичидир.

Баракалла! Бизда, миллат орасида, бурчак-бурчакларда бир қанча зиёли қардошларимиз бор экан. Ҳуррият эълон қилингандан кейин улар митинг, мажлис ва сайловларда, матбуот ва муҳаррирлик ишларида кўриндилар. Ҳурриятнинг миллатимизга бахш этган қор ва фойдаси, бу зиёли синфимизнинг майдонга чиқишидир. Яшасинлар, бир эмас ўн қарра кўпайсинлар.

Икки йилдан бери бу янги синфимизнинг афкор ва ишларига эътибор қаратиб, нечоғли ишларни амалга оширишлари мумкинлиги тўғрисида ўз мулоҳазаларимизни билдиришдан чекинмадик. Чунки булар замонамизда миллатнинг сиёсий раҳбарлари ва камолотга етакловчи фидойилари бўлишлари керак. Бошқа барча миллатлар орасида бу синфнинг хизмати ва шарафи шундан иборатдир. Албатта, бизда ҳам мана шундай бўлиши керак, бошқача эмас.

Бу гўзал синфимизнинг икки йил давомида ёзган мақола ва асарлари, ҳаракат ва уринишларини диққат билан кутатганларга зиёлиларимиз орасида бир неча турли фикрлар олға сурилаётгани маълум бўлади. Умуман, тараққийпарвар ва ислоҳотчи эканликлари таҳсинга сазовор. Лекин шу би-

лан бир қаторда, бу синфи олийимизда «миллият» борасида фикр юритувчилари бир оз камчилик эканлиги таассуфли бир ҳолдир.

Ажабо, бунинг сабаби нима экан? Бу аҳволимиз исломиятданми, турк табиатиданми? Адабиётимизданми? Ёки ташқи таъсир ила сурати тарбиямиздан келиб чиққанми?

Исломиятнинг буюк бир қоидаси дин эътибори ила «миллият»дир. Туркий миллатлар табиатига келсак, улар энг эски замонлардан бери ватан ва қавмпарастликлари билан машҳурдирлар.

Аммо, таассуфки, туркий адабиётимиз янгидан шаклланаётганлиги учун у ёки бу даражада таъсир ва тарбия берадиган ҳолга етиб келмаган. Шундай экан, миллиятчиларимизнинг озлиги, сурати тарбиямиз ила ташқи таъсирга боғланиб қолганимиз кўринмоқда.

Шу вақтга қадар уламоларимиз орасида «аҳли илм»дан кўпроқ «аҳли таассуб» бирлашгани сурати таҳсил ва тарбиядаги тасаввурларнинг меваси бўлгани каби зиёли мусулмонларнинг сурати тарбияси ҳам ҳар турлича эса-да, бир тасаввурда, фикрда эканликлари шубҳасиздир. Бу бизга тасалли берувчи бир ҳолки, бу нарса ёлғиз биз, мусулмонларга хос бўлмай, келиб-кетар ҳолларнинг биридир. Мустақил адабиёт ва миллий тарбияга молик бўлмаган жумла миллатларда «фикр ўйноқилиги» ва турғунсизлик одатий ҳолдир. Бошимизда турган русларнинг тарихи тамаддуни бунга яққол бир далил. Пётр замонидан юз йил қадар рус зиёлилари европаликларга тақлид қилганликлари кулгили бир ҳол. Олган тарбиялари немисча ёки французча эди. Фақат етарли даражада тарбия олмасдан, маймунона бир сифатда иш кўрар эдилар. Фан ва камолот майдонинда жуда ортда бўлганликлари ҳолда эркин фикрлашда ўзларини Руссо, Вольтер ҳисоблашар, ўз давраларини хушҳол кўриш билан бир қаторда конституциядан, жумҳуриятдан бонг урар эдилар. Ҳаддан ортиқ тақлидга берилиб, русча гапиришни «айб» ва нодонлик билиб, ярим-ёрти «французча» гапиришни ўзларига лозим деб ҳисоблардилар. Лекин кейинчалик рус адабиёти бир қадар илгарилагандан сўнг тақлидга берилиш камайди, руслар русча фикр юрита бошладилар.

Бу ҳолнинг аксини японларда кўриш мумкин. Японлар фунун ва камолотларини Европа илмидан олиб юксалтирдилар. Кўп нарса қабул қилган бўлсалар ҳам ўзларининг эски

маданияти, адабиёти ва миллий тарбиялари бўлганлигидан тақлидчилик касалига у қадар кўп чалинмадилар. Ташқи қиёфа ва маслак жиҳатидан зиёли япон фикран, ҳиссан японлигича қолди. На фаранг бўлди, на инглиз.

Тарихнинг берган бу сабоқларига кўра, миллатимизнинг келажак истиқболи учун миллий тарбия ила миллий адабиётимизнинг ривож ва тараққийси йўлида курашишимиз замон ва макон талабидир.

Асримизда жумла маданий ва мутараққий миллатларнинг маслаки «миллатчилик»дан иборатдир. Ҳар бир миллат ўзини илгарига олиб чиқиш учун ғайрат қилади. Инглиз, олмон, италян каби буюк миллатлардан ибрат ва ўрнак олиб, поляк, чех каби майда миллатлар ҳам бу замонда ўзларининг мудофааларига киришдилар. Гарчи замонамизда Европада адами миллият (интернационализм) афкори бор эса-да, бунга хизмат қилганлар «миллат»лар бўлмай, улар ичидаги ярим-ёрти фирқалардир. Миллатимиз бошқа миллатлар орасида яшамоқда. Бошқа миллатлардан ўз вужуди, келажagini муҳофаза қилишга мажбур бўлмоқда ва бўлиши керак. Инсонлар ва миллатлар иддао ва муборизадан воз кечиб, жумласи «бародарон» бўлгунига қадар бизлар каби заиф ва ортда, тубанда қолмиш миллатлар бор кучлари билан миллиятини, яъни борлигини мудофаа ва муҳофаза қилишлари керак.

Замонамизда ва бундан сўнг ҳам бир қанча вақт жумла миллатлар «мен – бошқа, сен – бошқа» йўлида бўлишлари ҳолида, йўқ бўлиб кетмаслик учун бизлар ҳам вақт ва замонга кўра мудофаа ва муқобалада бўлишимиз фарзи аиндир. Бу дунёнинг кураш ва талашларида мағлуб ва қоришиб кетмаслик учун биринчи силоҳ ва қурол таҳсили камолот ва маорифдир. Миллий руҳ ила тарбия кўрмоқ, ўз тилимизда илм ва адабиёт етиштирмоқдир.

«Таржимон» г., 1907 й., 52-сон

МУЛЛА ШИҲОБИДДИН АЛ-МАРЖОНИЙ

Ўтган 13-ҳижрий асрнинг бошларида Қозон вилоятининг Ёбинчи ном қишлоғида Баҳоуддин ҳазрат исмли бир зот яшаган эди. Имоматлик, мударрислик қилган машҳур олим, тақводор бир киши эди. Завжаси оқила ва зукко бир хотин бўлиб, афандининг ҳаёт ва роҳатини камолга етказиб таъмин этар эди.

1223 (1807) рабиъул-аввалнинг 7-куни бир ўғил кўриб, исмини Шиҳобиддин қўйган эди. Русия турклари орасида энг буюк бир олим ва фозил мана шу Шиҳобиддин бўлди.

Шиҳобиддин афанди бошланғич таҳсилни отасининг дарсхонасида олди. Ундаги заковат, ҳозиржавоблик ва хо-тира қувватидан мударрис отаси ва синфдошлари ҳайрон бўлар эдилар.

1254 (1838) да таҳсилини тамомлаб, олган билимлари-ни янада кенгайтириш мақсадида Бухорои шарифга от-ланди. Ҳозирги Бухоро эски замон Бухороси бўлмаса-да, Шиҳобиддин афанди ал-Маржоний Бухоро ва Самарқанд мадрасалари ва кутубхоналарида бир неча йиллар давомида илмий, фанний ва тарихга оид кўплаб маълумотларни ўзлаштирди. Тадқиқоти дарин¹, басирати² очиқ ва зеҳли бир олим бўлганлигидан Шиҳобиддин ал-Маржоний ҳаз-ратлари бошқа талабалар кўра олмаганларини кўрадиган, англай олмаганларини англайдиган нодир бир вужуд эди.

1265 (1849) йил рамазонда Қозонга қайтиб, аввал жо-меда имом-хатиб ва мазкур жомега мансуб мадрасада му-даррис бўлди. Ишдан, дарсдан бўш бўлган вақтларини му-толаа ва ёзиш билан ўтказарди. Диний, тарихий ва фанний кўплаб китоб ўқиганлигидан қадимшунослик илми (архео-логия) ва тангашунослик (нумизматика) фанидан ҳам во-қиф эди.

Маржонийнинг энг гўзал табиати билганини ўқитиш, ёзиш ва шу йўсинда миллий маорифга хизмат қилишга ин-тилиш эди. Номи Петербургнинг «Археология илмий жа-мияти»да маълум бўлиб, ушбу жамиятга аъзоликка сайлан-ган ва шу сабабли ёзиб юборган баъзи маълумотлари рус-чага таржима қилинган эди.

Европалилар қаерда бир олим ё фозил кишини эшитса-лар, дарҳол у кишини яхшироқ билиш истаклари одат бўлганлигидан, 1291 (1877) йили Англиянинг пойтахти Лондон яқинидаги дорилфунун нозири Дом жаноблари за-монанинг машҳур кишиларига доир ёзаётган мажмуасига киритиш учун Шиҳобиддин ал-Маржонийнинг таржимаи ҳолини ва бир парча расмини сўраган эди.

Мукамал равишда арабча, форсча ва туркча гапириб

¹ Синчков.

² Кўзи.

ҳам ёзар эди. Бир оз русча ҳам биларди. 1298 (1881) йили ҳаж сафарига отланиб, Истанбулнинг улуг олимлари Жавдат ва Муниф пошолар билан кўришади. Қирқ йил давомида имомлик ва мударрислик қилиб, 1306 ҳижрий (1889 милодий) йили Қозонда вафот этган.

Аксари арабча ўттизга яқин китоб таълиф қилиб, нашр қилдирган. Туркча «Мустафадул-ахбор фи аҳволи Қозон ва Булғор»¹ номли тарих китоби машҳурдир.

«Таржимон» г., 1906 й., 12-сон

ГЕНЕРАЛ ЖЎРАБЕК ВАФОТИ

Сўнги телеграммалардан билишимизга қараганда, Кенагас қабиласига мансуб ўзбек хонадонидан генерал Жўрабек Тошкент шаҳрида, ўзи яшаб турган уйда 25 январ кечаси бир қанча хизматкорлари билан бир қаторда қатл этилган. Телеграммаларда бу қатлнинг сабабини интиқом дейилса-да, лекин ҳақиқий хабарга кўра, шу кунларда Жўрабек ҳазратлари Бухорода бўлган мол-мулкининг ижараси ўлароқ Бухоро Амири тарафидан бир неча минг рубл олганини эшитган нопок кишилар интиқом учун эмас, пулни олиш ва ўғрилиқ учун жиноят қилганликлари маълум бўлди. Генерал Жўрабек авваллари Китоб шаҳрининг мустақил хони бўлиб, кейинчалик Русиянинг душмани сифатида асир тушиб, Туркистон ишларида Русияга садоқат билан хизмат қилган.

Марҳум туғма аскар бўлиши билан баробар илм ва маорифни ҳам жуда севган бир киши эди. «Таржимон»ни чиққан кунидан бери доимий ўқувчиларидан эди. (Оллоҳ ундан ўз раҳматини дариг тутмасин.)

«Таржимон» г., 1906 й., 12-сон

МАЖИД ҒАНИЗОДА

Кавказда туркий адабиёт ва тилга хизмат қилганлар ёд олинганда Мирзо Фатҳали Охундов билан бошламоқ лозим эса-да, бу кунги маълумотларга биноан ёш муҳаррирларимиздан Мажид Ғанизодани тақдим этмоқ зарурати туғилди.

¹ Қозон ва Булғор тарихи ҳақида фойдаланилмакда бўлган хабарлар.

Мажидбек Шимохи, яъни Ширвонда 1866 йил дунёга келган. Ширвонда машҳур Султон Дада Гунаш наслдан бўлиб, падари Мулло Муртазо Али Ширвоний олим, оқил, маорифпарвар бир савдогар эди. Мажидбек бошланғич таъсилни Ширвонда, маҳалла мактабида бошлаб, кейинчалик «Кашкул» газетасининг муҳаррири Жалол афанди Ансизода очган «Мактаби адабийя»сида тугатган. Бу мактабларда анчагина туркча ва форсча таҳсил олгандан сўнг шаҳар мактабига кириб, аъло даражада битириб чиққан. Закий ва маорифга ҳавасли бўлганидан яна ўқишини давом эттириш ниятида Тифлисга кетади ва тўрт йил давомида Александровский мактаби¹ни ўқиб битиради. У ерда ўз билимларини кенгайтириб, тижоратдан кўра кўпроқ маориф — адабиётга мойиллиги бўлганидан бутун умрини ёзув ва дарс беришлик билан ўтказишга қарор беради.

Шундан кейин 1887 йили Бокуга кўчиб ўтиб, мактабдоши Ҳабибуллабек Маҳмудбеков билан биргаликда русча ва мусулмонча таълим берадиган махсус хусусий мактаб очади. Усули тадрис, яъни педагогика фанини жуда яхши ўзлаштирганлиги ва миллатга муҳаббати юксак бўлган Мажидбекнинг ушбу ташаббуси жуда самарали бўлди. Ўқувчилар оз вақтда русча ва туркча ўқиб, ёзишни ўзлаштириб олганларидан сўнг Боку аҳолиси ва шаҳар идораси бу мактабга эътибор қаратиб, кейин шаҳар бюджети ҳисобига шу каби бир неча мактаблар таъсис этилди ва Мажидбек ушбу мактаблар ноziри этиб тайинланади.

1893 йили муҳаррири жадид Исмоилбек Мовароуннаҳр саёҳатига кетаётганида, иккиси Бокуда учрашганларидан сўнг Мажидбек ҳам Исмоилбек билан бирга Самарқандга қадар рафиқ бўлиб борган эди. Мажидбекнинг бу саёҳатдан матлаби Исмоилбекни ёлғиз қолдирмай, сақловчиси, лозим ҳолда кўриқчиси бўлиш эди. Исмоилбек билан бирга ҳазрати Амир тарафидан юборилган фойтун ила Самарқанддан Кеш ёки машҳур Шаҳрисабз шаҳрига бориб, Амирнинг қабулида бўлган.

Шаҳрисабз шоҳ Темурнинг туғилган шаҳридир. Бу шаҳарда Яшилсарой ва Оқсарой номлари билан машҳур қасрлар бор. Яшилсарой Темур замонидан қолгандир. Турк-ўзбек тоифаларининг энг ҳайбатлиси ва жасури бўлган Кенагас

¹ Дорулмуаллимин (учительский) типдаги ўқув юрти кўзда тутилади.

тоифаси Кеш вилоятида яшайди. Тахти Қорача довонидан ошиб пастга тушаётганларида йўл бўйида сайёҳларга ёш бир чўпон дуч келган эди. Беклар фойтундан тушиб, чўпоннинг ёнига борадилар.

Исмоилбек чўпонга: — Ким бўласиз? — деганида, — Кенагас! — деб жавоб берди.

— Қардош эканмиз, мен ҳам кенагасман, — деганда, чўпон: — Йўқ, бўла олмайсиз! — деди.

— Бўлишни истасам-чи?

— Йўқ бўла олмайсиз!

— Нима учун бўла олмас эканман?

— Кенагас бўлиб туғилиш керак! — деди.

Чўпонни бундай сўйлатган тоифа маориф билан мунавар бўлса борми, тоғларни ост-уст қилиши шубҳасиздир. Дарвоқеъ, буни тарих исбот этиб турибди-ку.

Мажидбекка келайлик. Шу йиллари Самарқандда оренбурглик марҳум савдогар Фанибой Ҳусайинов иқомат этарди. Исмоилбекнинг Мовароуннаҳрга қилган саёҳатидан бир эсдалик бўлиб қолиши учун Фанибой усули жадидга асосланган бир мактаб таъсис қилишда кўмак беришни айтади ва Мажидбек унинг бир имосига жавобан «Бош устига!» дея қирқ кун Самарқандда қолиб, усули савтия лаззатини таттирган эди. Сўнграқ бу мактаб тўхтаб қолган бўлса-да, «Мошина мактаби» номини олганлиги сабабли таълим усулидаги «Садди Чин»¹ қимирлаб қолди, тешилди. Вақт ўтиши билан мутаассиблар ҳам усули савтиянинг қадр-қимматини англадилар. Мажидбекнинг бу хизмати буюк бир хизмат бўлди.

Қалам майдоида Мажидбек бир қанча луғатчалар ва ўқув қўлланмалари ёзган. Русчадан бир неча таржималари ва фикр маҳсули бўлган бир-икки ҳикояси ва рўмонлари бордир. Ифода усули осон ва гўзалдир. Ҳозирда Гўри ўқитувчилар тайёрлаш мактабининг ислом шўъбасида нозирдир. Ундан яна бир қанча янги асарлар кутиб қоламиз.

«Таржимон» г., 1906 й., 15-сон

¹ Хитой девори.

НАРИМОНБЕК НАРИМОНОВ

Наримонбек Кавказда янги адабиётимизга хизмат қилганлардан. 1870 йили Тбилисида дунёга келган. Отаси савдо билан машғул ва илму маърифатдан беҳабар бир одам бўлса-да, волидаси Ҳалима хонимнинг илмга бўлган муҳаббати туфайли 1882 санаси дорилмуаллимин мактабига ўқишга киради. Наримонбек зотан илмга, маорифга қизиқиши сабабли таҳсилни аъло тугатиб, 1890 йилда мактабдан чиқиб, муаллимлик қилади. Ҳиссиёти миллияси оташин бўлиб, мусулмонча таҳсилга ҳаваси туфайли туркий тил ва адабиётдан анча хабардор бўлди. Мактабда ишлаб юрган вақтларида ислом аҳволи ва тарихига оид бир қанча китоб мутолаа қилиб, бу жиҳатдан маълумотини кенгайтиради. То мактабда экан, аҳли исломнинг ҳар нарсадан маҳрум бўлиб қолиши, инқирозга юз тутиш сабабларини ва тараққий этиш чораларини излар ва фикрлар эди.

1891 йил Боку шаҳрига келиб, гимназияда турк ва рус тиллари ўқитувчиси этиб тайинланади. У пайтда Боку ҳозирги аҳволида эмас эди. Савдогарлик билан ... (?) амалдорлар расмий маъмурият билангина машғул бўлиб, ҳеч бири миллий масалалар билан шуғулланмас эди. Бу ҳол Наримонбекка нечоғли ёқмаса-да, ноумид бўлмай, имкони қадар ҳаракат қилишига тўсқинлик қилинмади.

1903 йили Исмоилбек Гаспринский Бокуга келиб, бу муҳим ва буюк шаҳарда бир қироатхонаи исломия таъсис этилишини орзу қилганида бу фикрнинг ижросини Наримонбек ўз зиммасига олиб, 1904 йилда бир қироатхона очишга муваффақ бўлган эди. Ушбу қироатхона Русиядаги «биринчи» ислом қироатхонаси бўлиб, русча, арабча, туркча ва форсча газеталар ва мажмуалар келтирилиб, мутолаа ва музокара учун жам қилиш одати Бокуда анча йўлга қўйилган эди.

Кейинчалик ёзиш ишларига киришиб, «Нодонлик», «Тилак боласи» номида театр драмалари ва «Нодиршоҳ» номида тарихий бир фожиа ёзди ва русчадан «Ревизор» комедиясини таржима қилади. «Нодонлик» билан «Тилак боласи» бир неча марта театрда ўйналиб, намойиш қилинган.

Олган билимларидан қоникмаган Наримонбек ўз тарафидан гимназия дастури бўйинча қизларни ўқитиб, шаҳо-

датнома олади ва дорилфунунга киради. Ҳозирда илми тиб шўъбасида ва келажакда гўзал бир табиб бўлмоғига шубҳа йўқ. Муҳаббати миллияси жиддий, саботли ва чидамли бир йигитдир.

«Таржимон» г., 1906 й., 22-сон

ФОТИҲ КАРИМОВ

Илк етишган ёш муҳаррирларимиздан бири Муҳаммад Фотиҳ афанди Каримовдир. 1870 йили Самара вилояти Бугилма уезди Минлибой қишлоғида дунёга келган. Отаси Филмон афанди мазкур қишлоқда имом ва муаллим эди. Аҳволи фақир бўлганлигидан Филмон афанди экин-тикин ва майда савдо билан оила тебратар эди. Муҳаммад Фотиҳ афанди қишлоқ мактабида илм таҳсилани бошлаб, эски усул мактабларининг заҳматларини йиғлай-йиғлай бошдан ўтказиб, таълим олган эди. Ўн ёшга тўлганида Чистопол мадрасасига юборилади ва ўн бир йил давомида диний ва арабий илмларни таҳсил қилади.

Барча мадрасаларимизда ўқитилаётган арабча сарф ва наҳв, фикҳ, ахлоқ, мантиқ, илми калом, илми усул ва бир миқдор ҳадис ва тафсир таҳсил қилганидан сўнг, 1901 йилда Уфада, идорайи руҳония ҳузурда мударрисликка имтиҳон топшириб, шаҳодатнома олган. Ёз вақтлари қишлоқда бўлганида падарининг орзуси ва ташвиқи билан русча ўқирди ва кейин имтиҳон топшириб, русча ўқиб, ёзиш ва сўзлашишга иқтидорли деган шаҳодатнома олди. 21 ёшида Муҳаммад Фотиҳ афанди ҳам мударрислик учун, ҳам русча билганига расмий шаҳодатномаларга молик бўлди.

Бундан 15–20 йил муқаддам ҳам мударрис, ҳам русча билган бир киши кўпчилик одамлар наздида алломайи замон, Афлотуни макон ҳисобланар эди. Бир маҳалла, жамонатни бошқариб, бирлаштириб шу иш билан машғул бўлди. Лекин марҳум падари Мулло Филмон афанди ва Муҳаммад Фотиҳ афандининг ўзи бу билан чекланиб қоладиганлардан эмасдилар. Марҳум падари кўзи, фаҳми очик, инсоф ва виждони нуқсонсиз бир киши бўлганлигидан ўғлини бир «ёғлиқроқ» ерга жойлаштириш фикридан узоқ бўлиб, миллатга фойдали бир ходим бўлишини орзу қиларди. Муҳаммад Фотиҳ афандининг таҳсил этган сарф, наҳв, усул ва фикҳ ва бир озгина русча билими ҳали етарли эмаслигини

биларди. «Таржимон» чиққан кундан ўқиб, таҳририят билан мунтазам алоқада бўлиб, таҳсили улум ва фунун ҳақида унинг катта орзуси бор эди. Шунга биноан йилда уч-беш юз рубл сарф қилиб, ўғлини ўқитишга тайёр эди.

1892 йили Муҳаммад Фотиҳ афанди Истанбулга юборилди. Тўрт йил давомида аввалча ўрганган арабча ва форсчасини такомиллаштириш билан бирга туркча, французча, русча ўрганди. Тарих, жуғрофия, ҳандаса, жабр, ҳикмат, кимё, ҳайъат, табақотул-арз ва баъзи бошқа фанларни таҳсил қилди.

1890 – 1896 йиллари Қримда, Ялта шаҳрида муаллимлик қилганидан сўнг Оренбургга келиб, 1898 йилда олтин конлар соҳиби Муҳаммад Шоқир афанди Рамиев билан Германия, Белгия, Франция, Италия, Австрия, Венгрия, Сербия ва Болгария мамлакатларини уч ой қадар саёҳат этди. 1899 йилда 6 ой Москвада яшаб, «усул дафтари», яъни бухгалтерия фанини ва бир оз немис тилини ўрганди. 1900 – 1901 йиллари Оренбургда мактаб муаллимларига «Маълумоти жадида» дарсларини берди ва босмаҳона ташкил қилиб, илм ва адабиёт хизматига киришди. Илмга, адабиётга, саёҳатга доир 30 га яқин асари нашр қилинди. Булар орасида «Оврупо саёҳатномаси» ила «Қримга саёҳат» катта китоблардир. Бу йил ташкил қилинган «Вақт» газетасининг бош муҳаррири вазифасида ишламоқда.

Ёш муҳаррирларимиз орасида Муҳаммад Фотиҳ афанди мустақил бир мавқедадир. Миллат аҳволидан, замонамизнинг сиёсий ва ижтимоий маслакидан хабардор. Шунга кўра аминмизки, мумкин билан номумкинни, бугун керак билан кейин керак бўлишликни фарқлаш ва ажрата олишга қодир.

«Таржимон» г., 1906 й., 52-сон

МУҲАММАД ЗОҲИР БИГИЕВ

Она тилимизда биринчи бўлиб янги тарзда ҳикояий маишия, яъни роман ёзган Пензанинг Чембер уезди ёшларидан Мусо афанди Оқйигитов ҳисоб қилинади. «Ҳисомиддин мулла» номли асарини Қозонда нашр қилдириб, бу билан романчиликни бошлаб берган марҳум Муҳаммад Зоҳир афанди Бигиев ҳикоянависликни янада ривожлантирди.

Муҳаммад Зоҳир афанди 1865 йилда таваллуд топган¹. Арабча мадрасада ўқишни тугатгандан сўнг рус тили ва бир оз француз тили ўрганиб, ўз билимларини янада мукамаллаштирган эди. Русча ёзилган ёки Европа тилларидан русчага таржима қилинган илмий ва адабий китобларни мутолаа қилиб, турли фикрларга ошно бўлди. Атроф ва аҳволга ибрат назари билан боқишга ва оми одамлар илғай олмаган нарсаларни кўриш истезододи ва қувватига эришди. Мусулмон аҳолиси бу замонда бошқа миллатларга нисбатан жуда орқада қолганларини англаган ҳолда гафлат ва нуқсонларни фош ва эълон қилиб, миллатнинг кўзини очишга бел боғлаган эди. Бунинг учун қўлига қалам олиб, адабиётнинг роман қисмига эътибор қилди, ёзган ҳикоялари билан керак бўлган нарсаларни ва ярамас ҳолларни тасвир эта бошлади.

Дастлабки романи «Алиф ёки гўзал Хадича» номи билан 1886 йили Қозонда нашр этилди. Бу ҳикоя 3 мартаба нашр қилиниб, сотилиб битди. Иккинчи романи «Гуноҳи кабоир» 1890 йилда нашр бўлди. «Қотила хотун», «Муртад» номли ҳикоялари нашр этилмай қолган.

1893 йилда Муҳаммад Зоҳир афанди Ўрта Осиё ва Мовароуннаҳр тарафларга саёҳат қилиб, кўрганларини ёзган бўлса-да, бу асар дунё юзини кўрган эмас.

Рустўф-Дўн шаҳрида имомлик қиларди. Мубтало бўлган бир нохушликдан шифо топмай, умрининг охири ибтидоларига мувофиқ келмай, бундан бир неча йиллар муқаддам вафот этди². Истезодли, фикрли эди. Қаламидан бир қанча хизмат маъмул³ қилинган эди.

«Таржимон» г., 1906 й., 55-сон

РАФИҚИ МУҲТАРАМ «ҲАЁТ»

(Бир йиллиги муносабати билан)

...Инсонларни ажратадиган уч нарса бор: бири масофа узоқлиги, бири — дин бошқалиги ва бири тилсизликдир. Бундан йигирма беш йил муқаддам аҳволи миллиямизни мулоҳаза этиб, заиф ақлим билан дардимизга дармон изла-

¹ Мутахассислар унинг таваллуд йилини 1870 йил деб кўрсатадилар.

² 1902 йилда вафот этган.

³ Кутилмоқ.

ганимда кўрдимки, динимиз битта бўлса-да, масофа узоқлиги ва тилсизлик бизларни ажратар экан. Маданият самараси бўлган пароходлар, темир йўллар ва тилгирофлар йилдан-йилга масофаларни яқинлаштираётганлигини кўргач, бизни бир-биримиздан ажратиб турган асосий нарса «тилсизлик», яъни адабий тилимизнинг йўқлиги эканлиги кундай равшан бўлди. Шу пайтлари жумла «образованный», «зиёли» қардошларим каби мен ҳам исмимни туркча ёзишни билмас эдим. Лекин бошимни тошга уриб, кўлимга қалам олиб, илк дафъа ёзиб, виждон амри билан нашр этганим сатрларни айтиб бераман.

1298 ҳижрий йилнинг жумадул-охир 20-кунида (1881 йил 8 май) эски туркчада биринчи ўғил, биринчи асар маъносидagi «Тўнғуч» ном пароканда варақани нашр қилган эдим, унинг бошланишидаги «Биринчи сўз» шу сатрлардан иборат эди. Айнан:

«Лисони тоториянинг, яъни туркийнинг ишлатилишига ва ривожига учун курашишни истайман. Мен бир усто ва қалам аҳли бўлмасам-да, ватанимнинг етишиб келаётган ёшлари қалам ва фунун арбоби, амал ва ғайрат соҳиблари бўлурлар. Яхши ният билан болтанамо кўпол қаламимизни йўл ва ер очишга махсус айладим».

Йигирма беш йилдан буён бутун гап-сўзим, ёзганим курашганим шудир: ер очмоқ, йўл очмоқ! Бошқа нарса эмас! Чунки қудратли, нажиб, умрли, чидамли ва жасоратли бўлган турк миллатининг пароканда бўлиб, Садди Чиндан Оқ денгизга қадар сочилиб, нуфузсиз, товушсиз қолгани тилсизлигидан, яъни «умумий тил»га эга бўлмаганидан келиб чиққандир. Бу эътиқод билан яшадим, бу эътиқод билан мозорга кираман.

Йигирма беш йилдан бери бу маслак йўлида дўст кутар эдим... Шу сабабли «Ҳаёт»нинг вужудга келиши мен учун буюк тасалли бўлди.

Ўтган йил августда, бу йил январда Русия мусулмонларининг умумий йигини ва мажлисларини кўрмоқ бахтига мушарраф бўлдим. Бу мажлислар тил жиҳатидан қандай сабоқ берди? «Умумий иттифоқ ва иш учун умумий лисони адабия лозимдир» деди. Воқеан, бир ҳовучгина бўлган, «Таржимон»ни ўқиб келган қозонли, қримли, ширвонли, бокули, ҳожи тархонли, сибирияли, туркистонли, бухороли турклар бир-бирлари билан заҳматсиз гаплашганликлари

кузатилди ва айни пайтда маҳаллий ва ерли шевадан бошқа туркчани кўрмаган, ўқимаганлар билан бирга русча, францужча, немисча, лотинча тилларни билган зиёли, «образованный» қардошларимизнинг бир-бирлари билан туркча суҳбатлаша олмаганликлари кўзга ташланди. Мазкур мажлисларимизда ғоят муҳим, ниҳоятда фойдали асослар ўртага тушди. Лекин такрор айтаман, энг муҳим самараси умумий тилга заруратнинг очик кўринганидир.

Азизим, қардошим! Мени «Ҳаёт»нинг ҳомийси» деб атабсан. Гўзал, аммо бу сўзинг изоҳталабдир. «Ҳаёт»нинг ҳақиқий ҳомийси Миллатдир! Мен унинг таржимониман, холос. Миллатгина сенга ҳомий бўла олади. Лекин ягона шартини унутма. Нимаики ёзмоқ бўлсанг, қаламни икки пуллик сиёҳдонга ботирма, юрагингга ботириб, қонинг билан ёз, сўзинг унади, виждонларга етиб боради. Акс ҳолда, самараси бўлмайди, осмонга учиб кетаверади.

Қардошим, сенга бу сўзларим ҳам илтимос, ҳам насиҳат, ҳам васият.

Васият деганимга терс маъно берилмасин. Мен бундан кейин янада қаттиқроқ курашаман, буни замон ва ҳол талаб қилмоқда. Тил бирлигини, умумий адабий тилни янада қаттиқроқ ҳимоя этмоқ кунлари келди. Шукурлар бўлсин Худога, уч-беш ой ичида саккиз-ўн газетамиз чиқди. Ҳар бирининг холис нияти маориф, маданият ва миллий тараққиётга хизмат этмоқдир. Аммо бунинг билан бирга ҳар бири бошқа бир шева, бошқа бир имло, бошқа бир усули ифода тутди. Агар иш шундай кетаверса, миллат аҳволи оғирлашади...

«Матбуотимиз японча тараққий этмоқда» сўзлари эшитилди. Ҳай-ҳай, қани эди, шундай бўлса! Афсуски, ундай эмас. Чунки Япон ороллариининг ҳар бирида бир маҳаллий шева бўлгани ҳолда муҳаррирлари ва адиблари, энг аввало, «тилни бирлаштирмоқ»дан ишни бошладилар ва шу асосда тил ва дил билан бирга миллатнинг фикрларини, ниятларини ва ишини бирлаштирдилар. Чунки лисон ва адабиёт бирлиги жумла бирликларнинг асоси ва негизидир.

«Таржимон» г., 1906 й., 26-сон

РУСИЯ ТУРКИСТОНИ

Ўрта Осиёнинг Сирдарё, Фарғона ёки Хўқанд, Самарқанд ва Туркман вилоятлари, умуман Русия Туркистони номи билан маъруфдир. Русиянинг ҳимоясида ва ҳудуди доҳилида қолмиш Бухоро ва Хива халқлари барчаси Ўрта Осиё ёки Мовароуннаҳр қитъасига мансубдирлар...

...Аҳолийи Туркистоннинг маорифи, билими, кўз очиқлиги, юраги, эрлиги саодат ҳоллари даражасидан пастдир. Бир йилдан бери Русиянинг ҳар тарафида турли халқлар орасида ҳаракат ва ҳаёт асарлари кўрилмоқдадир. Мушоада¹ йи императўриядан ва аҳволи замондан истифода қилган ҳолда ҳар жинс аҳоли ўз ҳолларини фикр қилиб, ўйлаб, кераklarини, эҳтиёжларини қоралама шаклда лозим бўлган мақомларга арз ва баён қилмоқда ва бу ишлар жумла русий ва туркий газеталарда ҳар кун баён ва эълон қилинаётган бўлса-да, Туркистон мусулмонлари беҳабар қолмиш каби ҳаракатсиз, истаксиз, мақсадсиз, жон ва товуш асари кўрсатмай келмоқдалар. Бунларни нохуш қиладиган ҳеч нарса йўқми? Бор эса, нима учун сукут қилмоқдалар?! Вақф, диний идоралари, таълим масканлари таъмир ва ислоҳга муҳтож эканлиги бизга маълум. Туркистонда ҳозирги вақтда жорий қилинган «идораи аскария»² анча қаттиқ эканлиги ҳам маълум... Лекин туркистонли қардошларимиз қоринларини палов ила тўлдиришдан бошқа мақаблари ҳам борлигини хаёлларига келтирмайдиганга ўхшайдилар.

Русиядан Туркистонга кўчиб келган бир ҳовуч татарнўғой жамоаси бор. Бу жамоада бир оз жон асари борлиги кўринади, бош оғриқларини билдириб турадилар. Туркистонийлар булардан бўлса ҳам ибрат олмаётганликлари жуда таассуфли ҳоллардандир. Сибириядинг энг чекка музли вилоятларидан тегишли идораларга аризалар берилди. Баъзи талаблари адо ҳам этилди. Туркистондан на икки сатр хат, на бир парча қоғоз кўрилмади, эшитилмади.

Бу сукунат, бу тинчлик, бу қаноат бахтиёрликми, мазорликми, ажабо?!...

Аҳли Туркистоннинг бохушлиги қаноат ва жонсизлик-

¹ Ижозат, ёрдам.

² Туркистон генерал-губернаторлиги кўзда тутилмоқда.

дан эмас, қабоҳатдан, маорифсизликдан. Дардга дармон истамак тақиқланган, қабоҳат деб қўрқадилар.

Бой ва бойлик етарлик, мол ва пулингиз ортмоқда, лекин булар билангина яшаб бўлмайди. Маълумот керак, маориф керак. Авлодингизни ўқитинг, замондан, дунёдан хабардор бўлсин. Туркистондаги рус гимназияларидан ташқари Русия, Европа, Миср, Истанбул мактабларига талабалар юборинг. Дунёмиз у сиз билган дунё эмас, бошқа бир дунёдир. Замонлар эса, бошқа замонлардир. Илми фикр ва илми калом кифоя қилмайди. Лисон, камолоти фанния ва улуми ақлия таҳсили зарурдир.

«Таржимон» г., 1906 й., 37-сон

ТОТОРЧА ҚИЗИЛ ТОВУШ

«Тонг юлдузи»нинг 3-сонини олдик. Иштирокиюн мазҳабининг шартларига мувофиқ тартиб қилинганини кўрдик. Биздан бошлаб, жумла муҳаррирларимизни хўрлагандан сўнгра «Иттифоқи ислом» жамиятига ҳужум бошланди. Бу иттифоқ ишчиларни ва фуқарони алдамоқ учун бойлар, муллолар ва мирзолар тарафидан тузилган бир тузоқ ва қопқон эмиш... «Русия мусулмонларининг иттифоқи» ҳеч бир фуқарога ва қон тўққанларга марҳамат кўрсатмас эмиш. Мусулмонлар прўграминда қишлоқ аҳлининг ва ишчиларнинг фойдасига сўз йўқ эмиш. Миллат мажлисига сайланмиш вакилларимиз ҳам мулло, тожир ва мулкдорлардан иборат бўлиб, ишончга лойиқ эмас эмишлар...

«Миллатчи» номини олган муҳаррирлар бойларнинг хизматчиси, фуқаронинг душмани эмишлар...

Бу ёзувлар латифа ё киноя, деб ўй қилинмасин. Чунки мазкур газетанинг бу ёзган сўзлари иштирокиюн мазҳабининг эътиқод шартларидан пайдо бўлган назари иқтисодийдир. Бой ила фақир орасига нифоқ туширадиган усули ҳаракат, деб қабул қилинмиш иштирокиюн эски фирқадир. Бири қавмият ва миллиятга эътибор қилар, бошқаси буларни мақбул кўрмай, ёлғиз «инсоният» ва «башарият» афкорини илгари сураар. Англашилурки, бизнинг «тонгчилар» иккинчи фирқага мансублар. Замонимиз ҳуррият замонидур, ҳар ким истаган ва ёқтирган мазҳаби руҳонияда, истаган мазҳаби сиёсий ва иқтисодийда бўлишга ихтиёрлидир. Бунинг учун «Тонг»нинг «миллатчи муҳаррирлар»-

га ва миллат иттифоқига қарши қўл чўзишига совуққонлик билан боқамиз: Ҳар ким билганини гапиради, ҳар ким ўз эътиқодини илгари суради. Лекин «Тонг» газетасига айтадиган бир сўзимиз бор: киши қайси динда бўлса бўлсин, қайси фирқада ва мазҳабда бўлса бўлсин, ҳузури мажлисда ёки қалам ила баёни афкор ва мунозара қилганда аввало, адаб ва иккинчи, ҳақиқатдан ташқарига чиқмаслиги керак. Миллатчи муҳаррирлар ҳақида ёзганларига жавоб беришга ҳожат кўрмаймиз. Лекин «Иттифоқ» ҳақида ёзган нарсалари иснод ва ёлғон эканлигини эълон қиламиз. Бу шарафли иттифоқнинг муроди биргина мусулмон аҳолиси билан бутун миллати исломиянинг роҳат ва саодат ҳолига курашмоқ ва мана шу йўлда курашади. Аммо иштирокиюн қоидаларига тобе бўлиб кураш олиб боришига келсак, у ҳурдир, мухтордир. Йигирма милйўн мусулмонларнинг ўз эътиқодлари, ўз назарлари, ўз истаклари ва ўйловлари бордир. «Тонг»чилар ҳурдир, аммо биз «миллатчилар» ҳур эмасмизми?

* * *

Европа маданиятининг баъзи ёмон ҳолларидан туғилган «Иштирокиюн мазҳаби» етмиш беш санадан бери Европада ва қирқ санадан бери Русияда ёйилмоқда. Бир неча йиллардан бери бу мазҳаб ёш мусулмонларнинг қулоғига шипшиб, беш-ўн йигитларимизни ўзига оғдириб олмиш. Бу йил чиқа бошлаган газеталаримиздан бири ...бу мазҳабга хизмат қиладиганлар пайдо бўлганлигидан ишга диққат қилмоқ замони келди. Иштирокиюн, сўциализм номлари русча газеталарда акс этиб, халқ орасида эшитилган бўлса-да, бу мазҳабнинг нимадан иборат эканлиги маълум эмас. Бир товушдир, келур, аммо қаердан, нимадан келмоқда? Бир товушдир чиқур, аммо нима учун чиқур?

Маслак ёки мазҳаб газетаси таъсис қилинишидан олдин мазҳабнинг нимадан иборат эканлигига доир бир рисола ёзилиб, миллатга арз қилинса, ёмон бўлмасди. Халқлар кўрсин, билсинлар-да, сўнг истаса қабул этсинлар, истаса рад. Замонимиз ҳуррият ва мухторият замонидир.

Иштирокиюн афкорлари ва варақалари миллат орасига кира бошлаганидан бу мазҳабга доир қисқача бўлса ҳам маълумоти фанния беришни муносиб кўрдик. Бундан ўттиз йил

муқаддам бу мазҳабга доир асарларни Оуэн¹ ила Фурье² хаёлотларига қадар мутолаа қилиб, ҳозирда мазҳаб ёшлари бўлган Лассал³ ила Қарл Маркснинг назар ва афкорларига бир даража ошино бўлганимиздан ҳар ким тушуна оладиган, содда бир тарзда маълумоти ибтидоийя беришни истаймиз...

«Таржимон» г., 1906 й., 61-сон

ХОНЛАРГА ХИТОБ

Бир-икки сўзда давлатли хонларга сўйламоқ истаймиз, афу буюрсинлар.

Эй давлатлилар, идорангизга омонат қилинган Худо бандаларига бу кун, бу замонда қила оладиган бир хизмати олиянгиз бор бўлса, у ҳам маърифат тарқатиш орқали мусулмонларни зиё нури билан зиёлантириш ишидир. Фуқаройи ислом сизлардан мол сўрамайди, ош сўрамайди. Дин Қуръондан, жон Худодан. Сиз, давлатли хонлардан аҳолига эҳсон қилинадиган бир нарса маърифат тарқатувчи, билим ва камолотга етакловчи олий даражалик маориф мактабларидир. Кўҳна мадрасалар кўп, Бухаройи шарифда ва Хивада ҳозирги пайтда бирор «дорилфунуни исломия» таъсис қилиниши керак.

Бу дорилфунунларга бир даража илм, дин таҳсил этмиш талаба ва авлоди сипоҳ қабул қилиниб, тарих, жуғрофия, кимё, ҳандаса, илми ҳуқуқ, усули идорайи давлат, илми иқтисод ва бошқа зарур фанлар форсий, туркий, русий ва француз тилларида ўқитилиши керак.

Ушбу дорилфунунларга муаллим ва мударрис бўладиган аҳли камол бордир.

Бу фанларни Русияда ёки Европада ўрганган мусулмонлар Русияда бор... Даъват қилинсалар, булардан мол учун, нон учун эмас, миллат юксалиши учун хурсандлик ила хизмат қиладиганлари топиллади.

Рус ҳукуматига келсак, нашри маориф (маорифни ёйиш)га тўсқинлик қилмас, интишори маориф ҳавасида ва маслакидадир. Маорифсизлик балосини ўзи-да бу замонда кўриб, кечирди.

¹ Роберт Оуэн (1771–1858) – машҳур инглиз социалист-утописти.

² Шарль Фурье (1772–1837) – француз утописти.

³ Фердинанд Лассаль (1825–1864) – немис социалисти.

Эй давлатлилар! Кечмиш замон гафлати билан Мовароуннаҳр майдони сиёсатда мағлуб бўлиб, истиқлолини йўқотди. Бу замонда гафлатда бўлинса, майдони иқтисод ва маишатда миллат мағлуб бўлиб, бунга сабаб бўлганлар дунё тургунча масъул ҳисобланадилар. Жаноби Ҳақ хайрли ишларга муяссар айласин.

«Таржимон» г., 1906 й., 89-сон

БИЗНИНГ МАТБУОТ

...Сентабр бошида Тошкандда чиқа бошлаган «Хуршид» ва Петербургдаги «Ат-тилмиз» рафиқларимиз бу ҳисобга дохилдир. «Хуршид» Мунаввархон Абдурашидхон тарафидан таъсис ва таҳрир қилиниб, ҳозирча ҳафтада бир марта чиқади. Тош босма, яъни литўграфия усули билан чоп қилинадиган бу газетанинг биринчи нусхаси чиқиб, модда-мундарижаси гўзал бир шаклда танлангани бу маҳалда кўрилмоқда. Жаноб Мунаввархонни табрик этиб, ишнинг давомини тилаб қоламиз. «Хуршид»ни ўқишни туркистоний қардошларимизга тавсия қиламиз. Энг аввало, «Хуршид»нинг тилига диққат этдик. Тошканднинг эски ва бозор одамлари шеvasида эмас, Ўрта осиелилар тушунадиган маҳаллий шевада бўлиши билан бирга очиқ туркчадир, «Туркистон газети»¹нинг тилига ўхшамайди. Бу жиҳатини яна бир бор табрик қиламиз.

Тилининг намунаси ўлароқ «Сабаби тулуъи «Хуршид»² ичидан ушбу сатрларни нақл қиламиз:

«Шукурлар ўлсун жаноби Вожиб таборак ва таолоғаки, неча асрлардан бери гафлат уйқусида ётган мусулмонлар оҳиста-оҳиста кўзларин очиб, ҳар тарафдин «Миллат, Миллат!» садоларини чиқоруб, «Ислоҳ! Ислоҳ!» калималарин вирди забон этмака бошладилар. Ўз ҳуқуқи исломия ва инсонияларини муҳофазаси учун биринчи восита илм ва маърифат эканлигини билмиш ва тушунмиш зотлар бошқа диндошларини ҳолларина боқиб, чекмиш ҳасрат ва надоматларини газеталар воситаси ила Мағрибдан Машриқа қадар еткурмакдадурлар. Ва бу ҳасрат ва надоматлардан мутаассир ўлмиш зотларни кўзларидан гафлат пардалари кўтарилуб, аҳволи оламдан хабардор ва инсоният неъматларидан

¹ «Туркистон вилоятининг газети» кўзда тутилади.

² «Хуршид»нинг дунёга келиш сабаблари.

мамнун ва ҳиссадор ўлинмакдадурлар. Ва бу неъматлардан лаззат топган зотлар «Мўмин мўминнинг биродари» ояти карима мазмунинча, ўз диндошларини бу лаззатларга тушундирмак ва манфаати оммага кўшиш қилмакни инсоният, алалхусус исломият лавозимотидин билдилар. Шунинг учун ҳар вилоятдан хулус ният ила газета ва рисоалар нашр этуб, устоиди муҳарририн Исмоилбек Фаспринский жанобларига фикр ёрдамчиси ва қалам йўлдоши ўлмака тутиндилар. Буларни бу тариқа молу жонларидан кечуб, муҳаррирлик каби оғир ва нозик юкларни ўз гарданларига юкламакларидан мақсадлари фоидайи шахсиялари эмас, балки муслмонларни қулоғига ҳаводисоти замонайи талқин эта-эта халқ кўзидан гафлат уйқусини қочурмакдур» .

Газета бир қадар ёйилгандан сўнг усули ифодаси янада гўзал, янада адабийроқ бўлишини умид қиламиз...

«Таржимон» г., 1906 й., 107-сон

ТАРАҚҚИЙ

Яқинларда Тошкандда руслар тарафидан турк тилида «Тараққий» номли бир газета чиқарилиб, бир қанча ой давомидан сўнг тўхтатилгани ҳақида ёзган эдик. Ҳозирда мазкур газета Исмоил Обидов афандининг ҳиммати-ла янгидан нашр қилина бошлаб, биринчи сони идорамизга етиб келди. Тили Туркистон тарафларида мақбул турк шеvasида бўлиб, маслаки тараққийпарвардир. Бир қанча вақтдан сўнгра газетанинг исми ўзгартирилиб, «Шарқ» деб аталар экан. Табрик этиб, давомини таманно қиламиз. Туркистоннинг бундай тараққийпарвар бир газетага кўпдан бери эҳтиёжи бор эди.

«Таржимон» г., 1906 й., 69-сон

* * *

Шаҳри Тошкандда 38 йилдан бери расмий «Туркистон газети» нашр қилинади. Муҳаррири зиёли ғўспўдин Остроумовдир. Зиёли бир одамнинг қўл остида бўлган газета бошқа муҳаррирлар ҳақида бозор ғийбатларига ўхшар нарсалар ёзмаслиги лозимдир. Чунки «не красиво» (яхши эмас).

Тошкандда «Тараққий» номли газета чиқмиш эди, бунинг муҳаррири ҳақида «Туркистон газети»ида, муҳаррирининг асли маълум эмас, имзоси «Саййид Исмоил» эса-да,

ўзи «сайид» бўлмаса керак, каби номаъкул сўзлар босилган эди.

Мазкур «Тараққий» газетаси сўнди. «Хуршид» номида иккинчи бир газета таъсис этилди. Бунинг муҳаррири Мунаввархон номида ерли бир мусулмондир. «Мулло Мўмин» имзоси билан шу муҳаррир ҳақида ғўспўдин Остроумов газетаси шу ибораларни ёзмиш: «Мунаввархон Тошкандда такахона, чойхона, тўкмахоналарни мунаввар этиб, умр кечурган эканлар» .

Булар ғийбат бўлмаса, нима? Бунинг учун ёзувчи «тошкандлик Мулла Мўмин Мулла Муслим ўғли»ни айбламаймиз. Бу мулло ўзи бор бўлса, «медалис»дир, ғўспўдин Остроумов орқали бир медал олиш умидида бўлганларнинг бирисидир. Лекин биз ғўспўдин муҳаррирни айб қиламиз.

«Тараққий» муҳаррири саййидми, эмасми, муҳим эмас, ёзганлари муҳимроқ, шунга қараш керак. «Таржимон» «Тараққий» маслагини хуш кўрмас эди, ҳам муҳаррири Саййид ўғли Саййид бўлса ҳам ёзганлари, бизга мақбул бўлмас эди. Муҳаррирлик учун камолот лозимдир, «саййид» истар бўлсин, истар бўлмасун. 37 саналик «газет» муҳаррири Остроумовнинг ўзи-да «саййид» бўлмаса керакдир.

«Хуршид» муҳаррирининг ёзган нарсалари ёмон бўлса, кўрсатинг, рад қилинг, исми «Мунаввархон» бўлса, исми-ни ўзи қўймаган, отаси ила баробар маҳалла имоми қўйган. Айби нима?

Баъзи сархушларнинг, ўғриларнинг исми «Шарафиддин», «Тожиддин» бўлади-да, муҳаррир исми «Мунаввар» нима учун бўлмас? Жаноби Ҳақ ҳар кимни исмига лойиқ қилсин! Русча «Остроумов» туркчада «ақли ўткур» демакдир. Сизни ҳам Худо шундай қилсин. Эски ва қари муҳаррирларнинг ёш ва янги муҳаррирларни уялтириши муносиб эмас. Абдулсаттор ёки Абдулрахим бўлишга ҳаракат қилинг.

«Таржимон» г., 1906 й., 117-сон

ТЕМУРМАЛИК БАҲОДИР

Темурмалик... Бу кимдир? Билурмисиз?... Бу бир бекбошидир, бир турк қўмондонидир.

Йил 616 ҳижрия эди. Чингизхон қўшинлари Қорақумдан кечиб, тўфон сели каби Туркистонни босмоқда

ва ёқмоқда эди. Буларга кўра жуда оз бўлган турк фирқалари уларга қарши тура олмай, ё баҳодирона талаф бўлмоқда ёки чор-ночор ортга кетмоқда эди. Мўғул қўшинлари икки қўл бўлиб, бири Хоразм, бошқаси Самарқанд устига келмоқда эди. Бу иккинчи қўл қўшиннинг Олоқ Нўён ила Субутўй Буға бошчилигидаги фирқалари Сирдарё наҳри бўйидаги Хўжанд қалъасига келиб, таслим талаб этдилар. Қалъа беги Темурмалик эди. Душманга рад жавоби берди. Олтмиш минг мўғул шаҳарни қамалга олди ва Темурмалик қўлида бўлган беш минг турк аскарари билан мудофаага тутинди. Хўжанднинг уч тарафи сув билан ўралган, шу сабабли душманнинг бир қисми шаҳарнинг қалъасига яқин келган ҳолда қалъани қарши тарафида бўлишга мажбур эди. Темурмалик аскарнинг зиёдасини қалъа муҳофазасига таъйин қилиб, жузъий аскар билан сув устидан душманга ҳужум уюштирди... Бу ҳужум билан беш-олти юз баҳодирни қирқ-эллик минглик душман қўшинига қарши қўйди!

Замонлар ўқ ва қилич замони эди. Темурмалик йигирмата катта қайиқ ясашиб, қайиқларнинг четларини балчиққа буланган кигизлардан инсон бўйи қадар тўсиқлар қилдириди. Ушбу кигизларда тухум сиггудек тешиклар қолдирган эди. Ҳар бир қайиққа йигирма-ўттиз ўқчи миндириб, наҳрнинг душман бўлган қирғоғига яқин келиб, кигиз тешикларидан ўқ ёғдирар ва душманни сув четидан қочирар, сол ё кўприк қурилишига имкон бермас эди. Душман ўқлари кигиздан ўтмас ва ўтган ҳолида ҳам турк баҳодирларига зиён етказмас эди.

Шу тартибда шаҳарнинг уч тарафини оз аскар билан жиддий суратда мудофаа қилиб, қолган қисми билан шаҳарнинг тупроқ ва қалъа жиҳатини муҳофаза қилар эди. Бу тадбирлар билан анча вақт олтмиш минг мўғулни олдинга қадам бостирмади. Сув тарафидан шаҳарни олиш мумкин эмаслигини англаган мўғуллар бор қувватларини қалъа тарафига ташладилар. Турк диловарларининг ўқ ва қиличидан ҳар қанча қирилсалар-да, битмас-туганмас бўлганларидан, Хўжанднинг ҳоли тобора оғирлашмоқда эди. Охири турк аскарари шу қадар кам қолдики, бошқа қаршилиқ қилишга ҳоли қолмади... Таслим кунлари яқинлашди. Лекин Темурмалик таслим бўладиган баҳодирлардан эмас эди. Жа-

ҳонгир айтганидек, «Агар Рустам соғ бўлса эди, шогирди бўлар эди».

Қальанинг таслим вақти келганда, Темурмалик юқорида баён қилинган усулда етмиш қадар кигизли қайиқлар ҳозирлаб, қолган аскар ва лозим ашёсини буларга юклаб, Сирдарё бўйлаб чекина бошлади. Бу чекиниш тарихи ҳарбда мисли кўрилмаган бир чекинишдир. Сувнинг икки тарафидан мингларча душман от қўйиб, ёмғир каби ўқ ёғдирганлари ҳолда буларнинг юздан бирича ҳам бўлмаган турк диловарлари кигиз сипарлар орқасидан уларга қаршилиқ кўрсатганча, сув орқали саломат чекинмоқда эдилар. Ниҳоят, муносиб бир маҳалда қирғоққа чиқиб, Темурмалик қарши келган душман фирқасини енгиб, соғ қолган орқадошлари билан Хоразмга саломат келмишдир.

Ўн минг юнон аскарининг ниҳоясиз Эрон қўшинларининг қаршисида ҳарбан чекинишлари Марвон йўли тарихида машҳурдир.

Бир ҳовуч ва ҳужумда беш-олти юзигина бўлган туркларнинг бу чекиниши янада машҳур тутилмоғи лозимдур.

«Таржимон» г., 1906 й., 146-сон

САМАРҚАНДА АСАРИ НАЖОТ

Ўтган замонларда Самарқандда мадрасалар дорул-улум¹ мақомида бўлганлиги гўзал, буюк ва ғоят музайян² лисони ҳолиндан маълумдир.

Улуғбек каби маорифманд шоҳзода, Али Қушчи каби ҳаким ва мутафаттин³, Тафтазоний каби аллома, Навоий каби шоир ва адиб ҳам турк, ҳам Самарқанд ўғиллари бўлганликлари тарих ўқиганларга маълум.

Бир неча асрдан бери таназзулга юз тутган, шоҳ саройларига мушобиҳ⁴ мадрасалар хароб, вайрона. Уламо ва ҳукамо⁵ ўрнига бесавод дарвешон, беғайрат бечорагон ила тўлган Самарқанд обидалари нажот қидирмоқда. Ноаҳил бу ёдгорликларни кўрмас, кўрса-да аҳамият ва даражасини идрок қила олмас...

¹ Илмлар уйи.

² Безатилган.

³ Зеҳнли.

⁴ Ўшаш.

⁵ Донишмандлар.

Бир асари хуш... Бир умидбахш белги... Юзларча китоблар таълиф қилинган Самарқандда беш юз саналик бир таъназул давридан сўнгра такрор таълифот¹ ва фикр бош кўтармоқда. Бир неча йилдан бери дорул-қазо муфтиларидан Абу Масъуд ал-ҳож Маҳмудхўжа жаноблари бир неча расоил² таълиф ва нашр қилган эди. Бу сафар яна «Китоби мунтахаби жуғрофияи умумий» нашр қилгани идорамизга юборилган нусхасидан маълум бўлди. Гўзал тартиб ва гўзал турк тили ила ёзилмишдир... Туркистонли жумла ўқувчиларимизга бу китобни ўқишни тавсия қиламиз. Ҳожи Маҳмудхўжа бир қанча таълифлар ҳам ёзмоқда эмиш. Табриклаймиз. Нажоти фикрия нажоти соира муқаддимасидир.

«Таржимон» г.. 1906 й., 119-сон

ТИЛ ВА ЛИСОН ЙИЛИ

Русия мусулмонларининг «Тарихчайи адабиёт»ини ёзадиган киши бўлса, ушбу 1906 йилни «тил йили» деб билади.

23 йилдан бери «Таржимон» қўллаётган содда ва очиқ туркий тили қалам ва мажлис тили мақомига кирмоқда эди. Лекин бу йил ҳар вилоятда бир-икки маҳаллий газеталар таъсис қилиниб, ҳар бири бирор турли шевада қалам юргиза бошладилар. Ҳар тарафда вилоят ва тараф одимлари кўрилди. «Умумий лисон», «Лисони адабий» маслаки буюк ва илмий бир тажрибага солинди. Озарбойжон, Туркистон ва Қозон бирор шўъбага, бирор шевайи адабияга ажратилдими ёки тавҳиди лисон³ масаласи собит қоладими?

Маслаки умримиз бўлган тавҳиди лисон масаласида биз бир нуқта ортга чекилмадик ва чекилмаймиз... Ҳам ортга чекилишга на эшик, на йўл қолди. Миллат яшасун!.. Мурод ва ҳукми қатъиян бу йил англиди. Вилоятларнинг хусусий фоидалари ёки маорифи ибтидоийнинг осонлик билан ёйилиши учун, муваққат ўлароқ, шевайи маҳаллия истеъмоли жоиз кўрилса-да, «тавҳиди лисон», «лисони умумий ва адабий» кераклиги ҳозирни ўзидан ҳукм қилинди.

Умумий «Иттифоқи муслимин» мажлисларида сўзлашув «лисони умумийи туркий» билан олиб борилганидан

¹ Асарлар, китоблар.

² Рисолалар.

³ Тил бирлиги.

ҳар тарафдан келган вакилларнинг бир-бирларини тушунишлари бу лисон соясида воқеъ бўлиши, Иттифоқи миллия қарорлари барчаси лисони туркий ила ёзилиши, бу йил маҳаллий шева ёки тоторча номи-ла қалам юритган аксар муҳаррир биродарларимизнинг тиллари тўққиз ойда юзда тўқсон даража «турклашгани» ва йигирма турли газеталар пайдо бўлганда ҳам «Таржимон»нинг ҳеч муштарийси озаймай, баъзи ерларда кўпайгани тил бирлиги маслагининг миллат томонидан қатъийян қабулининг самарасидир.

«Таржимон» умум миллатнинг таржимони, лисони турк умум миллатнинг тили эканлигига шак ва шубҳа йўқдир.

Яшасун миллат! Бу миллат яшаши керак! Чунки тушунадиган тили ва тил бирлиги фикр ва адабиёт бирлигига сабаб бўлиб, бу эса, иш, амал ва ҳаракат бирлигини пайдо қилиб, натижаси нажот бўлади.

Кавказда, Туркистонда, Русия ичкарасида 24 йилдан бери «Таржимон»ни ўқиб келганлар юзларча бор. Ўн, ўн беш, йигирма йилдан бери ўқиб келганлар мингларча бор... Тавҳиди лисон, иттифоқи миллия афкорига, мактаблар ва ўқитиш ислоҳига буюк ва жиддий хизмат қилиб келганлар булардир. Нима дейишимиз мумкин, яшасин таржимончилар!

*Богчасарой, 18-декабр
«Таржимон» г., 1906 й., 142-сон*

ВАҚТ КЕЛМАДИМИ?

Табақайи мунавварайи миллияси (яъни интеллигенцияси) бўлмаган бирор-бир миллат йўқдир. Немис, француз, инглиз каби буюк миллатлардан ибрат олган поляк, чех каби мутамаддун қавмларни ҳам қиёсга олмас эсак, Русиянинг шимолидаги бир ҳовуч финланда¹ ва жанубидаги ярим ҳовуч арманиларда ҳам «табақайи мунавварайи миллия» кўрмоқдамиз... Кўрмоқдамиз-да, суқланиб ва ҳасратда қолиб, ўз миллатимизнинг бундан маҳрум эканлигига қонли ёшлар тўкмоқдамиз.

Бир миллиён армани орасида бир неча юз зиёли миллатчилар борлиги ва муҳаббати миллиялари, жиддият ва фаолият ва ихлослари ила Усмонли ва Русия каби икки буюк

¹ Финлар.

ҳукуматнинг тасарруфида бўлган бир неча вилоятларни бир-бирига қарама-қарши қилишга муваффақ бўлганлари ҳолда йигирма милйўн Русия мусулмонлари ёки ўн саккиз милйўнлик Русия турклари орасида етти-саккиз жиддий миллиятчи бўлмаганига таассуф оздир, оташларга кириб, ёнишимиз керак.

Бундан йигирма, ўттиз, қирқ йил аввал миллатимизнинг бошида турган, русларнинг таъбиринча, «образованные мусульмане» (табақайи мунавварамиз) тилга олинар эди. Булар икки генерал, уч пўлқўвник, беш қапитан, етти ясавул пўдпўручик, ўн икки губернски секретар, йигирма қолижаский регистратур ила буларга йўлдош бўлган қирқ-эллик соҳиби медал ва хилъат афандилардан бўлар эди.

Ушбу табақа учун миллат надир ва миллат учун булар надир? Бу – ҳар бирингизга маълум.

Ичкари Русияда, Қримда ва Кавказда бу табақадан миллатга ёдгор қолган бир нарса йўқдир. На иш, на ёзув, на илм ва на яхши от.

Нима бўлганда ҳам, жаноби Ҳақ бу табақанинг тақсироти¹ни афу этиб, қайта пайдо бўлишларини ўзи насиб айласин. Фалон бекнинг мадрасаси, фалончи етиштирган одамлар, фалон князнинг асари адабияси ё таржимайи фаннияси ёки ҳиммати илмияси ўлароқ «бир нарса» кўрилмади. Миллат фоидасига қилинган фалон «бир иш» эшитилмайди.

Бу марҳумларнинг тўғридан-тўғри ўғил ва авлоди бўлма-са-да, ворислари, деб ном олган ёшларимиз ва ёш табақайи мунавварамиздан буюк ишлар, нафъли амаллар, миллатни тараққий ва юксалишига олиб борувчи тадбирлар кутилмоқда. Ажабо, булар мансуб бўлган миллатларига қандай хизмат қилишлари мумкин?

Бунга жавоб берадиган даражада бирор-бир асар ва адабиёт йўқдир. Матбуъ² суратда маслаки миллия музокара қилинмади. Бу ҳолда таҳсили олия кўрган жавон³ларимиз ва бошқа бир суратда касби маълумот этмиш одамларимиз бир мажлис, бир ижтимоъ қилиб, жиддий бир маслак ва тарзи ҳаракат таъйин этсалар яхши бўлмасмиди?

Ҳар вилоятда бир неча зиёли ёки маълумотли мусулмон бор. Аммо булар бир-бирини билишни истамай, пароканда

¹ Қусурларини.

² Маъқул келадиган.

³ Ёш.

умр ва фикр юритмоқдалар... Биз, зиёли мусулмонлар, жуда озмиз. Лекин жумламиз уч-беш кун бир маҳаллада ижтимоъ ва мажлис қилсак, «бир қанча» эканлигимизни кўриб, кўнглимизни очар, фикримизни ...¹ этардик.

Миллатимизга букун нима керак? Миллатимизга эрта ва индин нима керак бўлади? Бугун нима қилиши керак, нима қилмаслиги керак? Миллат нима истайди ва нимани истамайди каби бир қанча масалалар музокара қилинарди ва шубҳасиз, фойдаси ҳам кўринар эди.

Оддий ва содда аҳоли, яъни тужжору уламо ва оддий косиблар икки-уч маротаба «умумий мажлис»лар ўтказиб, Мақарияда, Петербургда «шўройи уммат»ларга юзлаб келдилар. Бир турли мушоваралар қилиб, қарорлар қабул қилдилар... Биз, зиёлиларга буларнинг ҳиммати намунайи имтисол² бўладиган ҳоллардандир.

Миллат уйғонади, иш бошлайди. Бизлар... қўрқаман, ҳозир нима лозим. Ё мавзудан четда ёки янглиш йўлларда юрмоқдамиз.

«Таржимон» г., 1907 й., 12-сон

МЕЗОН

(Адабий, маиший танқидий баҳслар)

Матбуоти жадидамизинг иккинчи йилига кирилди. Ҳозирда ўн уч газетамиз ва ўн турли ҳафталик ва ойлик мажмуаи муаққата³ларимиз чиқиб турипти. Бу ҳол муҳаррир қардошларимиз ва жамоатимиз учун буюк шарафдир. Жаноби Ҳақ давом ва ривожини берсин.

Ўтган йили газеталаримиз қўллай бошлаган «ерли шевалар» тавҳиди лисон⁴ ва лисони адабия⁵ масаласининг ҳал қилинишига тўсиқ бўлади, деган қўрқув бизни бир оз хавотирга солган эди ва шундан кейин бир неча танқидий мақолалар ёзган эдик. Бу йил газеталаримизнинг усул ва услуби таҳририясида шу қадар тараққий борки, матбуоти миллиямиз кутилмаган даражада тавҳиди тил ва лисони адабия йўлида суръат ила ҳаракат қилмоқда.

Ўтган йили «танқид» каби ёзган нарсаларимиз хайри-

¹ Ўқиб бўлмади.

² Ибрат намунаси.

³ Вақтли тўплам (журнал).

⁴ Тил бирлиги.

⁵ Адабий тил.

хоҳона ёзувлар эканлигига қаноат қилинганлиги умиди ила тасалли топмоқдамиз.

«Лисони адабиядан маҳрум миллат – миллат эмасдир» ҳикматига биноан «Таржимон»нинг йигирма беш йилдан бери олиб бораётган кураши бу моддадир! Биргина модда, лекин моддаларнинг асоси, негиз моддасидир.

«Иттифоқ», «илм», «маориф», «тараққий», «адабиёт», «мухторият» қандай гўзал шиорлар. Лекин ҳар қайси учун энг аввало ва энг зиёда лозим бўлган «лисони адабия»дир.

Марҳум Ильминский¹нинг собиқ раҳбари вазири Победоносцев²га ёзган хусусий мактубларининг бирида «Крим миллатчисининг Сибирия ичкарасига қадар темир занжир узатиб, турли жинс ва шевада бўлган қавмларни бирлаштиришга ва жумласи учун усмонли шевасига яқин бир шева қабул қилдиришга қилаётган ҳаракатлари келажақда Русия давлатини мукаддар³ ва мутазаррир⁴ қилади» дегани, бир жиҳатдан, муболаға ва таассуб бўлса, бошқа жиҳатдан ишнинг, яъни умумий лисоннинг аҳамиятини кўрсатмоқда.

Аксар муҳаррир дўстларимиз умумий лисон аҳамиятини билтажриба тушуниб, бу йўлда қадрулҳол хизмат қилаётганларидан жуда мамнунмиз.

Матбуотимизнинг яна бир яхши жиҳати икки, баъзан уч дўстларимиздан бошқалари «маслаки миллия» доирасида кураш олиб бораётганларидир. Маслаки миллиядан чиққанларнинг ва қадет бўлганларнинг миллият доирасига қайтганлари бу гўзалликка бир иловадир.

«Қадет» деганим қадетликни ҳақорат, деб ўйланмасин. Фақат миллиятни ҳар нарсадан аъло кўрганим учун «гўзаллигини» илова қилишга мажбурман.

Мажмуаларимиз орасида гўзал бир шаклдаги нашри ила «Тарбияйи атфол»⁵ биринчи мавқеъ қозонди. Лисони адабияси ила «Фуюзот»⁶ пешқадамдир.

«Ад-дин вал-адаб»⁷нинг масоили шаръия⁸ баҳслари жуда

¹ Машҳур миссионер, шарқшунос Н. И. Ильминский (1822–1891).

² К. П. Победоносцев (1827–1907). 1880–1905 йилларда Синоднинг обер-прокурори бўлган эди.

³ Кўнгилни хира қилмоқ.

⁴ Зарар етказувчи.

⁵ «Болалар тарбияси» дегани, 1907 йили Москвада чиққан журнал.

⁶ 1906–1907 йилларда Бокуда чиққан журнал, маъноси: файзлар.

⁷ Қозонда 1906–1917 йилларда чиққан журнал.

⁸ Шариат масалалари.

диққатга сазовор. «Ал-асрул-жадид»¹ ҳам гўзал бир суратда чиқарилиб ва бохусус шоир Тўқаев² жанобларининг нафис сатрлари ила зийнатланур. «Дабистон³ ва раҳбар» мажмуаси усули тадрисга жиддий хизмат қилмоқдадир.

Бизнинг «Олами нисвон»⁴ етарли даражада ёйилмаяпти. Хотин-қизларнинг тил билмасликлари ишга катта тўсиқ бўлмоқда. Бу жиҳатдан, «Олами нисвон» «Таржимон»нинг кечирган мушкулотини бошидан ўтказмоқда.

Ҳажвиётга доир тўрт мажмуамиз орасида «Мулла Насриддин»⁵ биринчиликини қўлдан бермай келмоқда. Ҳар сони камоли лаззат ила ўқулиб, расмларидан катта бир ибрат олинмоқдадур. Бу каби нашриёт ва расмларнинг оғир кўрилиши табиийдур. Лекин бир оз вақт ўтгандан кейин «Мулла Насриддин»нинг қадру қиммати маълум бўлади.

Душман кулгуси оғирдир. «Мулла Насриддин» душман эмас, миллий дўст ва хожа⁶дир. Бунинг кулгусига сабр-тоқат лозимдир, чунки шарр⁷ учун эмас, яхшилик учун кулмоқдадир.

«Чўкич»⁸, «Қарчиға»⁹, «Ўқлар»¹⁰ ҳажвиёти «Мулла Насриддин»га солиштирганда, жуда қўпол, жуда соддадир. Расмларини эса, таққослаб ҳам бўлмайди. Ёрдам сўрасалар, бу дўстларимизга айтадиганимиз бир сўз: «назокат ва яна назокат»дир.

Назокат ҳар нарсада лозимдир, қалам ва адабиётда бохусус. Ҳажв ва танқид адабиётнинг буюк ва энг фойдали қисмларидир. Лекин танқидчи ва мунтақид¹¹ сўзи ва дарси гийбатга ўхшамаслиги учун жуда диққат қилмоғи лозим.

Матбуотимизда таассуф бўлган бир ҳол-да бордир: бу Тошкандда чиққан «Тараққий» ва «Хуршид» дўстларимизнинг тақиқланиши. Ўрта Осиё учун расмий бўлган «Туркистон газети» етарли эмас.

«Таржимон» г., 1907 й., 14-сон

¹ 1906–1907 йилларда Уральскда чиққан журнал.

² Машҳур Абдулла Тўқай (1886–1913).

³ Ўқиш жойи.

⁴ Аёллар олами, 1906 йилда Гаспринский чиқарган журнал.

⁵ 1906 йилдан Бокуда Жалил Мамадулизода чиқарган журнал.

⁶ Муаллим.

⁷ Ёмонлик.

⁸ 1906–1910 йилларда Оренбургда чиққан журнал.

⁹ Оренбург (1906).

¹⁰ Уральск (1906).

¹¹ Танқид қилувчи.

АНДИЖОНДАН КЕЛГАН САВОЛГА ЖАВОБ¹

Андижон собиқ Хўқанд хонлигининг муҳим шаҳарларидан бири. Ҳинд-мўғул давлати олийсининг асосчиси, қаҳрамон ва адиб султон Бобурнинг ватани ва ҳозирда Фарғона ўбластининг уезд марказидир. Усмонлича айтганда, қойим мақомлик макон.

Ушбу шаҳардан олган ажойиб бир мактубнинг босилиши диққатга лойиқ, деб билдик. Соҳиби мактуб биздан ҳам гўзалроқ сўйлаганидан ёзганларини айнан нақл қиламиз.

Ёзади:

«Муҳтарам устозимиз Исмоилбек жаноблари! Андижоннинг баъзи буюклари менга айтадилар:

– «Сен Шалола, Турк Юрду, Шаҳбал, Таржимон, Вақт ва Иқбол ўқийсан. Нима учун «Мирзо Бедил» ва «Хўжа Ҳофиз»ларни ўқимайсан?»

Бу саволга жавоб бўлгудек бир нарса айта олмадим. Агар жавоби бўлса «Таржимон»да босилишини ўтиниб сўрайман. Агар жавоби бўлмаса, «бу янги адабиётни» сувга, оташга отиб, вақтим борича «Мирзо Бедил» ва «Хўжа Ҳофиз» мутолаасидан бош кўтармайман.

Сулаймонзода Абдулҳамид Чўлпон.

Эй, менинг шўрпешона шогирдим, сенга ва сенга ўхшаганларга дарҳол жавоб берамиз... Илтимос қиламан, ҳамон адабиётни ўтда ёндирманг, сувга ботирманг! Мени «муҳтарам устоз» деманг! Ўттиз йил дарс бериб, «адабиёт»ни ёндирилиши тўғрисида эшитган бир «устоз» муҳтарам бўлмайди, ҳам устоз дейилишига ҳаққи йўқ. У, у бир бадбахт муаллимдир!

«Мирзо Бедил» Ҳиндистоннинг Шайх Саъдийси. Ёзган тамсилларида берадиган насиҳатлари, дарҳақиқат гўзал ва фойдали нарсалар. Хўжа Ҳофиз эса маълум...

Уларни бир, икки, беш марта ўқинг!

Уларда янги ва ёки эски адабиётга қарши айтилган бир сатр кўрсангиз, менга хабарини беринг... Улар инсон қаламидан тўкилмиш улуғ девонлар. Локин улар «Қуръон» эмас! Қуръони азимуш-шаъннинг қирқ жилддан иборат ўн бир турли тафсири борки, улар «Қуръон адабиёти» дейилади.

¹ Ушбу мақолани тадқиқотчи Б.Каримов «Даҳа гўзал битиклар. Чўлпон ва Гаспринский» номи билан «Гулистон» журналида чоп этган (2000 йил, 3-сон, 60-бет). Ушбу нашрда мақоланинг тили бир оз ўзбекчалаштирилди.

Қардошим, «адабиёт» ўтда ёқиладиган нарсалардан эмас, ружуъ ила тавба қилинг!

Мирзо Бедил, Шайх Саъдий, Хўжа Ҳофиз ўқитилади, ўқитилиши керак. Лекин, уларда бўлмаган нарсаларни ўқимоқ ва ўрганмоқ керак эмасми?

Улар тўрт-беш юз йил муқаддам ёзилган нарсалар: ҳозирги асрга доир бирор сўз йўқ. Бу кунни, бу асрни билишни хоҳласангиз на Шайх Саъдий раҳбарлик қилади, на Мирзо Бедил далолат беради. Замонамизнинг тижорати, рақобати, идораси ва сиёсатидан, эҳтиёжи ва заруратидан, уруши ва талашидан хабар ва маълумот Мирзо Бедил ёки Хўжа Ҳофизда йўқ.

Буларни билиш керак бўлса иқболларни, таржимонларни, вақтларни, турк юрдуларни ва булардан бошқаларини ўқимоқ керак. Агар, керак бўлмаса, осмонга қараб, юлдузларга, сайёраларга боққанингизча тураверинг! Лекин, «адабиёт»ни ёндирманг – айб... Адабиёт сизга:

- Жоҳил бўлинг, демас.
- Сафил бўлинг, демас.
- Оламга кулгу бўлинг, демас.
- Дунёсевар киши бўлинг, демас.
- Бошқа инсонларга нисбатан ҳайвон қолинг, демас.

Адабиёт ўтда ёнмас, сувга ботмас. Лекин, ёндирганларни ёндиради, ботирганларни ботиради, сувга эмас, лойга, балчиққа ботиради!

Ботганимиз, ётганимиз оз бўлдимики, яна хоҳлайсиз?

Мирзо Бедил, Ҳофиз Шерозий, Шайх Саъдий, «Гулистон» ёки «Анварул-ошиқийн» хўб улуг номлар, хўб марғуб асарлар. Улар ўқилиши керак. Лекин, улар етарли эмас. Замонамиз бошқа замона, гурунгларибиз бошқа гурунгларибиз. Асринг, замоннинг камолот ва ирфони эски адабиётда эмас, янги адабиётда бўлади. Аср, замоннинг ҳол ва садоларига қулоқ беринг. Шухратли ислом олами бу кун бир «дорул-ожизийн, макони ғофилийн» ҳолига келган... Бу доиранинг бир маҳалласи Андижон, иккинчи маҳалласи Боғчасарой харобаларидир.

Бу жавобни ҳар кимга айтишинг мумкин. Махфий эмас.

*Исмоил Гаспринский,
«Таржимон», 1913 йил 27 ноябрь*

ТУРКИСТОН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРИГА МАКТУБ¹

Мусулмонларнинг рус тилини ўрганишга иштиёқининг сустигини, одатда, улардаги мутаассиблик ва бегоналикда деб тушунтирилса-да, аслида бунинг бошқа жиддий сабаблари бор, деб ўйлайман.

Мадрасаларда бир неча йил мобайнида рус тили ўқитувчиси сифатида ишлаб ва ундан сўнг мусулмонлар орасида яшаб юрган чоғларимда уларга рус тилини ўрганиш тўғрисида тез-тез гапириб турар эдим. Улардан ҳеч қачон буни ўрганишга қарши бирор нима эшитмаганман. Бироқ менга доим шундай дер эдилар: «У билан машғул бўлишга вақт йўқ, чунки болаларнинг шариатга мувофиқ диний таълимот ва арабча савод чиқаришга вақти етмаяпти: рус мактаби ёки синфига борадиган бўлса, ўзининг диний таълимотини ўрганишдан яна орқада қолади».

Бу сабаб бир қарашда қанчалик қалтис кўринмасин, ўзининг жиддий ҳаётий заминига эгадир. Негаки, мусулмонлар учун диний таълим мажбурий, шунинг учун болаларнинг кўпчилиги, хоҳ ўғил, хоҳ қиз бола бўлсин, баъзан умумий, баъзан якка тартибдаги ўқишга борадилар. Ўз фарзандларини мактабга юбормайдиган мусулмонлар жуда кам, шу боис, бирорта мактаби бўлмаган қишлоқ ёки маҳаллани топиш амри маҳол...

Болалар 7 – 8 ёшда мактабга киргач, арабча қироатни (Қуръони карим ва намозни), туркча (шариат қоидалари ва илоҳиётни) ўқишни, ёзув ва баъзан арифметиканинг бошланғич амалларини ўрганадилар. Бу моҳиятан ҳеч нимага арзимас курс, мактаб дарслари ва ўртамиёна педагогик усулнинг йўқлиги сабабли, (ўқиш) 4 – 5 йилга чўзилади. Шундай қилиб, 13 – 14 ёшли ўсмир ўғил болалар мактабни битиришлари биланоқ уларни оталари ўзларига ёрдамчи қилиб, ишга оладилар, қизлар эса келинчаклар қаторига ўтадилар.

Мактаб ёшига етмаган ҳамда мактабни тугатган мусулмон болаларининг ўз ижтимоий шароитига кўра, фақатгина

¹ «Гулистон» журналининг 1995 йил 2-сонидан олинди. С. Холбоев нашрга тайёрлаган.

рус тилини ўрганиш у ёқда турсин, тор диний таълимдан бошқа бирор нарса билан шуғулланишга имконияти йўқ.

Мактаб ўқувчиларининг бир қисми, тахминан 4–5 фоизигина мусулмон олий ўқув юрти – мадрасаларда ўқишни давом эттирадилар. Улар бу ерда араб тили, ақоид, ҳуқуқ, мантиқ, арифметика, ахлоқ, турк ва араб хаттотлигини, баъзи бир мадрасаларда эса яна фалсафани, мусулмон дунёқараши билан боғлиқ ҳамда арабларнинг Аристотель фалсафаси таҳлили билан танишадилар. Мадрасада ўқиш муддати ўн йилдан йигирма йилгача чўзилади. Имтиҳонлар ўтказилмайди. Ўқиш йилига беш-олти ойгина давом этади. Ўқувчилар бу ерда яшайдилар, уларга халфа раҳбарлик қилади. Улар ўзларига ўзлари овқат тайёрлайдилар, нон ёпадилар ва ҳоказо. Катта талабалар кичикларини ўқитиб, ўзлари эса мударрислардан бутун курсни ўрганадилар.

Бу мадрасаларда рус тилини ўрганишнинг имконияти жуда ҳам оз, чунки талабалар сабоқни самарасиз ёдлашдан ташқари, яна хўжалик ишлари билан ҳам шуғулланадилар. Ўқувчиларнинг рус синфларидан бўйинтовлаши ва оталарининг эса уларга монелик қилаётганлигининг сабаби, диний таълимни ўрганиб олишга вақти етмай қолишдан чўчиётганлигига ишончим комил бўлгани учун, мен шундай хулосага келдим: агар улар белгиланган 4 – 6 йиллик муддат давомида мактабда диний таълимни ҳеч қандай тўсиқсиз тўла ўзлаштириб олсалар, мусулмонлардан ҳеч ким болаларнинг рус тилини ўрганишига қаршилик қилмас эди.

Шундай қилиб, рус тилини мусулмонлар орасида жорий қилиш масаласи мактабда ўқитишни соддалаштириш ёки бошқача айтганда, осон йўлга солишга бориб тақалади. Бу иш билан яқиндан танишиш натижасида маълум мактаб тартиблари амалга оширилса, хожалар, яъни ўқитувчилар фақат ўқиш ва ёзиш учун қўлланмалар тузиб берсалар, бутун олти йиллик мактаб билимини икки йилда ўрганиш мумкинлиги маълум бўлди.

Шу йўл билан тежаб қолинган 3 – 4 йилни мусулмонлар турмуш шароитини, мактабини бузмаган ҳолда мактабларда рус тилини ўқитишга бағишлаш мумкин.

Ҳар қандай мусулмондан, сенинг боланг мактабда беш йил ўқийди, сен унинг бошқа мактабда икки-уч йилда янада билимли бўлишдан ташқари қўшимча равишда рус тилини ҳам ўрганиб олишини хоҳлайсанми, деб сўрасанг, албат-

та бундан хурсанд бўлади, бироқ бундай мактабни қардан олиш мумкин?

Мен бу масалани ўрганиб чиқиб, 1884 йилда Боқчасаройда бир мактаб очиб, уни «янги усулдаги мактаб» деб атадим. Мусулмонлар аввал бу мактабга унча ишонқирамай қаради, аммо биринчи оммавий очиқ имтиҳондан сўнг ўқувчиларнинг сони бирданига 9 дан 30 болага кўпайди. Бунинг устига ўқувчилар хожа (ўқитувчи)га ҳар ойига олдинга қадим (эски) мактабдаги 15–20 тийин ўрнига, энди бир сўмдан тўлайдиган бўлди. Рус мактабига тақлид қилиб, улардан олинган тартиб-қоидалар ва ўқитишда усули савтия (товуш) қўлланилиши туфайли, менинг раҳбарлигимда ўқитувчи болаларга олти ойда туркча ва арабча ўқишни, туркча ёзиш ва бошланғич диний қоидаларни ўргатишга муваффақ бўлди.

Шундай қилиб, болалар бир ярим йилда одатдагидан кўра бутун мактаб курсини жуда кенг ва асосли равишда ўзлаштириб олади. Бундан кейин ўқитувчилар учун педагогик қўлланмалари бўлган янги мактаб дарслигини нашр этиш билан шунга эришдимки, ҳозир ҳар хил жойда 30 га яқин «янги усул» мактаблари мавжуд, менинг «Хожаи сибён» («Болалар муаллими») деб номланган қўлланмам 4 минг нусхада тез тарқалиб кетди.

Мен тўпланган тажрибаларим натижасида мактабдаги тартиб-қоидалар ва ўқитиш усули осонлаштирилсагина, рус тилини ўқитиш муваффақиятли бориши ва мактаб вақти тежалиши мумкин, деган хулосага келдим.

Бунинг учун ўқитишнинг янги усули ва жадид мактаблари омалаштирилмоғи лозим, кейинчалик уларда араб, турк ва рус тилларини биргина энг яхши ўқитувчи ёки мулланнинг ўзи ўқитиши мумкин бўлади. Мен бунинг учун губернияда «олий мадрасалар» сони етарли даражада бўлмоғи керак деб ўйлайман. Уларга ўқишга кирган шогирдлар ўзларини маҳалла масжидларида хизмат қилишлари ҳамда ўқитувчиликка тайёрлаган бўлур эдилар.

Мавжуд мадрасалардан баъзи бири «олий» даражада қайта қурилиб, ислоҳ қилинса, талабаларга ҳарбий мажбурият бўйича имтиёз берилиб, диний бошқарма қошидаги имтиҳонлардан озод қилинса, улар ҳам диний, ҳам педагогик хизмат қилиш ҳуқуқига эга бўлур эди. Рус тили, рус қонуншунослиги ва педагогикасини асосли ўрганиш «олий мадраса» курсининг мақсад ва асоси бўлмоғи лозим. Уларни вақф,

вақфлар бўлмаган жойларда эса жамоат ёки давлат маблағи ҳисобига боқиш мумкин. Ўқувчилар, мулла ёки хожаликка номзод бўлганлар губерния ўқув юртлари дирекцияси ва мусулмон диния бошқармасининг вакили ёки ишончли кишилари кузатувида имтиҳон топширганидан сўнг, ўз мактабларида бир вақтнинг ўзида мусулмонча ва русча ўқитишни ташкил қилишлари мумкин бўлур эди. Ҳеч бир ота-она ўз боласига мулла ёки хожа рус тилини ўргатса, қаршилиқ қилмайди. Ана шунда ҳеч нарсага ишонмайдиган кишиларда ҳам ислом динининг бузилмаслигига заррача шубҳа қолмас эди. Давлат тили эса оқсуяклар, ўқитувчилар институти ва мактаб тарбиячилари, унчалик кўп бўлмаган ўқитувчилар воситасида эмас, балки бевосита мусулмонлар орасида жуда кенг миқёсда тарқалган бўлур эди.

Бу ўринда вақфга бой Боқчасарой шаҳридаги «Занжирли» мадрасаси ўрнак бўла олади. У собиқ муваққат Одесса генерал-губернатори жаноб Х. Х. Роопнинг ёрдами билан бутунлай қайта таъмирланди. Мударрислар хоҳиши ва иштирокида ўқувчилар ётоқхонаси ва ўқитиш тартиби ҳамда мактаб интизоми мутлақо янги йўлга солинди. Шу билан бирга, рус имлоси (мударрис ташаббуси билан) мажбурий предмет сифатида дастурга киритилди.

Гарчанд бу ўзгариш маҳаллий мусулмонлар орасида кўпгина миш-мишларга сабаб бўлиб, муаттариз¹лар кўрсатса-да, лекин барча ишлар мударрис томонидан амалга оширилаётганини кўрган жамоат аста-секин тинчланиб, ундан мамнун бўлди. Мадраса таҳсили шогирд, яъни ўқувчиларнинг одоби, тарбияси ҳамда муваффақиятига кафолат беради.

Тўрт-беш йилдан сўнг бу мадрасани биринчи бўлиб тугатган ва имтиҳонларни муваффақиятли топширган мулларга масжидларда хизмат қилиш ҳамда болалар мактабини очиш имкониятини бериш мўлжалланмоқда. Шу билан бирга, ўз мактабларида рус тилидан дарс берганлари учун унча катта бўлмаган — йилига 100 сўм ҳажмда нафақа ва ўқув ёрдами берилади.

Мен ана шундай йўл билан мусулмон-диний мактабларида ўқитишни соддалаштириш ва яхшилана бошлашини назарда тутмоқдаман. Уларнинг ўқув тизимига рус хат-саводини бегона, сиртдан тиқиштирилган нарса сифатида эмас,

¹ Қаршилиқ.

балки мактаб хусусиятига ва таълим-тарбия учун хос нарса эканлигини назарда тутмоқдаман.

Шубҳасиз, шогирдлар рус тилини мадрасада бўлажак ўқитувчиларга лойиқ тарзда ўзлаштира олмайдилар. Улар ўқитувчилар семинарияси толиблари даражасида тайёргарликка эга бўлмайдилар. Шунга қарамай, мен давлат тилини муллалар орқали оммавийлаштирилиши билангина қаноатланмоқ лозим, деб ўйлайман.

Бу таклифнинг қанчалик асосга эга эканлигини яқин келажакда қўлга киритиладиган тажриба кўрсатади.

МУКОЛАМАИ САЛОТИН

(Рости ¹ русти²)

Самарқандда.

Самарқанд қиблаи олам вал-адаб!

Эски шаҳарларнинг эскиси, энг гўзал шаҳарларнинг гўзали, машҳур шаҳарларнинг машҳури, илм ўчоғи... Жаҳонгирнинг буюк пойтахти, улуг шаҳарларнинг улуғи, Самарқанд, салом!

Паравоз пишқириб, вагонлар тўхтади. Тушдим, Самарқанд эди! Икки кун шаҳар айландим. Энг инжа, энг латиф маҳорат ила бино этилмиш эски замон иморатларини, мадрасаи жомеъ ва қабристонларини, чинни деворларга қулоч-қулоч ранг-баранг чиний нақш этилган кўфий оятларни сайр ва мутолаа ва Шохизинда саройи ила Афросиёб ёдгорини тамошо этганимдан сўнг шоҳ Темур қабрига келдим. Оқшомга яқин эди... Самарқандда ҳар на кўрдим, чўқ гўзал, ҳар на кўрдим, чўқ хароб. Масалан, Бибихоним мадрасаси ақлларга ҳайрат беражак бир бинойи латифдир. Бунинг ила баробар ажнабийларни йиғлатажак қадар бир харобатдир!

Турбаи шоҳ Темур... на таъсирли бир кошонадур! Сади Чиндан Ўрта Ер денгизига қадар, музлик Сибириядан қайноқ Ҳиндистонга қадар чўзилган ҳудудда истиқомат этгувчи турк авлодини ўз дасти жаҳонгиронасига олган ва энг буюк бир турк давлати вужудга келтирган Темурнинг сўнгги манзили мана шу кошонадур... Хийла хароб, баъзи ерлари емирилган, баъзи тошлари тушган, ёзувлари ўчган, эшиклари очиқ-сочиқ унитилаёзмиш бир турбаи олиядур.

Фотиҳа олиб, ичкарига кирдим. Пастки қаватга тушдим... Раҳбари руҳонийси Саййид Барака ҳазратлари ила ёнма-ён ётур. Тошларини зиёрат ва тамошо этарканман,

¹ Уч ҳалқа рамзи ҳақида яқдил фикр йўқ. Маълум бўлишича, у қадим байроқларимизда ҳам бор экан. Уч қитъа ҳукмдори, деган маънони ҳам англатиши мумкин.

² Куч адолатдадир ёки ҳақиқат билангина мақсадга эришиш мумкин.

тарихи Темурнинг ва замонасининг воқеалари силсилаи Туроний ўлароқ бошимдан кечмакка бошлади.

На буюк ишлар, на буюк киши, на ажойиб бир замон ва на хароб бир макон! Дунё шундай эмиш.

Ичимдаги нурли туйғу билан фикрим-бошим айланиб турган вақтда бирдан кўрдимки, Саййид Бараканинг сандиқ тоши кўтарила бошлади. Кўрқиб қоровул хужраси томон ўзимни олдим. Ва бир гўшага ўзимни олдим. Тош кўтарилмакда, қордай оппоқ соқолли бир чол чиқиб келмоқда. Ва қабр ичи нурга ғарқ эди. Ё Раб, бу на ҳол! Шиддат забтидан ичимда кўрқув асари қолмади. Дастлаб қоронғироқ эди. Кўриниб турган зиё менгача келмас эди. Чиқиб кетиш ёки қолиш ҳақида бирор фикр миямга келмас, турган жойимда музлаганча қотиб турар эдим.

Саййид Барака ҳазратлари шоҳ Темурнинг сандиқ тошига қўлини қўйиб «Ўғлим!» дейиши билан бу тош ҳам кўтарилиб, қабрга шуъла ёйилди. Шоҳ Темур ҳам чиқиб, ҳар бирлари ўз тошлари устида ўтирдилар. Темурбек пири юзига боқди. Хожа ҳам, «Ўғлим, яна замон келди», дея жавоб берди.

Бирор дақиқа сукут чўкди. Мақбара ичи чироқ ёққандек ёруғ эди. Мен турган ердан мақбара ичи мутлақо кўринмас эди. Қаердан ва қандай чиққанини кўрмай қолдим: ғоят улкан бир зот намоён бўлди. Ва сандиқ тошини айланиб, Темурнинг қаршисига келди.

Саййид Барака: — Султон Абдулазизхон¹!

Темурбек боши ила қабул қилди ва ўрин кўрсатди.

Шу пайт яна бир киши пайдо бўлди.

Хожа: — Насридиншоҳ²! — деди. Қабул этилиб, ўрин кўрсатилди. Яна бири кўринди.

Хожа: — Амир Насруллохон³! — деди.

Шу тариқа Исмоил пошо⁴, оталиқ Ғози Яъқубхон⁵, хўқандли Худоёрхон мақбарага кириб келдилар ва мақом ҳамда ўринларини олдилар. Уларнинг орқасидан уламосифат уч зот кириб жойлашган ҳам эдиларки, бошига қалпоқ

¹ 1861 – 1876 йилларда Усмонли давлати ҳукмдори.

² 1848 йилда Эрон тахтига чиққан эди.

³ 1826 – 1860 йилларда Бухоро ҳукмдори.

⁴ Усмонли султони Абдулазизхон давридаги Миср волийси.

⁵ Рус империясига қарши курашда мардлик кўрсатган, босқиндан сўнг Қошғарга кетиб, мустақил давлат ўрнатган машҳур Ёқуббек кўзда тутилмоқда.

кийган, сариқ бир черкас келди. Хожа Барака: — Шайх Шомил¹, деди... Темур жойидан кўзгалди. Мажлис ҳаракат-га келиб, шайхга ўрин кўрсатилди.

Шоҳ Темурнинг боши қуйи, султонлар маъюс бир ҳолда, баъзиларининг кўзларида ёш кўринади. Йиғилиш тинч, сукутда кечар эди. Мажлиси салотин, яъни подшоҳлар мажлиси бир-икки дақиқа тинч ва сукутда ўтгач, йиғилишга мадфун² уламодан Шайх Жамолиддин ҳазратлари чиқиб, қўлидаги қора байроқли яшил ёзувли китобни очди...

Саййид Барака ҳазратлари: — Хутбайи сипоҳий! — деди. Шайх қироат³ бошлади:

«XIX аср милодиясиндаки, XIV аср ҳижрияга масодифдир, олами маданияда ва олами сиёсияда инқилоб ва тағйир⁴ воқеъ ўлди. Парахўд, тилғироф, темирйўл ва иш учун жуда кўп турли-туман мошиналар яратилди. Китобчилик, ўқимоқ ва маориф дунёда кўрилмаган даражада шуҳрат топди. Идораи мулк ва давлат низомлари тамом янги бўлиб, ҳукмдорларнинг идораи кайфиясига сад⁵ чекилуб, миллатнинг райъи ва муродига кўра иш кўрила бошланди. Хунармандчилик ва саноат илгарилаб, саккиз-ўн минг ишчи ишлайдиган фабрикалар таъсис этилди. Ўқ ва қалқон унутилиб, бир вёрстдан одам ўлдирадиган милтиқ, тўрт-беш вёрстдан тош-метин кўрғонларни парча-парча қиладиган тўплар майдонга чиқди. Лекин бу инқилоб, бу янгиланиш биргина овруполик қавмларга хос бўлиб қолди. Шарқия ва исломия мамлакатлари эски ҳолда қолавердилар. Фикр эски, қурол эски, идора усули эски, саноат ва савдо усули эски, аскар низоми эски, кўрғон-қалъалар эски. Денгизда кемалар эски. Хуллас, нимаики бор, ҳаммаси эски. Бари кўҳна... Бун пайқаган Оврупо қавмлари ва хусусан, рус қавми дунёга қўл узатиб бамисли селдек, денгиз долғаларидек ислом мамлакатларини босмоққа, чегараларни емирмоққа киришди. Саноат ва матоҳлари билан бизни синдирди. Баракат кетди. Низомли аскар билан бизнинг тартибсиз аскарларимизни парчалаб ташлади. Қувват кетди...»

¹ Шайх Шомил — (1797 — 1871) Доғистон халқлари озодлик кураши йўлбошчиси.

² Марҳум.

³ Ўқимоқ.

⁴ Ўзгариш.

⁵ Тўсиқ, девор.

Хутба бу нуқтага келганида Шоҳ Темур кўлини кўтарди, хатиб тўхтади. Абдулазизхонга қайрилиб:

– Салотини Рум бу ҳолларга қарши қандай тадорикларда бўлди? – деди.

Сукут.

– Овруполиларни илм, мол-мулк ва сиёсий жиҳатдан кучли ва иқтидорли қилган нарсаларга сиз ҳам мурожаат этдингизми?

Сукут.

– Вақтида салотини Усмония ҳимоясини орзу этган Оврупо ҳукмдорлари тараққиёт ва иқтидор йўлида курашган пайтларида Истанбул нима билан машғул бўлди?

Сукут.

– Сенинг салтанатинг замонида аҳвол қандай эди? Ва сен нима ишлар қилдинг?

– Мунтазам аскар ва флот етиштирдим.

– Булар билан нима ишлар қилинди?

Сукут.

– Қўлдан кетган ерлар борми?

– Белград қалъаси... Сербия, Румония... Жабали Лубнон¹ да имтиёзли идора қурилди.

– Рум эли заифланган бўлса, Анатўлида қандай тadbирлар қилинди?

Сукут.

– Бутун умрингни Истанбулда ўтказдингми?

– Ҳа.

Шоҳ Темур Хатибга боқди. Хатиб хутбани давом эттирди:

«Асрнинг салотини инқилоб замонига қарши жузъий бир ҳаракатлар қилган бўлса-да, ишларнинг юздан бири ҳам амалга ошмади. Масалан, Эрон шоҳи Насриддин... Тамом қирқ сана камоли роҳат ила салтанат сурди. Усмонли каби роҳатсизликлар кўрмади. Лекин қирқ санада на айтарлик аскар, на тараққиётга хизмат қиладиган низом етиштирди. Явми вафот²инда Эрон инглиз ва рус исканжасида ғоят ожиз, аҳолиси эса нодон ва саргардон қолди...»

Шоҳ Темур Насриддиншоҳга қаради. Бир сўз демади. Яна Хатибга кўз ташлади. Хатиб давом этди.

«Бу асрда рус ҳукмдорлари бир тарафдан Истанбулга

¹ Тоғли Ливан.

² Ўлимига яқин, вафот куни.

кўз олайтирган бўлсалар, иккинчи тарафдан Туркистон ва Мовароуннаҳр томон жиддий ҳаракат бошладилар. Туркистон хонлари ва умароси шу даражада ғофил ва беҳабар эдиларки, рус тўплари бошлари устида портлагандан сўнггина «Бу нима?» — дедилар. Лекин гишт қолипдан кўчган эди. Рус кўшини босқичма-босқич саҳроларни босиб ўтиб, қалъаларни қўлга кирита бошлаган пайтда хонлари бир-бирлари билан жанжаллашиб ётар, дарё-дарё мусулмон қони оқаётган эди. Қора қушлар келиб Тошканд, Самарқанд минораларига кўнганида, уларни учириб юбормоққа ярайдиган на бирор тўп, на бирор милтиқ топилмади. Ҳозирда бир начальник тўра кичкина бир чимчилоғи билан бутун Туркистонни урчуқдек айлантира олади. Русларнинг муҳосими бўлган инглизлар хонларга ёрдам ва қурол ва муаллими аскарӣ бермак истадилар, қабул этадиган бир киши топилмади. Ҳатто Насруллоҳон Бухорӣ икки инглиз элчиси¹ни қатл этиб, замонанинг энг кучли, энг бой давлатининг ҳафсаласини пир қилди...»

Шоҳ Темур амир Насруллога боқди. Амир Насруллоҳон шоҳ Темурнинг ўткир нигоҳидан қочишга жой топа олмай... «тақсир... Бухорӣи шарифа фарангидин — насоридин киши қабули маъқул кўрилмади», — деди.

— Ё ўғул, келганлар инглиз элчилари эди... Элчига ўлим бўлмас мақолини билмасми эдинг?

— Тақсир... Кўп хатолиғлар қилганим маълум бўлди. Аммо вафотимдан сўнгра маълум ўлди... Умародан, сипоҳидан ва уламодан кўзимни очган бўлмади...

— На демак. Атроф-ақнофга «йўқламачи», «кўрувчи» юборилмасмиди? Бошқа ўлкаларда, бошқа давлатларда на ҳол, на ҳаракат бўлаётганидан хабар олинмасмиди?

— Йўқ, тақсир... Баъзан Ҳижозга бориб келувчи ҳожилар бўларди...

Шоҳ Темур Шайх Жамолиддинга савол назари билан боқди. Ҳазрат Шайх жавобан деди:

«Ўн учинчи аср ҳижрийнинг салотини ҳузуротинда умумий бир мараз бор эди. Жумласи аҳволи дунёдан беҳабар ўлароқ хабар ва маълумотни биргина мадоҳин ва мадҳиячилардан олурлар эди. Улар эса ўз фойдаларини кўзлаб, «Се-

¹ Амир Насрулло 1842 йилда Бухорога юборилган икки инглиз элчисини қатл этган эди.

нинг каби подшоҳ йўқ!», «Сенинг каби шавкатли йўқ!», «Сендан кучли ҳукмдор йўқ!», «Бутун дунё барбод, фақат сенинг ўлканг дилшод!» каби мадҳиялар ила ҳукмдорларнинг орқасини қашлайлар эди. Ва булар ҳам хушланиб, ҳовуч-ҳовуч эҳсонлар берар эдилар... Аммо одил ва ҳақшунос бирор сайёҳ мамолики ажнабиянинг аҳвол ва маорифини, қудрат ва ҳаракатини хабар берса, «Сан кофир юртини мадҳ этасан» деб кулар, юз кўрсатмас эдилар. Хўқанд бойлариндан бирининг Мақарияи Мўсқивани кўриб, русларнинг усули аскариясини ва интизомини сўзлагани учун боши кесилгани маълумдир...»

Шоҳ Темур боши билан бир ишорат қилган эди, ҳазрат Шайх хутбасини давом эттирди.

«Асрнинг ҳукмдорлари орасида жон чеккан ва ҳиммат кўрсатган султон Маҳмуд Мужаддид ва халқ орасидан етишган Шайх Шомил Доғистоний билан оталиқ Ғози Яъқубхон бўлдилар... Мутараққий фаранг давлатларининг усули аскариясини ва идораи мулк учун маъқул низомларини тақлид этган Султон Маҳмуд бўлди. Бу подшоҳ балки яна ҳам кўпроқ ишлар қилиши мумкин эди, лекин замонасининг мутаассиблари «Бизга фаранг низоми керак эмас», «эски қиличимиз бор, тўп керак эмас!» қабилида фикр юритиб, подшоҳ ҳаракатларига қаршилик кўрсатдилар. Бунинг эвазига Рус давлати ва иттифоқдош уч фаранг давлати Султон Маҳмудга ҳужум этдилар. Мана шундай оташлар, балолар ичида бўлишига қарамай, урушларда ҳам, мамлакат ва унинг қонунларини янгилашда ҳам куч-қувват топа олди...»

Шоҳ Темур оёққа қалқди, яна ўтирди. Жумла султонлар Султон Маҳмуд ҳурматига ўринларидан турдилар-да, ўтирдилар.

Шайх Жамолиддин хутбасини давом эттирди.

«Замонасининг яғонаси Шайх Шомил эди. Бу одам ғайрати шахсияси ва усули муколамаси ила ўн турли инсон ила мутакаллим ўлан Доғистон қабилаларини яквужуд ҳолина кетуруб, Рус давлатини қарши эллик сана тўхтовсиз мухораба ва мудофаада бўлди. Яъқуббек оталиқ Ғозий эса, бешўн отлиқ билан Фарғонадан Кошғарга бориб, Шарқий Туркистонни озод қилмиш».

Шайх Жамолиддин ҳазратлари хутбасин давом эдарақ ўқуди.

«Буюклари ва кичикларинда бир хейли такосул ва аф-

корсизлиқ ва бохусус гафлати сиёсия кўрингани тарих саҳифаларида дарж этилгандир. Агар замони ҳозирадан кечмишга бир кўз ташланса, бир неча хатолар кўринадир.

Мўсқва кинази Иван Фрўзний Қозон хонлигига ҳужум этиб, муҳосара қилган бир пайтда Қрим хони унга имдод бермасдан, аксинча Курск ва Тула тарафга бир гуруҳ қўшинини юборса, Фрўзний ҳам Қозонга, ҳам Қримга қарши уруша олмас эди. Ҳолбуки, Иван Фрўзний бу ҳолни билгани учун Қозонга қўшин тортишдан илгарироқ уларнинг ораларини бузиб, бир-бирларига ўлим тилайдиган даражага етказиб қўйган эди.

Хонларнинг гафлати сиёсияларининг натижаси ўлароқ Қозон истило этилиб, ер билан яксон қилинди. Жомеъ ва мадрасалари ёндирилди. Мирзолар, беклар қиличдан ўтқазилди. Тирик қолганлари мол-мулкани тарк айлаб, болта кирмас ўрмонларга қочиб жон сақлади. Икки аср сўнг Қрим хонлиги ҳам забт этилиб, жазойи тарихиясини кўрди. Буларнинг гафлатлари афу ўлинур шай (нарса)лардан бўлмагани ҳолда Истанбулнинг уйқусига изоҳ бериш учун на мезон топиб бўлади, на ақл! Иван Фрўзний Қозон хонлигини босиб топтаётганида Истанбулда шу қадар буюк қудрат ва сиёсий нуфуз бор эдики, оддий бармоғининг бир ишораси билан Фрўзнийнинг танобини тортиб кўя олар эди!

Турк давлатининг энг чет ва энг муҳим қалъаси Қозоннинг қўлдан кетишида ёрдам берилмаганлиги Рус қўшинларининг Истанбулдан Самарқандгача бўлган йўлларини очиқ қолдирди. Қозон Туркистон ва Рус диёрининг қоровул қалъаси эди. Афсуски, қадри ва қиммати билинмади.

Буюк султонларнинг ва шоҳларнинг ...»

Хутба шу ерга келганида шоҳ Темур ҳазратлари қўл ишорати билан хатибни тўхтатиб, бошини қўйи солганча, хейли вақт тафаккурда қолди. Мажлис қабр тинчлиги каби тинч ҳолда эди.

Бир оз вақт шундай кечди. Сўнг шоҳ Темур бошини кўтариб, деди:

«Эй умаройи киром, фузалойи беном...

Тарих ва мулк назарида менинг ҳам балки кўп қабоҳатим, қусурларим бордир. Лекин менинг замоним ва сиёсатим билинмаюб, англашилмаюб қолмишдир. Ҳақимдаги турли бўҳтонлар қилган ишларимни барчасига тегиб ўтади: кўп одамларни қирди, кўп тахтларни ёқди, Русияни, Эрон-

ни, Туркияни, Ҳиндни босди, чопди... зулм қилди... дерлар. Йўқ, улар англамадилар. Ҳаракатларимни Ҳақ билур. Жаҳонни забт этишим қонхўрликдан, юрт ёқувчиликдан, шуҳратпарастликдан эмас эди... Бундан муқаддам неча асрлар баҳодир миллатим, ўлим ва қирғин ила битмас туркларим, ўзбекларим ноаҳил идора туфайли эзилмақда, диёрма-диёр, вилоятма-вилоят парчаланиб, тартибли қўшин битган эди... Эдил қипчоқлари Озарбойжонни, улар эса Усмонлини, Кошғарийлар ўзбекларни, ўзбеклар хуросонийларни, яъни оға қардошини, қардош оғасини танимас ҳолда эдилар. Ёшлигимда Кеш тўқайларинда бир кенагас беги бўлиб юрган замонларимда миллатимнинг бу ҳоли кўнглимни доғли, кўзимни ёшли этарди... Шунда бутун куч-қудратимни туркий элни бирлаштирамоққа, буюк Туркистонни ташкил этмоққа бағишладим! Бир даража бунга ноил ҳам бўлдим... Садди Чиндан Мармара денгизи, музли Дашти Қипчоқдан иссиқ Ҳинд денгизина қадар қўлима кирмиш. Туркистон пек (ғоят) буюк эди. Бир четиндан бир чети юз кунлик йўл эди. Муҳолиф мулук ва хоқон ғоят кўп эди... Бу ҳолда васеъ бу давлати лозиминча бирлашмамиз миллати зобита ва идора этмак учун тадобири шадида мутлақ лозим эди... Замонида на тилғироф вор эди, на темирйўл. Осийларга жазо берганим зулм эмас эди, макон ва замон иқтисоий тадобирилар эди. Аммо на фойдага...

Сўз бу маҳала келдикда хожаси Саййид Барака ҳазратлари:

— Етар, ўғлум, — деди.

Шоҳ Темур аёға қалқуб, бир «Воҳ!» чекди. Бутун мажлис довдираб оёқланди ва мен ҳам қўрқувдан тез ташқарига отилдим...

Тинчлик, сукунат. Оқшомдан анча ўтган. Самарқанднинг кўм-кўк осмонида мингларча юлдузлар порлар эдилар. Меҳмонхонага қайтдим, ухлай олмадим. Эрталаб яна мақбара зиёратига бордим. Тошлар теграсида тинчлик, сукунат давом этарди.

«Таржимон» г., 1906 йил, 22 декабрь; 1907 йил, 22 январь

ФАРАНГИСТОН МАКТУБЛАРИ¹

-1-

Эй қардошларим, пешонам шўр экан! Пешонага битилганини кўз кўрар экан. Жуда кўп нарса кўрдим ва бу кўрганларим ҳеч кимникига ўхшамайди!

Мол-давлатга эга, соғ-саломат бўлган мўмин бир мусулмон Ҳижозга, мамолики муқаддасия²га йўл тутса, мен бўлсам кўзимни бир юмиб, очганда, золим фалакнинг ҳукми билан ўзимни Фарангистонда кўрсам бўладими! Ажойиб ва ғаройиб маишати ажнабия³да, яъни ётлар орасида димиқиб тамом бўлдим. Нима ҳам қила олардим! Пешонага битилгани шу бўлса, Худога шукур қиламан!

Мадраса рафиқ⁴ларим Тошкентнинг улуғ мадрасасиндан фан такомил этиб, ибодат, тариқат ва зиёратлар ила кўнгилларни роҳатлантириб, кўзларини нурлантириб юрган бир вақтларида мен бечора мамолики исломиядан узоқда, Фарангистон шаҳар ва ўлкаларини кезиб юардим. Лекин, ҳар бало-ю ҳар қазога Худонинг ўзи берадиган эҳсон ва давоси бор, деганларидек Венгрия ўлкасини кезиб юрганимда, унутилиб кетилган авлиёлардан Гул Бобо⁵ зиёратига мушарраф бўлдим.

¹ Айрим тадқиқотчилар (масалан, И. Керимов) «Фарангистон мактублари» билан «Дорур-Роҳат мусулмонлари»ни бир асар, деб қарайдилар. Чамаси, ҳар икки асар воқеаларининг бир киши томонидан ҳикоя қилиниши ва уларнинг Европа мамлакатларида бўлиб ўтганлиги, бунга асос бўлиб хизмат қилади. Иккинчи томондан, И. Гаспринскийнинг Европа мамлакатларигина эмас, Африка сафари ҳам, бир киши томонидан, Мулла Аббос Фарансавий тилидан ҳикоя қилинган. Шу сабабли уларнинг ҳар бирини алоҳида асар сифатида қарамоқ мақсадга мувофиқ. Уларнинг барчаси учун ҳикоячининг бир киши бўлиши барча воқеаларни боғлаб туришга ва яхлит, муштарак бир нуқтаи назарни белгилаб олишга ўнғай бўлганлигини ҳисобга олиш керак. Профессор Явиз Акпинар мазкур асарларни атрофлича ўрганиб, барча нашрларини таққослаб, чоп этган уч жилддигида «Фарангистон мактублари» билан «Дорур-Роҳат мусулмонлари»ни бир-бирини тўлдирувчи, бири иккинчисининг давоми бўлган мустақил асарлар сифатида қарайди. Шундай ёндашиш анча манتيқли кўринади.

² Муқаддас мамлакатлар.

³ Бегона турмуш.

⁴ Дўст.

⁵ Гул Бобо — Венгрияда XVI асрда Усмонли туркларидан қолган Бектошия тариқатидаги шайхнинг турбаси ва қадамжоси.

Фаранг ўлкасида, Пуатъе шаҳри атрофида Қирқ Азиз қадамжоларига юз сурдимки, Андалуз аскарлари исломияси Франциядан қайтишида, жангда шаҳид бўлган эдилар.

Андалузнинг муқаддас тупроқларини кезиб, то Оқ денгиз¹ қирғоқларигача, Септе бўғози узра чўзилган Жабал ут-Ториқ² тоғларини зиёрат ва сайр эттимки, бундан 1172 йил муқаддам ислом лашкарбошиларида Ториқ исмли зоти олий Африка қитъасидан Европанинг бу жойларига қадам қўяркан, бир ҳовуч аскарларига хитобан:

– Қардошларим, ўнгимизда ҳисобсиз душман, музаффарлик ва шаън, орқамизда Оқ денгиз, кемалар ва қайтиб кетиш. Лекин, муҳорабага чиққан ислом аскарлари ё шаҳид, ё ғозий³ бўлиши лозимлиги учун кемаларни ёндираман ва сиз билан душманга қарши жангга кираман. Ё, Оллоҳ!!! – дея, қисқа вақт ичида Андалуз ўлкасини фатҳ қилган эди...

Шукрлар бўлсинки, Фарангистонда 3–5 йиллар қолмоққа мажбур бўлганимда бекорчи вақт ўтказмадим: бирикки зиёратлар қилиб, олис хотиралар ила лаззатландим ва фарангларнинг ҳол-аҳволларига ошно бўлдим. Кўрганларимни айтиб бермоқчиман. Чунки, бу ажойиб ўлкаларни кезмоқ ҳар кимга ҳам насиб қилавермайди. Ёзганларимдан бириккисининг нафи тегса ҳам, фойдадир.

Тошкентдан сафарга чиққан вақтимда 22 ёшда эдим. Отамдан қолган (Худо раҳмат қилсин!) мол ва бойлик ҳар қанча сарфласам етарлик эди. Ўзим эса, «оқшом қайда қолсам, ватан ва юрт анда» деганларидек, ёлғиз, бўй йигит эдим. Саломатлик жойида, илм ва билим учун ҳар қанча юрмай, орқамдан боқиб қоладиган бир кимса йўқ эди...

Оренбург орқали Москвага келдим. У ерда кўрганларим ва қозонли таниш-билиш мусулмонлардан олган маълумотларимдан Фарангистон ғоят кўнглимга тушиб, шу ўлкаларни кўриш ҳаваси пайдо бўлди ва эски китоблардан Европада замони арабу туркдан қолган азизлар ва қадамжолар борлигини билиб, уларни зиёрат этмоқни кўнглимга тугтдим.

Шу мақсадда Одессага келдим. Бир ҳатласам, Истанбул эди. Ўртада бир Қора денгиз бор. Фарангистон кўнглимни ўртаб турса-да, тил билмаган ҳолда фаранглар орасига тушишдан кўрқардим, аммо Худонинг ўзи ишимни енгил

¹ Ўрта Ер денгизи.

² Гибралтар.

³ Музаффар.

қилди... ёрдам берди. Фаранг уламоларидан бири демиш: «Вой хотинлар, вой хотинлар!» Дарҳақиқат, хотинлар нималар қилмайдилар. Айтганимдай бўлди. Истанбул деб эдим, Парижга келиб қолдим. Аё-Сўфия деган эдим, Мадлен черковига бориб қолдим! Худонинг ҳикмати ҳисобсиз! Хотинлар-да — бири эмиш. Худонинг неъматлари кўп, хотинлар-да — бири эмиш. Бу ҳол Туркистонда унчалик ҳам зоҳир бўлмаса-да: эрлар хотинларнинг эшаги эканлиги Фарангистонда очик зоҳир бўлади.

-2-

Қисмат эмиш, чораси борми? Одессада театр, яъни томошахонага борган эдим. Томошага кирган бир фаранг қизи ёнимга келиб ўтирди. Сўнгроқ билдимки, бу қизнинг исми Жозефина бўлиб, Истанбулдан ватани — Парижга қайтаётган экан. Мен каби мусофир ўлароқ томошахонага кирган. Истанбулда вазирлардан бирига дарс бераркан, ўқитувчи қизлардан экан. Шундай қилиб тасодифан театрда учрашиб қолдик. Бу қисмат-а! Театр надир десангиз — бу шундай бир томоша ва сайр хонасидирки, унда бўлган нарсалардан гапирадилар, бўлмаган ҳолларни ҳам баён қиладилар. Хотин-қизлар очилиши мумкин бўлмаган жойларини-да очиб юраверадилар. Фарангистон аҳволи шундай-да! Бу қанақаси, десангиз, Одесса аҳолисининг ярмидан кўпи фаранг. Мен ҳам инсонман, жонсиз бир мумиё эмас! Ҳар нима бўлса марҳамат ва неъмат деб биламан. Ҳеч ҳам очилмасинлар, демайман: лекин гавжум жамоа орасида бундай юрмоқни ҳам муносиб кўрмайман. Ёнимдаги фаранг қизи бошқа хотинларга ўхшамасди, одобли бир қиз кўринар эди. Бошидан оёғига қадар қора матодан урба¹га ўралган, ҳамма жойи ёпиқ эди. Томошада бўлган бошқа хонимларнинг яп-яланғоч бўйин ва кўкракларига боққанамча (қандай боқмайинки, қаёққа қарамасам, ҳаммаси шу аҳволда), Худодан қувват ва сабр сўрар эдим. Лекин, мадмуазел Жозефина (французча қизларга шундай мурожаат қилинади) булар каби суқлантирувчи эмас эди. Мастур² бўлмаса-да, мастуриятдан хабардордек эди. Мошоллоҳ³!

¹ Кийим.

² Ёпиқ.

³ Хурсандлик ифодасини билдирувчи сўз.

Бир ўйин тамом бўлди. Ўйинчилар, хотин ва эр кишилар, ўпишиб, кучоқлашиб ичкарига кириб кетдилар... Чаршоф¹ тушди. Ёнимдаги Жозефина хоним менга қайрилиб: «Тақсир афандим, бу ўйин ва томоша сизга хуш келди-ми?», — деди.

Гўзал оғиздан нозли сас ила чиқмиш туркча калималар чечак боли, сибир мойи каби тотли келиб, томошанинг одобдан холилигини қизга билдирмоқ учун дедим: «Хоним афанди, томоша ёмон эмас, ўйин мазмунига кўра, кўп вақт сафарда бўлиб, уйига қайтган эр, албатта, хотини ва рафиқасини соғинади. Айтган шеър ва ашулалари муҳаббатларига доир бўлса керак, албатта. Лекин, сабрсизлик қилдилар. Парда тушар-тушмас, ўпиша бошладилар... Ўпишмоқ хато эмас. Эр ва хотин бир-бири учун неъматдир. Лекин, бундай ишлар ёлғиз қолганда бўлиши керак. Бундай ошкоралик ярашмайди. Гул ила булбул ё ярим кечада, ё саҳар маҳали севишадилар. Сас узоқ кетса-да, муҳаббат, севинч мастурдир...»

Жозефина хоним ҳам кулди, ҳам қизарди, бошқалар учун уялди. Сўнгра, менинг ким эканлигим ва қаёқларга кетаётганимни сўраб, билиб олди. Қирқ йиллик дўст каби сўйлаша бошладик, ҳам одоб билан сўйлашар эдик. Истанбулда бекорчи вақт ўтказмаган фаранг қизи мусулмонлардан анчагина яхши тарбия олган, уялишга, қизаришга ўрганган. Мошоллоҳ!

Тотли-тотли айтишиб туришимизга одобсиз кишилар тўсиқ бўлдилар. Жумланинг кўзи қизга ва менга тикилди. Кичик дурбин ва очма кўзойнак орқали ҳаёсиз хотинлар бизга қараб кулмоқда эдилар. Хотинлар Жозефинани, эркаклар эса мени устимдан кулганлари шубҳасиздир...

Бу ҳолда фаранг қизи ҳолимни тушунди ва унинг хонасига бориб, оқшомнинг бир қисмини бирга ўтказишни таклиф қилди. Таажжуб этманг! Фаранг орасида янада ажойиб одатлар бор. Таклифни қабул қилдим. Кетдик. Нима учун бормайин? Аввало, ўзи чақирди, иккинчидан — гўзал бир қиз, учинчидан — туркча билиб, мен билан гаплаша олса, тўртинчидан — бундай сафарда вақтни хуш ўтказмоқ керак. Яна сабаблар кўп. Лекин, шулари ҳам етарли...

¹ Парда.

«Ким сувсаб, сув топса-да ичмас?!»

Ким гул кўрур-да, гулга боқмоқ истамас?!»

Жозефина катта меҳмонхоналардан бирида икки хона олиб, иқомат¹ қилар экан. Меҳмони бўлганлигим сабабли мени сийлашга гайрат қилди. Рақи-шароб ичмайман — ҳаромдир. Бунини тушунгач, фаранг қизи тотли шарбат, мева ва бошқа нарсалар келтириб, Истанбул аҳволидан анча гапирди. Туркистон тўғрисида ҳам кўп нарсалар сўраб, баъзи айтган гапларимни эсдан чиқармаслик учун дафтарчасига ёзиб олди...

-3-

Бир ҳафта ўтди... Шу кунларни фаранг қизи билан ўтказдим. Фаранглар ва Фарангистон тўғрисида менга айтган маълумотлари сабабли фаранг халқи диққатга лойиқ ва ғаройиб халқ эканлигига шубҳам қолмади. Шундай қилиб, Жозефина билан танишиб олганимдан кейин, мамолики исломияни зиёрат қилмасдан аввал, бегона ўлкаларни кезиб кўриш ва яқиндан билиш иштиёқи ортди. Ва не учун кўрмайинки, қаерга борсам, Худонинг мулки ва у ўлкаларда сувсиз саҳролар, йўлтўсар ва қароқчилар йўқ. Қизлар, хотинлар бир ўлкадан иккинчисига бемалол борадилар, ҳеч кимса бир зиён кўрмайди. Низом²лари, тартиблари ғоят мукамал, мунтазам. Фарангистондаги бу ҳолни бизнинг Туркистонда ҳам кўрмоқ, лоақал тасаввур этмоқ, фикрламоқ ва назари танқиддан ўтказмоқ ғоят фойдалидир. Маълумки, юрт кезмоқ, саёҳат қилмоқ — улуг бир дарсхонада дарс олмоқ мақомида.

Ота-бобосининг дўстидек менга ёпишган Жозефина хоним (қандай ажойиб қиз!) то Париж шаҳрига қадар йўлдош бўлиб, зериктирмасдан келди. Туркистон учун Бухоройи шариф қандай бўлса, Фарангистон учун ҳам Париж шаҳри шундай. Фарангларнинг гулшан-боғчаси, фунун ва маърифат чашмаси бу шаҳардир.

Жозефинанинг туркча билиши, менинг эса фаранг тилларидан беҳабарлигим сабабли унинг ҳамроҳлиги ғоят мақбул бўлди. «Йўл бўйи ва ҳатто Парижга етганимиздан кейин ҳам, сизга французчани ўргатаман, француз тили

¹ Яшамоқ.

² Қонун.

уламо ва киборлар тили. Бу тил билан дунёни кезмоқ мумкин. Ҳамма ерда маълум ва мақбул тилдир», — дея, фаранг қизи ҳоли-жонимга қўймади. Хуштабиат, фикрли қиз экан! Ўқитувчи қизлардан эканлигини айтган эдим. Текинга, бир пулсиз, сизга ўзим ўргатиб қўяман деганига нима дейсиз, нима, мендан қарзи борми? Пул бермоқчи бўлдим, олмади. Ажойиб қиз! Берилган пулни ҳам олмайдими?! Аммо-лекин мен ҳам бойвачча йигитларданман... Қиз боладан дарс олиб, фойдаланиб, унинг олдида қарздор бўлиб қолиш шаънимга тўғри келмайди! Пул олмаса, бахшиш¹ бераман. Ҳадя олишга номус этмас-а!

Сибирнинг қундуз ёқалик тўнлари харидоргирлиги ҳаёлимга келиб, 300 рублга бир зўр тўн олдим ва дўстлигимиз ҳамда шаънимизга тегиб кетмайдиган қилиб, қизга ҳадя қилдим.

«Мулла Аббос, сиз узоқ йўлларга кетаяпсиз, бундай ҳадя керакмиди, қолаверса, исроф», — дея, бир оз нозланган бўлса-да, қабул қилди. Ҳарҳолда хотин-қизларнинг ҳадяни яхши кўришларини ва ҳадя берган кишига бошқачароқ қарашларини билардим. Журъатимнинг сабаби шундан эди. Йўлга ҳозирланаётган эдик. Жозефина деди:

— Мулла Аббос, чалма² ва судрама чопонни ташлаш керак. Фарангистонда бундай кийим кийилмаганлиги боис ҳар кишининг кўзи сизда бўлади. Томоша бўласиз. Фарангча кийинсангиз, бемалол юрасиз, кимса танимайди, эътибор қилмайди!

— Йўқ, йўқ, Жозефина хоним, икки кўз эмас, қирқ кўз билан қарасинлар, чалмамни ҳам, чопонимни ҳам ташламайман!

Қизнинг бу таклифини камолан рад этиб, табдили қиёфат³ лозим бўлса, Фарангистон саёҳатидан воз кечшимни айтганимда, қиз деди:

— Мулла Аббос, фаранглар истанбуллик усмонлилар билан анча танишлар. Истанбул кийими ва бошингизга фас⁴ кийсангиз, қандай бўларкин? (Шу орада бир неча истанбулликлар расмларини кўрсатди.) Бу Боби Олияда, Усмонбекнинг расми. Қалин дўст эдик. Бу ҳарб девонидаги Иззат

¹ Ҳадя.

² Салла.

³ Қиёфатни ўзгартириш.

⁴ Туркларнинг бош кийими.

афандининг расми. Жуда маълумотли бир афанди. Бу сарой котибларидан Маҳмудбек... Булардек кийинсангиз, фаранглар сизни усмонли деб ўйлаб, кўз ила ошамас¹лар!

Расмларни кўрдим. Аммо, не фойда! Бошларидаги фасларини олиб ташланг, бирор фарангдан фарқи йўқ. Мусулмон эканликлари фақатгина фасдан маълум... Қиз уларни мусулмон тўралари ва маъмурлари демоқда. Ким билади? Балки, янглишдир...

— Йўқ, Жозефина, — дедим. — Бу Истанбул қиёфати ҳам менга тўғри келмайди. Чалмам ва узун чопонимни ташлашим ҳам дуруст эмас. Мен туркистонликман, билсинлар, кўрсинлар, не зиёни бор?...

Бундан буён миллий ва аждодий қиёфатни табдил этмасликка ва бошимда оқ чалма, устимда заррин чопон, оёғимда яшил этик (махси) бўлишига қарор қилдим. Шундай бўлса-да, ўн дона фаранг кўйлақларидан олдим. Дарҳақиқат, фаранг матоҳ ва кўйлақлари ғоят олий сифатли. Кўйлақ нима бўлса ҳам кўйлақ-да. Кўйлақлар билан кўшиб бир-икки бўйин боғи ҳам олдим. Фаранг кўйлақлари учун лозим нарса. Жозефина хоним эса оппоқ ва кўм-кўк кўлқоплар ҳада қилди. Фаранг уламози ва кибори қишин-ёзин кўлқопсиз юрмас экан. Кўлқоп тарбия ва назокатнинг бир ишорати эмиш. Қабул қилдим. Кўлқопдан бир зиён йўқ...

Фаранг қизини биринчи марта театрда кўрганимда, ичимни қиздирганини ёзган эдим. Беш-ўн кундан бери бу қизгинлик сўнмади, ортди. Йўлда бир аравада, овқатда бир дастурхонда, карвонсарой ва меҳмонхоналарда бир хонада бўлишимиз йўл ва аҳвол тақозосидан бўлиб, ҳолимни фикр қилмоқ лозим келди. Чунки, ҳусни жамол, аҳли ирфон бир қизнинг доимо кўз ўнгингда бўлиши қон қайнатиб, ақдан оздириши маълум... Фаранглар нима қиладилар, билмайман. Эр ва хотин-қизлар доимо бир ерда бўладилар. Қонларининг таркиботи кимёвия²си бизларникидан бошқачами, билмайман ёки ичларида балиқ қони ҳаракат қиладими? Бундай бўлмаганида, мастуриятнинг номи бўлур эди... Ундай нарса йўқ!

Қизнинг рафиқлигини тарк этиб, бошқа бир рафиқ қидиришга, топишга ҳожат кўрмадим. Ёлғон эмас, қизнинг

¹ Емоқ.

² Химиявий таркиби.

ҳамроҳлиги кўнгилга хуш келарди... Ишонмайсизми? Гўзал, ёқимли бир хотин ва қизнинг ҳамроҳлиги ёқмайдами? Маълумингизким, хотинларнинг ҳамроҳлигигина эмас, балоси, қазоси ҳам роҳатбахш ва лаззатли бўлади. Пари қизлар, подшоҳ хотинлари суюклиларини ўлдирганларида қон оқизмай, қитиқлаб ўлдирадидлар! Нима бўлганда ҳам бундай ўлиш ниятим йўқ эди. На муҳаббат дарёсига ташланмоқ, на севги боғчасида сайр қилмоқни истайман, яъни қандай хотин бўлса бўлсин, ҳаромдан узоқроқ, гуноҳдан қочмоқ муродида эдим. Шу сабабли, Жозефина билан бирга бўладиган саёҳатимни ўйлаб кўришга мажбур бўлдим. Кўзга хуш қизча эди! Ўйланмаслик мумкинми? Одоб ва ахлоқ кучли нарса. Лекин истак ва кўнгил ҳам ундан кам эмас. Масалани ўйлаб, чорасини тополмай, бошим қовоқ каби шишди. Бир кун денгиз қирғоғидаги боғчада айланиб юриб, бир фикр ҳаёлимга келди... Бўладими, бўлмайдами, билмайман?... Ўша заҳотиёқ ўрмонда адашиб, қийналиб йўл топган кишидек, хурсанд бўлиб, қиз олдига чопдим...

-4-

— Нима қилдингиз, тайёرمىсиз, Мулла Аббос! — дея, қиз қарши олди ва ичкарига олиб кириб, ёнига ўтқизди... Қаршисига эмас, ёнига ўтқизди! Нима сабабдан билмадим, фаранг қизлари эр кишидан ҳеч бир тортинмайдилар? Мутлоқ фарангларнинг қони-жони бизлардан бошқача бўлса керак. Булар бизлардек оташли ва қизғин одамлар бўлсалар эди, хотинлари бундай таҳликали усул ила муомала қилмаган бўларди! Ёш, қари, эру хотин ҳаммаси бир ерда бўладилар, ҳаммалари хотинларми, кимлар ўзи?! Тушунмадим, ажойиб қавм¹. Худо сақласин, агар Тошкентимизда уч кун фаранг одати жорий бўлиб, эр ва хотинлар барчалари бир ерга келиб турсалар, нелар бўлади, нималар бўлади?! Тўртинчи куни шаҳар бузилиб битса керак...

— Ҳа, Жозефина хоним, йўлга ҳозирландим. Бугун ё эрта йўлга чиқамиз. Лекин, йўлга чиқишдан олдин, сиздан бир-икки нарсани билмоқчи эдим, мумкин бўлса?

— Айтинг, афандим, нима экан у?

— Тўрт Ҳақ китобнинг бирига имон келтирасизми?

— Албатта, афандим, католик мазҳабида Инжили шарифга имон келтираман.

¹ Миллат.

- Хўш, ота-онангиз борми?
- Вафот этганлар, афандим... Сизнинг саволларингиз ажабланарли, нима учун сўраяпсиз, афандим?..
- Вафот этганлар... Оташлари енгил бўлсин...

-5-

– Ҳам саволларингиз таажжубли, ҳам ўзингиз роҳатсиз кўринасиз, —деганида, фаранг қизига жавобан:

– Тўғри, азизам, бир оз роҳатсизлигим бор ва бу роҳатсизлигим ҳам сиздан бўлаётир. Роҳатни яна сиздан талаб этаман, марҳамат қилиб рад этмассиз, — дея, умид қиламан. Ҳам тақдир бўлса керак...

– Боракаллоҳ! Албатта, сизни роҳат этмоққа ҳаракат қиламан. Лекин, роҳатсизлик нимадан, негадир тушунма-япман, афандим.

– Ўзим айтмас эдим. Ҳаёсиз, одобсиз эмасман. Лекин, йўлда, саёҳатда кимдан илтимос қиламан? Айб бўлса ҳам уялиб, қизариб ўзим айтишга мажбурман: мен сизни гоятда ёқтирдим, севиб қолдим... Худонинг амри, Пайғамбарнинг қавл¹и ила сизни олмоқчиман... Илтимос қиламан, рад этманг. Бир кўришда севдим, ҳам шаънимга мувофиқ равишда мумкин қадар тўлиқ маҳр² ва қалин бераман...

Қиз қип-қизил бўлиб, ўйга толди. Сўнг:

– Мулла Аббос, сўзларингиз жиддий бўлса, бирдан жавоб беролмайман. Бундай иш вақт талаб қилади, — деди.

– Албатта, афандим, жиддий гапирдим, бундай ишлар билан ўйнашиб бўлмайди. Ўйлаб кўринг. Иншооллоҳ, яхши ҳаёт кечирамиз. Аммо, сизни олмасам, сиз билан йўлга чиқмайман. Сизни кўрсам кўнглим бир қувонади, бир хафа бўлади, менга азоб бўлмоқда. Ҳусни жамолингиз ёз қуёши, куни каби қиздиради. Бир жинс азият, заҳмат чекмоқда. Мусулмонга азият ҳаром, чорасини қидириш, топиш керак.

– Яхши, афандим, сизнинг жиддий ва яхши бир одам эканлигингизга шубҳам йўқ. Лекин, динлар, одатлар бошқадирки, биз қандай ҳаёт ва имтизаж³ қиламиз, турли ихтилофотлар монень⁴ бўлмайдимми?

¹ Сўз.

² Уйланганда никоҳдан сўнг хотиннинг ўз ихтиёрига бериладаган пул, қимматбаҳо нарса.

³ Бир-бири билан келишмоқ, уйғунлик.

⁴ Тўсқинлик.

– Йўқ, бўлмайди. Никоҳ қилиб сизни олсам, динингизни олмайман. Менга муҳаббатингиз ва садоқатингиз керак. Аҳли китобдансиз, шариат йўл беради. Сизнинг одатларингизнинг завжа¹ликка, хотинликка зиёни бўлмаса, менга не зиёни бор? Хотинлик, дўстлик қилсангиз бўлди, динингиз, одатингизга дахлим йўқ.

Бир-икки кун бу масала хусусида гаплашдик. Жозефина ҳам менга ўхшаб, (мени) бир кўришда севиб қолган экан. Ажойиб қиз! Пешонага ёзилганини кўз кўради... Бу ишлар томошахоналарда бўлмаслиги керак эди. Лекин, нима қиламиз, шундай бўлди. Кўришар эдик-да, севишмас эдик, аммо, севишдик. Шундай экан, тақдир бу! Худо хайрли қилсин...

Никоҳнома қоғозини биргаликда тартиб эттик. Жозефина никоҳ билан хотиним бўладиган бўлди. Диний ибодат ва одатларимга ҳеч қаршилиқ кўрсатмайди ва мен ҳам унинг дини ва одатларига монё бўлмай, чаршоф²сиз, юзи очиқ юришига рози бўлдим. Фаранг қизи бўлса бу, қандай бўларкин? Лекин, хоҳламаган одамим билан кўришишга қўймайман! Хотин хотин-да, адашиши мумкин. Бир минг беш юз рубл маҳр ва қалин, беш кийимлик ипак матоҳ ва беш юз рубллик жиҳоз берадиган бўлдим.

Икки гувоҳ ҳузурида шарт ва сўз бериб, турмуш қурадиган бўлдик... Дуо ўқидим, Худо хайрли қилсин. Дуодан сўнг, гувоҳларни меҳмон қилдик. Жозефина чой ва ширинликлар қўйди, мен олиб бердим. Фаранг одатига кўра, эрлар хотинларига баъзи вақтларда ёрдам ва хизмат қилмоғи назокатдан эмиш... Қандай қиламиз, фаранг қизини олгач, баъзи зиёнсиз одатларига чидаймиз-да.

Шу куни тўхтамасдан йўлга чиқдик. Никоҳ куни саёҳатга чиқмоқ, кибор одати эмиш... Шукрлар бўлсинки, бу тарафларда туя ва эшак ила юрмайдилар, ҳаммаси темирйўл... арабалари ҳам дам олиш хоналари каби... Бундай бўлмаганида, «роҳат тўшаги – киборликдир», – дея, туяга минган бўлардим. Нима бўлса ҳам йўлга чиқдик. Лекин, мени бир фикр бир оз ўйлантирар эди.

– Болаларимиз бўлса, мусулмон бўлишлари шарт, – деган эдим, қиз эса жавобан:

¹ Хотин.

² Юзни тўсиб турадиган рўмол.

– Бу масалада айтишмоқ керак эмас. Мусулмон бўлишларига қарши эмасман... Авлод етиштирмоқ қўлимизда... бўлса ҳам, бўлмаса ҳам... деди.

Бу нима дегани, ажабо?! Ҳайлаб, тагига етолмайман. Кейинроқ, балки, тушунарман. Фарангларнинг бирдан-бир жиҳатларига тушунмайман... Ҳозирда севимли хотин ёнимда, кўнгил ўйнамоқда, темирйўл арабалари эса гулдираб чопмоқда...

-6-

Одессадан чиққанимизга йигирма тўрт соат бўлар-бўлмас Русиянинг четига чиқиб, немис ўлкасига кирдик. Туркистондан Русия тупроқларига оёқ қўйиб, ўрмонларига, тўқайларига маҳлиё бўлганимдек, Русиядан чиқиб, немис юртига киргач, унданда кўпроқ ҳайратга тушдим! Инсонлар, қирлар, тўқайлар, боғчалар ва қишлоқлар янада бошқача, янада яхшироқ. Қайси тарафга қарашни билмайман. Қайси томонга боқмайин, кўрмаган нарсалар ва инсонлар. Ерларига нақадар яхши ишлов берилган. Ҳар тараф ям-яшил, сувратлардагидек, тушдагидек. На тошлоқ, на қумлоқ, на чўкир-тикан жой бор. Ҳаммаёқ экин-тикин, бўстон, боғ-у боғча! Бўш бир жой, инсон қўли тегмаган бир қарич ер йўқ.

Қирлар ва тўқайлар шатранж (шахмат) тахтаси каби тақсим қилиниб, четлари гул терак ва гул қўра билан ўралган. Бамисоли, узоқдан қарасанг, девлар шахмат ўйинига ҳозирланаётгандай туюлади. Инсон ва қишлоқ дарёдек қайнайди! Қайга боқсанг, қишлоқлару инсонлар кўринади. Бўш ер йўқ. Қишлоқ ва овул бинолари бир ёки икки қават бўлиб, шаҳар биноларидек чиройли ва безатилган, ўрмонлари эса янада кўркем! Ўрмон эмас, боғ! Ҳар бир дарахт парвариш қилинади, керакмас шоҳлари кесилиб, тўп-тўп боғланиб, дарахт остига қўйилган. Ҳар бир қарич ер, ҳар бир дарахт худди фарзанддек тарбия қилинади. Неъмат қадрини билдилар. Боракаллоҳ!

Фаранг майдонлари катта бўлмай, аҳоли зичлиги ва кўплиги туфайли оз ердан кўп фойда олиш зарурати фарангларни моҳир деҳқон ва комил устод бўлишга мажбур этган. Рафиқам Жозефина айтганидай, фаранг қавми ҳунарли ва маърифатли бўлмаганида, аждодлари аллақачон оч-

ликдан қирилиб битган бўлардилар. Хунар ва маърифат ила қандай нарсаларга эришганлар! Олма дарахтлари борки, меваси тарвуздай келади! Сигирлари бизнинг ўнта сигиримиз сутини беради!.. Туркистонда «фаранглар — шайтон», дейдилар. Йўқ, шайтон эмас, комил ва моҳир одамлар.

Соатига эллик вёрст¹ йўл юрар эдик. Немис поездлари Русияникидан тезроқ юради. Бир кунда икки-уч вилоятдан ўтдик. Аввалида, йўлимиз Галиция вилоятига тўғри келди. Бу вилоят илгарилари Польша давлатига мансуб эди. Русия, Пруссия ва Австрия давлатлари Польша давлатини тақсимлаб олганларида, Галиция Австрия тасарруфига тушган. Бугунда ҳам аксари аҳолиси поляклардир. Қиёфат ва тиллари немислардан ўзгачароқ. Бу халқ ғоят ҳассос келади. Поляк давлати ва ҳукуматини қайта ташкил қилиш фикридан ҳали ҳам қайтмаган. Бунинг амалга ошишини Худо билади, лекин талаб қилиш инсонга хос.

Галициядан Богемия вилоятига ўтдик. Богемия аҳолиси ҳам немис эмас, зоти ва тилига кўра, славян ва русга мансуб. Лекин, кўп вақтлардан бери немислар кўл остида бўлганликларидан, уларнинг кийимларини кийиб, немис тилида яхши сўзлашадилар. Билмаган одам немисдан фарқ қилмайди. Австрия давлатининг бош шаҳри ва пойтахти Венага бир кечалик йўл қолган эди. Поезд бир жойда тўхтаганида бизнинг арабамизга сап-сарик бир ёш фаранг чиқди ва ёнимизга келиб ўтирди. Бошимдан оёғимгача диққат билан разм солиб, хотиним Жозефина билан гаплаша бошлади. Гўё қирқ йиллик қадрдонлардай эдилар. Нималар ҳақида гапираётганларини Худо билади. Лекин кулишиб гаплашаётганларидан ва баъзи-баъзида у менга қараб кўяётганидан гап мен ҳақимда бўлаётганига шубҳа йўқ эди. Жозефина ҳушламай жавоб бериши ва гапириши кўриниб турарди. Орқа қилиб ўтирса ёки юзини сал ёпса яна ҳам яхшироқ бўларди.

Ҳа, бу Фарангистон одатлари, усуллари бутунлай бошқача... Ёт ва танимаган хотин ёнига ўтириб, сўз очиб, суҳбат қилишга тушган фаранг, одобсиз ва ақлсиз эканлигига шубҳа йўқ!

¹ Русча масофа ўлчови: 1 вёрст — 1.06 км.га тенг.

– Бу киши нималар демоқда, – дедим.

– Афандим сизга таажжубланиб, ким эканлигингиз, қаердан келиб, қаёққа кетаётганингизни сўраяпти, – деди.

– Ким эканлигимни айт ва ўзи кимлигини сўраб, менга хабар бер, – дедим.

Венанинг катта мадрасасида талаба, ўзи немис, исми Генрих экан. Шу тарзда танишиб, қўл бериб, кўришдик. Генрих афанди бизнинг хотин билан булбулдай гаплашиб, баъзи-баъзида менга ҳам таржима қилинарди. Шогирд¹нинг айтишича, Вена мадрасасида алсинаи исломия² дарсхонаси бўлиб, унда тўрт мударрис бор экан. Элликка яқин шогирдлар араб, форс ва туркий тилларни таълим этарканлар. Жуда қизиқ! Немис мадрасасида мусулмон тиллари ўқилса! Уларга, бу нима учун керак экан?

– Бизнинг энг машхур мударрисимиз Пеште шаҳрида. Кўп вақтлар Истанбулда яшаб, то Бухорои шариф ва Самарқандга қадар саёҳат қилган, деганида:

– У киши ким, исми нима, – дедим.

– Вамбери³ дейдилар. Жамияти илмияларга аъзо, мусулмон ўлкалари ва тилларини у каби билган киши йўқ. Сизни кўрса жуда хурсанд ва мамнун бўлиши шубҳасиздир, деди.

Мана шу Генрихдан анча хабар ва маълумот олиш мумкинлигини тушунган бўлсам-да, хотинимга яқин ўтириб, кўзгалмай гапираётгани ҳушимга ёқмай, шу заҳоти елкасидан тутиб, ўз ёнимга тортдим ва айтиб ўтган машхур мударрисдан савол бериб, суҳбатга тутдим. Албатта, хотиним Жозефина таржимонлик ва тилмочлик қиларди; лекин, ораларида жой бор... Кишини елкасидан тутиб, тортмоқ жуда айбли эканлигини айтган бўлса-да, бу ҳаракатим сабабини хотиним пайқаманган кўринади. Икки соатча немис шогирди билан гаплашиб қолдим. Мударрис Вамбери, Вена мадрасаси ва Австрия давлати ҳақида анча маълумот олдим; лекин, Гул Бобо зиёратгоҳи ҳақида бирор маълумот ололмадим. Билмайман, ҳақиқатдан ҳам билмайди ёки билса ҳам айтмас эди.

¹ Талаба.

² Мусулмон халқлари тиллари.

³ Армени (Герман) Вамбери (1832–1913) – машхур венгр туркологи.

Тонгда Венага етиб келдик. Одамлар эндигина дўконларини оча бошлаган. Яхши фойтунга миниб, нарсаларимизни олганча, меҳмонхонага юрдик. Венанинг йўллари, бозорлари унчалик катта бўлмаса-да, тўғри ва равонлиги, бениҳоя озодалиги, икки тарафи тоғдек баланд ва ҳусндор бинолар билан ўралгани сабабли ғоят кўркам ва тароватли кўринади. Тошкентнинг пастак ва кичик уйлари, бинолари ёдимга тушиб, кўнглим ғашланарди.

Борган меҳмонхонамиз, яъни карвонсаройнинг номи «Hotel Kayzer» эди. Файтунимиз бориб тўхташи билан, зарҳал, ялтироқ кийимли бир киши ошиғич келиб, бизга илтифот кўрсатди. Кийинишига кўра, бу киши немис вазирларидан ёки бекларидан бўлса керак, — деб, мен ҳам илтифот этдим. У одам нарсаларимизни дарҳол қўлимиздан олиб, бизни ичкари бошлади. Мошоллоҳ! — дедим. Нақадар тарбияли одамлар. Аммо, бир оз вақтдан сўнг билдимки, у киши вазир ҳам, тўра ҳам эмас, оддий бир хизматчи экан! Фарангларнинг ажойиб одатлари кўп. Хизматчилари беклар, पोша¹лардек кийинадилар. Шундай бўлиши мумкинми? Фарангистонда бўлар экан. Буларнинг жуда кўп одатлари бизникининг акси. Уларда хотинлар эрлар қўлини ўпмайдилар. Аксинча. Эрлар хотинлар қўлини ўпадилар. Чиройли, зийнатли кийимларни беклар, тўралар киймасдан, хизматкорларига кийдирадилар. Ўзлари эса қабоҳат²ли кишилар каби, қоп-қора кийим кийиб юрадилар.

Меҳмонхона эшигидан киргач, гилам ва паласлар тўшалган, сутдек оппоқ зиналардан кўтарилиб, ижарага олган хонамизга чиқдик. Икки хонали. Ичкарисини ҳам ажойиб! Оёқ тагига қимматбаҳо ипак гиламлар тўшалган, деворларида олтин суви юритилган кўзгулар... Бириси ётоқхона. Топтоза тўшаклар, бурчакда булоқни эсга солувчи меҳроб, ёнида қумғон. Келиб тушган меҳмонхонамиз хонлар, подшоҳларга муносиб бўлишига қарамай, ниҳоятда арзонлигига жуда ҳайрон бўлдим.

Гавжум темирйўл ҳордигидан сўнг, одамлардан холи бўлиб, бу роҳат хоналар ичида Жозефина ила хуш кечадиган дамлар ёдимга тушиб, кайфиятим кўтариларди... Жозе-

¹ Усмонли давлатида генерал рутбасини англатади.

² Гуноҳ, айб.

фина йўлдан сўнг чарчаган эди. Ювиниб, бир-икки соат дам олмоқчи бўлди. Мен эса немис бозорларини кўришга ошиққанымдан хотин дам олгунча, бозорларни айланишга чиқдим. Фарангистонда эр киши уйдан чиққанида эшикни қулфлаб, беркитиб кетиши одат эмас. Чунки, хотин, ўзи бировни ичкарига таклиф қилмаса, ҳеч ким бесўроқ у ерга кирмайди, зиён ва хиёнат бўлмайди. Низомлари ва усуллари жуда мукамал.

Жозефинанинг содиқ хотин ва муҳаббатли рафиқа эканлигига ҳеч шубҳам йўқ эди. Бир соатча бозорларни айландим ва немисларнинг бойлигига, зийнатпарастлигига ҳайрон қолдим. Бизнинг ўлкаларга ҳеч қиёслаб бўлмайдиган, бошқа бир олам. Билмадим, ким кўпроқ ажабланди? Мен немисларнинг ҳолигами, ё улар менинг чопоним ва салламгами? Улар саллалари кишини кўрмаганлар. Жозефинага ҳадя учун бир-икки майда-чуйда олиб, меҳмонхонага қайтдим. Тўра-княз кийимидаги хизматчи қаршимга чиқиб, эшик очиб камоли таъзим ила зинага қадар кузатиб қўйди.

Зиналардан югуриб чиқиб, хонага кирдим ва қотиб қолдим!.. Ўтган куни поездда кўришган мадраса шогирди Генрих жавонга кийимларини хотиржам жойлаб турар эди. Кўзимдан ўт чиқиб кетди! «Бу киши бу ерда нима қиляпти? Уни бу ерга ким чақирди?» Кўз олдим бирдан қоронғулашди. Шогирд эса илтифот ила қўл чўзиб, ўтириш учун жой кўрсатди. Ётоқ жойга кўз ташлаб, хотиним ва нарсаларим йўқлигини кўргач, бошим айланиб кетди. «Йўқ, йўқ, итвачча! Ўтиринг эмиш! Ўтирадиган вақт эканми?!.. Хотиним қани? Нарсаларим қаерда?! Тез айт! Бўлмаса бошингни сапчадай узиб ташлайман!», — дедим-у, хиёнатчи шогирдга ташландим. Бу сўзларни мен она тилимда айтиб эдим. Шогирд иш нимадалигини тушуниб, бир-икки қадам ортга чекинди. Фарангча бир нималар дея, шошиб қолди. Мен давом этдим: «Ҳай, одобсиз, тарбиясиз! Хотин қани? Ҳали хотинлик қилмасидан хиёнатини бошладими?! Яхши! Мен сизларга кўрсатиб қўяман! Нарсаларим қаерда? Нега индамайсан, итвачча?!» Хиёнатчи шогирд гуноҳини билиб, қочмоқчидек туюлди. Белимдаги кашмир белбоғимни ечиб, фарангнинг қўл-оёғини боғлаб ташладим...

Немис шогирд бир қизариб, бир оқариб, додлашга тушди. Додлайди-да, албатта! Бир соатгагина бозорга чиқсам-у никоҳимга олган фаранг қизи берган пулларим, ҳадяларим

ва ўз нарсаларим билан ҳавога учиб кетса?! Бу нима кўргулик! Шогирднинг бақир-чақиридан бирпасда хона фаранглар билан тўлди. Ғала-ғовур, билмайман, нималар дея бошлашди. Ҳаммаларига кўзларимни тик қадаб, қўлларимни мушт қилганча, «Хотиним қаерда, хотиним?! Нарсаларим қаерда, нарсаларим?!» — дея, бор овозда сўкинар ва бақирар эдим.

-8-

Хонани тўлдирган фаранглар мен ҳеч нарса тушунмаган гап-сўзларидан сўнг, менинг барча бақир-чақирларимга қарамай, шогирд Генрихнинг қўл-оёғини ечиб, белбоғимни қўлимга тутқаздилар. «Энди, нима қилдим, додимни кимга айтаман?», — деб, бошим қотиб турганида, фаранглардан бири бошини сарак-сарак қилиб, бир нималарни айтиб, кулишга тушди. Барчалари қўшилиб кулдилар. Сўнг ўша фаранг ёнимга келиб — «кел, мен билан бирга юр, кўрқма» — дегандай ишорат қилди. Бирга-бирга хонадан чиқдим. Зинадан бир қават юқори кўтарилиб, хонага юзландик. Ичкари кирдим. Фаранг қайтиб кетди. Не кўз билан кўрайки, нарсаларим хонада, Жозефина мириқиб ухляпти! Ҳайрон бўлдим, ҳам уялдим! Тушундимки, адашиб шогирднинг хонасига кириб қолибман... У бечора ҳам шу меҳмонхонада тўхтаган экан! Аммо, адашмаслик мумкин эмас: меҳмонхона беш қаватли! Юзта хона бўлса, ҳаммаси бир усул ва бир шаклда. Тўшаклар, ашёлар ҳам ҳаммаси бир қўлдан, бир устадан чиққан. Диққат қилмасангиз ёки ёт киши бўлса, адашиб қолиши ҳеч гап эмас... Бирдан бечора шогирднинг қўл-оёғини бекорга боғлаб, уят иш қилганимни англадим. Нима қилсам экан? Жозефина ухляпти, хабари йўқ. Агар бу ишдан хабар топиб, унинг шаънига суизан¹ айтганларимни билса, яхши бўлмайди, ёмон иш бўлди-да. Бу меҳмонхонадан кўчиш керак. Шуларни ўйлаб, секин хонадан чиқдим ва пастга тушиб, шогирднинг олдига бордим. «Пардон мусъё», — дедим, яъни «айбга буюрмайсиз, афандим» дегани. Сўнгра, кўрган фарангларнинг барчаларига «пардон» айтиб, хизматкорларга устама пуллар бердим. Иншооллоҳ, воқеадан Жозефина хабар топмас, деган умид билан адашмай, ўз хонамга қайт-

¹ Ёмон фикр, сўз.

дим. Билмадим, охири нима бўлади! Фарангистондан соғ-саломат диёри исломга қайтаманми, ажабо? Худога омонат.

Бир оздан кейин Жозефина уйғонди.

— Бозорга бориб, қайтгингизми? Тез келибсиз, — деди.

— Албатта, жоним, тез келдим, сенсиз юриш ёқмади.

— Ҳа! Раҳмат... Аммо, мен кўп ухлабман.

— Йўқ, афандичам, кўп эмас. (Яхшиямки, тез турмади.) Йўлдан келгансан, чарчаб толгансан, икки соат уйқу кўп эмас.

— Бозорларда нималар кўрдингиз? Вена шаҳри ёқдими?

— Албатта, ғоят гўзал шаҳар экан. Боракаллоҳ! Одамлари, умуман, тарбияли экан. Лекин, тушган меҳмонхонамиз бир оз четда экан. Янада гўзал меҳмонхоналарни кўрдим. Бу ердан чиқиб, бошқасига борсак қандай бўларкин, жоним?

— Ўзингиз биласиз, афандим. Лекин, бу ҳам номдор ва машҳур меҳмонхоналардан.

* * *

Нима бўлса ҳам, воқеани хотинга билдирмаслик учун оқшомгача бошқа меҳмонхонага кўчдик ва яна ғоятда гўзал ва зийнатли хоналар олиб, роҳатландик. Хотиним шогирд билан қочиб кетади, деган фикримдан ўзим уялдим. Бундай фикрга боришга ҳеч ҳаққим йўқ эди.

* * *

Эртаси саҳар туриб, чой-қаҳва ичиб бўлгач, Гул Бобо қадамжоси ҳақида хабар ва маълумот олиш учун Жозефина бир-икки сўраб-суриштира-да, фаранглардан ҳеч нарса билиб бўлмади. Жозефина баъзи фаранг китобларини олиб ҳам қидирди. Немис юртида бўлган жумла ҳаммомлар, маъдан сувлари, кўприклар, меҳмонхоналар, мактаб ва кутубхоналар — ҳаммаси ҳақида маълумот бор бўлиб, Гул Бобо қадамжоси қаердалиги номаълум. Бир қанча мушовара¹дан кейин, Усмонли элчихонасига бориб сўрашга қарор қилдик. Гул Бобо Усмонли давридан қолгани сабабли, балки элчихонада бирор хабар бўлар, деган фикр бизнингча табиий эди.

¹ Суҳбат.

Гул Бобо зиёратгоҳи ҳақида маълумот олишни ният қилган эдик. Дастлаб, Венадаги Усмонли элчихонасига бордик. Икки немис, уч француз ва бир туркни кўрдик. Котиблардан «М»бек эди. Ушбу бек афандининг Гул Бободан мутлақо хабарсиз эканлигидан мен нақадар таажжубланган бўлсам, менинг Туркистондан Фарангистонга Гул Бобо зиёратига келганимга бек афанди ундан-да зиёда таажжубланди... Оллоҳнинг ўзи гувоҳ, бир-биримизни англай олмадик! Ўйлашимча, котиб афанди мени бир девона ҳисоб этди.

Венада Усмонли консулхонаси ҳам бор экан. «Сувга чўккан хасга ёпишар» деганларидек, у ерга ҳам бориб кўрайликчи, — дедим. «Консул» дегани — бир давлатнинг иккинчи бир давлатдаги тижорат вакили, тижорат маъмури деганидир. Ўз давлатининг тужжор¹лари ва тижоратига ёрдам берувчи ва йўл кўрсатувчи дегани. Бордик. Хизматчи — немис. Ичкаридаги котиб — немис. Консул ҳазратлари, бошида фес — яна бир немис! «Нима масалада келдингиз?», — дедилар. Жозефина менга қараб: «Буларнинг ҳеч бири мусулмон эмас, Гул Бобони қандай сўраймиз?», — деди.

— Керак эмас, айтма, — дедим. Тижорат ила боғлиқ бирор савол билан мурожаат қил-да, қайтамиз.

Жозефина анчагина нарсаларни сўради... «Нима билдинг?», — дедим. Шом² матоҳларидан Австрияда қандай нарсалар яхшироқ сотилиши борасида савол бердим. «Бозорларни кўринг», — дедилар... Қайтдик.

— Жоним, Жозефина, немис ўлкасида Усмонли консуллари немисдан тайинланса, Усмонли ўлкасида немис консуллари усмонлидан тайинланадими?

— Йўқ, афандим, ҳар давлатнинг консуллари ўз аҳолисида тайинланиши лозим.

— Ажойиб! Усмонлиларнинг бу усулидаги ҳикмат нимада экан, ажабо? Истанбулга борганда тушуниб олармиз.

Сўнгра Венанинг улуғ мадрасасига бордик. Форс, араб ва туркий муаллимлардан баъзиларини учратдик. Ажаблаларлиси, бу немислар мендан яхши арабча, менчалик турк-

¹ Савдогар.

² Тор маънода Дамашқ шаҳри, кенг маънода Сурия, Ливан, Иордания давлатлари кўзда тутилади.

ча биладилар! Ё Бухорода, ё Истанбулда таҳсили улум¹ этгандир, деган фикр билан савол берганимда, «Йўқ, афандим, шу ерда, ушбу мадрасада ўқидик», — дедилар. Ҳайрон бўлдим. «Бизнинг кутубхонамизга боринг, кўринг!», — дедилар.

Бордик... Дунёда қанча тил бор бўлса, жумласининг китоблари шу ерда бор, деб ўйлайсан! Исломига оид 1700 китоб бор бўлиб, кўрилмаган, билинмаган асари исломия² шу ерда эди. Анча вақт кутубхонани айланиб, зиёрат ва томоша вақтида муаллимларнинг биридан сўрадим:

— Афандим, шунча харажат ва ғайрат қилиб, исломий тил ва илмларни таҳсил қилмоқдан мурод нима?

— Билмоқ ва ҳисса олмақ³, — деди.

— Ўзларингизда илм ва маориф оз эмас, кофий ва етарлик эмасми?

— Оллоҳга шукр. Лекин, дунёда тўймаган ва тўймайдиган бир нарса борки, у — илм ва маърифат. Нақадар кўп олсанг ҳам озга ўхшаб кўринаверади, булар. Илм ва маърифат нури — олтин, қайси ўлкада чиқса ҳам, жумла дунёга қийматли ва мақбул. Нақадар кўп бўлса ҳам оз кўринаверади. Шунинг учун биз, фаранглар, қайси ўлкада бир ҳунар, бир китоб, ё бир яхши усул ва одат кўрсак, билиб, англаб ҳисса олишни хоҳлаймиз. Инсон олтин, жавҳар кўриб, қадр-қийматини билса, олишни истамайдими? Сизнинг ўлкаларингизда машҳур Мавлоно Жалолиддин⁴ ҳазратларининг афкор ва тасаввуроти олия⁵си, Ҳофиз Шерозий⁶нинг латофат ва назокати Фарангистонда англонади ва қадрланади. «Луғати Қомус»⁷ фаранг луғатларига намуна ва тимсол тутилган. Ибн Халдун⁸ асари тарихияси ибрат бўлган. Мусулмон табиблари — устозларимизнинг ҳунар ва устодлари билим-маърифат бўлган. Қоғоз яшаш, боғ-роғлар бунёд қилиш ва бошқа ҳунар ва усулларни мусулмонлардан ўрганганимиздек, баъзи нарсаларни эса, соир⁹ халқлардан таълим

¹ Ўқимоқ.

² Мусулмон асарлари.

³ Ўрганмоқ.

⁴ Жалолиддин Румий (1207 — 1273) — буюк мутасаввиф.

⁵ Буюк тасаввурлар.

⁶ Ҳофиз Шерозий (1325 — 1389) — буюк форс шоири.

⁷ Машҳур мусулмон олими Феруз Абадийнинг асари.

⁸ Ибн Халдун (1332 — 1406) — буюк араб адиби, тарихчиси.

⁹ Бошқа.

этдик. Илм, ҳақиқат ва маърифат зиёи шамс¹ кабидир. Жумла оламга ёруғлик ва қувват беради. Олам учун муштарак бўлган бир неъмат ва эҳсондир. Шундай эмасми, афандим?

– Боракаллоҳ! Боракаллоҳ, – деб немис муаллимининг бу дарси учун қўлини сиқиб, ташаккур этдим.

-10-

Вена мадрасасида лисон ва улуми исломия² муаллимлари ила у ёқдан, бу ёқдан анча сўзлашиб, кампирнинг дарди – ғўза – деганларидай, Гул Бобо зиёратгоҳи хусусида савол бердим. «Билмаймиз», – дедилар. Лекин, Венгрия кўп замонлар Усмонли давлати қўл остида бўлганлигидан у ерда мусулмон мазорлари ва зиёратгоҳлари бўлиши табиийдир...

– Бу хусусда хабар ва маълумотни кимдан олса бўлади? Муроди зиёрат³ ила Туркистондан бу ерларга келганим сабабли, қидирмоқ – бурчим.

– Венада маълумот бўлмаса керак, деб ўйлайман. Аммо, Венгрияда, Пешт шаҳрида Вамбери исмли олим ва муаллим бор. Унга мурожаат қилсангиз, шубҳасиз, керак маълумотларни оласиз. Бу одам Истанбул, Машҳад, Бухоро, Самарқандни саёҳат ва зиёрат қилган зот. Сизнинг Тошкент шевангизни яхши билади.

– Мошоллоҳ! Вамбери жаноблари Туркистонга қачон борганлар?

– Йигирма йилча бўлгандир.

– Қандай жасорат этган, соғ-омон бориб қайтганми? Олдинлари Туркистон тарафларга ёт ва ажнабий одамлар келолмас эдилар. Аксари қатл қилинар ёки асир олинар эди.

– Вамбери бу ҳолатларни билиб, тадоригини қилган ва эҳтиёт бўлган. Воқеаси – бу. Олим бўлгани ҳолда Истанбул мадрасасига борган. Сўнгра дарвеш суратида усмонли паспорти ва қоғозларини олиб, Туркистонга отланган. Йўлда, ҳаждан қайтаётган туркистонликларга орқадош ва рафиқ бўлиб, бу одамларнинг ҳимояси ила то Самарқандгача борган ва не бор, не йўқ, кўриб қайтган.

– Қизиқ! Унинг Туркистонга саёҳатидан мақсади не

¹ Қуёш нури.

² Тил ва мусулмон илмлари.

³ Зиёрат мақсади.

эди, афандим? Сизнинг давлатингизнинг Туркистонда бир турли иши ва мудохала¹си бўлмаса.

— Вамбери жанобларининг нашр қилинган саёҳатномасида бу саволингизга жавоб берилган. Гап бундай, афандим, Венгрия халқлари қадим замонда Туркистондан ҳижрат² қилиб, бу тарафларда сокин³ бўлиб қолганлар. Татар ва турк қавмига мансуб бир фирқа бўлганларидан, эски юртлирини зиёрат қилиш, венгр тили билан Туркистон тиллари орасида бўлган фарқ ва муносабатини кашф ва тажриба қилмоқ афкорида бўлганлар. Сабаби — шу.

— Боракаллоҳ! Энди бу зоти шарифни зиёрат қилмоқ вожиб бўлди. Пешт шаҳрига бориб, албатта, кўришаман. Бу хабарларингиз учун ташаккур этаман, афандим.

Мадрасадан меҳмонхонага қайтдик. Венгрияли фаранг жуда диққатимни тортганини кўрган хотиним Жозефина ҳам у ҳақидаги хабарларга кўшимча қилди. Айтишларича, Вамбери дарвеш қиёфасига кириб, Туркистонга тилни кашф этиш учун борган эмас. Бу одамни у тарафга инглиз ҳукумати йўллаган. Унинг вақти саёҳатида руслар Оқмасжид ва Авлиё Ота қалъаларини олиб, Кўқон ва Тошкентга яқинлашиб келар эдилар. Инглизлар очкўзликлари туфайли, айниқса, ўз тасарруфларидаги Ҳиндистондан хавотирга тушиб, русларнинг Туркистонга яқинлашаётганини ёқтирмасдилар. Шу сабаб, Туркистон аҳволини яхшироқ билишни истардилар. Ҳар турли шубҳалардан холи бўлиши учун инглиз жосусини эмас, венгрияли Вамберини юборганлар. Шундан кейин Вамбери Эрон, Хивадан ўтиб, Бухорога боради ва Афғонистонни айланиб қайтади. Хива хони Муҳаммад Раҳимхон ва Бухоро амири, марҳум Музаффариддин билан кўришиб, барчаларини усмонли дарвеш эканлигига ишонтирган.

Ватанига қайтгач, Туркистон аҳволига доир китоблар ёзиб, нашр қилдирган. Бу китоблар диққатга молик асарлар бўлганидан кўп тилларга таржима қилинган. Русча ва туркчада ҳам босилган...

Фаранг дарवेशини кўрмоқ учун Венгрияга отландик. Фарангистонда йўл юрмоқ заҳмат эмас, завқ ва сафо. Қайга бормоқчи бўлсанг — темирйўл, оташ араба бир соатда бир кунлик йўл босади.

¹ Ичига кириш.

² Кўчмоқ, яшаш жойини ўзгартирмоқ.

³ Ўтроқ.

...Вамбери жаноблари бизни яхши қабул қилди. Ҳар қанча бу одам билан туркча ва сартча гаплашган бўлсак-да, хотиним Жозефина ёнимдан кетмади. Хоним афанди менидан бир лаҳза бўлсин, ажралмади. Унинг доим ёнимда бўлиши менинг ўзимга ҳам ҳузур-ҳаловат бағишларди. Воқеан¹, баъзи бир ҳолатларда мусулмон аёлларидай бўлмаса-да, умумий ҳолидан хушнуд бўлиб, ҳамроҳлигидан мамнун эдим.

Венгр дарвешини, яъни Вамбери шаҳар четидаги бир боғда иқомат қилар эди. Ҳол-аҳвол сўрашгач, жаноб сайёҳ менинг Туркистондай жойдан Фарангистонга келганлигимдан таажжубда эканлигини айтди.

– Ҳурматли афандим, – дедим, – йигирма йил муқаддам Сиз Туркистон тарафларга саёҳат қилгансиз. Илм ва билим қидириб, хавфли сафарлардан ва сувсиз чўллардан кўрқмай, бормоққа жасорат этдингиз. Фарангистонни кезмоқ у сингари кўрқинчли эмас. Омон-омонлик. Шунинг учун менинг ёлғиз келганлигимга таажжубланманг, бу томонлардан хабарсиз бўлиб, Фарангистонга таҳсил ва тижорат учун юз-юзлаб келмаётганимизга таажжубланса бўлади. Бандангизнинг эса, сабаби саёҳати Фарангистонда борлиги ривоят қилинган баъзи авлиёлар зиёратидир.

Сўзлашиб бўлгач, Вамбери жаноблари деди:

– Энг аввало, сизнинг соғ ва саломат бўлишингизни Худодан сўрайман. Ундан кейин, ёши бир жойга борган ва унинг устига дарвешлигим сабабли, лозим топсангиз, Сизга бир-икки оғиз ота насиҳатини бераман.

– Борақаллоҳ, марҳамат, – дедим.

– Ўғлим, Бухорода ва Самарқандда тил тажрибасидан бошқа менимча, таҳсил қиладиган ҳеч нарса йўқ ҳолда. Мазкур тарафларга бордим. Тилларини ўрганиш учун жонимни ҳовучлаб юрдим ва ўлимдан зўр-базўр қутулиб қолдим. Айтганингиздек, Фарангистонда доруломонлик. Қандай хоҳласанг, шундай юрасан. Ҳеч ким қаршилиқ қилмайди. Бу юртларни Худо кўришга насиб этган экан, Фарангистонга шунчаки келиб, шунчаки кетманг. Керакли ҳисса ва илм олиш керак. Ҳам ёшсиз, айна таҳсил оладиган вақтингиз. Бугун Фарангистон дунёнинг умумий дарс-

¹ Ҳақиқатда, дарҳақиқат.

хонасидир, илм ва маърифат хазинасидир. Кўп юртларда унутилган Арасту, Афлотун, Ибн Сино, Форобий ва бошқа машҳур уламоларнинг илм зиёлари Фарангистонни мунаввар этиб турибди. Буларнинг зиёси ила зиёлансангиз, ўйлайманки, зиён қилмайсиз. Париж шаҳрига кетаяпсиз. Таҳсили илм учун энг мўътабар шаҳар. Сиз учун у ердаги дўстларимга хат ёзиб бераман. Сизни меҳмон қиладилар ва ишларингизда ёрдам берадилар. Худо хоҳласа, Жозефина хоним сизга француз тилидан мураббийлик қилади. Тил ўргангач, таҳсили фунун қулайдир. Фарангистон талабаси Тошкент ва Бухоро талабасига ўхшамайди. Ўзингиз ҳам кўриб, тушуниб оласиз, эркиндирлар. Ҳам ўқийдилар, ҳам завқу сафо қиладилар. Қандай хоҳласалар, шундай яшайдилар. Қисқаси, ҳам сайёҳ, ҳам талаба бўлиб, фанларни таҳсил қила оласиз...

Олимнинг бу сўзларини ўйлаб, бир-икки йил Фарангистонда бўлиш вақтимда ҳунар ўрганиш ва таҳсил олиш фойдадан холи бўлмаслигига қарор қилдим.

-12-

Истанбулда яшаган вақтида, Гул Бобо ҳақида анчагина ривоятлар эшитган бўлишига қарамай, бу зиёратгоҳ Венгрияда эмаслиги ва шу сабабли, унинг жойи қаердалигини билмаслиги мулла Вамбери тарафидан баён қилинганидан сўнг, бир «Фотиҳа» ўқиб, француз юртида Қирқ Азизлар зиёратида бўлиш умиди билан вақтни бой бермай, йўлга равона бўлдим...

Темирўл билан Австрия, Бавария ва бошқа кичик ўлкаларни кечиб ўтдик. Баъзи ўлкалар шу қадар кичик эдики, ярим соатда ўтиб кетдик. Русиянинг баъзи уездлари Европанинг баъзи ўлкаларидан катта экан, деб ўйлайман.

Йўл бўйи Жозефина, ўтиб бораётган ўлка ва шаҳарларимиз ҳақида менга лозим маълумот бериб, ҳозирги аҳволи ва тарихларидан айтиб берар эди. Ажойиб! Бу бир хотин бўлса-да, шунча нарсдан хабардор! Дунёда беш юз қирқ йил яшаган, деб ўйлайсан. Кейин тушуниб етдим. Европа мактабларида қиз ва ўғил болаларга диний илмлар билан бир қаторда бошқа фанлар ҳам ўқитилар экан. Шу сабабли, фаранг хотинлари тарих, сиёсат ва тижорат соҳаларидан хабардор эканлар. Фаранг мактаблари қандай бўлишини кейинроқ ёзиб ўтаман...

Венгрияда, Пешт шаҳридан Франция пойтахти Парижга темирйўл билан уч кунда етиб бордик. Европа темирйўлларида соатига етмиш вёрст йўл босилади. Шу сабабдан ҳам вагонларнинг юришидан кўрқув босиб, Франция заминида охиратга равона бўламанми дея, хавотирга тушдим...

Нима бўлганда ҳам Парижга соғ-саломат етиб келдик. Жозефинанинг айтишича, бу шаҳар дунёнинг пешқадами. Инсонларнинг, қитъаларнинг умумий дарсхонаси, ҳунар ва саноат чашмаси экан. Хотиним сабабли, бу шаҳарга куёв бўлганим эсимга тушиб, «Жоним, сенинг қариндошларингни яқин орада кўрамизми?», — деб савол ташладим. «Албатта, афандим, аввало, бирор уй топиб, жойлашиб, сўнг хабар берсам. Келиб, бизни роҳатда кўрсинлар», — деди.

Йўл бўйи кўрганларимни ифода этмадим. Келгусида французлар ҳақида ёзадиганларим Европанинг бошқа халқлари хусусида ҳам маълумот бера олади. Чунки, булар ҳаммаси бир-бирига ўхшайдилар. Энди ўз ҳолимдан баён қиламан...

Парижда яхши бир уйни ижарага олдик. Бир кунда лозим ашёларни олиб, уйни жиҳозладик. Ошхонага ошпаз аёл, ичкарига хизматчи қиз олиб, шу оқшом ўз уйимизда роҳатланиб, чой ичдик. Дастурхон устида Жозефина ила мушовара қилдик. Француз тилини бир қадар ўрганиб олганим ҳолда ҳар нарсадан аввал Пуатье вилоятидаги Қирқ Азизлар зиёратига боришга қарор қилдим. Хотин эса Парижда қолиб, мен қайтганимча уй ишлари билан машғул бўладиган бўлди. Сўнгра, мен зиёратдан қайтгач, қариндош-уруғлари билан кўришиб, уларнинг мушовараси ила ҳам таҳсили фунун, ҳам муносиб бир тижорат йўлини тутажак бўлдим. Бухоро ашёси, Тошкент моллари бу шаҳарда бўлмаганидан яхши қабул қилинса керак, деган фикрга бордим.

Фарангистон — роҳатлик. Нима керак бўлса бор ва ҳозир. Лекин, пулсиз кўз очилиб юмилмайди. Бўш ўтириб, пул сарфлаш муносиб ва лойиқ кўрилмади.

Мушоваранинг иккинчи куни бир оз кўзёши қилиб, жоним Жозефина билан хайрлашдим ва йўлга чиқдим. Турмуш қурганимиздан кейин бирор марта ҳам ажралишмаган эдик, таъсирланмай бўладими?! Йиғламадик, лекин

иккаламиз ҳам жуда маънос эдик. Фаранг қизлари жуда нозик ва нозли кўнгил бўларкан. Ким билибди, дейсиз! Муслмон хотинларидек муҳаббатли бўлмасалар керак, деб ўйлагандим.

Йўлга чиқдим. Вагонда Клод Рено исмли бир француз билан танишиб қолдим. Юз франк хизмат ҳақи эвазига Қирқ араб (Қирқ Азиз) мазорига мени олиб борадиган бўлди. Не тарбиятли ва хуш усул одамлар, бу французлар, мошоллоҳ! Клод Рено узоқдан келганимни ва кўп йўл юрганимни эшитиб, эҳтиром билан ўз жойини ҳам менга бўшатиб берди. Шу сабабдан, икки кишилик жойга жойлашиб, яхши дам олдим. Поезд қуш каби учарди...

– Мусъё, мусъё, туринг. Пуатъега бориш учун бошқа уловга ўтиш керак, – деб, кондуктор ширин уйқумдан уйғотди. Клод Рено тушиб кетган экан. Нарсаларимни йиғиштириб, мен ҳам тушдим. Лекин, йўлбошчим Клод йўқ. Вақтни билиш учун соатга қарадим... Соат йўқ! Клод афанди олганга ўхшайди... Чўчиб, чўнтақларимни қарадим... Чўнтақларимда Қорақум бўронлари эсарди! Фаранг ўғрисига дуч келганимни тушундим. Лекин, ўтакетган устаси экан. Бўйнимдаги соатни, уч чўнтагимдан пулимни олиб, чивинчалик ҳам роҳатимни бузмабди. Худога шукр, фақат йўлга етарлик пул олган эдим. Қолгани Парижда, саррофда омонат эди. Ҳар қалай беш-ўн тангани ёнимда қолдирипти. Ярим йўлдан қайтиб, оқшом кеч вақт Парижга келдим. Уйимга етгач, нарсаларимни хизматчи қизга бериб, ўзим ичкарига кирдим... Диванда Жозефина ўтирган эди. Ёнида эчки соқолли ёш бир француз, стол бошида яна уч француз. Стол усти қаҳва, чой ва турли емиш нарсалар билан тўла... Жамоат гаплашиб, кулишиб ўтирган эди. Булар хотинимни қариндошлари бўлса керак деб, бориб, бир-бир қучоқлашиб, ўпишиб, иброси муҳаббат¹ кўрсатдим ва французча: «Оқшом хайрли бўлсин!», – дедим. Лекин, қариндошлар тошкентли бир мусофирдан бу қадар муҳаббат умид қилмаганликларидан таажжубланиб, бир-бирларига боқдилар ва бириси, нимадан билмайман, кулгисини тутолмай, шақиллаб кулди... телба бўлса керак! Жозефина эса: «Сиз қандай келдингиз, нима бўлди?», – деб, қип-қизил қизарганча, менга хитоб қилди.

¹ Эҳтиром белгиси.

Икки сўз билан бошимга тушганини таъриф этдим ва хотиннинг қариндошларига хушомадлик учун, тил билганимча: «Шундай бўлгани ҳам яхши бўлибди», – дея, французларга мамнун эканлигимни ифода этдим.

– Афандим, марҳамат ўтиринг. Бу сўзлар ҳеч керак эмас, – деди Жозефина.

– Нима учун керак эмас? Сендан рози эканлигимни баён этдим.

– Буларнинг иши эмас, қучоқлаб, ўпишга ҳам ҳожат йўқ эди...

– Нечун бўлмасин, сенинг қариндошларинг, акаларинг эмасми?

– Албатта, эмас, жоним!

– Ундай бўлса, бу тўрт йигит ким бўлади?!

– Таниш-билишлар.

– Буларнинг менда нима ишлари бор экан?

– Билиб, келибдилар.

– Малол келмаса, кетсинлар ва бошқа келмасинлар, – деб, французларга муродимни англатиб, тушунтирдим. Кетдилар.

– Аббос афанди, менинг меҳмонларимга бундай муомала қилишингизни муносиб кўрмайман.

– Мендан бошқа сенга меҳмон керак эмас. Ким биларди, булар кимлар. Сенинг эса эринг бор! Ярашмайди.

– Аммо, Мулла, бу ер Тошкент эмас – Париж, Туркистон эмас – Фарангистон. Бу ернинг одати шундай, тушунмадингизми?

– Албатта, тушундим. Лекин, мен франциялик эмас – туркистонликман. Сен буни тушунмадингми? Билишинг керак эди!

-13-

Парижда иқомат ва таҳсил ишларига киришдим. Аммо сиз: «Жозефина ила не қилдингиз?», – деб савол берсангиз, «Таржимон»нинг бир мажлиси умумиясида¹ қайд этилганидек, йиғинларда оила ҳолларини баён қилиш одобсизлик бўлганлиги учун Жозефина билан орамизда бўлиб ўтган воқеаларни ташлаб ўтиб, ҳикоямнинг давомига кўчаман...

¹ Умумий мажлис.

Фаранг хотини билан бир ой ҳаёт кечириш минг рублдан ортиқроққа тушди. Бўлар иш бўлди! Келгусида ўйлаб иш кўрамиз. Тарбия, ирфон ва қиёфатига алдандим. Бу ҳам бошимизда бор экан-да! Фарангларда ҳам одоблиси йўлда, бозорда манаман, деб юрмас экан. Ўйга толдирадигани шуки, бу тор ахлоқ даражасидаги ва ноқис тарбияли бир хотин бунча ирфон, назокат ва латофатга молик бўлиб, бандангиз каби дунё кўрмаган бир мусулмоннинг бошидан ақлини олмоққа муваффақ бўлгани ҳолда, буларнинг ҳақиқатдан тарбияли ва билимдони дуч келиб қолса, ақл ва кўнгил қандай муҳофаза қилинади? Инсон тош эмас, кўзи бор, нафси бор! Кўз кўрар — нафс истар... Худога омонат! Фаранг дарёсига тушдик, пешонага битилганини кўз кўраверди...

Ажралиш воқеасидан уч ой ўтгач, Парижга ва французларга анча ўрганиб қолдим. Таҳсил учун мадрасага, тижорат учун биржага, яъни тижоратхонаи умумияга бориб келар эдим. Уч ойда анча французча ўрганиб, бемалол бўлма-са ҳам гаплаша олар эдим.

Таҳсил олаётган мадрасам хусусий бир дарсхона эди. Йигирма муаллим, ҳар бири бир фандан, ё бир тилдан дарс берардилар. Бу мадрасада араб, турк ва форс тиллари билан бир қаторда, баъзи ҳинд шевалари, хитой, япон ва барча фаранг тиллари таълим этиларди. Турк тили муаллими бандангизни хоҳлаганларга татар ва чигатой туркчаси ўргатишга таъйин қилди. Бу ҳолда фунун шўъбасида талаба, лисон¹ дарсхонасида эса ярим муаллим эдим. Талабалар орасида ёшлар билан соч-соқоли оқарган катта ёшдаги савдогарлар ҳам бор эди.

Уларнинг баъзилари Миср, баъзилари Эрон ва баъзилари Ҳиндистон ва Хитой билан тижорат қилиб, мазкур мўътабар тилларни таҳсил этмоққа бел боғлашган. Билиш ва ўрганиш борасида фарангларнинг ҳавас ва ғайратларига таажжубда қоласан, киши. Қари, ёш, бой, фақир — ҳар ким ўқиш ва билиш тараддудида.

Тижоратхонаи умумияда амалга ошираётган ишим — Тошкент ва Бухородан хом ипак ва баъзи ашё олиб келиш эди. Франция ўлкасида ғоятда мўътабар ипак ашёлари иш-

¹ Тил.

лаб чиқарилганлигидан хом ипак олувчиси ва муштари¹си кўп эди. Фарангистонда қанча муддат иқомат² этсам, бу тижорат билан шуғулланишим зарур эди. Ҳозир пул топмоқ учун касб-корли бўлмоқ афзал эканлигига далил-бурҳон³ керак эмас.

Мадрасада, форс тили бўлимида таълим олаётган катта бир савдогар билан бир неча маротаба тижоратхонада ҳам учрашиб, таниш бўлиб қолдим. Бир кун у шундай деди:

– Мусъё Аббос, бу оқшом бизнинг уйимизга ташриф этиб, бирга овқатланишингизни илтимос қиламан. Сиз билан баъзи маслаҳатлашадиган ишлар ҳам бор. Вақтингиз бўлса, келинг, бандангизни ғоят мамнун қиласиз.

– Бош устига, мусъё. Таклифингиз ила ифтихор қиламан, – деганимда, чўнтагидан карт⁴ини олиб берди. Карт – қоғоз парчаси. Устида соҳибининг исми ва яшаш манзили кўрсатилади.

Менга «мусъё Аббос», деганига таажжуб қилманг. «Мусъё» – «афанди», «оға», «абзи» дегани. Тошкентли дўстларим Мулла Аббос ила мусъё Аббос орасида фарқ йўқлигини билсинлар.

Бу савдогарнинг исми Шалон эди. Оқшом уйига бордим. Бошимда қор каби оппоқ салла, устимда яшил ипак чопон, оёғимда фаранг оёқ кийими, қўлимда оқ қўлқоп, бўйнимда қизил бўйинбоғ, соч-соқолим таралган, хушбўй мойлар сурилиб, ялтиллайди, фикримча, яхши кийинганман, деб ичкарига кирдим. Мусъё Шалон қаршилаб чиқиб, французча ва форсча муносиб илтифотлар кўрсатиб, катта ва ҳашаматли бир хонага олиб кирди. Хонанинг зийнат ва чиройига маҳлиё бўлганча, французга сездирмай дераза ва эшик устидаги ипак пардаларини, жавиз⁵ ва шамшир⁶ ёғочидан ясалган, олтин ва кумуш билан безатилган стол ва стулларни, деворларга осилган улкан расмларни, шамдон ва лампаларини томоша қила бошладим.

– Париж ёқдимиз, яхши шаҳармикан? – дея, мусъё Шалон сўз очди.

¹ Талабгор.

² Яшамоқ.

³ Исбот.

⁴ Визитка.

⁵ Ёнғоқ дарахти.

⁶ Бук дарахти.

– Албатта, афандим, қандай ёқмасинки, ҳар бир биноси подшоҳларга лойиқ, бозор ва чорсулари ақлни лол қолдиради, аҳолиси ҳам тарбияли ва низомли, ёзда чанг, қишда лойгарчилик йўқ бир шаҳар. Ғоятда маъқул бўлди. Париж жаҳон дилбари эканлигига ҳеч шубҳам йўқ. Боракаллоҳ! Бундай шаҳарга молик бўлган миллат – улуғ миллатдир. Французларнинг санъат-ҳунари, фаҳму фаросати ва мардоналиклари Парижнинг вужуди ила собитдир. Бутун олами инсон бу шаҳарни маркази маданият, деб қабул қилиши ва жаҳоннинг ҳар тарафидан зиёратига, илм ва маърифатига ошно бўлиш учун келишлари – француз миллатининг буюк даражасини кўрсатади. Боракаллоҳ!

– Ҳақиқатда жаҳоннинг биринчи шаҳаридир. Лекин, мусъё Аббос, Парижда бўлган латофат, озодалиқ ва баъзи усуллар мусулмонлардан олинган ибрат ва дарс самараси. Бозорларда, чорсуларда кечалари фонарлар ёритиб турган кўчаларга тош тўшаб, балчиқ ва лойдан халос этиш, шаҳар ичида гулбоғчалар етиштириш, сув қувурлар қуриш каби одатлар Андалуз хилофоти исломияси¹ замонида бўлган. Куртабо², Себиля, Гранада мадрасаларидан ва устодларидан кўп дарс олдиқ, кўп фикр ўргандиқ.

– Ҳа, мусъё, Андалуз маданияти исломияси Европанинг тараққиётига сабабчи бўлгани маълум. Боракаллоҳ! Яхши ва муносиб ҳолдан дарс ва ибрат олмоқ ҳам завқ, ҳам фазилят. Бу жиҳатдан сизларга берганимизни қайтариб олишни Худойи таоло муяссар айласин.

– Омин, афандим! Аҳли исломнинг тараққийси маориф ила зиёланиб, роҳат ва бахтиёр бўлмоғи французларни мамнун қиладиган ҳоллардан.

– Шубҳа йўқ, афандим. Чунки, замонамизда французлар жаҳон хўжа³ларидир. Маориф ва маданият зиёсини дунёнинг энг узоқ, энг чет ерларига етказмоқдалар. Ифтихор қиламанки, умримнинг беш-ўн куни булар билан бирга ўтмоқда...

Шу пайт иккинчи хона эшигидан бир ёш аёл кўринди. Мусъё Шалон ўрнидан туриб, аёлни менга рўбарў қилди. Ўрнимдан турдим. Фаранг усули.

¹ Мусулмон Андалузия давлати. Андалузия ҳозирги Испания мамлакатини ҳудудида жойлашган вилоят.

² Кордова шаҳри.

³ Муаллим, дарс берувчи.

– Тошкент мўътабарларидан мусъё Аббос ва қизим Маргарита, – деб, мени қизга таништирди. Бундай танишмоқ – фаранг одати.

– Танишганимдан бахтиёрман, – деб, қизга хитоб қилганимда, қиз:

– Бандангиз зоти олийларини кўрмоқ ила мушарраф бўлдим. Анча вақтдан бери отам сиз ҳақингизда кўп нарса-лар айтиб берар эди. Танишмоқни орзу қилар эдим. Бугун муяссар бўлдим, мамнунман, – деди.

Биламан, биламан: «Қиз қандай эди?», – деб савол берасиз! Сизга қандай таърифлайинки, ўзим ҳам яхши билмайман. Ё Раб, дунёда бундай гўзаллар ҳам бўлар экан! Ой каби оппоқ юз узра гул каби кичкина оғиз, осмон каби мовий кўзларига қалам ила чекилмиш қора кундуз қошлари, белдан пастга тушган каштан сочлари, қолипга қуйилгандек бўй ва қиёфатини қўшсангиз, балки Маргаританинг сифатидан озроқ хабар топасиз. Қизнинг сас¹ида, ҳар бир ҳаракатидаги, кўз қарashiдаги назокат ва латофат таъриф қилиб бўлмайдиган даражада эди. Мана, қиз қандай бўлади!!!

-14-

Мусъё Шалон бандангизни яхши зиёфат қилди. Бу француз овқат тайёрлаш ихлосманди ва овқатни яхши кўрадиган одам экан. Лекин, сирасини айтганда дастурхонда, қизи Маргарита хоним қаршимда ўтирганидан, қизнинг таъси-роти сабабли энг гўзал, энг лаззатли овқатларни фарқ қилолмай қолдим.

Французлар шаробсиз овқат емайдилар. Пул бўлмаса, овқат емайдилар, аммо, дастурхонда шароб бўлиши шарт. Маргарита хоним бандангизга ҳам шароб таклиф қилди... Қандай рад қиламан?! Бундай гўзал ва ширин оғиздан чиққан амрга итоат қилмаслик қийин бўлса-да, мусулмонга шароб ҳаром эканлигини тушунтирдим.

– Айбга буюрмайсиз, афандим, сархушлик ва эсирга-лик² ҳаром. Лекин бир-икки қадаҳ ичмоқни зиёни бўлмаса керак, ўйлашимча, – деди.

– Йўқ, афандим. Сархуш бўлганлар ҳам бир-икки қадаҳ-

¹ Товуш.

² Маст бўлмоқ.

дан бошлаб, сархуш бўладилар. Шундай эмасми? Ҳаромнинг ози ва кўпи бўлмайди — ҳаммаси ҳаром. Эътиқодим шундай, айбга буюрмайсиз.

— Бизлар эса, шаробга бу қадар ўргандикки, бусиз ишимиз иш бўлмайди, — дея, Маргарита ўзига бир қадаҳ тўлдирди.

Шу вақт отаси қизига хитобан деди: «Мусулмонлар дин амрларига зиёда диққат ва ҳурмат қиладилар. Боракаллоҳ! Шунинг учун ҳам Европа ўлкаларида бўлган кўп одобсизликлар диёри исломда кузатилмайди»...

Овқатланиб бўлиб, дастурхондан турганимизда мусъё Шалон қизи Маргаританинг форс ва турк тилидан таълим олишини баён қилди ва дарс бермоқни менга таклиф қилди. Французнинг сўзларига кўра, Эрон ва Туркистон ила анчагина тижорат ва муносабати бўлиб, қизидан бошқа авлоди бўлмаганидан, келажакда иш юритмоқ балки, қизига ўтишиданми, мазкур тилларни таҳсил қилмоқ зарурати туғилган. Қизим қайсидир бир муаллимга боради, албатта. Лекин, у муаллим кўнгилдагидай одам чиқадими, йўқми Худо билади... Қизимнинг ўзи олдиндан кўриб-билса, яна-да яхшироқ бўларди, — деди. Бу таклифдан жуда таажжубланиб, бирдан нима дейишимни билмай қолдим. Шу орада қиз қаҳва тайёрлаб, ҳузуримизга келганидан яна-да кўпроқ сиқила бошладим.

Фаранглар ажойиб! Қизига форсча ва туркча ўргатади. Гўё у Хивага, Техронга ҳадя этиладигандек. Ё, тавба. Нима ўқиса ўқир, билса билар — менинг ишим нима. Лекин, мударрисликни нима қилиш керак? Соатларча кўз бақўз¹ баробар қолиб, гул каби оғиздан латиф ва тотли сўзлар эшитиш, сут каби оқ ва момик қўлларини ушлаб, ёзувни ўргатмоқ осон иш эмас! Дарс бериб, ўз дарсларимни унутсам, билимимни оширсам унда қандай бўлади?.. Нима бўлса бўлар, Худонинг бир ёзгани бордир...

Жавоб бермаганлигим сабабини билмаган мусъё Шалон бошқа фикрга бориб, деди:

— Аббос афанди, пул ва ойлик жиҳатини ўйламанг. Ҳафтада уч дарс, ҳар бири икки соат давом этади. Ойда сизга икки юз франк (яъни етмиш рубл) ҳақ бераман.

— Таклифингиз жуда ҳам яхши. Ўйлаганим бу эмас эди.

¹ Юзма-юз.

Ўзим ўқиш фикрида бўлганимдан, муаллимлик қилиш ва дарс беришга вақт етарли бўлмайдими, деб қўрқаман.

Шунда отаси ва қизи зиёда илтимос ва ниёз (ялиниб) қилиб французча дарсларимга қўлдан келганича ёрдам беришларини ваъда этиб, розилигимни олдилар. Маргарита хоним эса менга мусиқадан дарс берадиган бўлди...

Уч кундан сўнг дарсни бошладик. Дарсхонамиз боғча ва гул майдони тарафида, қўркам бир хона эди. Дарс вақтлари, анча пайтгача ёнимиздан бир қари инглиз аёли айрилмади. Бу хотин Маргаританинг фунун ва адаб муаллимаси эди. Бир-икки мартаба Маргарита бандангизга нозик ҳаракатлар қилганида, бу аёл қизга инглизча бир нималар деди. Нима деганини билмадим. Инглиз тили шайтон тилидан ҳам қийинроқ бир тил.

Бир ой ўтди. Ҳафтада уч дарс бериб, соат иккида келиб, тўртда қайтиб кетар эдим. Баъзи вақт мусъё Шалон кечки овқатга таклиф этиб, оқшом биргаликда томошахоналарга кетардик. Парижда шу қадар кўп турли томошахоналар, сайр жойлари борки, ҳар кун биттасига борсанг, бир йилда ҳам бориб тугатолмайсан! Аммо, аҳли одоб ҳаммасига ҳам боравермайди...

Маргарита дарсларга ғоят закий ва иштиёқли бўлганидан, ўқув жуда илгарилар эди. Қиз билан гаплашиб, музокара қилганда, хато гапириб, уялмаслик учун французчани мукамал ўрганишга жуда ҳаракат қилар эдим. Қиз дарсларимдан бошқа, аҳволимга, афкор-эътиқодимга диққат этиб, ҳам Туркистон ҳақида сўраб, жавоб олар эди. Бир ой шу тарзда ўқиб ва музокара қилиб, эски дўстлардек бўлиб қолдик. Ёлғон айтмай. Қизнинг латофат ва ирфони, ғоят хуш табиати кўнглимни забт қила бошлаган эди. Лекин, орамизда диёр¹, жинс, дин ва аҳвол каби дарёлар борлигини фикр қилиб, кўнглимни занжир ва темир билан боғлар эдим. Ҳолимни билмасин, англамасин дея, ғайрат қилардим. Англаб қолса, балки кулар, девона деб ўйлар...

Ўрни келганда, дарсда форс ёки туркий ҳикояларни, муҳаббат ривоятларини нақл қилганимда, қиз камолан қизиқиб, диққат этгани каби, баъзи форсий шеърларни ёд олиб, кайф ва сурур ила ўқир эди. Шунингдек, Ҳофиз Шерозий-

¹ Мамлакатлар.

дан ва «Маснавий»¹дан айрим байтларни мутолаа қиларди. Ўқтам, қизгин жозибали ўқир эди! Бутун борлиғи, тотли овози тамом маҳлиё этарди. Ҳикоят, ривоят ва тамассулот и шарқия²да нақл қилинган шиддатли муҳаббатлар ва дунёни тарк этар даражадаги ишқ ривоятларидан ғоят таъсирланиши шундоққина кўриниб турарди. Неча марталаб, бу ҳолларда: «Ўтмиш замонларда Фарангистонда бундай пок ва тоза муҳаббатлар бўлган, лекин, ҳозирда дунё тамом айниб кетди. Мол-давлат муҳаббатдай нозик, муқаддас туйғудан устун. Ҳозир муҳаббатдан гапирмайдилар. Муҳаббат орқасига нафсоният ва одобсизлик яширингандир...» каби сўзлар ўртага тушар эди...

Яна икки ой ўтди... Бир-биримизга ошнолик ва рағбат янада кучайди. Маргарита менга расмини ҳадя этиб, менинг расмимни ҳам қилдириб олди. Тошкентлик ўқитувчимни ҳеч унутмайман. Лекин, расми ҳам бўлса, янада яхши бўлади, — дер эди. Фарангларда расм қилдириб дўстларнинг бир-бирларига тақдим ва ҳадя этишлари урфдир. Уларга кўра, бу одат дўстлик ва ҳурмат аломатидан бошқа нарса эмас экан. Аммо, Худо биледи, янглишаётгандирлар. Расм олиб-бермоқ фақатгина бир дўстлик тимсоли бўлмаса керак. Мен шундай ўйлайман. Хотин-қиз кўп, ораларида яхши таниш ва дўстлар бор. Лекин, бирортасига ҳам расмимни берган эмасман, улар ҳам сўрамаганлар. Аммо, Маргаританинг расми у ёқда турсин, унинг қўли теккан қалам қўлимга тушгудай бўлса, ҳаяжондан ўзимни тута олмасдим. Шу алфозда кўнглим янада оташланиб, қизнинг хаёли ёдимдан айрилмас бўлиб, фикримни, ақлимни қориштирар эди. Худога омонат!..

Икки соатлик дарс уч-тўрт соатга чўзилар эди. Вақтни тамом унутардик. Инглиз кампир хонага кириб, вақтни билдирар эди.

-15-

Дарсни ҳеч бир тугамаса, дер эдим. Лекин, кимса ҳолимдан шубҳаланмасин, деб, ўзимни қўлга олишга ҳаракат қилардим. Дарсларнинг илгарилашидан ғоят рози бўлган мусъё Шалон, баъзан дарсхонамизга келиб, қизи билан

¹ Маснавийи маънавий. Машҳур Жалолиддин Румийнинг асари.

² Шарқий асар, ҳикоялар.

форсча сўйлашар эди. Тотли форс тилини севиши кўриниб турарди.

Маргарита эркин фикрли бир қиз бўлса-да, кўнглидагини билмас эдим. Атрофида парвона бўлсам-да, ўринсиз бир сўз билан масхара ва айбдор бўлиб қолишдан кўрқиб, муҳаббат ва ишқ хаёлидан ўзимни сақлар эдим.

Мусъё Шалоннинг уйи яқинида, махсус маҳаллада «Болалар боғчаси» бор эди. Гул боғчалар бўлишини биламан. Магар болалар боғчалари ҳам бўлар экан. Қандай боғча экан дерсиз?!

Бир йўлим тушганда, ушбу уйга кирдим. Ичкарида уч-тўрт муаллима ва беш-ўн доя хотинни кўрдим. Катта-катта хоналар ичида қатор қўйилган қирқ-эллик бешик ва бешикларда икки-уч ойлик чақалоқлар... Майдонда юзга яқин икки-уч ёшлик қиз ва ўғил болалар муаллимлар кузатувида югуришиб, ўйнашар эди.

– Бу ер нима? – дедим бир хотинга.

– Боғча. Булар фақир болалари, оналари кунбўйи хизматда ва фабрикаларда бўлганликлари учун, эрталаб болаларини бу ерга олиб келишиб, оқшом уйларига олиб кетадилар. Уч-тўрт оқча билан бутун кун болалари бу ерда яхши боқилади, муҳофаза этилади, оналари эса бола боқиб ишдан, касбдан қолмай, тирикчиликларини бемалол қиладилар.

– Боракаллоҳ! Болалар қандай боқилади?

– Ҳар бир бола учун қунда олти капик¹ олинади. Шу пул билан болага сут ва ош-овқат, боқувчи дояларга ойлик берилади.

– Боракаллоҳ! Эрсиз, кишисиз аёллар кўп бўлган ёхуд алоҳида яйраб маишат этмоқ учун ҳар ким ҳаракат қиладиган бир ўлкада бу ғоят муносиб усулдир. Бир бола учун боқувчи асраш бой ва зодагонларга хосдир. Беш-ўн камбағал француз аёллари қўшилишиб, бир доя тутмоқлари мумкин эканликларини англаганлар. Хуш, закий миллат, фикрли миллат! Ҳар мушкулга бир чора, ҳар дардга бир даво топадилар.

«Болалар боғчаси» дейишим сабаби шудир. Ҳақиқатдан ҳам бу уйни кўрсангиз, озода, оппоқ болалар билан кўришсангиз, боғча демай, нима дейсиз?

¹ Копейка, тийин.

Болалар боғчасига кириб томоша қилганим ва бу тартиб гоят маъқул келганини Маргаритага айтганимда: «Албатта, афандим, фақир ва чорасиз хотинлар учун яхши усул. Бу каби тартиблар ўлкамизда кўп», — дея, Франция мактаблари хусусида анча маълумот берди.

Жумла кичик ва катта мактаблар назорати ва муованат¹и учун махсус вазир ва девонхона бор. Ҳар вилоятда, ҳар уездда яна мактаб нозирлари ва ўқув мажлислари бор. Қиз ва ўғил болалар барчалари ўқийдилар. Франция аҳолиси орасида ўқиш-ёзишни билмайдиган одам деярли йўқдир. Агар ёшлигида ўқий олмаганлар бўлса, улар қарилик чоғларида ҳам ўқишга рағбат қиладилар. Ҳар кун иш билан машғул бўлган фуқаролар учун «Якшанба мактаблари» мавжудки, французларда якшанба, аҳли исломдаги «жума» мақомида бўлиб, якшанба кунлари дам олиш давомида икки-уч соат «Якшанба мактаблари»га бориб, ўқиш-ёзишни ўрганадилар. Бу мактабларда ўқиш мажбурий ва бепул. Муаллимларга маош ё жамоат тарафидан, ё хайрия орқали, ё давлат томонидан тўланади.

Қандай яхши фикр қилмишлар! Қандай яхши тартиб ўрнатмишлар! Уларнинг бу ғайратлари бефойда кетмайди. Французларнинг муҳорабада, тижоратда, маориф ва ҳунарда, сафо ва маишатда биринчи миллат бўлиши — мактаб ва илмга муҳаббат ва рағбатларидандир.

Бир французга: «Сен французча билмайсан», — дейишлик, — «сен жуда ёмон кишисан» дейишликдан ҳам оғирроқ. Нодон қолмоқ — энг катта айб ҳисобланади. Нодон одамга на эркаклар рағбат қилар, на хотинлар муҳаббат. «Барча ёмонликнинг боши ва сабаби — нодонлик», — дейдилар. Уларнинг бу каби ҳолларини кўргач, ажойиб бир фикрга толдим! Булар мусулмон эмас, аммо, кўп ҳоллари ислом қоидаларига асослангандек туюлади. Ўйлайманки, мусулмонлардан кўп сифатлар олганлар. Масалан, барчанинг ўқиш-ёзиш ва илм олиши, «илм жумлага фарз» ҳукмига кўра одат... Бу қоида ислом қоидаси. Лекин, мусулмонлар орасида қўлланилмаганлиги сабабли французлар бунга камолан рағбат қилганлар. Юз мусулмондан ўн беши ўқир-ёзар, юз француздан ўн беш нодон топил-

¹ Ёрдам бериш.

майди. Бундан ибрат олиш керак. Бу масалани фикр қилмоқ керак.

Тиланчилик – ҳаром. Тиланчилик билан тўпланган пул эвазига ҳаж қилмоқ дуруст эмас. Аммо, мусулмон мамлакатларида тиланчилардан йўл очиб, масжидларга кирамиз. Сўқир, чўлоқ, букри ва яра-чақалилар йўлларда, бозорларда тўп-тўп юрадилар... Францияда бир тиланчи кўринмайди! Ишсиз бўлганни, ишдан қочган ва яшаш учун пул топмайдиганларни ҳибсга оладилар ва у ерда ишлатиб, боқадилар. Аммо, қўлдан, кўздан, оёқдан қолиб, ишлашга чорасиз бўлганларни «Шафқат хоналари»га йиғиб, қарайдилар. Йўлда, бозорда хор, фақир қолдирмайдилар, боқадилар. Ҳар вилоятда, ҳар жойда жамияти хайриялар борки, давлат хазинасидан кўра кўпроқ пул тўплайди. Жамоатчилик ишларига французлар пул беришга рағбатлидирлар. Бойлари кўпроқ, оддий одамлари камроқ берадилар. Лекин, бермаган бирор киши қолмайди ва шу сабабдан нима хоҳласалар, амалга ошира оладилар.

Дарсларда Маргарита билан керагидан ортиқроқ вақт ўтказётганимизга охири диққат қилинди. Бир-икки мартаба мусьё Шалон: «Кўп миннатдорман, гайратингизни кўриб турибман. Лекин, сизга ва қизга оғир келмасин, дарсларни енгилроқ қилсангиз, қандай бўларкин?» – деб, ишорат қилиб, дарс давомида инглиз кампирни ёнимиздан кетмайдиган қилди.

-16-

Яна бир неча ой ўтди. Францияга келганимга саккиз ой бўлди. Маргарита хонимга дарс беришим ва ўзим француз мактабида ўқий бошлаганимга олти-етти ой тўлган эди. Мен французча ўргандим, савдогарнинг қизи форсча. Мен қизни севдим, қиз мени. Лекин, ошиқи содиқ¹ ва бегуноҳ бўлишимизга шаън ва тарбиямиз тўсқинлик қиларди. Яна шу орада Тошкентдан уч марта ипак келтириб, яхши фойдасига сотдим. Мол бозорида французлардан анчагина танишбилиш кўпайтириб, кундан-кунга маълумот ва билимимни орттирмоқда эдим.

Мактабда катта дарсхоналарга кириб, тарих, геогра-

¹ Вафодор ошиқ.

фия, фалсафа, химия, иқтисод ва сиёсий фанларни ўргана бошладим. Ҳолимдан мамнун ва рози эдим. Билмаган ва тушунмаган кўп нарсалар бор. Тошкентда эканлигимда ўзимни мулла, билимдон ва ҳар ишга моҳир ҳисоб қилардим. Қандай ғафлатда эканман, эй қардошлар! Ҳатто, ўн ёшлик бир француз ўқувчиси қадар дунёни, инсонларни билмаган, аҳволот ва маишатни тушунмаган эканман!

Илми тарих дарсларидан ўтмишдаги нарсаларни билиб, аҳволоти ҳозира¹ни тушундим. География илмидан давлат ва инсонларнинг, ўлка ва шаҳарларнинг ҳолидан, фалсафа ва химия соҳасида мавжудотнинг вужудга келиши, сажияси, ҳаракат, зиён ва фойдасидан хабар топдим. Шу билан қоронғу нарсалар кун каби зоҳир бўлди. Иқтисод дарслари инсон ва миллатларнинг қавоид²и касб ва маишатларини, сабаби тараққий ва инқирозларини кўрсатди.

Қандай ажойиб халқлар бор экан, мен ҳеч биридан бе-хабар эканман. Ҳай, ғафлат, вой, ғафлат!

Бир кун бозорда эски таниш даллоллардан бири ўтирган жойимга келиб, шаҳар ташқарисидаги бир қишлоқда томошалар бўлишини айтиб, бирга боришликни таклиф қилди. Ишим йўқлиги ва шаҳар ташқарисига ҳали чиқмаганлигимдан, бу таклифни қабул қилдим.

Кетдик. Париждан қайси тарафга борадиган бўлсак, ҳам-масига темир йўл бор. Баъзи жойларга параход, яъни оташ кемаси билан борилади. Отли темир йўл ва бошқалари ҳисобсиз. Парижда, бир кунда, номерланган тўқсон беш минг араба ва фойтун ҳаракат қилади. Тошкент аҳолиси баробарида арабачи бор десам, хато бўлмайди!

Борган овулимиз, бу ерча бир овул, бизча эса гўзал бир шаҳар эди. Меҳмонхоналар, бозорлар, катта дўконлар ва уч-беш минг аҳолиси бўлган маҳаллага овул дерларми? Французларча овул эмиш.

Французлар одатига кўра, ҳар маҳалланинг, ҳар овулнинг йилда бир ўзига хос ҳайит ва байрами бўлади. Ўша кунни овул халқи иш-кучни тўхтатиб, тамоман дам олиш ва кўнгил очиш билан вақтларини ўтказадилар. Атрофдан жуда кўп меҳмон ва сайрчи келади. Борган овулимизда ўша кунни

¹ Ҳозирги замон аҳволи.

² Қоидалар.

байрам эди. Париждан, эҳтимолки, ўн мингтача одам келган эди. Шаҳарлик ва қишлоқлик жами йигирма мингтача одам тўпланган эди. Инсон дарёсидир Фарангистон!

Бир неча соат томоша қилиб, чойхона ва емакхоналарни, атроф одамларни кезиб бўлгач, йўл бошловчим билан бирга унинг шу қишлоқда яшовчи таниш бир хотин уйига бордик. Эллик-олтмиш ёшлардаги кампир эди. Эри қазо қилгач, шаҳар шовқини ва ишдан безиб, бир неча йилдан буён шу қишлоқда боғи-боғчали бир ҳовли олиб, тинч ва фароғатда умр кечирар экан. Ҳеч кими йўқ кекса бир кампир эди. Сўнгроқ билишимизга кўра, жуда катта бойлик эгаси экан. Лекин, кўринишдан унга ўхшамас эди. Боғчасига кирганимизда, юзма-юз келиб, йўл бошловчим бандангизни таништирганида, хуш келдингиз, сафо келдингиз, сиз каби меҳмонлар бу ерга жуда кам келадилар, марҳамат қилгайсиз. Мамнун бўлдим, — деб, бизни уйига олиб кирди. Дарҳол чой келтириб, суҳбатга тутинди. Хизматчиси ҳам ўзи каби кекса бир кампир эди.

— Франция сизга ёқдими? — деди.

— Ғоят гўзал, маданий ва соғлом мамлакат экан, — дедим.

— Одамлари ва хусусан, ёш эркаксиз хотинларига нима дейсиз? Сизнинг Тошкентингиз одатлари тамом бошқача.

— Ҳа, афандим, бошқача. Лекин, французларни яхши кўрдим, менга маъқул бўлдилар.

— Ростданми? Аёлларимиз бир оз адабсиздирлар, эҳтиёт бўлишингизга тўғри келади. Мусофирликдасиз, ҳеч кимсага ишонманг.

— Ташаккур, афандим. Бандангиз дарс ва таҳсил билан машғул. Шу сабабли, иншооллоҳ, кунларни эсон-омон ўтказарман.

— Яхши, мулла Аббос афанди. Онангиздай насиҳат бердим, афу этинг.

— Миннатдорман, — дея, кекса хонимга ҳурматимни билдирдим.

«Мадам» деб, французлар эри бор ва эрга теккан аёлга айтадилар. Шу сабаб, бу кекса хонимнинг менга ўғли каби панд-насиҳат бергани маъқул келди. Бу, ғариб ва бечора туркистонликка бир балойи қазо тегмасин, — дея, ғамимни еювчи марҳаматли бир кампир эканлигига далил эди.

Бир неча соат бирга бўлиб, суҳбатлашдик. Яхши тарбия кўрган ва жуда маърифатли кампир экан. Шаҳардан безиб, овул ва боғчани кўнглингиз тусаганида албатта, келинг, жуда мамнун бўламан, — деб қолди.

-17-

Ҳурматли ўқувчиларимиздан келган ва идора тарафидан бандангизга йўлланган хат ва мактублардан шунинг англадимки, ёзганларим кўпчилигини қизиқтириб қолибди. Шунга кўра, бундан кейинги мактубларимда Фарангистоннинг энг қизиқ ва шоён диққат аҳволидан сўз очиб, бошимга келган фалокатларни баён этишимни, уларни ўқиганлар ҳам завқ, ҳам ибрат олишларидан умидворлигимни оғизона маълум қиламан.

Аббос.

* * *

Кўнглим билан узоқ талашиб, Маргаритага бўлган ҳиссиёт ва муҳаббатни сўндиришга қанчалик ғайрат этмай, чора тополмаганимни ёзган эдим. Қиз ҳам менинг ҳолимда эди. Бир-биримизни севар эдик. Ҳиссиёт ақлдан кучли ва ўткир экан.

Қизнинг отаси аҳволимиздан шубҳаланиб, лекин, ҳурматимизни ўрнига қўйган ҳолда, бизларни бир-биримиздан айирмай, ҳафтада бир дарс ўтмакни лозим топди.

Ҳафтада бир келиб, кета бошладим. Отанинг усулига қарши йўл тутиб, бир кунни дарсларни тамомлаганимни ва бундан кейин Маргаританинг муаллимлигига ҳожатим қолмаганигини айтдим. Севикли хонадондан оғимни тортдим.

Бечора ота! Ўйлардики, қиз билан кўришмасак муҳаббатимиз сўнар... Ёз келару қорлар эримасми? Ёзнинг ҳарорати, оташи булут ва туманларни парчаламасми? Қиз билан кўришиб турардик, лекин, бунинг учун махсус жой танладик. Кимса билмасин ва кимлигимизни ҳеч ким англамасин учун ушбу маҳаллага Маргарита ҳижобда, бандангиз эса фаранг қиёфасида келар эдим. Йўқ, йўқ, афандим, бир ёмонлик, бир адабсизлик хаёлингизга келмасин: бу кўришишлар ибрази муҳаббати содиқона¹ ила

¹ Севгига содиқлик тимсоли.

ҳолимизни танитмоқдан иборат эди. Оқибати яхшилик билан тугамас эди. Лекин, бир-биримизни тарк этмоққа молик эмас эдик.

* * *

Кунлар, ҳафталар, ойлар шундай кечди. Касб ва тижоратим янада ривож топди. Туркистондан мол келтириб, сотишимдан ташқари, катта бозорларда баъзи француз тужжорларига мамолики исломиядан мол келтирмоққа камасия (даллоллик) ҳам қилар эдим. Туркий, арабий, форсий ва француз лисонларига ошно бўлишим буюк сармоя ва қувват бўлди. Қўлимда жуда катта пул айланар эди.

Тижоратим авжида, дарсларим жойида, Маргаританинг чинакам ва пок муҳаббати билан бахтиёр эдим... Эвоҳ! Бандаси бу қадар ғофил бўлмаса! Сўқир фалак қиличини кўтариб, бошимни кесмоққа чоғланиб турибди-ю, мен ўзимни бахтли сезардим. Бозорда бир кори ҳол ёки бошқа фавқуллодда бир ҳодиса бўлибди-да, деб ўйламанг, ундай эмас. Эрта нима бўлишини ким билади. Бу борада олим билан нодон орасида фарқ йўқ. Фаранглар тақдирга кўп ҳам ишонмайдилар, лекин, бундан нима фойда. Бошларига келадиган балодан булар ҳам қутулмайдилар-ку... Нима бўлди ўзи, — деб сўрайдиган бўлсангиз, айтиб бераман.

-18-

Ўша йўлбошчим билан бирга Париж атрофидаги бир қишлоққа борганим ва у ерда унинг таниши кекса француз кампири билан суҳбатлашганимни олдинги хатимда ёзган эдим. Ушбу кампир шаҳардан бешиб, қишлоқ ҳавосини ҳавас қилганимда келишимни тайинлаган эди. Шунга кўра, Париж атрофларини кезганимда бир-икки маротаба шу қишлоққа келиб, кампир билан кўришган эдим. Ҳар гал мамолики исломия аҳволдан кўп саволлар сўраб, Париж ва Франция ҳақида менга турли-туман хабар ва маълумотлар берар эди. Гапга уста, кўп нарсадан хабардор бўлгани учун бир-икки соатлик меҳмондорчилик кўнгилли кечар эди. Ҳамқишлоқларидан ҳам бир-иккитасини дастурхонига таклиф этиб, мен билан бирга меҳмон қиларди. Кампир бир ошпаз хотин ва бир боғбондан бошқа хизматчи сақламай, қаноат билан кун кечирса-да,

пуддор ва бой хотин сифатида тилга олиниб, қишлоқда ҳамманинг оғзида юрар эди. Кунлардан бир кун бозордан қайтиб, ётоғимга келганимда, менинг номимга тафтиш маъмуридан (полис-қидирув бўлимидан) чақириқ хати турарди. Эртаси кун тонгда тергов девонхонасига боришим таклиф этилган эди. Ушбу бўлимга оид ҳеч бир ишим ва даъвом бўлмагани ҳолда бу идоранинг таклифига нима сабаб бўлганлигини билмасдим. Эркин француз жамиятида тергов маъмурлари катта жиноятлар ва муҳим ишлар билан шуғулланишларидан хабардор бўлганлигим учун ушбу таклифдан бир оз ажабландим. Нима бўлса бўлар, деб эртаси эрталаб бориб, идорага кирдим ва таклифномани тақдим этдим.

— Мулла Аббос отли одам сизмисиз? — саволи билан жаноб тафтишчи ишига киришди.

— Шундай, афандим, бандангиз.

— Қаердансиз, қаернинг фуқароси ва неча ёшдасиз?

— Тошкентдан, Русия фуқароси, ёшим 28 да.

— Парижга қачон келдингиз ва не ила машғулсиз?

— Келганимга бир йилча бўлди, хусусий дарсхонада таҳсили илм ва ҳунар билан бозорда баъзи имтиои исломия¹ тижорати ила шуғулланаман.

— Жуда яхши. Парижда таниш-билишлар борми ва кимлардир?

Билган одамларимни айтдим. Локин, мусъё Шалон ила Маргарита ҳақида гапирмадим.

— Таниш ва дўстларингиз ила тез-тез кўришасизми? Кунларингизни қандай ўтказасиз, батафсилроқ айтиб беринг.

Парижда вақтларимни қандай ўтказганимни, қачон нима иш билан машғул бўлганимни бирма-бир айтган бўлсам ҳам севгилим Маргарита ҳақида ҳеч бир оғиз очмадим. Қизнинг отини фош этмоқ инсонликдан ҳам, инсофдан ҳам эмас эди. Нимаики деган бўлсам, терговчи жаноблари биттасини ҳам қолдирмай ёзиб олди. Сўнг:

— Фалон қишлоқдаги фалон кампир билан танишмидингиз? — дея, ушбу мактубимнинг бошида айтганим, эски даллол дўстим билан бориб танишганим кекса француз кампири ҳақида сўрай бошлади.

¹ Мусулмон моллари.

– Шундай, афандим, таниш эдим. Уч-тўрт дафъа бу қишлоққа борган ва кампирни зиёрат этган эдим.

Терговчининг сўзлари таажжубимни орттириб, бир оз кўрқа бошладим. «Бу саволлардан муддаоиси нимадир? Бу саволлар нега керак бўлди?» – фикри бошимни айлантира бошлади.

– Бу кампирга энг кейинги борганингиз қачон эди?

– Бундан йигирма кун илгари, роса йигирма кун.

– Яхшилаб ўйланг, бошқа бормадингизми? Шу йигирма кундан бери кампирни ҳеч кўрмадингизми?

– Йўқ, кўрмадим, афандим.

– Яхши, шу кунларда бу кампир ҳақида ҳеч нарса эшитдингизми?

– Йўқ, эшитмадим.

Кўзларимдан жавоб ва маълумот оладигандек, терговчи жаноблари тез-тез кўзларимга тик боқиб қаради, сўнг иккинчи хонага чиқишимни буюрди. Чикдим. Лекин, нима воқеа юз берганини билмасам-да, кўрқа бошладим. Кампирга нимадир бўлган, деб мендан сўрамоқдалар. Унга бир нарса бўлган бўлса, мени нега сўроқ қиляптилар? Ё Худо! Ўзинг сабр бер. Орқамгача терлаб кетди. Нега терламайин, терговчи масъул киши эканлигини ва сабабсиз тергов қилмаслигини билар эдим. Франция қонунлари бўйича бу маъмур аксарият катта жиноят ва қабоҳат ишлари терговини олиб борар эди. Лекин, менда нима иши бор, мендан қандай гуноҳ топган? – деган фикр ва хаёлларга кўмилиб қолган ҳам эдимки, яна ўз ҳузурига чақирди.

– Кампирни бу кунларда ҳам кўрмагансиз ва у ҳақда ҳеч нарса эшитмагансиз, шундайми, мулла Аббос?

– Шундай, афандим.

Бу орада халтасидан қизил рангдаги уринган бир ипак рўмолча чиқариб, терговчи жаноблари олдимга қўйди:

– Бу яғлиқ¹ сизники эмасми? – деди.

– Меники, меники эмаслигини билмайман, лекин, менинг яғлиқларимга ўхшаркан, – дедим.

– Ўйлайманки, яғлиқ сизники, чунки Парижда бундай яғлиқ йўқ ва у кимсада кўрилмади.

Хавф ва андишам янада орта бошлади.

¹ Рўмолча.

– Бу оқча киссаси¹ сизникими, – дея, терговчи кичик бир оқча киссасини чиқариб кўрсатди.

Ҳамён меники эди. Тошкентда пайтимда шогирд дўстларимдан бири ёдгор сифатида ҳада этган эди.

– Шундай, афандим, ҳамён меники. Лекин, кўпдан бери ишлатмас эдим. Сизнинг қўлингизга қайдан тушди, ажабо? – дедим.

– Ҳозир биласиз... Кеча эмас, ўтган куни ва кечаси қайда эдингиз ва вақтни кимлар билан ўтқардингиз?

– Икки кун ва кечалари ҳам шаҳарда эдим.

– Яхши, лекин, қайси соатда, қайда эдингиз? Ўйлаб, аниқ жавоб беринг.

– Бундан уч кун олдин чошгоҳга қадар ётоғимда эдим. Сўнг тушликка бир соат қолгунча дарсхонада, кейин эса бозор майдонидаги таниш ошхонада овқатландим...

– Ошдан сўнг қаёққа бордингиз?

– Ошдан сўнг қаёққа борганимни айтолмайман, афандим.

– Яхши, ётоғингизга қачон қайтдингиз?

– Аниқ вақтини билмайман, лекин, кеч бўлиб қолган эди.

– Ёлғиз қайтдингизми?

– Шундай, афандим, мен ёлғиз одамман.

– Ҳарҳолда, ўша куни бозорда ошхонадан чиқиб, овқатдан сўнг, оқшом ва кечаси қаерда бўлганингизни айтиб бера олмайсизми?

– Йўқ, айтиб бера олмайман.

– Ушбу соатларда қайда бўлганингиз менга маълум. Лекин, ўзингиз иқрор этсангиз, сизга яхши бўлади.

– Терговчи ҳазратлари, бу саволлардан муродингиз нимадир? Мен ҳеч нарса тушунмаяпман, мумкин бўлган жавобларни бердим. Айта олмайдиган гапларим ҳам бор, уларни айтмайман. Қаерга хоҳласам ўша ерга боришга ҳаққим бор. Ҳамма нарсани айтишга ҳам мажбур эмасман ва сиз қандай ҳақ-ҳуқуқ ва қонун асосида бундай саволларни бермоқдасиз? Тушунтириб беринг.

– Сўраётган нарсаларимизни ҳаммасини сиз жуда яхши биласиз, тушунтиришга ҳожат йўқ, лекин, ўзингизни билмас ва бегуноҳ кўрсатишга гайрат этасиз, фойда бермас,

¹ Ҳамён.

Аббос афанди. Бечора кампирни ўлдириб, пулларни олганингизни биламан, шубҳа қолмади. Кўплаб далиллардан ташқари кампирнинг уйида тушириб қолдирган ёғлиқингиз ва ҳамёнингиз ҳақиқат аҳволни айтиб турибди. Инкор этманг, инкордан сизга фойда чиқмайди. Ушбу соатдан қамоққа олиндингиз. Амри қонун — вожиб, соқчига топширамыз. Ҳозир сизнинг ётоғингизга борамиз ва яна кўплаб далилий ашёлар топамиз. Тошкентдан Францияга яхши ният билан келмаган экансиз, қонхўр қотил бизда ҳам кўп эди... Ҳарҳолда билиб қўйингки, Франция қонунлари жиноятчи қабиҳ жиноятини инкор этмай, чин кўнгилдан иқроор этиб, пушаймонлигини билдирса, унга айрим марҳаматлар кўрса-тади...

Яна нималар деди, билмайман. Кўз олдим қоронғулашди, қулоғим чиппа битди, бошим айланиб, зўр-базўр оёқда тик туриб қолдим... Мен одам ўлдирган эмишман... Ўлдирган жойимда ёғлиқим ва ҳамёним тушиб қолганмиш... Ё Раббим, бу не ҳол! Ақлимни йўқотар ҳолга келдим...

-19-

Сўнг у мени баланд бўйли бир соқчи етовида ётоғимга олиб борди. Жаноб терговчи хонамда бўлган барча нарсани кўздан кечириб, дафтарга туширди. Сандиқдан нақд қирқ минг франк пул ва ўттиз саккиз минг франклик банк билети чиқди. Пул топилганига терговчи қувониб, жиноятчининг мен эканлигимга шубҳаси қолмай, деди:

— Бу пулларнинг ҳаммаси меники, деб даъво этарсиз?

— Йўқ, ҳаммаси меники, деб даъво этмайман, лекин, бу пуллар ичида ўлдирилган хотиннинг бир франки йўқлигини даъво этаман, — деб унга эътироз билдирдим.

— Ундай бўлса, бу пуллар кимники?

— Қирқ минг франк фалон ва фалон тужжорнинг мол олиш учун берган омонат пуллариدير. Ўзларидан сўраб биларсиз. Ўттиз саккиз минг франк ўзимнинг пулимдир. Сақлаш учун банкка берганман. Қоғози қўлингизда... Банк қоғозига қараб, ўқиб чиққач, терговчи деди:

— Пулларни банкка уч кун олдин қўйибсиз, олдин улар ёнингиздамиди?

Терговчи бу пулларни бечора хотиннинг пуллари деб ўйларди. Парижга келганимда бундан ҳам ортиқ пулим

бўлганини айтиб, бир қатор мўътабар саррофларни айтганимда, таажжуби ошгани сезилди. Ҳамма айтганларимни ёзиб олиб:

– Хотин ўлдирилган куннинг ярми ва шу кечаси қаерда бўлганингизни айтмайсизми?

– Йўқ. Бу саволга жавоб бермайман, ўзимнинг ва яна бир одамнинг номуси сукут сақлашга мажбур этади...

– Фикр қилайликки, қотил сиз эмассиз. Қатл кечаси сиз бир мажлисда эдингиз, ўлдирилган ва таланган хотиннинг хонасига сизнинг яғлиқ ва ҳамёнингиз қаёқдан тушиб қолди?

– Худо ҳақи, афандим, бунга ҳеч ақлим етмаяпти. Иншооллоҳ, бу ишни сиз очарсиз. Менинг билганим шудирки, сиздай бегуноҳман!

– Ҳеч кимга яғлиқ ҳады этдингизми?

– Йўқ, афандим.

– Балки, йўқотгандирсиз, ёки чўнтакдан олдиргандирсиз?

– Бунисини билмайман, афандим.

– Терговни чалғитиш ва адаштириш учун нарсаларингизни мазкур хонага ташлаши мумкин бўлган бирор одам дўстларингиз ва танишларингиз орасида йўқми, ўйлаб кўринг.

– Ҳеч нарса билмайман. Танишларим мўътабар ва яхши одамлардир. Улар орасида қотил ва ўғри бўлмаса керак.

– Яна бир саволим бор. Ушбу кечада қаерда бўлганингизни айтмаяпсиз. Хўш, қаерда бўлганингизни сиздан бошқа биладиган одам борми?

– Бўлса керак. Лекин, бир киши билади.

– Ажойиб иш. Хулосам шуки, мулла Аббос, сиздай бой ва бадавлат одам пул учун одам ўлдирмайди, лекин, бу аъмолингизга бошқа сабаблар бўлиши мумкин...

Ушбу кеча қаерда бўлганингизни айтмаганингиз ва топилган нарсалар жиноят сиз тарафдан бўлганини кўрса-тади.

– Худо ҳақи, хабарим йўқ! Аёлнинг ўлдирилганини сиздан эшитдим.

– Онтингиз фойда бермайди. Юз маҳкумдан тўқсон тўққизи онт ичади. Мўътабарроқ далил келтиринг.

Терговчи ўйловга тушгани сайин мен ҳам бадбахтлимдан бошим қотиб, хуноб эдим. Бор ашёмни хатга олиб,

хонани муҳрлаб, иш ёпилгунга қадар буларни ҳифзга олинганлигини айтиб, кўзимга тик боқаркан, жаноб терговчи деди:

– Франция қонунлари бўйича бировни ўлдирган киши ўзи ҳам қатл этилади... Бу балодан қутулмоқ учун ўша машғум кеча қаерда бўлганингизни, яъни ушбу қишлоқда бўлмаганингизни исбот этишингиз керак. Ҳозирча эса буйруқ бердим, қамоққа олинасиз. Энди бу ердан қамоқхонага жўна-таман.

Ўзимни роса койидим. Аммо, бир неча дақиқадан сўнг, бор кучимни, ақлимни йиғиб, бегуноҳ бўлганлигим учун Худого солдим.

Айрим китобларни қамоқхонага олиб кетишга рухсат бўлганлиги учун уларни олиб, соқчи билан йўлга тушдик. Керак бўладиган нарсаларни қамоқхона бошлиғи ёрдамида олмоқ мумкинлигини жаноб терговчидан эшитиб, макони мажбурия¹га кирдик.

Қамоқхона аскар қишла²си сингари катта ва хоннинг саройидек гўзал бир бино эди. Кичик бир камерага қаматдилар. Панжарали деразаси баланд, эшиги қалин. Ёлғиз қолдим. Йиғладим...

-20-

Қамоқхонага тушганимга икки ҳафта бўлган эди. Француз қамоқхонаси Хитой зиндони эмас, жиноятчи ва маҳкумларни адолат билан сақлайдилар. Камералар тоза, ошсув яхши. Қамоқхона хизматчиларининг муомаласи нозик ва эътиборли, шундайки, билмаган киши қамоқхонани карвонсарой ёки меҳмонхона ва беклик, деб ўйлайди!

Қамоқхона назоратчиси бандангизга алоҳида илтифот ва эътибор кўрсатиб, қандай савол сўрасам, ўша заҳоти жавоб беришга ҳаракат қиларди. Фаранг қамоқхонаси ёлғиз жазо ўташ ери бўлмай, хусусий мактаб ҳам экан.

Назоратчининг айтишича, ҳар қабоҳат ва жиноятнинг энг катта сабаби — жаҳл ва муҳтожлик бўлганидан аҳли тажриба³ ва инсоф қарорига биноан, қабоҳатли тушган бечораларни қамоқхонада бўлган вақтларида ўқитишга, тарбия

¹ Қамоқхона.

² Казарма.

³ Халқ тажрибаси.

қилишга ва ўз ҳолига қараб бир ҳунарга уста қилмоқ лозим кўрилиб, беш-олти ой қамоқхонада жазо кўриб чиққан одамлар ҳам ўқишни, ёзишни билади, ҳам бир уста бўлиб чиқадилар. Бу ҳолда уларнинг кўпчилиги ёмонликни тарк этиб, ўрганган ҳунарлари билан кун кечирришга ҳаракат қиладилар. Егани ҳалолдан касб қилинганда, инсон ҳаром йўлдан қочиши шубҳасиздир.

Назоратчининг бу сўзларини фикр қилиб ва иқомати Тошкентда ва бошқа жойларда кўрганим ўғрилар — ҳаммаси ночор, нодон кишилар эканликларини кўз ўнгимга келтирдим. Баракотли йилларда тўқчилик ва тўкин-сочинлик, қурғоқчилик йилларида эса ҳар турли ўғрилик ва қабоҳат зиёда содир бўлишини яна хотиримга келтириб, қабоҳат ила йўқчилик ва эҳтиёж орасида кўп муносабат борлигини фаҳм этдим.

Фаранглар ажойиб! Тошдан сув чиқармоқ ғайратидалар. Бир ўғри ё одобсизни тутадилар, қамайдилар, заррача заҳмат етказмай, тўра ва мирзадек асрайдилар, қамчи ва занжир ўрнига дарс ва тарбия бериб, нафс ва ярамас хулқларини тузатадилар, ҳунар ўргатиб, касбу корга йўллайдилар. Қандай улуғ адолат, қандай улуғ инсоният ва инсоф бу!

Агар фаранглар аҳли исломдан бўлсалар эди, энг яхши мусулмонлар бўлар эдилар. Аммо, фарангларнинг қусур ва нохуш ҳоллари ҳам кўпдир, Худо насиб қилса, келгусида нақл қиламан.

Ҳар не қадар қамоқхона назоратчиси тарафидан қанча ҳурмат бўлиб, қамоқ ва жазо, адолат ва инсоният хусусида музокаралар ила вақт кечирсам-да, ўз бошимнинг тақдир ва балоси кўз ўнгимда бўлиб, роҳатсиз эдим. Жаноб терговчи бир-икки мартаба ўз девонхонасига чақириб, бир-икки мартаба қамоқхонага келиб, анча терговлар қилган бўлса-да, янги ва муҳим бир хабар олмади. Бошқа кишилардан олинган тушунтириш ва хабарлар ҳам янги бир ҳол очмай, шубҳа ва қабоҳат тамом менинг устимда қолди! Тергов дафтари мени менга кўрсатиб ва мендан бошқа қотил ва қабоҳатли кўрилмаганини баён қилиб, хизматни жиноят маҳкама¹сига топширишини айтди. Ажабо, маҳкама нима қилди? Балки, мени озод қилар, аммо, айбдор топиб, ўлимга

¹ Суд.

ҳукм қилиш эҳтимоли кўпроқдир. Бу ҳолда француз қонуни бўйича бошим болта ила кесилади! Ё Рабб, сен ёрдамчи бўл! Сен иноят қил!

Маҳкамада мени ҳимоя қилиш учун бир даъво вакили (адвокат) ёлладим. Бу одам иш ва аҳволдан хабар топгач, ҳимоя қилиш жуда қийин ва ҳолим таҳликали эканлигини айтди. Катта балодан ва балки, бошингизни қутқармоқ учун қатл кечаси қаерда бўлганингизни айтиш керак. Йўқ-са, сиздан бошқа жиноятчи бўлмайди, — деди. Йўқ, афандим, бу мастур¹ бир ҳол, очишга ҳаққим йўқ. Комил ва моҳир адвокат бўлсангиз, бу гуноҳни қилмаганимга ишонсангиз, бу таклифни айтманг, икром мумкин бўлганида, терговчига икром бўлиб, қамоқхонага тушмас эдим.

Бир кун тонгда аҳволим жуда танг бўлди. Хабардор бўлиш учун янги чиққан газеталардан бир неча нусха ол-дирдим. Биринчи очибоқ ушбу хабарни ўқидим: «Ўтган ой-нинг йигирмасида (фалон) қишлоқда (фалон) хотинни ўлдириб, пулларини олган одам қўлга тушди. Етарлича бўлган тергов мудҳиш ва қўрқинчли воқеани лозим даражада очди. Ушланиб, қамоққа олинган маҳкум тошкентли мулла Аббос исми бир киши бўлиб, анча вақтдан бери Парижда хусусий дарсхонада талабалик ва бозорда баъзи тижорат ишларини қилар эмиш. Таажжублики, бу одам бой ва зангин бўлгани ҳолда ўғрилиқка жасорат этмиш, лекин, бечора хотиннинг уйида топилган қонли ёғлиқи ва ҳамёни ва қатл кечаси қаерда бўлганини баён этмагани қабоҳатига ҳеч шубҳа қолдирмай, бир қизнинг ном ва исмини фош этмаслик учун шу кеча қаерда бўлганини кўрсатишга рози бўлмаётган эмиш. Беҳуда гап!»

Ё Раббий! Ё Худо! Бу не мушкул ҳолдир? Дўстлар, танишлар бу газетани ўқиб, хабар топсалар, менга лаънат ўқиб, нафрат қиладилар! Вой, шум тақдирим, вой... Кўзим ёшга тўлиб, газетани улоқтирдим. Бошқасини олдим... «Шаҳар хабарлари» рукнида ёзадилар: «Савдогар орасида маълум ва таниш тужжор мусъё «Ш» бу кунларда катта бир қайғуда бўлса керак. Бирдан бир қизи «М» хоним ўтган кун газета ўқиб туриб, ёмон хасталаниб, ўзини билмай ётгани ривоят қилинади. Табибларнинг сўзларига кўра, бечора қизнинг ҳоли ғоят мушкул эмиш. Худо иноят айласин».

¹ Очиб бўлмайдиган, ёпиқ.

Бу хабарни ўқишим билан бошим айланиб, газета кўлимдан тушди! Тушундим ёху, тушундим!!! Тужжор «Ш» – мусъё Шалон ва «М» хоним – севгилим ва бечора Маргаритадир. Заволли қизча менинг ҳолимдан газетадан хабар топиб, ажал ва ўлим тўшагида ётибди! Бир-икки ҳафтадан бери не ҳолда ва қаердалигимдан хабари йўқ эди... Газетада кўриб, ким учун қамоқхонага тушганим ва қатл қилинишимни билиб, ёмон ҳолга тушган. Бечора қиз! Энди менинг ҳолим қандай бўлади? Ўтган ойнинг йигирмаси кечаси ҳалиги хотин ўлдирилган... Шу кун ва кечасини мен бадбахт бечора Маргарита ила махсус олган хонада ўтказдим. Ном ва номусини менга омонат қилган эди, фош этмадим, ажалига сабаб бўламанми? Ё Худо, гуноҳим кўп, лекин, Сенинг марҳаматинг чексиз, Сенга ишондим! Ё Рабб, қизни ўз паноҳингга ол, очилмаган гул, сўлима-син... ..Мен ўзим нима қиламан? Қонли қотил сувратига француз болтаси остида жон таслим қиламан... Ё Раббий! Ё Раббий!

-21-

Даъвонинг маҳкама кунини тайин бўлган эди. Қутулмоқ чораси йўқ. Номим барбод ва бошим француз болтаси остида қолишига шубҳа қолмаган эди...

Баъзилар дейдилар: «Нимага иқроп бўлмайсан, нима учун қатл кечаси қаерда бўлганингни айтмайсан? Бир қизни, ё хотинни беркитиш учун ўз бошингни хароб қилиб, ҳақиқий қотилнинг қутулишига сабаб бўласан. Бу ақдан эмас». Бандангиз-да бу ҳолни кўп фикр этдим. Яна фикр қиламан, қишлоқда кампир ўлдирилган кун ва кечаси мен Парижда бўлиб, вақтни Маргарита билан ўтказганимга иқроп бўлсам, шу заҳоти қутуламан. Ҳақиқатдан ҳам ўша кунини тушдан сўнг, оқшом кечга қадар қиз билан бирга махсус ижарага олган жойимизда эдик. Бунини хизматчилар ҳам билладилар. Лекин, қизнинг юзи ёпиқ бўлганидан, ким эканлигини ва мени эса фаранг қиёфасида бўлганим учун мусулмонлигимни билмасдилар, аммо, кўрсалар танисалар керак...

Терговдан маълум бўлишича, кампирни ўтган ойнинг йигирмасида, оқшом ила ярим кеча орасида ўлдирганлар. Шу вақтда мен ва қиз қўш кабутар сингари бир-биримизга

тикилишиб, изҳори муҳаббат этардик. Машғум қишлоқ эса шаҳардан тўрт соатлик ер. Тушунарли, мен қотил бўлиб чиқмайман. Лекин, бечора қизнинг исми ва номуси хароб ва барбод бўлади. Қатл қилинишимга рози эмасман, аммо унисига ҳам рози бўлолмайман.

Номли ва номусли бир одамнинг қизи менга муҳаббат кўйди. Одам, инсон ҳисоблаб, ишонди, жонидан азиз номусини менга омонат этди. Қандай хиёнат қиламан? Ҳақ таоло бошимга бало-қазолар ёзган экан. Бош — меники, лекин бечора ва муҳаббатли қизнинг мени олдимда қабоҳати недир? Ўз бошимни қутқармоқ учун унинг бошини балога қандай қўяман? Кўп ўйладим, фикрладим. Қизнинг исмини фош қилишга қарор қилолмадим. Инсофим, виждоним рози бўлмади. Балодан қутулмоқ учун омонатга хиёнат қилайми? Йўқ, пасткашлик, олчоқликдир. Нима бўлса, бўлар — хиёнаткор ва олчоқ бўлмайман! Соҳибимиз Худодир, бир ёзгани бордир... Имдод¹ни Худодан истайман, чорасини бошқа томондан кутаман... Бегуноҳларга Ҳақ ёрдамчидир.

Газеталарда, рўзномаларда ҳақимда ёзилган хабарларни кўриб, таажжубланиб, таниш-билишлар ҳаммаси қамоқхонага келиб, тасалли бердилар. «Бу ишда бир янглишлик бор. Кўрқманг, иншооллоҳ, англашилади, оқланасиз», — дейишарди. Лекин, ё хотир учун, ё билмай айтардилар. Қутулмоққа бир чора кўринмайди... Қатл кечаси қаерда бўлганимни кўрсатиб, қизнинг номусини фош этишга ҳеч бир рози бўлмасам-да, қиз ишни тушуниб ва менга ҳурмат этиб, ўз иродаси-ла келиб, терговчига аҳволдан хабар берса, балки, қутулмоқ эҳтимоли бордир. Лекин, бечора қизча ҳолимдан хабар топиши биланоқ, дунёдан кетар ҳолга келган. Энди ким хабар қилади? Кимдан сўралади? Балки, мен қатл бўлмасимдан аввал, қизнинг жанозаси бўлар... Эй, шум тақдиримиз!

Албатта, Худога осий бўлдик. Ҳар не қадар ёмонлик қилмасак-да, гул ва булбул каби, тоза ва пок муҳаббат ила сабр қилган бўлсак-да, бир-биримиз билан кўришганимиз, бир-биримизни ўйлаганимиз ҳам балки, гуноҳдир. Аммо, ё Худо, жазомиз жуда оғир бўлди. Афу қил, қанча қабоҳат-

¹ Мадад.

ларни афу қиласан, ё Раббий, Сенга ишондим, иноят ва ихлос Сендан.

Ўн олти кундан кейин маҳкама бўлади. Кундан-кунга бошим болта остига яқинлашмоқда... Ортиқ ўлимга ҳозирланиб, тавба ва дуога ёпишдим... Тошкентда бир-икки туғишганларим бор. Уларга мактуб тайёрлаб, Америка қитъасига кетиб, ночор қолган аҳли ислом орасида интишори қувваи исломия¹ ила машғул бўлишимни ёздим. «Узоққа кетди, йўқолди», – десинлар, қидирмасинлар ва ҳолимдан хабар топиб, отамнинг номига доғ ва иснод тушмасин, фикрида эдим.

Не ажойиб тақдир! Не ғаройиб ҳол! Марҳум отам қанча пул топиб, менга қолдирди. Энди улар менинг бошимдан қолиб, ўғри пули каби, ўлдирилган кампирнинг ворисларига тегади! Ким билибди бундай бўлишини?

Ярим ақл, ярим жон ила хонада ўтирар эдим... Бир қарасам, эшик очилиб, қизнинг отаси мусъё Шалон кириб келди. Қўлимни тутиб, ҳол-аҳвол сўраб:

– Аббос афанди, бу қандай ҳол, сизни бу ерда кўрганга ишонмаяпман, – деди.

– Афандим, қандай бўлганини мен ҳам билмайман, лекин, бу ердан, қамоқхонадан, шубҳа йўқ.

– Шундай, шундай, аммо, қаттиқ бир англашилмовчилик бўлган...

– Қаттиқ бўлса эди... Чорасиз ва иложсиз бир англашилмовчилик, афандим. Нима ҳам қиламиз, тақдир.

– Ундай эмас, ҳамон чорасини қидириш керак... Тушунимча, сизнинг ишингиз қазо²ли иш эмиш. Баъзи тафсилотларни айтмаётган эмишсиз... Айтиш керак... Бошингизни сақлаб қоласиз.

– Ўз бошимни қутқараман, аммо, бошқа одамнинг бошини балога мубтало қиламан, номини барбод этаман! Бу ишни қилмайман, афандим. Насихат ва таклиф қилганингиз учун Худо рози бўлсин. Қамоқхонага келиб, хотир сўраб, кўнглимни кўтардингиз... Вой, афандим, унутибман, айбга буюрмайсиз... қизингиз Маргарита хоним қандай, яхши бўлсалар керак, иншооллоҳ. Салом айтинг.

– Эҳ, дўстим, сўраманг! Мен ва бечора қизим бадбахт

¹ Ислом дини тарғиботи.

² Ўлим.

бўлдик. Бир ҳафтадан бери ўзини билмай ётипти. Умид қол-
маяпти!

– Худога омонат, афандим, нима бўлди? Хавф ва ан-
диша қилманг, ёшликда кўп ҳар турли хасталиклар бўлиб
ўтади, сабр ва таҳаммул¹ этинг... Табиблар нима деяптилар?

– Аниқ бир гаплари йўқ, бугун ё эрта кўз очса, балки,
соғайиб кетар, акс ҳолда умидлари бўлмаса керак... Тунов
куни беш-ўн дақиқа ўзига келди. Гапиришга мажол ва қув-
вати бўлмай, ишорат ила қоғоз ва қалам сўради. Бердик.
Билмадим, нимадир ёзмоқчи бўлди. Бир-икки қатор ёзди.
Яна ҳушидан кетди. На овқат, на сув, на сўз... Ёзгани тушу-
нарсиз, аниқ бир-икки ибораси ўқилади: «Йўқ, у эмас,
эмас, чунки, шу кунда...» Бу сўзлар нима, билмайман?! –
дея, бечора француз йиғлай бошлади. Бирдан-бир авлоди,
ёлғиз қизи... Қандай йиғламасин!

Менинг ҳам йиғламасликка мажолим, чорам қолмади.
Қизнинг ёзган сўзларини эшитишим билан бўғзим бўғи-
либ, нафасим чиқмай қолди... Бечора қиз. Вой, севгилим
Маргарита, ажал ила талашаётирсан, ярим жонинг қол-
ган, яна мени фикр қилиб, мен беғуноҳ эканлигимга исбот
ва шаҳодатлик қолдиришга интиласан! Тушундим, бечора,
тушундим. Мен беркитишга ҳаракат қилсам, сен фош этишга
ва мени қутқаришга уринасан! Худо сендан рози бўлсин,
Худо ёш жонингни бахш айласин! Ё Раббий, бизларга мар-
ҳамат қил. Қотил ва осий бўлмадик...

-22-

Ишлар шундай... Барча француз дўстларим келиб, хотир
кўнгил олдилар. Ажабо, келиб-келиб мен бечорани зиёрат
қиладиларми? Уйламайман... Бечора Аббос, ёлғиз Аббос! Бар-
часидан яқин деб ўйлаганим мусьё Шалон ҳам келиб ҳолим-
га таассуф этди... Лекин, бу вазиятда энг зиёда ва энг содиқ
дўстим, севимли Маргарита бу мушкул вазиятда мендан оғир-
роқ ҳолга тушди! Бечора қиз! Ё дунёдан ўтмоқда, ёки ўтиб
бўлган! Бечора қиз, менинг шум тақдирим сенинг бошинг-
ни ҳам еди... Бир жон, бир тан – тамом ёлғиз қолдим! Диёри
ғурбат бошимни ейди. Тухматдан ва француз маъмурларидан
ўзга йўлдош ҳам, дўст ҳам кўринмайди!..

Ёлғизлик қандайлигини энди билдим. Дўст ва қадрдон

¹ Қаноат.

қадрини энди тушундим. Оҳ, бир дўстим бўлса эди, ҳолим анча енгил, анча яхши бўлар эди. Француз болтаси ҳам у қадар қўрқинчли кўринмас эди. Бу болта ёдимга келса, вужудим бузилиб, сочларим тикка бўлади! Кечалари кўзим бир оз уйқуга кетса, қўрқинч тушлардан сапчиб кетардим. Худога шукр, ақлим жойида. Гўё қабоҳатим баён қилинган қабоҳатномани маҳкамадан менга юбормишлар эди. Неча марта ўқиб чиқсам ҳам қарши бир жавоб топмадим... Худога ишондим, зиёратлари учун Фарангистонга келганим авлиёларимга омонат бўлдим...

Бугун маъмурлар келиб, бандангизни ёпиқ машинага солиб, маҳкамага олиб кетдилар. Француз маҳкамаларида томоша ва ибрат учун кўп аҳоли — эркаклар ва аёллар тўпланадилар. Жамоат ҳузурида кир-чир бир ҳолда кўринмаслик учун қамоқхонадан тозаланиб чиқдим. Маҳкамада маҳкумларнинг махсус жойига, ёнимда бир соқчи ва олдимда адвокат, ўтирдим. Қаршимда жиноятни ўқиб берувчи маъмур (прокурор, *И. Гаспринский*) ва унинг ёнида жамоатдан сайланган ўн икки ҳакам, ўнг тарафда қонун ҳакамлари ва чап тарафда томошага тўпланган одамлар ўтиришар эди.

Маҳкама хонаси подшоҳ қабулхонаси каби зўр эдики, ичида Тошкент маҳалла уйларидан тўрт-беши сифар эди. Даъвои ҳукм қиладиганлар жамоат ҳакамлари эдилар. Булар давлат ва қонун ҳакамларидан бошқа бўлиб, далил ва бурҳони расмия¹га боқмай, инсоф, виждон ва адолат узра ҳукм қилишга маъмур эдилар. Ҳар бир жиноят даъвоси учун бундай ўн икки киши сайланиб, улар «жиноятчи» десалар — жиноятчи, «йўқ» десалар — йўқ! Ва шундай озод қилмоқ Фарангистон усулининг энг яхшисидир. Инсоф маҳкамаси ишнинг фақатгина зоҳир²ига диққат қилмай, виждон ва адолат ила ишнинг ботин³и ва мастур ҳолларини ҳам инсоф тарозусига қўяди. Шу сабабли бу усулдаги маҳкамада айбдорнинг қутулиб кетиши ниҳоятда қийин бўлгани сингари, бегуноҳ одамнинг қатли ҳам ғоят нодир воқеадир... Виждон кўздан нозик ва инсоф ақлдан ўткирдир...

Маҳкама бошланди... Жиноий иш ўқилди. Ким эканли-

¹ Расмий исботлар.

² Ташқи.

³ Ички.

гим, диним, ёшим сўралди. Сўнгра тергов қоғозлари ўқилиб, бошқа бир хонадан гувоҳларни бир-бир чақириб, тақрир¹ олдилар. Шу аснода беш соат ўтди. Маҳкама ва ҳолим ҳар қанча кўрқинчда бўлса-да, аста-секин вазиятга кўникдим. Атрофга қараб, одамлар орасида баъзи танишларим, мусъё Шалон ҳам борлигини кўрдим. Барчалари фикрга толиб, баъзилари бир-бирларининг қулоқларига шивирлаб гапирардилар. Қораловчи ўтирган ҳакамларга хитобан айтган сўзларида айбдор эканлигимга шубҳа қолдирмай, ишонч ва дўстлик билдирган бир кекса кампирни ўлдириб, пулларни талаганим учун энг оғир жазога лойиқ эканлигимни яна бир бор баён этди.

Вакилим бўлган адвокат бунга қарши кўп сўз айтмади. Бегуноҳ бўлганимга шубҳа қилмай, бу ишда бир сир ва тушунарсиз ҳолат бўлгани учун мумкин даражада енгил жазо берилишини сўради. Маҳкама раиси менга хитобан:

– Сизга сўнги сўз берилади. Нима демоқчи бўлсангиз, марҳамат, – деганида бандангиз ўрнимдан турдим. Жумла халқ ва ҳакамлар оғзимга боқдилар.

– Эй, ҳакамлар, – дедим. – Кампирни ўлдирган мен эмасман. Бу ишда ҳеч бир гуноҳим йўқ! Лекин, кампирнинг уйи-да топилган ёғлиқим ва ҳамёним менга қарши шаҳодат бермоқда. Қатл куни ва кечаси қаерда бўлганимни айтмаганим ҳам гуноҳимга далил бўлмоқда... Буларни биламан. Аммо, яна такрор бегуноҳ эканлигимни билдираман. Комил ва моҳир терговчи ҳақиқий жиноятчини топар, мени озод этар, деган умидда эдим, ундай бўлмади. Агар қатл вақти қаерда бўлганлигимни айтсам, қутулишим шубҳасиз. Лекин, мен қутулишим билан бир қиз хароб бўлади. Унинг исмини фош этиб, қутулмоқ номусимга номуносибдир. Қусур усули тафтишдадир²... Қотил мен эмасман! Қотилни топиш менинг вазифам эмас. Бошим кесилиши жазоси берилишини биламан, нима қилай? Омонатга хиёнат қилолмайман. Сизга қизни маълум қилиб, номусини барбод эта олмайман. Худога илтижо қиламанки, барчангизга иноят этиб, инсоф бериб, бегуноҳни қатлга ҳукм эттирмасин! Бошқа сўзим йўқ..., – дея, жойимга ўтирдим.

¹ Кўрсатма.

² Тергов усули.

Биламанки, айтган сўзларим — сўз эмас. Эҳтимол, бирорта ҳакам ҳам ишонмагандир. Лекин, ортиқча гап айтмадим, айтишни ҳам истамадим. Шу орада кичик маъмурлардан бири маҳқамага бу иш борасида икки хотин баъзи ифодалар айтиш истагида эканликларини арз этди. Раис жаноблари: «Келсинлар, айтсинлар», — деди. Маҳқама ҳузурига икки хотин кирди. Бошдан оёқ қора кийим кийган, юзлари, бошлари тамом ўралган, ким эканликлари номаълум эди. Шундай бўлса-да, бири кампир эканлиги билиниб турарди. Ҳарҳолда булар ўз кўрсатмалари билан мени маҳкум этишга келмаганлар, балки, ҳақиқий қотил ҳақида хабар айтсалар керак, фикри билан анча тинчланиб, Худога шукрлар айтдим...

-23-

Маҳқама раиси мазкур хотинлардан кўрсатма ола бошлаганида, бирисини бошқа хонага чиқиб туришини сўради. Шунда у хотин гувоҳ эмаслигини ва рафиқаси ҳолсиз бўлганлигидан бирга келганлигини айтди. Раис иккинчи ёш хотинга хитобан: «Мулла Аббос иши юзасидан айтадиган гапингиз борми?», — деди.

— Шундай, афандим. — Аёл жуда секин жавоб бериб, ҳолсиз ва қувватсиз бўлганлигидан жавобларни ҳам ўтирган жойида беришга рухсат сўради. Ҳолига хурматан маҳқама рухсат берди.

— Сизнинг исмингиз ва фамилиянгиз нимадир? Юзингизни очиб жавоб беришингиз керак, чунки, юзи ёпиқ одамдан кўрсатма олиш қонунга тўғри келмайди, — дея, раис ҳазратлари гувоҳ аёлга хитоб этди.

— Ким эканлигимни айтолмайман ва юзимни очишни ҳам истамайман, — жавоби олинди.

— Бўлмайди, бу ҳолда гувоҳлигингиз ножоиз ва қабул қилинмайди.

Бечора аёл бошини қуйи солиб, ўйга толди. «Нима қилай?» — саволи билан машғул эканлиги аён эди. Барча тўпланганлар бу аёлдан муҳим маълумот чиқиши қаноатида эдилар, ўйлашимча. Маҳқама раиси таклифни такрор айтганида, аёл бир қўли билан юз ёпинчиғини кўтариб, секин ва паст товуш билан: «Исмим Маргарита Шалон қизи», — деди...

Бу исм ва сас чақмоқ каби қулоғимдан кириб, кўнглимни нур ва саодат ила тўлдиргани ҳолда, маҳкамани ҳам, даъвони ҳам унутиб, ўтирган еримдан сакраб, қизнинг оёқларига отилмоқчи бўлганимда, адвокатим менга қайрилиб, кўлимдан тутиб: «Ҳамма нарса жойига тушди. Энди кўнглингиз хотиржам бўлсин», — дея, тинчлантирди. Раис кўрсатма олишда давом этиб:

— Ёшингиз нечада ва қаерда яшайсиз? — деди.

— Ёшим ўн саккизда. (Фалон) маҳаллада, (фалон) рақамли ўз уйимизда.

— Бу даъвода нимани баён қилмоқчисиз?

— Тергов ва маҳкама бегуноҳ бир одамни айбдор ҳисоблаб, қатл этаётгани ҳақида гапирмоқчиман.

— Далил ва исботингиз борми?

— Ҳа, бор. Бечора кампир ўлдирилган кун ва кечаси Мулла Аббос афанди мен билан бирга эди. Бир лаҳза айрилгани йўқ. Бу ҳолда шаҳардан икки-уч соатлик масофада бўлган қишлоқда одам ўлдирмаганлиги табиийдир...

Шу орада даъво томошасига тўпланган одамлар ҳаракатга келиб: «Табиб йўқми, табиб йўқми?» — дея, бир-бирларидан сўраганларида, шу тарафга кўз ташлаб, бир неча одам мусъё Шалонни кўтариб олиб чиққанларини кўрдим... Бечора! Қизининг берган жавобларини эшитиши билан, ўзидан кетди, ё оламдан ўтди... Ҳеч бошим балодан қутулмас экан... Ўзим қутулдим — дея, шукр қилсам, севган қизимнинг отаси жон таслим қилмоқда!

Маргарита рўмолга ўралгани ва томошага келган одамларга орқаси билан ўтиргани учун воқеадан хабари бўлмади. Маҳкама раиси терговни давом эттириб:

— Мулла Аббос афанди билан дўстлигингиз ва кўришиб туришингиз қачондан бери ва қаерда кўришар эдингизлар?

— Кўришиб турганимизга бир неча ой бўлди. (Фалон) маҳаллада, (фалон) меҳмонхонада махсус хона ижарага олиб, у ерда кўришар эдик.

— Бундан хабардор ва кўрган киши борми?

— Ҳа, афандим. Меҳмонхона хизматчилари биладилар, лекин, исmlаримизни билмасалар керак, чунки, меҳмонхонада бошқа исм билан ёзилган эдик. Мазкур хизматчиларни чақирганман, ташқарида кутиб турибдилар. Керак

бўлса, чақириб, кўрсатма олинг, мени бошқа айтадиган гапим йўқ. Мулла Аббос бегуноҳдир.

Хизматчиларни ичкарига олиб кирдилар. Саволларга жавобан Мулла Аббос ва қизнинг исмлари ва ким эканликларини билмай, анча вақтдан бери, беш-ўн кунда бир меҳмонхонада ижарага олган хоналарига келиб кетишлари ва қишлоқда кампир ўлдирилган кун ва кечаси меҳмонхонада ўз хоналаридан чиқмай, вақт ўтказганликларини баён этганларида ҳакамлар бегуноҳ эканлигимни ҳукм ва эълон қилдилар. Раис менга хитобан: «Олинган пул ва нарсаларингизни қайтариб олишга ва ҳурриятномага эга бўлишга ҳаққингиз бор! — деди...»

Шу заҳоти ўрнимдан отилиб, севикли ва бечора Маргаританинг олдига тушиб, ташаккурларимни билдириб, оёқларига йиқилдим. Одамлар барчалари қарсак чалиб, «Офарин! Офарин!», — дедилар. Лекин, уларга қарашга мажолим қолмаган эди. Маргарита кўзларимга маҳзун боққанча, тикилиб қолди... Наҳот у жон таслим этмоқда, деган фикрдан даҳшатга тушиб, мен ҳам ҳушдан кетдим ва бундан сўнг нима бўлганини билмас ҳолга етдим.

-24-

Хушимга келиб, кўзларимни очиб қарасам, бир хонада, тўшақда ётибман. Ёнимда бир қизқариндош¹ бор эди. Тўшагим учуда ўтириб, бир нима тикаётган эди. Кўз очганимни кўриб, қиз шу заҳоти менга хитобан, маҳкама²да ҳушдан кетиб, касалхонага олиб келинганлигимни айтди. Ибрази ташаккурдан сўнг, «қизқариндош»дан мусъё Шалон билан Маргаритани сўрадим; лекин, бирор бир хабар бера олмади. Ўрнимдан туриб, юрсам, бир зиён бўлмаслигини билиб, туришга ҳаракат қилганимни кўриши билан қиз ёрдамлашиб, хонадан чиқдик.

Бу «қизқариндош» ким эканлигини билмасангиз керак? Таърифлайман: Фарангларда айрим қизлар ва хотинлар савоб ва инсонийлик учун хаста ва ҳожатлиларга ёрдам беришга ва хизмат қилишга ўзларини фидо этганлар. Дунё сафосидан воз кечиб, касалхоналарда хаста ва ҳолсизларга, муҳорабаларда яраланган ва мажруҳларга хизмат қила-

¹ Ҳамшира.

² Суд жараёни.

дилар. Улар ҳақсиз, беминнат ҳар кимга ёрдам ва шафқат қилганликларидан «қизқариндош» номида бўлиб, Фарангистон хотинларининг энг яхшилари эканликларига шубҳа йўқ.

Ҳар на қадар қувват ва мажол бўлмаса-да, мусъё Шалоннинг уйига бориб, хабар олишга ошиқдим ва қизқариндош билан хайрлашиб, касалхонадан чиқдим. Арабага миниб кетдим. Шалон уйида яхши хабарлар йўқ, бошимга битилган балолар ҳеч тугамас экан-да! Маҳкамада қизининг оғзидан эшитган хабарларга чидай олмай, мусъё Шалон юрак хуружидан ўзига келмай вафот этибди! Маргарита эса ярим жон, тўшакда экан.

Отасининг вафотини қизига билдирмабдилар. «Шошилинч бир иш билан Москвага кетди ва сизга ўқиш мумкин эмаслигидан, бирор мактуб қолдирмади», — деб, қўя қолишибди.

Газеталар орқали маҳкамадан ва бизнинг аҳволимиздан хабар топмаслиги учун бундай хабар берган газеталарни уйга олиб келмай, қора хабар қизга етиб бормаслиги учун меҳмонларни ҳам қабул қилмай, уйдагиларнинг барчаси табибга итоат қилиб турардилар.

Маргаритани кўриш истагида эканлигимни билган табиб бунга рози бўлди; лекин отаси Москвага кетганини ва ҳар ҳолда қизни аҳволдан хабардор қилмай, овутиш кераклигини айтди.

Нима ҳам қилардим? Бечора қизнинг фойдаси учун ёлғон гапиришга рози бўлдим. Ўлган отани «Москвада, тез орада қайтса керак», — дейдиган бўлдим.

Эй дунё! «Қирқ Азиз» зиёрати учун Тошкентдан Фарангистонга келиб, бу ҳолларни кўришимни ким биларди! Яна нималар бўлади... Худо биледи. Тошкентдан чиқмаганимда ёки Қашқарга ва Уч Турфон тарафларга кетганимда, ишлар бундай бўлмас эди. Қашқар маишати бошқа, Европаники бошқа. Фаранг маишати жуда мураккаб. Истасанг ҳам, истамасанг ҳам сувда оққан кишидай бу маишатга қоришмаслик мумкин эмас... Қочишга жой йўқ; жамият, мажлис ва томоша кўп. Шундайки, ҳар вақт инсонлар билан бўлганингдан бир балога дуч келмаслик жуда мушкул... Хабарингиз бор, бир киши кампир хотинни ўлдириб, пулларни олиб кетган эди. Мана шу хотин билан бир оз таниш бўлганим учун айб ҳам, тергов ҳам менга ёпишди. Ё Мар-

гаританинг номуси, ё менинг бошим мухотара¹ли бўлиб қолди. Сўнг, мен қутулдим; аммо, қизнинг отаси вафотига сабабчи бўлдик... Кейинроқ қиз бундан хабар топса, балки, у ҳам бу дунёдан ўтар. Қиз вафот этадиган бўлса, мени ҳолим танг бўлади. Ё, Рабб, Ўзинг охирини хайрли қил. Ё Қирқ Азизлар, сиздан иноят! Тошкентдан йўлга чиққанымда на мусъё Шалонни, на унинг қизини билардим; сизларни зиёратингиз учун келган эдим!

Табиб билан қизнинг хонасига кирганимизда, бечора менга қараб, хурсанд бўлиб, кулди. Кейин салом олиб, қўлини менга узатди. Гўзал ва нозик қўлини ушлаб, ўпдим (қиз-хотин қўлини ўпиш фаранг одати). Маргарита мени ўлимдан қутқариб қолгани сабабли ҳар турли рағбат ва муҳаббатга лойиқ эканлигига ҳеч кимда шубҳа ва эътироз бўлмаса керак.

— Ҳуш келибсиз, афандим. Мошоллоҳ, сиз яхши бўлиб кетибсиз... Мамнунман; лекин, мени ҳеч қувватим йўқ... Аҳволим яхши эмас, — дея Маргарита менга хитоб қилганида:

— Фариштам, ҳеч хавотир олманг. Бир неча кундан кейин сиз ҳам офият бўлиб, бошингизга олиб келган балоларим учун қусуримни афу этарсиз, — дедим.

— Бало сиздан келгани йўқ, нима учун афу қилишим керак; лекин, терговчига ишни англамай, бегуноҳ ўлимга рози бўлганингиз учун кечирмайман... Агар, мен ишни англамаганимда, сиз бегуноҳни қонхўр қотил, деб ҳукм чиқариб, қатл қилишарди. Бундай садоқат кечирилмайди...

— Афандим, сенинг ном ва номусингни фош этиб, расвойи жаҳон қилишдан, болта остида жон бериш осонроқ, ҳам энгилроқ эди; лекин, барчаси ортда қолди... Айтишмайлик. Худойи таоло келажагимизни саломат қилсин!

Муҳаббатли ва ёш тўла кўзлари билан ҳайрон бўлганича юзимга боқиб, бор кучини йиғиб, қўлини менга узатиб, деди:

— Аббос, қанча азобу уқубатлар бошингга тушган бўлса ҳам, қутулиб чиқдинг; лекин, ҳақиқий қотил ва жиноятчи ким? Кампирни ўлдириб, сени балога қўйган ким? Уни топиш керак, ҳукуматга ёрдам қилиш керак... Ё Рабб, Ўзинг

¹ Хатарли, таҳликали.

тезроқ менга куч-қувват бер... Қотилни мен топаман... Отамдан мактуб олдингми? Тўсатдан Москвага бориш, нимага керак бўлиб қолибди?

— Ҳа, афандим, мактуби бор эди. Ишлари яхши, тезда битиришини айтибди. Пахта ва ипак даллоли хиёнат қилган экан, бориб, билиш лозим келибди. Сенга ёзмабди, чунки табиб: «нима ўқиса ҳам зиёни бор, тинчлик керак», — депти.

— Ундай бўлса, сен отамга ёз. Маҳкамада айтган сўзларимдан хабари бўлсин. Биздан эшитмай, газеталардан хабар топса, жуда қаттиқ хафа бўлади... Иншооллоҳ, бизга розилик беради, кечиради, марҳаматлидир.

-25-

Париждан мактуб ёзиб, «пул бозори» билан «мужавҳарот¹ бозори» ҳақида бир-икки оғиз сўз айтмаслик, унчалик ҳам тўғри бўлмас. Бу бозорлар хусусида бир жилд китоб ёзиш мумкин бўлса ҳам, биз бир озгина маълумот беришга вақтимиз бор.

Пул бозори уй ичкараси каби тоза, асфальт билан тўшалган бир майдондир. Тўрт тарафи баланд тош бинолар билан ўралган, ўртасида эса жуда катта ва салтанатли шаклда тош саройи бўлган бир жойдир. Ўртаси — пул бозори, яъни биржадир. Бозор майдони ҳеч қачон лой, чанг бўлмайди. Оёқ яланг юриш мумкин! Парижнинг бошқа бозорлари, йўллари ва чорсувлари ҳам мана шундай тозадир. Беш-ўн минг ишчи ҳар кун эрталаб тонгда шаҳарни супуриб, ҳар қирқ одимда бир бўлган чашмалардан сув олиб ювадилар. Шу сабабли ҳам ҳар доим шаҳарнинг латофати ва поклиги эндигина кийиниб чиққан янги келинга ўхшайди. Фарангларнинг тозалик ва покликка кўп пул сарфлашлари шоёни диққатдир. Шаҳарнинг ости ҳам туннел ва тош лаҳм²лардан иборатки, улар орқали шаҳарнинг барча жойига сув боради ва бошқа лаҳмлар орқали ифлос сувлар шаҳардан ташқарига оқиб кетади. Шаҳар ичида бирор ифлослик қолмайди. Шаҳар ва маҳалли иқомат қанчалик тоза бўлса, инсон шу қадар соғ ва турли касалликлардан ўзини асрай олади; бу фаранг уламоларининг мўътабар қавл³идир.

¹ Тилла, қимматбаҳо тошлар.

² Ер ости йўли.

³ Ҳикмат.

Пул бозори майдон ўртасида бўлишини айтдик. Ана шу бинода ҳар куни бир неча юз одам йиғилиб, қоғоз пуллар, ширкат ва компаниялар акциялари ва давлатларнинг қарзнома қоғозлари, минглаб қимматбаҳо қоғозлар олиниб, сотилади. Макария¹ бозорида Митқол² ва Американ бўзи сотилганидай, Парижнинг пул бозорида барча давлатларнинг қарзнома қоғозлари олиб, сотилади. Бозордаги одамларнинг ҳаммаси катта сарроф³лардир. Ҳар бири кунда уч-тўрт миллион рубл айлантирадилар. Юз минглик қоғоз ва акцияларни олиб, сотиш арзимас иш ҳисоб қилинади!

Майдон атрофи саррофхоналардир. Бирига диққат қилинг: ҳашаматли, катта бир хона, буғдой ва емиш бозоридаги каби, қоп, қоп олтинлар билан тўла! Усмонли, рус, инглиз, немис ва бошқаларнинг олтин пуллари буғдой мисоли сочилиб ётибди... Дўкон усти хужраларида қарзнома ва қоғоз пуллар уюми... Бир саррофдаги нақд пул, бизнинг шаҳримизнинг юз йиллик маишатиغا етса керак! Икки-уч миллион нақд пулга эга сарроф, майда ҳисобланиб, катта саррофлар қирқ, эллик, юз миллион нақд пулга эгадирлар. Мана буларни бой киши дейдилар! Парижнинг пул бозорига тушган одам жумла жаҳоннинг олтини бу ерга йиғилиб, бошқа ерда бир дирҳам ҳам қолмаган бўлса керак, деб ўйлайди! Бу қадар нақд пул, бу қадар бойлик бир жойга йиғилганига таажжуб қилмасликнинг иложи йўқ.

— Бунча пулни қандай ва қачон тўпладингиз? Ўлкангизда олтин чиқмаса, — дея, бир француздан сўраганимда:

— Ҳа, афандим, ўлкамизда олтин, қизил маъдан йўқ; лекин, ҳар бир француз умрининг охиригача олтин ясайди, ҳам олтин ишлаб чиқаради. Еганимиз олдимизда, емаганимиз кетимизда, завқу сафо қиламиз. Кўрган олтинларингиз, ортиб қолганидир.

— Олтин ва пул ясайдилар, деганингиз нимаси? Кимё ва сеҳр орқали бўлмаса керак-а!

— Албатта, афандим. Устодлик, хунар, маърифат ва ғайрат орқали... Бизнинг устодлар ясаган нарсалари, корхо-

¹ Россиянинг Урал вилоятидаги машҳур бозор.

² Пахтадан тайёрланган матоҳ.

³ Банкир.

наларимиз ишлаб чиқарган маҳсулот ва моллари дунёнинг ҳар жойида мўтабар бўлиб, барча ўлкалардан сув каби олтин оқиб келганидан бозорларимиз олтин денгизига айланади... Ҳунарсиз ва маданиятсиз халқлар олтинни ердан қазиб оладилар, бизнинг хазинамиз эса саноат ва маърифатдир. Олтинни жуда осон тўплаймиз. Хазинанинг калит ва очқичи қўлимиздадир, афандим!

– Офарин, тўғри айтасиз. Бизнинг ота-боболаримиз ҳам: «саноат ва ҳунар – хазина очқичидир», – деганлар.

Ҳақиқати ҳолда Европа халқлари ҳунар, саноат ва тижоратлари ила бу асрда жаҳонга соҳиб ва ақвоми соира! Уларга қул ва хизматчи бўлганлари инкор қилинмайди. Олим нодоннинг, билган билмаганнинг хўжайинидир.

Мужавҳарот бозори пул бозоридан унча узоқ эмас. Бу бозорни «Пале Роял» [Palais-Royal] дейдилар. Унинг ҳам атрофи бино, ўртаси гул боғчалик бир майдондир. Пале Роял дўконлари ҳаммаси заргар, жавоҳирчи корхоналаридир. Бир дўконни олдига келиб, томоша қиладиган бўлсанг, ичидаги олтин, олмос, жавоҳир ва шунга ўхшаш ашёнинг кўплигидан ва латофатидан бошинг айланиб кетиши ҳеч гап эмас: қандай ажойиб, қандай устодлик ва нозик ҳунар! Узук ва билакузуклар борки, нархи беш-ўн минг рубл, хотинларга хос жавоҳир тақинчоқлар борки, юз-икки юз минг рубл нарҳда бўлиб, ҳаммаси олиб, сотилади! Подшоҳлар, хонлар эмас, буларни оддий фаранглар оладилар! Пул ва бойлик борми, йўқми?

Пале Роял бозорини айланиб юриб, бир четда, бўшроқ жойда сандиқ очиб, майда-чуйда хушбўй мой, сувлар ва айрим емиш нарсаларни сотиб турган бир қария арабни кўриб қолдим. Сочлари оппоқ, бошида оқ салла, саксон-тўқсон ёшларда бўлса керак эди. Диндош, дея, хурсанд бўлиб, ёнига бориб, салом бердим. Алик олиб, ўтиришга жой кўрсатди. Сўрашдик, бир-биримизни танитдик. Қария шайх Жалол исмли бир мағрибий² бўлиб, ўн беш йилдан бери мамолики афранжия³да саёҳат ва тижорат қилар экан. Бир оз гаплашгандан сўнг, шайх Жалол ғоятда билимдон

¹ Бошқа миллатлар.

² Шимоли-ғарбий африкаликларга ёки эски андалузияликларга берилган ном.

³ Европа мамлакатлари.

ва олим бир зот эканлигини англадим. Француз, инглиз, испан тилларини араб тили сингари сувдай билар экан. Жаноб шайх, туркистонли эканлигимни билгач, аҳволи Туркистон ва Бухородан анча хабар олди ва жавобларимни эшитиб: «замони аввалда бундай эмас эди», — дея, бош чайқар эди.

Фарангистонга нима учун келганимни билиши билан «Қирқ Азиз» зиёратгоҳидан ҳеч бир нишон қолмаганини айтиб, кўшни бўлган Испания ўлкасида замони Андалуз хилофатидан қолган жуда кўп асар ва нишонлар борлиги хабарини бериб, оҳ, чекиб: «Ўғлим, аҳли исломнинг замони аввалда қозонган шараф ва маданиятини билишни истасанг, Испанияга саёҳат қилишинг керак. Саъй-ҳаракат ва ғайрати исломиядан Андалузияда мавжуд бўлган асари мухталифа¹ шоёни зиёратдир. Фарансага келибсан. Бундан Испания, яъни эски Андалуз қитъаси темир йўл билан ўттиз соатлик масофа, бориб, кўриш керак...»

Кўришиб, батафсил гаплашиш истагим борлигини фаҳмлаган шайх Жалол, маҳалли иқоматини тушунтириб, эртаси кунни оқшомга бандангизни меҳмонга чақирди.

-26-

Эртаси кунни оқшом шайх Жалол афандининг таклифига ижобат қилиб, маҳалли иқоматига бордим. Икки хонани ижарага олган экан. Бирида сотаётган молларини кўйиб, иккинчисида ўзи яшар эди. Хонанинг ярмиси турли-туман мусулмон ва фаранг китоблари билан тўла бўлиб, фаранг уламосининг машхур асарлари йиғилган эди. Билишимча, шайх Жалол оддий бир сотувчи эмас, уламо аҳлига мансуб бир зот экан.

Европада нима кўрган бўлсам, ғоятда ёқтириб, маданияти афранжияни энг аъло, деб билишимга кўра, шайх Жалол бу хусусда сўраганида, муносиб жавоб бердим. Қария кулиб, юзимга қараб, Фарангистонга келганида ўзи ҳам ғоят ёқтириб қолганини гапирди. Сўнгра, Фарангистоннинг аҳволи зоҳира²си жуда ялтироқ, ёқимли ва зиёли бўлса-да, сариқ ва оқ маъданнинг ҳаммаси ҳам олтин-кумуш эмаслиги мисолини келтирди. Ҳазрати шайхнинг бу сўзлари диққатим-

¹ Турли обидалар.

² Ташқи кўриниш, ташқи қиёфа.

ни тортиб, жуда яхши бир суҳбатга киришиб кетдим. Барча айтганларимизни баён қилиш кўп жой ва вақт олишидан, хулосасини айтиб бераман:

– Ўғлим, – деди шайх, – маданиятнинг ва усули маишатнинг даражаи олияси инсонларга бахшида қилинган ва унинг таъмин этилиши роҳат ва саодат нисбатиндир. Маданиятнинг ўлчови ва мезони – инсонларнинг аҳволидир. Европа маданияти Юнон ва эски Фаранг маданиятидан пайдо бўлиб, улардан жуда ҳам илгарилаб кетмаган. Қозон-товоқлар тоза ва янги; лекин, ичидаги аксари эски қолган нарса. Умуман, мезон ҳисобига олинган бўлса, европали эски юнонийдан ё румолидан ортиқ касби саодат қилганига амин эмасман. Дарҳақиқат, Европанинг тараққиёти санойиси ва тўплаган молу бойликлари эскиларнинг тушларига ҳам кирмаган даражада бўлса-да, фойдаси бормики, маданияти ҳозира соясида кўзи тўла ёш, ўзи мазлум бўлганлар аввалги замонлардан кам бўлмаса...

Маданияти муқаддимада бўлганидай, маданияти ҳозира асрида ҳам инсонларнинг раҳбари махсуслари «фойда» ва «нафс»дир. Ҳиссиёти нозикой инсония¹ жиҳат ва табиати ҳайвониядан устун бўлолмайди. Инсонларнинг ҳаракати, муҳаббати, муроди, матлаби ҳаммаси «фойда» қозигига бойланган, «фойда» қозигига келиб илинаверади; аммо, ўғлим, ҳар бир фойда ҳам ҳаққоният билан уйғун бўлавермайди. Баъзи ва балки, аксари ҳолда – ҳақиқий фойда бўлиши мумкин; «фойдаи шахсия» ҳаққониятнинг аксидир. Шу сабабдан ҳам турли социалист мазҳаблари пайдо бўлиб, Европа ичида, Европа маданиятига қонли душман бўлган миллионлаб одамлар чиқмоқдалар; лекин улар маданияти ҳозирага қарши чиқиб, боби саодат²ни кўрдиларми? Йўқ, ўғлим! Улар йўлдан адашиб, йўл кўрсатишга муҳтож кўрсўқир ҳолидадирлар. Фарангларнинг маишат ҳатоларидан бир мисол келтираман: мамолики афранжиянинг ҳар қайсисида сана ва сана миллионлаб пул топилади ва сарф қилиниб, мактабларда неча турли илм ва маърифат таълим қилинади. Бу таҳсил ва тааллум³дан муродлари битта – касбу

¹ Инсониятнинг нозик туйғулари.

² Бахт-саодат эшиги.

³ Ўргатиш.

кор учун олати моддия ва ақлия яратмоқдан иборат. Таҳсил ва мактаблари ила фаранглар биринчи устодлар, биринчи ишчилар ҳисобланадилар; аммо, биринчи «инсонлар» бўлмоқлари учун таҳсиллари кофий¹ ва етарлик эмасдир... Шунинг учун, маърифат тарбияга; ақл ахлоққа; манманлик ва нафс ҳаққониятга ғолиб келмоқда! Молнинг кўплиги ва касрати, саноат ва ҳунарнинг тараққийси инсонларни саодатли қила олмайди. Саодати инсониянинг чашмаси битгадир. У ҳам бўлса — ҳаққониятдир! Улум, таҳсил ва тарбия ҳаққоният интишори²га хизмат қилмагунича, инсон зоти саодатдан йироқ қолаверади. Европанинг гуллаб-яшнаши, порлоқлиги саноат ва техника самараси бўлиб, саодати умумий самараси эмас. Европаликнинг инсонийлиги ва ҳиссиёти нисбатан, эски юнонлидан жуда илгарилаб кетганини кўрмайпман.

Келажак замонларда аҳвол ўзгаради. Сурати маишат, шакли ҳозирасида қолмайди; лекин, бу кунда Европадан ортда қолган ақвом Европани муаллим ва хўжа тутишлари керак эса-да, Европанинг тажриба ва хатоларидан ҳисса ва ибрат олиб, ундан аъло, ундан саодатли сурати маишат қуришга ғайрат қилишлари янада зарур.

Ўн беш йилдан бери Европада саёҳат ва иқомат этиб, амалиёт ва назариёт ила тажриба қилмоқдаман. Ҳақиқатда, кўрганим ва адабиётда ўқиганим шунча аҳвол қаламга олиндиган даражага келди. Шунинг учун, иншооллоҳ, ёзадиган рисолам билан Европага тақлид қилишга хавасманд бўлганларга балки, жузъий хизмат қилган бўларман. Европада бўлишимнинг сабаби мана шудир, ўғлим».

Билмайман, шайх Жалол афкор ва муродини лозим даражада тушуна олдими? Лекин музокарадан шу қадар мутаассир бўлдимки, шу оқшомдан бошлаб, бошимда жуда кўп янги фикру ўйлар пайдо бўла бошлади. Фарангистонга назар ва диққатим танқид ва мувозана йўлига ўтди.

Кеч вақт ўз ётоғимга қайтгач, Маргаритадан мактуб олдим. Бир ҳафтадан бери бормаган эдим. Мактуб, қизнинг шифо топаётганидан дарак эканлиги бандангизни гоят масрур қилди; лекин, очиб, ўқиганимда роҳатсиз бўлдим... Нозикона ёзилган бир парча хат бўлса-да, эртага соат ўн

¹ Етарли.

² Ёйилиши, тарқалиши, томир отиши.

бирга мени чақиргани оддий, муҳаббатдан эмас, бир иш бор эканлигига далолат этарди. Маргаританинг иши бўлиб, мен керак бўлсам, эрталаб соат ўн биргача кутишни нима кераги бор? Дўст дўстини ҳар вақт чақирishi мумкин... Бу таклиф кўнглимга анча оғир ботди. Шайх бобонинг музокараси ҳам ақлимни қориштириб, кечаси билан турли тушлар кўриб чиқдим. Гоҳ қария араб, гоҳ гўзал қиз кўз ўнгимга келарди.

-27-

Эртаси кун тайин қилинган вақтда Маргаританинг олдига борганимда, йиғлаб, қаршимга чиқиб, отасининг вафотидан хабар топгани ва менга бўлган муҳаббати орқали ажалига сабабчи бўлганини билиб, гуноҳини ювиш учун дунёни тарк этиб, сафвати дарвешона¹да умр кечириш қарорига келганини айтди! Бундан тушунишимча, отасининг вафоти сабабли бандангиз ила муҳаббат ва унсият²ини узиш қарорига келган.

Буни тушундим-у, нима дейишни билмадим. Бу муродидан яна марҳамат ва одоб соҳибаси эканлиги кўринмоқда. Бечора қиз! Нима билан кўнглини олсам экан? Отасининг вафотида заррача гуноҳи йўқлигини қандай тушунтирсам? Тақдири Худо, пешонага битилгани, десам, балки, етарли бўлмас. Чунки Фарангистонда бизлардаги даражада имон йўқдир!

Нима бўлганда ҳам ўзидан бошқа севгилим ва муҳаббатим йўқлигини ифода этиб, маҳзун бир ҳолда қайтдим... Балки, бир-икки кун ўтиб, фикрини ўзгартирар, муҳаббатни қайтадан аланга олар.

Севган қиздан маҳрум бўлиш ва ажралиш қайғуси ичимга заҳар ва оғу бўлиб кирди. Аҳволимни қандай тушунтирсам? Болу шакар каби лаззатли, тотли ҳиссиёт билан бирга энг аччиқ, энг оғули ҳиссиёт қоришиб, ичимда ҳам жаннат, ҳам жаҳаннам дарвозалари очилгандай эди. Нима қилишга бошим қотди. Таҳсили фунунни тарк қилдим. Бир жойда қўним топа олмайман. Парижнинг бинолари гўё устимга ағдарилаётгандай, беқайд одамлар эса кўзимга душ-

¹ Дарвешларга хос танҳолик, ёлғизлик, поклик.

² Дўстлик ришталари.

мандай кўринардилар. Аҳволимни тушунтирмоқчи бўламан. Йўқ, бундай ҳам эмас. Таъриф ва баён қилишга ожизман! Бундай ҳолатга тушганлар бўлса, менинг аҳволимни жуда яхши тасаввур қиладилар. Муҳаббат оташида ёнмаганлар, ғам-ғусса ва оғусини тотмаганлар ёзганим, қиёслаганим билан бу ҳолга ошно бўлолмайдилар. Соф муҳаббат йўлида вафот этганлар шаҳид мақомида бўлар эканлар. Қандай буюк иноят, қандай буюк марҳамат бу! Ё Рабб, шукур қиламан. Бу тортган азобу укубатлардан вафот этадиган бўлсам, эҳсонинг бор экан. Ё исломият, инсоф ва адолат сарвати экансан!

Қандай аҳволда бўлсам ҳам, ҳамдлар айтаман. Ақлдан озганим йўқ эди. Дардимга чора, кўнглимни чалғитадиган нарса кераклигини, қуруқ қайғу, ғам-ташвиш билан шифо топиб, соғайишимга кўзим етмай, Париждан кўнглим қолиб, безиганим сабабидан сафар ва саёҳат билан тасалли топиб, роҳатланиш қарорига келдим. Муҳтарам шайх Жалол афандининг сўзлари ёдимга тушиб, Испания, яъни авваллари Андалуз номи билан машҳуру маъруф бўлган қитъаи исломияни зиёрат қилишга аҳд қилдим. Андалуз ва Испания ҳақида француз тилида мавжуд тарих ва саёҳат китобларини топиб, арабчада битилган бир жилд Андалуз салтанатининг мухтасар тарихини шайх Жалолдан олиб, йўлга ҳозирландим.

Банк орқали пулларимни Мадрид шаҳрига ўтказдим. Чўнтакда кўп пул олиб юришга ҳожат йўқ. Чунки Фарангистоннинг ҳар бир шаҳарида, бохусус, катта шаҳарларида тартиботи саррофия шундай йўлга қўйилганки, бир парча қоғоз ёки бир телеграмма билан бир соатда миллионлаб пулларни бир шаҳардан иккинчисига кўчириш мумкин. Йўқолиш, янглишиш бўлмайди. Пулнинг ўрнига олган чеким йўқолиб қолгудек бўлса, бир телеграмма билан жойига хабар қилиб, пулларни эсон-омон сақлаш мумкин. Бирор кимса ололмайди.

Шу кунларда Маргаритадан бир хабар ололмаган бўлсам ҳам, йўлга чиқишдан олдин бир парча видонома ёзиб, шавкатли ва довруқли ислом уламоларини етиштирганлиги билан шуҳрат қозонган Андалуз юртини зиёрат қилиш учун кетганимни айтдим.

ДОРУР-РОҲАТ МУСУЛМОНЛАРИ

Муқаддима

Тошкентлик Мулла Аббос афандининг Франция саёҳатидан сўнг «Франсавий» аталиб, у ерларда кўрганлари «Фарангистон мактублари» сарлавҳаси билан «Таржимон»да чоп этилган эди. Бу мактубларнинг иккинчи қисми Андалузия саёҳати ва шу вақтга қадар номаълум келган бир мусулмон жамиятининг аҳволи ва вужудидан хабар берар эди.

«Фарангистон мактублари»нинг ушбу иккинчи қисми алоҳида аҳамият касб этади. Бахтиёр яшаётган бир мусулмон жамияти хусусида баҳс юритади. Шунга кўра, у муҳаррирнинг кириш сўзи билан очилиб, айрим боблар илова қилинди. «Дорур-Роҳат мусулмонлари» сарлавҳаси билан алоҳида бир рисола шаклида чоп этилиб, газетамизнинг барча муштарийлариغا кичик бир ҳадя сифатида тақдим қилинмоқда.

«Таржимон» идораси

Барча дўстларим билан хайрлашдим ва ошноий нозиконам бўлмиш мадмуазел Маргаритага виждо хати¹ ёзиб йўлга ҳозирландим. Эртаси кун йўлга чиқар вақтимда Маргаритага яна бир парча виждонома ёзиб, машҳур ва рижоли ислом² этиштирганлиги билан шуҳрат қозонган Андалуз юртига Париждан чиқиб, темир йўл билан Пириней тоғлари томон йўл олдим. Тоғларнинг шарқий қисми Франция бўлса, ғарбий қисми Испания мамлакатидир. Ислом тарихида шу қадар шуҳрат қозонган Андалузия ҳозирги вақтда Испания деб аталади. Франциянинг у четидан бу четига чиқдим. Қандай ажойиб ўлка! Бамисоли бир катта боғ, деб ўйлайсан киши. Боғу боғчаларининг латофати, қир ва бўстонлар гуллаб-яшнаши жумла аҳолини ғайратли, комил ва меҳнатсевар эканлигига далил. Қайси тарафга қараманг, тош йўллар, ҳар кечикда кўприклар, қайиқлар сузадиган кенг каналлар французларнинг ҳунарини кўрсатиб турар эди. Барча бинолар янгидай, ҳар тарафда иш ва ғайрат, ҳунар ва маърифат намоён бўлиб, бузилган ва харобага айланган, бўш ва саҳро ерни ҳеч кўрмадим. Худойи таоло французларга нақадар буюк саодат ва эҳсон³ инъом этган.

¹ Хайрлашув мактуби.

² Мусулмон олимлари.

³ Марҳамат.

Қирқ уч соат деганда Испания худудига кириб келдик. Марказда испан божхона маъмурлари одат ва низом¹ларига мувофиқ нарсаларимизни кўздан кечира бошладилар. Улардан бири менга қараб:

– Сиз мағрибий² арабмисиз, – деди.

– Йўқ, афандим, тошкентлик татар ўғлиман, – дедим.

– Демак, диёри Туркистондан... Қаерга кетаяпсиз?

– Испанияга, афандим.

– Савдогармисиз, савдо қиласизми?

– Йўқ, бир ожиз зиёратчиман.

– Бизнинг ўлкамизда нималарни зиёрат қилмоқчисиз?

– Мошоллоҳ, афандим, сизнинг мамлакатингиз бизнингча бир муқаддас мамлакат. «Қитъайи Андалуз» – деймиз. Юксак маданиятга эришган орази машҳур³ ва шоёни зиёратдир.

– Албатта, афандим... Кўришга лойиқ исломий обидалар анчагина. Хуш келибсиз. Темир йўлда кўп ушланиб қолиш тўғри келмайди. Вақтингиз бўлса, сизни бир меҳмон қилардим... Туркистондан мамлакатимизга келган татар ё бор, ё йўқ. Нодир бир мусофирсиз...

Испанияликнинг бу сўзлари менга жуда маъқул бўлиб, булар ҳам французлар каби ҳусни тарбия соҳиблари эканлигини билдим. Айтгандай, булар эски қавм-қариндошлар, чунки жинслари, тиллари яқин бўлиб, мазҳаблари⁴ бир. Шундай бўлса-да, французлар ва испанлар бир-бирлари билан катта урушлар қилиб, қорабоғликлар бодкубалик⁵ларни ёки бухороликлар қўқонликларни қирғинбарот қилганлари каби, улар ҳам бир-бирларини жуда қийратганлар, балки, яна қийратарлар! Французча билганим испанларни тушунишимга мадор бўлди ва саёҳатномаларни ўқиб, оз вақтда бу мамлакатни касби воқиф этдим⁶. Французча билган киши Европанинг барча жойида гаплаша олади. Жуда кўп одамлар, катта меҳмонхоналарнинг деярли барча хизматчилари французча такаллум этадилар⁷.

¹ Қонун.

² Шимоли-шарқий Африка мамлакатлари аҳолисига берилган ном.

³ Машҳур ерлардан.

⁴ Динлари.

⁵ Бокулик.

⁶ Ўргандим.

⁷ Гаплашадилар.

Бориб тушган шаҳарим, пойтахт Мадрид эди. Зиёратларни ушбу шаҳардан бошламоқчи бўлдим. Испания, 16 миллион аҳолиси бўлган бир мамлакат. Лекин, Францияга қиёс эмас. Ҳудудидан ўтишим биланоқ фарқ ва тафовут кўрилди. Боғ ва бўстонлар, иш ва куч, ғайрат ва маърифат, бошқа миллатлар ва французларга қараганда анча паст даражада эканлиги зоҳир эди. Лекин, мамлакатнинг идора усули ва қонун-қоидалари Европада эканлигимни билдирарди. Испанлар ғоят очиқ кўнгил ва шод халқ бўлиб, шеър, ўйин ўйнашга ва чолғу чалишга жуда моҳир. Шундай бўлса-да, французларга қараганда тақводорроқ бўлиб, ибодатхоналарини жуда эъзозлашади.

Испания тарихини ўқиганда, бир нарсага ҳайрон бўлдим. Булар ҳам биз турк ва татарлар каби хон ва ҳокимларини тахтдан бирисини тушириб, иккинчисини чиқаришни ёқтирар эканлар. Ҳозирги вақтда Испания иккинчи даражали давлат. Аҳолиси, нисбатан бой эмас. Ўтган замонларда Америка қитъаси ва баъзи бир катта ороллар Испанияга тобе бўлиб, кемалар ёрдамида юртларига минглаб пуд олтинлар келтирган эмишлар. Америка туб аҳолиси чинни ва биллурдан ясалган майда-чуйда нарсаларга ҳовучлаб олтин, кумушлар берган эканлар. Аммо, у замонлар ўтиб, Америка ва ороллар бошқа мустақил давлатларга айланган. Келтирилган олтинлар сарф қилиниб, тамом бўлди. Ҳунарсизлик, ишсизлик ва ночорлик уни ҳозирги аҳволига олиб келди. Испания – буюк имсол ва ибрат. Миллат ва халқ учун бойлик ва саодат олтинда эмас, иш ва ҳунарда эмиш. Мамлакатни тўлдирган олтинлар тутаб, битди. Аммо, олтини бўлмаган инглиз тупроғи халқининг маърифат ва ғайрати туфайли дунёнинг хазинасига айланди. Испанлар борини еб-ичиб, оч қолдилар. Меҳнатсевар инглизлар жумлага ғолиб бўлиб, жаҳоннинг молини тўпладилар.

Испания Европа қитъасининг жануби ғарбидаги ярим оролда жойлашган. Ғарбда Атлантика океани, жанубда Оқ денгиз¹ билан ўралган. Иқлими ғоятда хушҳаво. Шунинг учун узум, анжир, анор, лимон, апелсин боғлари жуда кўп. Баъзи вилоятлари сувсиз саҳро бўлишига қарамай, аксарият ери унумдор ва ҳосилдор. Африкадаги мамолики исломия²

¹ Ўрта Ер денгизи.

² Мусулмон мамлакатлари.

ва Фас¹ билан Испания орасида Себта, яъни Жабал ут-Ториқ (Гибралтар) бўғози бор. Мужоҳидини ислом² бу бўғоздан ўтиб, Андалузни фатҳ қилган эдилар.

48-ҳижрий санада³ Валид бин Абдулмалик салтанати замонида, Африка қитъасининг Шимолий қисми то Атлантика океанигача фатҳ қилиниб, аҳолиси шарафи ислом ила мушарраф бўлган эди. Араб саркардаларидан Мусо ибн Нусайр қитъанинг четига етишганидан сўнг, бўғозни кечиб ўтиб, Андалузда ҳам дини исломни ёйиш фикрида эди. Шу аснода Андалуз, яъни Испанияда бўлган аҳли насоро ҳукуматлари бир-бирлари билан душман ва аҳоли орасида турли фасод ва бузуқчилик ёйилганлигидан, ўлкани мусулмонлар забт этишини хоҳлаганлар ҳам кўп эди. Мусо ибн Нусайр сафар этмоққа халифадан рухсат сўраб, Андалуз юрти латофати билан Шом ўлкасига, об-ҳавоси билан Яманга, мевалари билан Мисрга, маъданлари билан Ҳиндистонга қиёс эканлигини ёзади.

Испанияни олгандан кейин, француз ва немис ерларини фатҳ қилиб, Европани айланиб Истанбулга келиш, лашкарбоши Мусо ибн Нусайрнинг афкори⁴ эди. Шундан кейин, керакли тадорик кўрилиб, 92-ҳижрий санада⁵ Мағриб волийси Мусо ибн Нусайр Ториқ ибн Зиёд исмли кишини сардор тайин этади ва Андалузни фатҳ қилиш учун юборади. Мағриб замини билан Андалузия орасида бўлган бўғозни кемаларда кечиб ўтиб, Андалуз тупроғига қадам қўйилганда жаноб Ториқ ибн Зиёд отига миниб, аскарларига хитобан: «Эй, ғозийлар, қаршимизда — душман, орқамизда — денгиз! Йўлимиз фақат нусрат ва шижоатдир!», — дея, сафар ва ҳаракати машҳураларини⁶ бошлади. Оз вақт ичида бир неча қалъаларни фатҳ ва забт этиб, насронийлар ҳукуматларини йўқ қилдилар. Баъзи бир сахро ва баланд тоғлардаги қалъаларда бўлган ҳукуматлар ўзларини сақлаб қолиш мақсадида солиқ ва хирож тўламоққа рози бўлдилар...

Ториқ ибн Зиёднинг футуҳот ва қилган ишларидан ха-

¹ Марокаш.

² Мусулмон аскарлари.

³ Милодий — 668 йил.

⁴ Фикри, режаси.

⁵ Милодий — 710 йил.

⁶ Машҳур юришларини.

бар топган Мағриб волийси Мусо ибн Нусайр яна бир қанча аскарлар билан Андалузга келди ва анча ерларни олган бўлса-да, ҳақиқати фотиҳ Ториқ жаноблари эканлиги маълум эди. Бу зотнинг маҳорати ҳарбияси ва усули идорайи одилонаси билан қозонган ном ва шуҳрати Мусонинг ҳасад ва нафратига сабаб бўлиб, Ториқ ҳақида салтанат пойтахти Шомга бир талай иснодлар ёзиб юборганлиги сабабли иккиси ҳам у ерга чақирилиб, маҳкама қилиндилар. Ҳийлакорлик ила Мусо ҳақли чиқиб, Ториқ ибн Зиёд барча ҳақ-ҳуқуқларидан маҳрум бўлди. Ушбу номи жаҳонга машҳур, фотиҳи ақолим¹ Андалузда, фақир ҳолда 97-ҳижрийда² вафот этди. «Уй қурган болта ташқарида қолди» деганларидек тамом бўлди.

Ҳижрийнинг 113-санасида³ мусулмонлар Пириней тоғларидан ўтиб, Францияга ҳужум қилдилар. Тулуза, Бордо шаҳарларини қўлга киритиб, то Тур шаҳрига қадар келдилар. Лекин, бу ҳолда Андалуздан узоқда, керакли имдод бўлмаганлигидан мусулмон аскарлари анча заифлашиб қолган бўлсалар, иккинчи томондан эса, французлар ғоятда катта куч йиғиб, Карл Мортил ва Калидус исмли саркардалар бошчилигида мусулмонлар томон яқинлашиб, Пуатье шаҳри яқинида бўлган шиддатли жангда мусулмонлар мағлуб этилиб, Андалузга қайтишга мажбур бўлдилар. Аслида, Пуатье яқинида Қирқ Азиз зиёратгоҳи борлигини билиб, Францияга келган бўлсам-да, замонлар ўтиб зиёратгоҳдан асар ҳам қолмаганидан, у жойларни топиш амри маҳол эди.

Андалуз қитъаси Шом ҳукмдорларига тобе ўлка бўлиб, улар тарафидан тайинланган волийлар томонидан бошқари-лар эди. Аммо, Шом салтанати инқирозга учраб, ҳукмдорлик Бани Умайядан Аббосийлар сулоласи қўлига ўтган вақтда, Умайя хонадонидан бўлмиш Абдураҳмон Андалузга қочиб келади ва 64-ҳижрий санада⁴ аҳоли томонидан Андалузия мамлакати ҳукмдори этиб сайланади. Ушбу Абдураҳмон дав-ридан бошлаб Андалузда ислом давлати ташкил қилиниб, 895-ҳижрий санага⁵ қадар давом этди.

¹ Мамлакатлар фотиҳи.

² Милодий – 713 йил.

³ Милодий – 731 йил.

⁴ Милодий – 683-84 йил.

⁵ Милодий – 1489 йил.

Андалуз ислом давлати илм, ҳунар ва ҳусни идора борасида дунёда биринчи мамлакатлардан бўлиб, қуввайи ҳарбияси, зиёи илмияси, маорифи умумияси ва савдоси тараққиёти билан замонида жумла давлатлардан устун бўлган эди. Андалузия мамолики исломиясининг етиштирган маданияти ва ҳусни маишати¹ ақвоми афранжия²га имсол ва ибрат бўлиб, Европада кенг ёйилган аксар улум ва фунун даставвал ибтидоий ҳолда Андалуз мадрасаларида таҳсил қилинган эди.

Аҳли насоро орасидаги иттифоқсизлик ва фасод Андалузнинг фатҳи ва мусулмонларнинг музаффариятига сабаб бўлганидек, бундан 800 йил кейин эса мусулмонлар орасида пайдо бўлган фасод, насронийлар орасидаги бирлашув ва ғайрат Андалузда мусулмон давлатининг инқирозига сабаб бўлди. Андалузни, амир мавло Абу Абдуллоҳ ас-Соғирдан ҳукмдор Фердинанд қайтариб олган эди. Бир неча ой давом этган муҳосарадан сўнг Абу Абдуллоҳ Ғарната қалъасини Фердинандга топшириб, Мағрибга чекиниши ва испан аскарлари шаҳарга кириб, ал-Ҳамро саройида Фердинанд ва унинг рафиқаси Изабелланинг тахти салтанат қуриши билан Андалуз давлатининг умри ва замони тугаган эди.

Аҳли ислом қўлга киритган Андалуз ўлкаси қанчалар барокатли ва хуш ҳаво бўлишига қарамай, аҳолининг беҳунар, маданиятсизлигидан мамлакат хароб ва тап-тақир эди. Авлоди арабнинг саъйи ҳаракатлари, ғайратлари ва адолатли идора қилишлари туфайли ўша хароб бўлган ўлка катта бир боғ шаклига кириб, мева ва инсонлар билан тўлиб тошди. Асари маданият ва зако ўлароқ, ҳар тарафга турли йўллар, кўприклар қурилди. Йўлларда чашмалар, қирларга ариқлар ва қувурлар чиқарилиб, сув бўйларида минглаб тегирмонлар, фабрикалар, катта қишлоқ ва шаҳарлар бунёд қилинди. Саҳролар — боғу боғчаларга, қирлар — экинлик ва бўстонлик ерларга айланди. Сув чиқмайдиган ерларга ҳунар билан сув чиқариб, тап-тақир саҳроларга янгидан жон ато этдилар. Саъй-ҳаракат, ғайрат ва ҳунар самараси ўлароқ роҳат-фароғатлик ва бойлик, буларнинг самараси ўлароқ аҳли исломиянинг кўпайиб, ўлканинг кун бакун масъуд³ ва маъ-

¹ Фаровонлик.

² Европа халқлари.

³ Бахтли.

мур бўлиши Андалуз юртини жаннатмаконга айлантирди. Араб тарихчилари ёзишларича, «Водийи кабир»¹ номли сув бўйлаб 12000 қишлоқ барпо қилинган. Амир Юсуф замонида ҳар жума куни 300000 минбарда унинг номига хутба ўқилган экан! 80 та йирик шаҳар ва 300 шаҳарча мавжуд бўлиб, дори салтанат шаҳри Куртабо²да 200000 ҳовли, 600 жомеъи шариф³, 500 касалхона, 800 мадраса ва 900 ҳаммом мавжуд экан! Фарната⁴, Толедо, Севилья шаҳарлари ҳам Куртабо даражасида бўлган. Самараи ғайрат ва хунар бўлган маданияти исломия буларга кўра қиёс қилинсин. Андалуз аҳли исломиясининг порлоқ, зиёли ва фаровон турмуш шароити бундан истихрож⁵ этилсин! Андалузнинг оқилона ва одилона идораси сабабли у ўша замонда барча Европа ва Осиё давлатларига намуна бўлиб, фаранг тарихчиларининг баён қилишларига кўра, хазинаси Европа давлатларининг бойликларини жамлаганда ҳам кўп бўлган экан. Давлатнинг бойлиги миллатнинг бойлигидан келади. Миллатнинг бойлиги эса одилона идора қилиш ила хунар, саноат ва илмдандир. Ўқиш ва унга тарғиб қилиш, илму фунун ҳам бу бойлик ва мўл-кўлчилик нисбатида эди. Андалуздаги сингари сон-саноксиз олимлар, эҳтимолки, бошқа бирор юртда етишиб чиқмади. Бир жадвалнинг ўзида асари илмия⁶ билан номи боқий қолган 203 уламнинг исми келтирилган. Уларнинг баъзилари юзта китоб ёзган ва жумласининг асарларини ҳисоблаганда, мингдан ортиб кетади. Минг афсуслар бўлсинки, ушбу асари марғубалар⁷ Андалузия давлати қулар чоғида насроний испанлар қўлига тушиб, ўша пайтлари улар ғоятда мутаассиб ва илм қадрига етмайдиган бўлганликлари туфайли ушбу китобларни «ислом ва душман асарлари» дея, барча кутубхоналарни бирма-бир ёқдилар. Тиббиёт, жарроҳлик, сайдала⁸, табиати ашё, ҳисоб, ҳандаса, ҳайъат⁹, кимё, расад¹⁰ ва мантиқ фанларини Ан-

¹ Катта водий.

² Кордова.

³ Масжид.

⁴ Гренада.

⁵ Хулоса.

⁶ Илмий асарлар.

⁷ Қимматли асарлар.

⁸ Фармацевтика.

⁹ Астрономия.

¹⁰ Метереология.

далуз мусулмонлари юксак чўққиларга олиб чиққан эдилар. Хукмдорлар бир китоб учун кўплаб пуллар, бир олим учун эса бугун бир хазиналар сарф қилиб, махсус элчилар орқали бошқа ўлкалардан олимлар, устозлар, хунармандларни жалб этарлар экан. Подшоҳ саройи биргина хотин-қизлар боғчаси эмас, балки уламо ва мутафаннин¹ мажлиси, умумий «Анжумани дониш»²га айланган эди. Илм ва китобга бўлган рағбат Абдурахмони Солис³ ҳазратларининг Куртабода ташкил қилган кутубхонасида 600000 жилд китоб бўлганлигидан аёндыр. Мамлакат ичида эса 70 та катта кутубхона мавжуд бўлган. Ушбу кутубхоналардан барча аҳоли ва талабалар фойдаланганлар.

Европа мамлакатларидан фаранглар Андалузга келиб, мусулмон мадрасаларида илм ва хунар ўрганганлар. Шу сабабли, Андалуз мусулмонлари Европанинг маданияти жадида⁴си юксалишига асосий сабабчи бўлганлар. Улар Европанинг хўжа⁵лари ва устозлари ҳисоб этилсалар, жоиз. Аммо, Андалуз давлати инқирозга юз тутгач, испанлар жаҳолат ва нодонлик боис мусулмонларнинг у ердаги ном-нишонини йўқ қилишга киришиб, Андалуз асари мадания⁶сидан бирор нарса ҳам қолдирмадилар. Телеграф, параход, темир йўл асрида ҳам Испания ва испанлар 500 йил муқаддам мусулмонлар етишган маданиятга ҳалигача ноил бўлганлари йўқ. Испанлар ҳар қанча йўқотишга, бузишга ҳаракат қилган бўлмасинлар, мусулмонлардан қолган ва бу кунда Испанияда мавжуд ислом обидалари барчани ҳамон ҳайрат ва таажжубга соладики, беихтиёр — офарин, дейишга мажбур бўласиз. Куртабода бу кунларда калисо⁷ бўлмиш Жомеъи Кабирни, ёки Фарнатадаги ал-Ҳамро саройини кўрган киши андалузликларнинг нақадар буюк маданиятга эришганликларини тасаввур қила олади. Оллоҳга шукр, Туркистондан бу диёрга келиб, ушбу обидаларни зиёрат қилиш насиб этди. Уларни зиёрат қиларканман, нақадар гўзал, нақадар тотли-тотли ҳиссиёт ва ҳаёлот ила сайр этдим. Баъзан

¹ Фан олимлари.

² Донишмандлар йиғини.

³ Учинчи.

⁴ Янги маданият.

⁵ Муаллим.

⁶ Маданий обида ва асарлар.

⁷ Черков.

кўнглим ўксиб, аччиқ оғу кунлар ўлмиш эса-да, замонларини замонага, аҳволларини аҳволга қиёс қилиб, хуш умидлар ила роҳатланиб, лаззат олар эдим. «Андалузия инқирозга учрамай, ислом маданияти давом этганда эди, ҳозирда Европа маданиятидан юксакроқ ва инсонлар учун саодатли ва роҳатли маданиятга етишган бўлар эди», – деган ўй-хаёллар билан зиёратимда давом этардим.

Қуртабо шаҳридаги Жомеъи Кабир ҳижрий 770 санада¹ ҳазрати Абдурахмон ғайрати билан қурила бошлаган. Гўзал ва қимматбаҳо мармар тошларидан бино қилинган ушбу масжиди шарифнинг қуббаси 80 мармар устунга қурилгандир. Масжиднинг улуғворлиги ва ҳашамати, кўркамлиги Истанбулнинг Аё Сўфиёси, Қоҳиранинг Жомеъи Кабири ва бошқа шунга ўхшаш иншоотларнинг барчасидан устун. Қуртабо жомеъига тенг келадигани йўқ бўлса керак. Араб қавмининг ақл ва фаросати, ҳиссиёт ва хаёлотли олияси бу муқаддас бинода жам бўлмиш ва у улуғ миллатнинг аҳволи нозики ботинияси бу жомеъи шарифнинг вужудида зоҳир бўлмоқда. Қуртабо Жомеъи Кабирига бир назар ташлаган инсон қавми одил, қавми мақбул арабнинг даражайи олиясини айнан кўражак.

Бир ҳафта мобайнида Қуртабода қолиб, масжиднинг зиёрати ила машғул бўлдим. Масжидни томоша қилиб тўймак эдим. Француз олимларидан Густав Дюрё²нинг ёзишича, Жомеъи Кабир испанлар қўлига ўтгач, мусулмонча оят ва ёзувлар ўчирилиб, бу машҳур обида насронийча қайта таъмирланган! Мусулмонлардан қолган иккинчи ёдгорлик, бу Ғарната шаҳрида Малик ибн Аҳмар шарафига қурилган Қаср ул-Ҳамро номи билан маълум ва машҳур, ғоятда ҳашаматли ва дилнишин бир саройи олиядирки:

Чун қуббаи Кисро бе-тасовир музайян,

Чун номаи номи бе-тамосил мунаққаш.

Чун чашми фалак равшан-у чун хулди барин хуб,

Чун Байти Ҳарам фаррух-у чун Боғи Эрам хуш³.

¹ Милодий – 1368 йил.

² Пауль Густав Дюрё (1833-1883) – француз рассоми.

³ Мазмуни: Кисро қуббаси сингари сувратлар билан зийнатланган, маъшуқа мактуби мисоли нақшланган; фалак кўзидек равшан, жаннатдек дилтортар, Байтул-ҳарамдек фараҳли, Боғи Эрамдек ёқимли.

Чиндан ҳам, қаср ҳақиқати ажойибдан бир нишон бўлиб, Европанинг ҳар тарафидан уни махсус кўриш учун ҳар йили мингларча одамлар келиб кетадилар. Ал-Ҳамро кўп қаватли бўлиб, ҳашаматли бино ва бўлмалардан иборат. Буларнинг барчаси бир устоди комил асари каби, ҳар бири ўз ҳолича бениҳоя гўзал ва мумтоз бўлиб, бутунлигича бир дарёйи латофат, ҳунар ва нақш уммони эди. Мармар тошларга йўнилган нақш ва безакларга, кичик тошлардан ишланган шаклларга боқиб, ҳайрон бўлмаслик мумкин эмас эди. Бу қадарлик жило ва нақшни ҳатто қоғозда чизиш имконсиздир. Устодлар эса, уни мармар тошларга ўйганлар! Бу нақш ва безаклар, мана 500 йилдирки, ўз жило ва жилвасини йўқотмагани сингари олтин, кумуш билан ёзилган оят ва ёзувлар ҳам бекаму кўст сақланиб келадилар. Бобус-Сара¹ номли эшик устида хатти куфий ва риқо² ила саройнинг 749-ҳижрий санада³ бино қилинганлиги баён этилган. Ал-Ҳамро саройидаги нақш ва безаклар имсолсиз устодлик самараси бўлганлиги учун ҳам, фаранг устодлари келиб, унга боқиб, дарс ва таълим оладилар.

Ал-Ҳамрога биринчи марта борганимда йўлбошловчи билан борган эдим. Саройнинг катта маъмури билан учрашиб, зиёратига рухсат олдим. Қадамимда ҳайрон, кўрганнимда шодон эдим. Саройнинг вужуди шу қадар завқу шавқ бергани ҳолда, лисони маънавийси «ўтмиш замон – қайтмас замон», – дея, болу шакарга оғу ва аччиқ қориштирар эди. Сарой маъмурига Туркистон диёридан ушбу зиёратга махсус келганимни айтиб, бу ерга истаган вақтимда келиб, томоша қилмоққа рухсат олганим сабабидан, бир ой қадар кундузларни, баъзан эса тунларни ал-Ҳамрода ўтказдим. Унинг барча жойларини қайта-қайта томоша қилдим. Баъзан саҳар вақти, баъзида кечаси, ой ёруғида саройнинг майдон ва бўлмаларини томоша қилардим. Араб тарихчиларининг ёзишларича, Фарнатанинг жойи ва об-ҳавоси Шом ва Бағдодга ўхшамай, дунёда қиёси бўлмаган бир макон ва гўша эмиш. «Куёшнинг шиддатини сув кесади», дейдилар. Фарнатада ёз иссиғи нақадар шиддатли бўлмасин, ана шу нисбатда ёмғир кўп ёғиб, ҳавосини хуш ва латиф қилади.

¹ Чамаси, қасрнинг марказий дарвозаси кўзда тутилади.

² Куфий, риқо – ёзув турлари.

³ Милодий – 1348 йил.

Чунки унинг ёнида Сьерра Невада тоғлари бўлиб, унинг чўққилари қишин-ёзин қор ва музликлар билан қопланган. Кун исиди дегунча, тоғдан тушадиган сув зиёдалашиб, ҳароратни бир маромга солиб туради. Шунинг учун ҳам Фарната вилояти ерлари унумдор ва барокатли эди. Мева ва ўсимликларнинг ҳаммасидан бор. Ал-Ҳамро яқинидаги катта бир боғ ичида яна бир сарой бўлган эмиш. Хукмдорлар баъзида у ерга бориб дам олишар экан. Бу жойни испанлар «Генералиф» деб аташар экан. Арабчада «Жаннатул-Ориф» демак. Булардан хулоса қилиб, Фарнатани дунёнинг жаннати, деб айтсак, жоиздир. У ерларни сайр қилиб, кўрганларимни фикр қилиб, ҳиссиёт ва турли таассуротларга берилиб, бир ой Фарнатада иқомат этдим.

Кунлардан бир кун шаҳарга қайтмасдан саройда қолган эдим. Оқшомга қадар ал-Ҳамрони томоша қилиб, дуолар қилдим. Ёз вақти, кечалари ой зиёси билан ёруғ бўлганидан «Арслонлар майдони» номли майдонда намозимни ўқиб, тунни жойнамоз устида ўтказишга қарор қилдим. Майдон ўртасида катта бир шодирвон (фаввора). Ичида мрамрдан ясалган саккиз арслон тимсоли. Вақти-вақти билан арслонлар оғзидан сув келиб турар экан. Ҳозирда бу чашмаи машҳура сувсиз бўлса ҳам, ой зиёси ила майдонда бир латофатлик ва гўзаллик берар эдики, ҳайрон бўлиб, ўтирган жойимда томоша қилардим. Ўз замонида ушбу майдонда сарой аҳли, фаранг элчилари, ислом миллатига нусрат ва шавкат берган илм ва ҳикмат арбоблари юрғанлари кўз ўнгимга келиб, бу хаёллар билан лаззатланиб турганимда, бу майдонга яқин бўлган «Гул боғча майдони» тарафидан одам овози ва оёқ товуши эшитилгандек бўлди. Кеча шу қадар сокин эдики, чивин учса ҳам билинар эди. Булар ким бўлди экан, ажабо? Сарой қоровуллари бу жойдан анча узоқда. Тунда эса саройга ҳеч ким киритилмайди, бандангиз эса баъзан шаҳарга қайтмасдан, қоровуллардан пулга сув ва егулик сотиб олганим учун, тунда саройда қолар эдим... Қаршилиқ қилишмас эди. Қулоқ солиб турганимда, товуш янада яқинлашгандек бўлди. Ўзимни четга олиб, ярим кўрқув, ярим таажжуб билан кутиб турардим...

Ё Худо! Бу нима бўлди?! Гул боғча майдонидан Арслонлар майдонига бир-бирдан гўзал, соҳибжамол ўн икки қиз чиқди. Ё Раббий! Қараганимча қотиб қолдим...

Қизлар ҳовузнинг атрофига келиб ўтирдилар. Улардан бири дуога кўлини кўтариши билан қуриган чашмага сув келиб, шарқираб ҳовузга оқа бошлади. Буни кўриб, кўрқинчим яна ошди. Қизларнинг муслима ва араб эканликлари зоҳир бўлди. Ҳовуздан обдастада сув олиб, ипак ёпинчиқларини ёзиб, икки ракат намоз ўқидилар, сўнг қандай келган бўлсалар, шундай Гул боғча тарафга чекина бошладилар...

Кўзим кўрар, ақлим ишонмас эди. Чашманинг суви яна тўхтаб қолди. Майдон қабристон сукунатига чўмди. Бисмиллоҳ, дея ўрнимдан туриб, аста-аста мармар тошлар устидан юрганча қизларнинг қайдан келиб қаёққа кетганликларини ва кимликларини билмоқ учун орқаларидан эргашдим.

Қизлар Гул боғча майдонини айланиб ўтиб, бирин-кетин Қизлар кўшига кирдилар... Атроф жимжит. Дунё уйқуга чўмган. Ой нозли-нозли зиё таратади. Оёқ учиди қизлар орқасидан мен ҳам ичкари кирдим. Иккинчи бўлма¹га етиб эдимки, қизлар мени кўриб: «Эй, Худо, ўзинг сақла! Бу ким бўлди?! Ёт киши, фаранг!!!», — дея, кўрқиб, бақириб юбордилар. Мен ҳам кўрқиб турганимга қарамай, ўзимни йўқотмадим. «Йўқ, йўқ, қардошларим, ёт эмасман. Алҳамдулиллоҳ, мусулмонман... кўрқманглар... Худо ҳаққи, нима учун ва нега бу ерга келиб қолганимни билмайман», — дедим. Бу сўзларимдан кейин араб қизлари бир оз тинчлангандай бўлишиб, бир-бирларига қараб қолдилар. Шу вақт бўлманинг ичидаги мармар тошлардан бири кўтарилиб, ер остидан бир оқ салла кўринди... Ҳаяжон ва ваҳима янада ошиб, нима қилишимни билмай қолдим. Бу қандай кўргилик! Ал-Ҳамро саройида беш юз йилдан буён одам яшамайди: бу қизлар, бу салла қаёқдан келди?!

Салла, қари ва мўйсафид бир арабнинг бошида эди. Бу киши ер остидан чиқиши билан қизлар унга бандангизни кўрсатдилар. Менга диққат билан разм солгач, кекса араб: «Боракаллоҳ, ўғлим, Мулла Аббос, сенмисан?! — дея хитоб қилди. «Ҳа, бобо. Мен Аббосман», — дея, синчиклаб қарасам, бу кекса араб Парижда танишганим шайх Жалол экан!

¹ Хона.

– Эй, Худо! Шайх бобо, бу кўраётганларимга ҳеч ақлим бовар қилмаяпти, – дедим...

– Ҳа, ўғлим, пешонанга кўп нарса ёзилган кўринади, бир оз сабр қил, ҳаммасини тушуниб оласан... Ёнимга кел, – деди.

Бўлманинг ўртасига бордим. Қизлар бандангизни бошдан-оёқ кузатар эдилар. Ўзи чиққан тешиқни кўрсатиб, шайх Жалол менга хитобан: бу ёққа туш, – деди ва кўрқаётганимни сезиб, «Кўрқма ўғлим, мен ҳам, қизлар ҳам пастга тушамиз», – деб, кўшимча қилди.

Нима ҳам қила олардим... Қабрга тушаётгандек пастга сирғалиб тушдим. Оёқларим тош зинага текканини ҳис қилдим. Шу зина билан ўттиз-қирқ қадам пастга тушдим... Шундай қоронгулик эдики, ҳали бундайини кўрмаганман... Калламга турли фикрлар келиб, кўнглим кўрқинчга тўлди... Қаерга кетаяпман, нима учун кетаяпман, бунинг оқибати нима бўлади?...

Эй, Худо! Бир оз тўхтаб, эсимни йиғар-йиғмас, юқорида, зина бошида қизил зиё кўринди. Оёқ товушлари келди. Демак, улар келаяптилар. Зиё эса фонардан экан. Бир-бирлари ортидан кўлларида фонарлар, шайх Жалол ва қизлар етиб келдилар. «Юр, ўғлим, кўрқма. Йўлимиз бир, адашмайсан», – дея, шайх Жалол ундагандан сўнг яна пастга тушишга мажбур бўлиб, қирқ қадам босгач, тошдан ишланган бир хонагами, зиндонгами тўғри бўлди... Шайх Жалол девордан чаққонлик билан уч-тўрт тошни жойидан олиб, бир тешиқ очди...

Қизлар бирин-кетин тешиқдан ўтиб юриб кетдилар. Шайх менга хитобан: «Сен ҳам ўт ва мана бу фонарни ушлаб тур», – деб, мени ўтказди. Сўнг ўзи бир-икки тошни жойига қўйиб, сирғалганча биз тарафга ўтди ва қолган тошни яна ўрнига қўйиб тешиқни тўсди. Бу ердан ўн қадамча босиб, зинапоя билан яна юқorigа чиқдик. Қарадим, яна катта бир бўлма! Қизлар жойнамозларини ёйиб, бомдод намозини ўқимоқда эдилар...

Кўрган-кечирганларимдан ниҳоятда ҳайрон бўлиб, бир нарса қилишга ва дейишга ожиз эдим! Лекин, Парижда дўстлашиб қолган шайх Жалол ёнимда эканлиги мени бир оз тинчлантирарди... Ер остида кетмоқдамиз, лекин қаёққа?.. Савол беришга фурсат тополмайман. Биз кирган иккинчи бўлма ҳам тошдан ишланган бир жой эди. Зинадан чиққан

жойимизда бир уюм тупроқ бор эди. Шайх ҳазратлари қўлига ўша ердан бир хуракни олиб, уни пастга ташлай бошлади. Мен ҳам ёрдамлашдим. Шундай қилиб, чорак соатча юриб чиққан зинамизнинг тешиги бутунлай ёпилди... Келган йўлимиз беркитилди!..

Агар, юқоридаги Қизлар кўшикдан пастга олиб тушадиган яширин зинани кимдир топиб олса ҳам биринчи бўлмагача келиши мумкин. Лекин у бўлмадан яна олдинга йўл борлигини билмайди!

Қайга кетаяпмиз, ажабо? Қизлар намозини тугатгач, ерга ўтирдилар. Улардан бири елкасидаги халтасини очиб, ичидан емиш ва мевалар олди, рафиқа¹лари олдига қўйди. Бизга ҳам бир оз бердилар...

Инсон каби еб, ичадилар, ибодат қиладилар, гапирдилар. Инсон эканликларига шубҳа йўқ. Лекин, қандай инсонлар?.. Ер юзиде мисли кўрилмаган шафтолидан бириккисини еб, ортиқ чидай олмай, шайх Жалолдан сўрадим:

— Эй, шайх, йўлимиз ер остиданлигини кўрдим. Лекин, бу сирли йўл орқали қаерга борамиз, ўзи? Туркистонда карвон билан, Фарангистонда темир йўли билан юрсак, борар жойимиз маълум. Бу сафар бошчилигингизда тушган йўлга на ақлим етади, на фикрим!..

— Ҳа, ўғлим, ажойиб йўл. Бундай йўлни кўрмагансан, биламан, бошини кўрдингми, албатта охирини ҳам кўрасан, сабр қил.

Қизлар кўшики орқали саксон қадам босиб тушган бўлмамик халифалик вақтида хазина эди. Андалуз халифаларининг энг қимматбаҳо нарсалари ва пуллари ана шу жойда сақланар эди... Деворни тешиб, ҳозир турган иккинчи бўлмамиз «Боби саломат» деб номланади. Ер юзиде бу йўлни ҳеч кимса билмайди ва бу ерга кириш бир неча кишигагина насиб қилган. Ер остидеги иккинчи бўлма Боби саломат эканлигини шайх Жалол айтган бўлса-де, аҳвол тушунарсиз бўлиб, қаерга кетаётганимиз маълум бўлмаганидан камоли ҳайратде эдим. Шунде шайх Жалолга дедим:

— Баёнингиз учун ташаккур билдираман. Лекин, Оллоҳ ризолиги учун, менга айтинг, қаерга кетаяпмиз ўзи? Сиз

¹ Дугона.

зоти олийларини қанчалик ҳурмат қилмай, қанчалик рағбат қилмай ҳайрат ва таажжубдан бошим қотди!

— Ҳеч сиқилма, ўғлим. Бизга ишонавер. Бу қизлар ҳам ҳурматга ва ишончга сазовор. Хотирингга қўрқув келмасин. Қоронғу ер остидан нурли, ёруғ бир диёрга чиқамиз! — деб жавоб берди.

— Эй, Худо, девона бўлдимми, нима бўлдим? Ер остида ҳам ёруғ, зиёли жой бўладими?.. География ва илм ул-арз¹ни ўқиганман, лекин, бундай бир диёр бўлишидан ҳеч хабарим йўқ...

Шу пайт қизлар йўлга отландилар. Қўлларида фонарлар. Шайхнинг буйруғини кутиб туришар эди. «Билмаган диёрни яқин орада кўриб, билиб оласан. Қоронғуликдан ташқарига чиқишимиз билан Фарида бону (қизлардан бирининг исми экан) борадиган диёримизнинг тарихи ва ташкилини сенга айтиб беради. Ҳамма нарсани билиб оласан. Ҳеч хавотирланмасдан юравер. Ҳозир кўп гапириб ўтиришга вақт йўқ, чунки ер остидамиз. Бу ерда тоза ҳаво оз ҳам ёмон. Тезроқ ташқарига чиқиб олишимиз керак. Акс ҳолда, бу қоронғуликда қолиб кетишимиз мумкин», — дея, шайх Жалол қизларга юриш ишорасини берди.

Боби саломат бўлмасидан тўғри йўл бор эди. Қизлар қўлларида фонарлар, жуфт-жуфт йўлга тушдилар. Уларнинг ортидан биз ҳам юрдик. Ер остидаги йўлимиз тошдан ишланган эди. Баъзи жойларида сув томчилаб турар, умуман жуда рутубатли эди. Икки соатга қадар тўхтамасдан, сўзлашмасдан юрдик. Оёқларим ҳолдан тоя бошлаган эди, шу орада, шукрлар бўлсин, кўзимга бир оқ зиё кўринди. Қизлар: «Оллоҳу акбар, Оллоҳу акбар», — дея, югуриб кетдилар...

Ер ости қоронғулигидан ер юзига чиқдик, ёруғ дунё кўринди. Аммо бутун йўл фаройиботларга тўла, лекин охири хайрли бўлар эмиш. Ўзингга шукр, эй, Худо! Дунё юзига чиқдим, деб ўйлаганимда, қарасам, гўё бир қудуқнинг ичидамиз. Қудуқ демай, нима дей? Чиққан жойимизнинг эни ва бўйи қирқ қулоч қадар бўлиб, тўрт тарафи ялама қоя ва тош эдики, юқорига қараганимда, бир парчагина кўк юзини кўрдим. Шунисига ҳам шукр! Ер юзида эканмиз! Кўрқинчли туш кўриб, уйғонган одамдек хурсанд бўлиб, қувониб,

¹ Геология.

Худога беадад шукрлар айтдим. Турган еримиз, икки юз кулочлар келадиган сувсиз бир жарлик эди. Шундай бўлса-да, ҳавоси ва ойдинлиги бўлиб, ер юзида эканлигимизга далолат қиларди.

Қизлар тошлар устида ўтириб дам олишаётганларида, шайх Жалол бомдод тараддудига тушди. Мен ҳам намозга кўзгалдим. Аҳволимиз, йўлимиздан ҳадеб, савол беришлик одобсизлик бўлар, деб, сабрга қарор бердим. Лекин, ҳайрат ва таажжубдан ичим ёнар эди. Эй, Худо, бу ғариб бошимга не кунлар келади? Жаноб Шайх аҳволимни кўриб, тушунди чоғи, намозини тугатар-тугатмас, менга хитобан:

— Эй, ўғлим, тез орада бахтиёр бир жамоатга қўшилмоққа ноил бўлгайсан... Қара, қаршимизда, тоғ тагида яна бир қоронғу йўл бор. Ана шу йўл орқали ўн беш дақиқа юрсак, «Дорур-Роҳат» номли ўлкага чиқамиз, — деди.

— Эй, шайх, ўша ўлка бу дунёдами? Ақлим бовар қилмаяпти...

— Ҳа, ўғлим, дунёи фонийда¹. Лекин на Шарқ, на Фарбнинг тарихчи ва жуғрофиюнларидан бирортаси бу ўлкадан хабардор эмаслар.

— Худо билади! Дорур-Роҳат Испания худудида... Фарната шахридан уч-тўрт соатлик масофададир... Ақлим бовар қилмайди... Замонамизда дунёнинг энг чекка, энг узоқ жойлари ҳам тадқиқ қилиниб ўлчанди, ҳисобга олинди... Планлари, хариталари чизилди, аҳолиси, ҳайвоноти хатланди... Испанияда, Фарната шаҳри яқинида ёки остида (қандай таъриф қиламан?) ўлка бўлсин-да, ҳеч кимнинг хабари бўлмасин... Ҳеч тушунолмапман!

— Кўп ҳам ўйланаверма. Айтиб берамиз, билиб оласан, сабр қил, ўғлим.

Бу сўзлардан кейин жаноб шайх қизларни олдига чақириб, бандангизни уларга таништирди. «Сизлар бу кишидан уялманг, туркистонлик мусулмон. Исми Аббос... Мамолики афранжия² каби мамолики исломияда ҳам (замони ҳозирада гафлат уйқусида ва дарёи қоронғуда бўлса-да) баъзи муқаддаматул-улум³ ва фунун таҳсил этилиб, баъзи мусулмонлар озми-кўпми ўқийдилар ва ўлкаларида

¹ Ўтар дунё.

² Европа мамлакатлари.

³ Бошланғич илмлар.

улуғ уламо ва билимли ҳисоб қилинадилар. Кўриб турганингиз Аббос афанди ҳам Тошкентда, сўнгра Парижда анча таҳсил олган бир одам. Шунинг учун, бизнинг аҳволимизни фаҳм ва идрок эта билади, деган умиддаман... Камчиликларини юзига солмай, нодонлигини афу этиб, мезони инсофдан узоқлашманг... Жамияти маданияйи исломия¹га кўшилмоққа ғайрат қилиб, муносиб кўрилади, деган умиддаман. Кўрмаганини кўради, билмаганини ўрганади, фаҳми очилади...

Тошкентда шунча ўқиб, Францияда фунуни жадида²ни ўрганганим ҳолда ҳам жаноб шайхнинг бандангизга «бир нодон ва бадавий» сифатида қараганлиги ва соҳибжамол қизларга бу тарзда таништирганлиги ёқмади. На илож? Сарф, наҳв, мантиқ, усули ақоид³, география, тарих, химия, ҳандаса⁴, ҳисоб ва бошқа бир қатор фанларни ўргандим. Туркистонга қайтсам, биринчи уламолардан бўламан, деб турсам-у алифбо ўрганишни бошлаётган бир ўқувчи даражасида кўрсалар! Қандай ажойиб кишилар! Булар қандай одам, ўзи?.. Эй, Худо, ўзинг сабр бер! Сўнг, шайх хазратлари менга хитобан деди: «Бу кўриб турганинг қизлар, Дорул-улум⁵ талабалари, бу йил имтиҳонларда биринчиликни кўлга киритиб, икмоли таҳсил⁶ этдилар. Ватанимизнинг одати қадимасига кўра, мукофотланиб, эски Андалуз, Фарнатадаги Қаср ул-Ҳамронинг зиёратига чиққан эдилар... Беш юз йил олдин ота-боболаримиз ватани бўлган муқаддас жойларни кўрмоқ, барчамиз учун энг тотли бир лаззат. Лекин, бундай зиёрат жуда озчиликка насиб қилади... Остига тушганимиз, Қизлар кўшкидан азиз Фарнатамизнинг барча жойи ва муқаддас Андалузиянинг анча жойларини томоша қилиш мумкин... Бу қизлар ана шу зиёратга борган эдилар. Сен учраб қолдинг... Ўлкамизга сендан бошқа ташқаридан ҳеч ким ҳали келмаган. Йўл йўқ. Кўрган йўлинг эса, бирор кимсага маълум эмас... Хуш келибсан, ўғил. Келганинг сенга ҳам, бизга ҳам хайрли бўлсин!.. Кўрадиган халқинг инсон фарзандлари; лекин, сен билган инсонлардан фарқлидирлар. Барчаси

¹ Маданий мусулмон жамияти.

² Янги фанлар.

³ Теология.

⁴ Геометрия.

⁵ Университет.

⁶ Ўқишни тугатмоқ.

аҳли ислом, аммо, аҳволлари Туркистон, Миср, Ҳиндистон, Эрон аҳволига ўхшамайди, кўриб қиёс қиларсан... Сен бир оз арабча биласан, қизлар билан гаплаша оласан. Тилингнинг ноқислиги монёъ бўлмайди. Олимларга нима десанг ҳам тушуниб оладилар. Орифга таърифнинг ҳожати йўқ¹. Бир нарсани унутмагинки, кўз ила боқилинг, оёқ ила бошиңгдан фикр ва муродинг бизга маълум бўлажак. Билганингча, қўлингдан келганича ахлоқи ҳамидия², одоб ва инсофга ғайрат қил... Фаридабону лутф қилиб, борадиган юртимизнинг сурати ташкили ва аҳволидан керак нарсаларни сенга баён қилиб беради. Қандай ўлкага келиб қолганини билиб оласан...

Шайх бу сўзларни айтиб бўлгач, қизлар ҳаммалари менга салом бериб, мамнуният ва хушнудликларини билдирдилар. Бандангиз ҳам салом олиб, ҳам ўзимнинг, ҳам Туркистоннинг номи ва шаънини билдириш учун уч-тўрт байт тартиб этдим ва ҳусну жамолларини мадҳ этиб, шодлигимни баён этдим... Бандангизни тинглаб, бир-бирларига қарадилар ва қизлардан бири: «Туркистонда одат бундай бўлмас керак», — деди.

Бу муслималарнинг юзлари очиқ бўлиб, мenden хавфсирамаётганлигига кўп ҳайрон бўлсам-да, ўзларига сездирадими. Буёғини кўрамиз: тоғ орасими, сувсиз қудуқми, қайда бўлмасин, ҳали айтган манзилимизда анча дам олиб, яна йўлга тушдик.

Йўлимиз қаршимиздаги тоғ тагидан қазилган ва бу ҳам тошдан ишланган бир лаҳм³ эди. Қизлар лаҳм ичига киришлари билан қўлларидаги фонарлари ёна бошлади... Шу пайтгача диққат қилмаган эканман. Фонарлар ўзлари ёнарди. Пилик, шам ёки ёғи йўқ! Ҳам таралаётган зиё⁴, билган ва кўрган фонарларимизнинг зиёсига ўхшамасди. Бу фонарлар электр қувватига тўла бўлиб, дунёмизда ҳали кўрилмаган бир устумонлик билан ясалган нарсалар эмиш! Бирга кетаётган одамлар ва бораётган ўлкамизнинг Европа билан бирор муносабати ва алоқаси бўлмас-да, илми ҳикмат, механика ва ҳунарда улардан қолишмас, балки улардан-да

¹ Билганга уқтиришни кераги йўқ.

² Мақтовга лойиқ хулқ.

³ Ер ости йўли.

⁴ Ёруғлик.

устунроқ эканликларини мана шу фонарлар мисолида истихрож¹ қилдим... Ажойиб! Яна нималарни кўрар эканман?

Қоронғу ер остида ярим соатга яқин йўл юрдик. Сўнгра, сафаримиз бошида таъриф қилганим бўлмаларга ўхшаш бир бўлмага чиқдик. Бу ҳам тошдан ишланган эди. Барчамиз ичкарига киргач, шайх Жалол деди: «Мана, энди, Дорур-Роҳатга чиқамиз. Йўлимиз ва эшиклар сир сақла ниши ва маълум қилинмаслиги керак. Шунинг учун, барчангиз кўзларингизни боғлашингиз лозим!» Қизлар шу заҳоти ёпинчиқ рўмоллари билан бош-юзларини ўрадилар. Бандангиз ҳам ёғли²им билан кўзларимни боғладим... Шайх Жалол бўлманинг бир четига бориб, эшик очдими, тошларни олдим — бир хил овоз чиқди... Кўрмай қолдим.... Яна ёнимизга келиб, қизларни бир-бирига қўл ушлатиб, бир қўли билан улардан бирининг, иккинчиси билан менинг қўлимдан тутиб, секин-аста юришни буюрди... Шайхнинг далолати билан юра бошладик. Бир-икки маротаба бир тарафга, кейин иккинчи тарафга айландик ва сўнг яна бир лаҳм ичига тушиб, анча юқорига юрдик... «Эҳтиёт бўлинглар, олдингизда зина бор», — деди. Йигирма зина юқорига кўтарилдик...

«Энди келдик!», — деди шайх Жалол. «Ёху, саломат қайтдик», — деб, менга номаълум бўлган бир кимсага хитоб этди... Эшикми, қопқоқми очилиб, ёқимли бир шабада эди... Кўзимиз боғлиқ яна юрдик. Билмайман, қай бир ерларни айланиб, бир жойда тўхтадик... Оқар сув, ё чашма бор эди. Юзимизга урилган ҳаводан ер юзида эканлигимизни англадим. Лекин, бир тарафдан хавф ва кўрқув, иккинчи тарафдан қаерга келганимизни кўрмоқ иштиёқидан бошим шу қадар қизиб кетган эдики, сўз билан таърифлаб бўлмайди!

«Энди, келдик, хуш келдинглар, кўзларингизни очинг», — деди шайх... Шу заҳоти шоша-пиша ёғлиқни ечиб, атрофга боқиб, кўрдимки, мусулмонча усулда ясатилган катта бир бўлмадамиз. Деразалардан кун зиёси, қаршимиздаги девордан чиқиб турган жўмракдан сув оқиб турар эди. Ёши ва кийимлари шайх Жалолни эслатувчи икки кекса араб, қўлларида юз сочиғи, сув ёнида турар эдилар... Қизлар ёпин-

¹ Тушунмоқ, хулоса қилмоқ.

² Дастрўмол, белбоғ.

чиқларини ташлаб, булбулдай чақчақлашиб, сув томон югурдилар ва чанқоқларини босиб, юзларини юва бошладилар.

«Соғ-саломат бориб қайтдингизми, эски Фарнатамиз яхши турибдими, эски юртимиз шоёни муҳаббатми?», — дея, ҳалиги қария араблар қизларни саволга тутдилар. Қизлар қувонишиб, кўрган-кечирганларини, олган таассуротларини баён қила бошладилар...¹

Бандангиз эса боши айланган бечора, ёки девона каби, нима бўлганини ва қаерга келганимни билмай турардим. Худо рози бўлсин, шайх Жалол менга эътибор бериб, «Кел, ўғил... бет-қўлингни юв, чарчаган бўлсанг, енгил тортасан», — деб, мени сувга бошлади. Дарҳақиқат, сувдан сўнг ақлим ва фикрим тиниқлашгандек бўлди. Қизлар иккинчи бўлмага чиқдилар. Шайх билан мен ҳам у томон бордик. Хонага дастурхон солиниб, ош-овқат тайёрлаб қўйилган экан. Бўлманинг ичи ва айланаси тўла — қизил саҳтиён қопланган юмшоқ суянчиқлар ва ёстиқлар. Гўшт, палов ва турли емишлардан еб бўлгач, жумламиз юмшоқ ўриндиқларга чўкдик. Ҳалиги икки қария мусулмон одатича бўлмани супуриб чиқдилар. Ёнимдаги деразадан ташқарига қараганимда, янада таажжубга тушдим... Катта ва кенг ўрмон! Ҳар тарафи баланд, ўрмонзор тоғлар билан ўралган. Тоғларнинг усти кумуш ила зийнатланган оқ тож каби қорли ва музли, лекин баланд! Жуда баланд! Тўрт тарафи қорли тоғлар билан қуршалган жаннат каби бир чаманзорда эканлигимизни кўрдим. Тоғлардан кўзимни олиб, атрофга диққат қилганимда, чаманзор майдон боғча ва гулзорларга бўлиниб, уларнинг ораларида муздек булоқ сувлари кумуш маъдандек оқиб турарди. Боғчалар орасида кўринган тош биноли қишлоқлар ва яшил боғчалар ичида кўкка тик йўналган, ингичка-ингичка оппоқ, араб усулидаги миноралар шундай бир чиройли манзара берардики, тамоми таърифотига қудрати қаламим етишмайди!.. Кўрганларимга боққанча, қотиб қолдим. Туркистонда — Зарафшон, Фарангистонда — Париж атрофи ғоятда хушманзара ва гўзал ерлардир. Аммо, улар — бошқа, Дорур-Роҳат — бошқа!..

— Бу ўлканинг майдони қанча? — дея, ёнимда ўтирган Фаридабонудан сўраганимда, жавобан:

¹ Магнда бир ярим сатр тушиб қолган (Истанбул нашридаги изоҳдан).

– Сизнинг Туркистон ҳисоби билан айтадиган бўлсак, бўйи уч соатлик, эни икки соатлик бир майдон, деди.

– Ўтинаман, бу латиф ва ажойиб ўлканинг тарихи ҳақиқиясини менга айтиб беринг, мароқ ва ҳавас оташларида ёнмоқдаман, дея, кўзларимни кўтариб, қизларга биринчи маротаба диққат билан қараганимда, кўпчилиги бениҳоя гўзал эканлигини кўрдим...

Фаридабону гапирадиган бўлди. Барчамиз тинглашга ҳозирландик. Чунки бу ўлканинг одати ҳукмига кўра, олим ёки олима бирор тарих ёки қисса айтадиган бўлса, бор ҳақиқатни қолдирмай, ўзи тартиб этган манзума ёки камолига кўра, бир усули адабия ила нақл қилар эмиш. Фаридабону сўз бошлаб, деди:

– Мусулмон ота-боболаримиз Мағриб заминидан футуҳот байроқларини кўтариб, ортга чекиниш нималигини билмай, Андалуз қитъасини фатҳ қилганлар. Саъй-ҳаракат, ғайрат ва низом ила бутун қитъани идора қилиб, катта-катта шаҳарлар, минглаб қишлоқларда масъуд¹она ва мўл-кўлчиликда ҳаёт кечиришган. Андалуз бутун оламга дарсхона, ўзлари эса ўрнак ва муаллими жаҳон бўлмишлар. Бахтиёрлик ва масъудиятлик далолати бўлган шеър, абёт² ва нағмот³ ўлканинг бир бошидан иккинчи бошига қадар етиб, буюк тоғлар ортида истиқомат қилувчи фарангларни гафлатдан уйғотгандир... Масъуд инсонлар Худога муножот мақомида шодлик ила шукр қиладилар. Ўша замонларда фаранглар шодлик ва нағмани куфр билиб, мусулмонларнинг маишати бахтиёроналаридан ҳайратга тушардилар. Шундан сўнг, оталаримиздан ўрнак олдилар. Кўз очиб, дунёга боқдилар, неъмат⁴дан лаззат ола бошладилар...

Саъй-ҳаракат ва ғайрат ила масъуд, ҳунар ва санойи⁵ ила номли, илм ила мунаввар, довюрак бўлган ота-боболаримиз дунёга ном бериб, беш юз йил Андалузда ҳукм юритиб, салтанат қилдилар. Лекин, ҳикмат ва қалами Худо инсон ақли билан ҳисоб қилинмайди. Боши бўлган нарсанинг охири ҳам бўлади. Ҳар нарса аслига қайтажак. Боқий

¹ Бахтли.

² Байтлар.

³ Нағмалар.

⁴ Ҳаёт неъматлари.

⁵ Саноатлар.

фақат Оллоҳ. Улуғ давлат, латиф ўлка, машҳур Андалуз ўзининг порлоқ ва шавкатли замонини ўтаб, дорул фони¹ табиатига кўра, бузуқчилик ва инқирозга юз тутди. Инсон иши, инсон тартиби ҳеч қачон боқий бўлмайди. Чунки борлик ва йўқлик, тараққиёт ва таназзул сабаблари ўз ичимизда. Талофатимизга сабаб бўлган оғу ва заҳар ҳам, жони саодатимизга сабаб бўлган қуввайи маънавия ҳам вужудимиздадир. Тўғрилик ва нафсоният, ҳаққоният ва зулм, марҳамат ва ғаддорлик, танбаллик ва ғайрат, илмга муҳаббат ва жаҳолатга майл, мардлик ва олчоқлик, баҳодирлик ва қўрқоқлик – барчаси инсонга хос. Шундайки, ушбу ҳолларнинг қай бири ғолиб келса, жамияти башария ана шунга мувофиқ тартиби маишат қилади... Инсонлар ҳусн ахлоқли, хуш қилиқли бўлсалар, жамият ва ҳаётлари давомли бўлиб, тараққий этар, саломат ва саодатҳол бўлурулар. Акс ҳолда, ичидан чириган олмадек, бир-бир тўкилиб инқирозга юз тутди. Эвоҳ! Кечаги кун соҳиб бўлганлар бугун кул ва хизматчи бўладилар, баҳодирлар ўрнига қўрқоқлар, аҳли инсоф ўрнига олчоқлар келадилар. Пардаи жаҳолат уламони сатр қилади. Танбаллик ғайратни забт этади. Бу ҳолга етишган халқ хоҳ йиғласин, хоҳ қонли кўз ёш тўксин, охири хароб ва аянчлидирки, қор уюмидек эриб, йўқ бўлиб кетади... Водариг!

Уч юз йил камоли шуҳрат ва ном ила давомли салтанат қилиб, Андалуз давлати охир оқибат бошқа йўлга юз тутди. Афкорлар, одатлар ва ҳиссиётлар аста-аста ўзгара бошлади. Тугён, танбаллик, қайғусизлик, кибр, тафриқа² илон оғуси каби, вужуди давлат ва миллатни чирита бошлади. «Ҳолсизланмиш дарахтда соғ мева бўлмас» деганларидай, адолатсиз қозилар, порахўр волийлар, ақли ноқис ва ғайратсиз ҳукмдорлар келиб, фитнабозлар – уламога, ширин ёлғон сўйловчилар – содиқ бандаларга, нафсоният ва манфаати шахсия – фавоиди умумияга, риёбозлик ва намойиш учун ўқилган намозлар амали хайрияга ва миллатпарварликка ғолиб келди!.. Бу заҳар ва оғу икки юз йил Андалузнинг вужудини кемириб, хароб қилди. Бир давлат уч-тўрт қисмга бўлиниб, бир-бирларига иддао билан уруш йўлига ўтдилар. Шаҳар шаҳар билан, вилоят вилоят билан тескари

¹ Ўтар дунё.

² Бўлиниш.

бўлиб, душман тушдилар! Бир-бирларига қонли чоҳлар, номсиз, шонсиз қабрлар ҳозирлаганликларини тушуниб етмадилар! Инсон иши бу-я, ёху!

Мусулмонлар орасида пайдо бўлган иттифоқсизлик ва фасоддан фойдаланиб, ўша пайтга қадар мағлуб ва ночор бўлиб келган Кастилия насронийларининг ҳукмдори Фердинанд Андалузиянинг ички ишларига аралашиб, ўлка инқирозини тезлаштириб юборди. Андалузнинг умри беш юз йилга борди. Инқирозга қирқ-эллик йил қолганида бу ишнинг охири нима билан тугагини фаҳмлаган одамлар бор бўлсалар-да, не фойда? Аввало, бундайлар оз эди. Уларга кулоқ тутганлар эса, ундан-да оз эди! Чунки билганлар ҳақиқат ҳолни баён қилардилар, ҳақиқат ҳол эса аччиқ ва оғули эди.

Қувватланган Кастилия қироли Фердинанд салтанатнинг анча ерларини босиб олгач, Фарнатага ҳужум қилишни мўлжаллаётгани маълум бўлгани ҳолда, 889 ҳижрий санада¹ Абу Абдуллоҳ аз-Зағалл замони салтанатида ҳукумат ва тахтга даъво этган Абдуллоҳ ас-Соғирга ҳамда қирол Фердинанд тадоригига қарши тadbир лозим келиб, бир кун ал-Ҳамро саройида бу хусусда катта мажлис бўлди.

Агар қарши чиқишга чора ва қувват қолмай, иш шаҳарни Фердинандга топширишгача етиб борса, бола-чақанинг аҳволи нима кечади деган масала муҳокама қилиниб, уларнинг эсон-омон бу ердан чиқиб кетишлари учун махсус бир йўл қилиниши керак, деган қарорга келинди. Фарната шаҳри ва ал-Ҳамро саройи яқинида ўтиб бўлмас Сьерра Невада номли қорли тоғлар борлиги сизга маълум. Бу тоғнинг тагидан бир лаҳм қазилиб, иккинчи тарафига олиб ўтадиган яширин бир йўл очиш, лозим ҳолда болачақани у орқали тоғнинг у тарафига қочириб, сўнг кемалар билан Мағрибга кўчиришга мажлис қарор берди. Судан тарафидан махсус қирқ асир келтирилиб, сарой ичидан тоғ тагига лаҳм қазииш бошланди. Мажлис аҳлидан бошқа ҳеч кимнинг бу ишдан хабари бўлмай, орадан йигирма, ўттиз йил ўтиб, хабардор шахслар бирин-кетин бу оламдан ўтиб кетдилар. Лаҳм шу тахлит сирлигича қолди. Йўлдан хабардор бўлганлардан фақатгина халифа ва саройдаги кекса бир боғбон қолган эди.

¹ Милодий – 1484 йил.

Ал-Ҳамро саройидаги Қизлар кўшкидан тушиб келган йўлимиз ушбу лаҳмдир. Йўл қазилиб, ўлкамиз бўлмиш ушбу чаманзорга чиққанларида тоғ ғоятда катта бўлиб, иккинчи тарафига йўл очмоқ мумкин бўлмаганлигидан жаноб халифа ишни шу ерда тўхтатган. Асир бўлган суданлилар озод этилиб, юртларига қайтарилганлар. Шу аснода муҳорабалар кучайиб, ушбу йўлга эътибор қаратишга вақт ҳам, куч ҳам қолмаган эди.

1491 милодий сана Ғарната ва Андалузиянинг санайи охирасидир. Шу сана ислом ҳукуматининг сўнгги қароргоҳи бўлган ал-Ҳамро испанлар куршовига тушиб, Абдуллоҳ ас-Соғир тахт ва ҳукуматини қирол Фердинандга топширди. Очликдан ночор аҳволга тушиб, Фердинанднинг ваъда қилган имтиёзларига ишонган, Қуртабо, Малага, Кадиск ва Валенсиядан сўнг Ғарната ҳам иложсиз таслим бўлди.

Ўша кунларни кўриб, ёзиб қолдирганларнинг нақлига кўра, нималар бўлмаган!.. Қирол Фердинанднинг аскарлари кундан кунга кўпайиб, шаҳарни бутунлай қуршаб олган. Шаҳарга кириш-чиқиш мумкин бўлмаганлигидан, аҳли ислом очликдан мушкул аҳволга тушади. Муҳорабани охиригача олиб бориш учун испанлар шаҳар яқинида Сантяго номи ила тошдан бир шаҳар барпо этадилар ва бу билан Ғарнатани олмагунларича орқага қайтмасликларини маълум қилдилар. Қирол Фердинанд рафиқаси Изабелла билан ушбу шаҳарда тахт қуриб, яшай бошлайдилар. Аҳли ислом эса, зулм ва хорлик исканжасида нима қиларини билмайдиган ҳолга келади. Саройда чақирилган бир мажлисда Истанбулга элчи йўллаб, Олий Усмонийлар давлатидан куч ва ёрдам сўрамоқликка қарор берилади. Афсуски, ўша вақтда султон муҳорабада бўлиб, денгизда етарлик қуввати бўлмаганлигидан Андалузга бирор ёрдам қила олмади.

Испан ҳукмдори ҳар қанча катта кучга эга бўлса ҳам, арабларнинг нусрат ва шижоатларидан хабардор бўлгани сабабли, пул ва фитна ёрдамида иш кўришга зўр берар эди.

Ораларини фасод ва жосуслар орқали бузмаса, қўлда қилич, қалбада имон ўлароқ «Ё, Оллоҳ!» ила майдонга чиқсалар, ҳар бирида қирқ гайрат жўшиб, ҳар бири арслон каби жанг қилишларини жуда яхши биларди... Шунинг учун ҳам қирол аҳолига номалар йўллаб, агар таслим бўлсалар, лутф

ва иноят кўрсатажагини, акс ҳолда барчаларини ер билан яксон қилишини уқдириб, айрим нафс бандаларини оқча ёрдамида ўз томонига оғдириб олишга ҳаракат қилди.

Жасоратсиз, камолотдан узоқ охирги ҳукмдор Абу Абдуллоҳ ас-Соғир давлат манфаатларидан илгарироқ ўз нафсу моли ҳимоясига тушиб, халқдан яширинча қирол Фердинанд билан алоқа боғлаб, шаҳарнинг таслими ва ундан кейинги ишлар борасида аҳоли ва ўз хонадонига доир муқоваланома¹лар ақд² этмоқда эди. Халқ эса, унинг амалга ошираётган ишларидан беҳабар бўлса-да, душманга қарши бир чора кўрмаётганлиги ва муқобала³ ишларини амалга оширмаётганлигидан норози бўлиб, ал-Ҳамро саройини эгаллаш ва бошқа раҳбар сайлаш фикрига тушган эди. Бу ишни амалга ошириш учун қирқ-эллик минг одам йиғилган эди. Лекин, унга бош-қош бўлган сардор тўсатдан бир кечаси ғойиб бўлди. Халқ бошсиз қолди...

Аҳоли ва давлат арбобларининг катта қисми шаҳарни таслим қилмоқни таклиф этсалар-да, аксарият одамлар муҳораба⁴ ва шаҳарни мудофаа қилиш фикрида эди. Ал-Ҳамро саройида бўлиб ўтган бир мажлисда таслим, муҳораба ва мудофаа масаласи музокара қилиниб, жаноб султон ортиқ чидашга ва муҳораба қилишга чора қолмаганини айтганида, вазирлари сукут сақладилар. Саркардалардан ёлғиз Мусо бин Абу ал-Ғазонгина ўрнидан туриб, «Йўқ, султоним, муҳорабага чорамиз бор. Душманга таслим ила жон ва молимизни омон сақлаб бўлмайди. Ўзимиз асир ва қул бўламиз, молимиз эса яғмо ва ғоратда қолади! Душман қиличидан кўрққан бу кўзларимиз хотин-қизларимизни уларнинг кучоқларида ва ишрат мажлисларида шароб қадаҳлари тўлатишларини кўражакдир! Муқоваланомага ишона-япсизми?! Таслим бўлган шаҳарлар тақдиридан ибрат олинг! Шунча йиллардан буён кўнгилларида сақлаб келган нафрат ва адоватлари Фарнатани олганларидан кейин сўнади, деб ўйлайсизми? Ҳали иттифоқимизни бузиб, Фарнатага эгалик қилсалар, бошимизга не ишлар, не балолар келади, кўрасиз!.. Фарната ҳукуматида уч миллион мусулмон аҳолиси бўлишига қарамай, душманга ўзимизни ўз қўлимиз би-

¹ Музокара қоғозлари.

² Тузмоқ.

³ Қаршилиқ.

⁴ Жанг.

лан асир қилишга нима мажбур этмоқда? Бизга вожиб бўлган нарса — сўнги, охирги нафасга қадар миллат ва юрт қайғусида ғайрат қилмоқдир. Жаноби Ҳақ оғир кунларда ўзи қўллайди. Бу йўлда жон ва бошни фидо қилмоқ ва номус ила дунёдан кетмоқ номуссизлик ила бориб, душманга асир бўлишдан минг мартаба лаззатли ва шарафлидир», — деган бўлса-да, мажлис аҳлидан ҳеч бири Мусонинг ғайратидан ғайрат олмай, бошларини қуйи эгиб, сукут қилдилар...

Нима бўлганда ҳам, мажлис шаҳарни топширишга қарор қилди. Махсус элчи орқали Фердинанд ва Изабеллага хабар жўнатилди. Айтишларича, қирол Фердинанд бу хабарни олгач, бениҳоя қувониб:

— Араблар, аввалги араблар эмас экан, олчоқланибдилар, таслим бўладилар, деб, ҳеч ўйламаган эдим — деган эмиш.

Сардор Мусо саройдан чиқиб, шаҳардаги уйига қайтади ва ўз хонадони ва хизматкорларини йиғиб, видолашади. Шаҳар таслим бўлган чоғда хавф-хатарсиз йўлни қандай топишларини ёши катталардан бирига тушунтириб, аввало — диндан, иккинчи — илм ва маърифатдан ва учинчи — иш ва ғайратдан ҳеч қачон айрилмасликни насиҳат ва ваъз¹ этганича, яхши кўрган отини эгарлатиб, қуролланганча, йўлга чиқади... Ғайратли бобо, шонли Мусони шаҳардан чиқиши билан қирқ-эллик отлиқ душман ўртага олиб, «Эй, тўхта! Кимсан? Қаёққа кетаяпсан?!», — дея сўроққа тутадилар. «Исмимни душман биледи, қаерга боришимни эса, ўзим биламан!», — дея, ёвга арслондек ташланиб, йигирма кишини ўлдиради ва, ўзи ҳам шаҳид бўлди.

Шаҳар таслими ва тарки салтанатга доир Абу Абдуллоҳ билан Фердинанд орасида ақд² қилинган имтиёзнама мусулмонларнинг жон, мол, дин, масжид ва мадрасаларига бир турли монёъ ва зиён бўлмаслиги, шариат ва одатларига кўра идора қилинишлари ва хоҳлаган вақтларида Мағриб³ ёқларга ҳижрат қилишга мухтор⁴ эканликлари шарт қилиниб имзоланган эди. Мана шу тартибда Ғарнатанинг испанлар қўлига ўтиши аҳолига эълон қилинганида, ёшу қари

¹ Гапирмоқ.

² Тузилган, тартиб қилинган.

³ Тор маънода Марокаш, кенг маънода Шимолий Африка мамлакатлари кўзда тутилади.

⁴ Эркин.

йиғлаб, уйларига тарқалдилар. Ҳазрати султон барча молу дунёсини йиғиштириб, катта қарвон билан шаҳардан чиқди... Ал-Ҳамро саройи бўшаб қолди. Эшиклар очиқ, бўлма-лар очиқ, майдонлар ашёга тўлалигича қолди. Кекса боғбон қарвонга қўшилмай, «Оллоҳ жонимни шу ерда олсин», — дея, ал-Ҳамродаги ўзининг махсус ҳужрасида намоз ўқиб қолди...

Сардор Мусо ҳовлисида дўст ва яқинларидан хотин ва эр ўлароқ, юз қирқ одам йиғилган эди. Уларнинг ҳар бири мумкин қадар китоб, олати мухталифа¹ ва нарса олиб, марҳум Мусонинг насиҳатини ёдда тутганча, кеч тунда уйдан чиқиб, ҳувиллаб ётган ал-Ҳамро саройига бордилар. Ишдан хабари бўлган кекса боғбон уларни қарши олиб, юқорида баён қилинган лаҳм орқали ушбу тоғлар ўртасида жойлашган Дорур-Роҳатга бошлаб чиқади. Кераклик ашё ва жуда кўп мусулмонча китобларни саройдан янги ватанга кўчирадилар. Бу воқеадан шаҳарда ҳеч кимнинг хабари бўлмагани сингари шаҳарга кирган испанлар ҳам беҳабар қолдилар.

Ушбу бир ҳовуч мусулмон душманга таслим бўлмаслик учун бу маҳалли мастур²га кўчаётган бир пайтда Абу Абдуллоҳ қирол Фердинанд ҳузурига бориб, шаҳар қалитларини топширмақда эди. Шундан сўнг, у оиласи билан иқомати учун тайинланган жойга йўл олди. Йўлнинг энг баланд жойига чиққанида жаноб Абу Абдуллоҳ қайрилиб, Фарнатага қарабди... Испан аскарлари бўлак-бўлак шаҳарга кириб келишарди. Бу ҳолга чидай олмай, бўкириб йиғлабди... Ёнида бўлган онаси:

— Йиғла, йиғла, кўзларинг чиққунча йиғла! Йиғламоқ — хотинлар иши. Ҳукумати ва давлатини сақлай олмаган подшоҳ, хотин каби йиғлаши керак, — дебди.

Таслимнинг иккинчи куни Кастилия ҳукмдори Фердинанд ва рафиқаси Изабелла ал-Ҳамро саройига ўрнашиб, бу кунда мавжуд бўлган салтанат бўлмасидаги тахтда рижол³ ва мўътабар мусулмонлардан келганларни қабул қилдилар...

Тоғлар орасидаги Дорур-Роҳат номини берган жойимиз-

¹ Турли асбоблар.

² Яширин жой.

³ Кишилар, оддий халқ.

нинг жамияти исломия¹си марҳум ва мағфур² бобо Саййид Мусонинг тааллуқот³ ва дўстларидан ҳосил бўлган халқдир. Андалузни батамом истило қилиб, куч ва қувват олгандан кейин, испанлар аҳли исломга амният ва марҳамат кўрсатмай, дучори зулм⁴ қилишларини билиб, бизларни бу маҳалли саломат⁵га чиқишимизга у зот сабаб бўлган. Дарҳақиқат, қитъайи Андалуз ҳукму идораларига ўтиши, нуфуз ва қуввати исломия кетиши билан испанлар аҳдномаларини йиртиб ташладилар, минг бир турли жабр-зулмга, ҳақсизликка зўр бердилар! Масжидларда намоз ўқитмай кўйдилар. Азон айтилмайдиган бўлди. Мактабларда таҳсил ва тарбия ман қилинди. Вақф⁶лар хазинага олинди ёхуд ўз руҳонийсига берилди. Хуллас, мусулмоннинг қўли ва қанотини қирқа бошладилар. Кичик бир гуноҳ ё шубҳа билан мусулмонларнинг бор мулкани олиб, ўзини, бола-чақасини асир қилардилар. Фигон ва фарёд Андалузнинг у бошидан бу бошига қадар қоплаб олди. Аҳли исломнинг кўз ёшига яҳудийларнинг кўз ёши кўшилди. Чунки уларга ҳам зулм қилинаётган эди. Шукр қилинадиган бир нарса бўлса, у ҳам Диёри Мағрибга ҳижрат қилиш учун рухсат берилганлиги эди. Юз мингларча мусулмонлар, минглаб яҳудийлар оч-яланғоч, кирчир бир ҳолда ҳовли-жойларини, бор-будларини ташлаб, ота-боболарининг ётоқлари бўлган қабрларини душманга омонат қилиб кетдилар.

Обод ва фаровон Андалуз оз вақтда хароб ва вайронага айланди... Катта шаҳарлар ҳувиллаб қолди. Қишлоқлар, боғу боғчалар вайрон бўлиб, чашма сувлари қуриб битди! Маишати маъмура ва масъудият қитъани тарк қилиб, ўрнини мутаассиблик ва нодонлик эгаллади. Одил қозилар мақоми ғаддор инквизиторлар ҳукмига қолди... Қисқасини айтганда, кун ботди, тун келди. Шундан уч юз йил кейингина илм ва адолат самарасининг мазҳария⁷си ўлароқ қитъайи Андалуз кун юзини кўра бошлади. Ҳозирда бошқа мамоли-

¹ Мусулмон жамоаси.

² Гуноҳлари кечирилган.

³ Алоқаси бўлган авлоди.

⁴ Зулм ўтказиш.

⁵ Дориломон жой.

⁶ Масжид ва мадрасаларга тегишли бўлган мол-мулк.

⁷ Ютуқ.

ки афранжия¹да бўлганидек, испанлар орасида ҳам одиллик, инсоф ва зиёи улум анчагина ёйилиб, аввалги зулм ва нодонлик бартараф бўлди. Инсонийлик ҳиссиёти ёйилди. Жумла инсонлар: хоҳ муслмон бўлсин, хоҳ яҳудий, барчалари Ҳақ таолонинг бандалари эканлиги фаҳм қилинди². Бу ҳозирда... Аммо, Андалузнинг истилоси вақтида, яъни бундан олти аср муқаддам фаранглар ваҳший даражасида эдилар. Алҳамдулиллоҳ, замони ҳозирада миллатлар бири биридан ғолиб келса, мағлуб бўлганини йўқ қилмаётганликларини эшитмоқдамиз. Ғолиб ва мағлуб бир низом³, бир ҳуқуқ билан бир даражада идора қилинмоқда. Адолат ва инсоф зиёда илгарилаб, асир тутиш одатлари ҳам барҳам топди. Аммо, эски қилиқ ва йўлсизликлари, нафсониятлари батамом йўқолмай, баъзи-баъзида кўзга ташланиб қолиши кузатилади...

Ҳар на бўлса, тақдири Худо. Жаноби Ҳақга минг бир шукрлар бўлсинки, унинг инояти билан ҳазрати Мусо ушбу мастур ва номаълум маконга йўллаб, оталаримизни зулм ва азиятлардан халос этди. Барчаларини Худо ўз раҳматига олсин! Уларнинг ҳаракат ва ғайратлари самараси билан биз учун ватан бўлиб қолган тоғлар ораси бамисоли жаннат бўлиб, масъуд ва бахтиёрона умр кечирмоқдамиз», — дея, ой юзли, булбул сасли Фаридабону қўл кўтариб, бошини эгганича, қиссаси тугаганлигини айтди.

Ушбу жамияти исломиянинг тарих ва аҳволдан лолу ҳайрон бўлиб, уларнинг ҳоли ҳозирасига ва келгуси замонлар борасидаги умид ва муродларига ошно бўлиш истаги ила ҳурматли шайх Жалол афандига:

— Эй, шайх, Дорур-Роҳат жамоати шавкатли Андалуз муслмонларининг ибратли авлоди эканлигини тушундим. Не ажойиб ҳоллар! Сизларни ҳеч ким билмайди, сизлар эса дунёемизнинг ҳар ҳолидан хабардорсиз... Ақлим етмаётган нарса шуки, таассуб ва гаддорлик, муҳорабати мазҳабия⁴ баҳонаси билан миллатлар бир-бирини қийратиб, оташларда ёққан замонлар ўтиб кетган бугунги кунда дунёемизга чиқиб, яъни мамолики афранжия ва исломия ила бир тур-

¹ Европа мамлакатлари.

² Тушуниб етилди.

³ Қонун.

⁴ Динлар ўртасиг аги уруш.

ли мухобара¹ ва муносабат қилмай, номаълум қолмоқдасизлар. Бу тоғлар орасида эканлигингиз маълум бўлса, сизларга бу замонда ҳеч бир жабр-зулм етмайди. Франция мамлакатада бирга эдик. Усул ва ҳаракати одилоналарини кўрдингиз, замонамизни тушунасиз — дедим.

— Ҳа, ўғлим, замонамизни ва Европани яхши биламиз... Кўп юрдим, кўп кўрдим, жуғрофия ва саёҳатномалар орқали барчамиз Европа нима эканлигини биламиз. Лекин, очик ошкора ватанимиздан чиқиб, неча юз йиллардан бери бу тоғлар орасида бўлганимизни билдиришни ва ақвоми сойир²а билан қоришишни хоҳламаймиз, ҳаққимиз ҳам йўқ. Чунки сабаби роҳат ва саодатимиз бўлган бобо Мусо ал-Ғазоний санайи ҳижрия 1500³ бўлмагунча, бу макондан чиқмасликни васият қилган. Унинг амри ва васияти бизлар учун қонун ва муҳтарамдир.

— Ажойиб! Васиятномасида нималар деган?! Санайи минг беш юз⁴ни нима учун таъйин қилган? Ҳақ ризоси учун тушунтириб беринг.

— Буни билладиган кимса йўқ. Васиятнома санайи минг беш юзда олиниб, ўқилиши ва шу вақтга қадар Дорур-Роҳатдан чиқмаслигимиз қоғознинг устига ёзилган. Аммо, ичида нима дейилганини ҳеч ким билмайди. Чунки васиятномайи марғуба⁵ қирқ муҳрли бўлиб, қирқ кулф остидадирки, анахтар⁶ ва очқичлари қирқ имомда омонатдир.

Тарих ва аҳволларидан ҳайрон бўлганим бу жамияти исломия янада диққатимни тортиб — «Эй, Худо, не ажойиб ҳоллар», — дедим.

— Васиятномани сақлаётган қирқ имом қандай одамлар?

— Бизнинг ўлка қирқ қишлоқ ва бир шаҳардан иборат. Ҳар жамоанинг бир имоми бўлиб, ҳар бирида бир калит ва муҳр бор.

— Ўлканинг соҳиби, ёки амири борми ва у ким?

— Албатта, бор. Амиримиз жаноб Али. Мусо бобонинг силсиласидан.

¹ Хабарлашиш.

² Бошқа миллатлар.

³ Милодий — 2075 йил.

⁴ Бир минг беш юзинчи йил.

⁵ Қимматли васиятнома.

⁶ Калит.

— Ўлканинг идораси қандай ҳуқуқ ва низомот¹га асосланади?

— Шариятга, ақли солим ва иттифоқи умумияга асосланган.

Ҳали вақт кеч бўлмаса-да, қуёш тоғ устига келиб, ортига ўта бошлади. Дорур-Роҳат тўрт тарафидан баланд тоғлар орасида бўлганлигидан пешин вақти ёки оқшомга икки соат қолганида, қуёш кўринмай, бу ажойиб ўлка кўланкада қолади.

Ер ости сафаридан анча дам олганимиздан сўнг оқшом қоронғуси тушмасидан, шаҳарга етиб олиш учун бу ердан чиқиб, йўлга тушдик. Барчамиз ташқарига чиқишимиз билан дам олган хонамизнинг эшиклари ўз-ўзидан беркилди. Мазкур хона қоровул маркази ва ер ости йўлининг бошланиши эмиш. Бир оз юрганимиздан кейин ғоят гўзал чаманзор ва ям-яшил водий бағрига кирдик. Рафиқаларимиз қизлар бир-бирлари билан ўйнашиб, гап отишиб, қувлашиб, олдимизда кўринган қишлоқ томон югурдилар. Уларнинг ортидан шайх Жалол ва бандангиз зўр-базўр етишар эдик.

Мазкур қишлоққа етганимизда, унинг усули бино²си менга нотаниш эканлигини кўрдим. Катта доира шаклидаги бир майдон. Увитилган, эзилган бир модда тўшалган, чангтўзон, лойгарчиликдан асар кўринмайди. Майдоннинг ўртасида тошдан қурилган масжид. Бир тарафида мадраса, иккинчи тарафида эса мажлис ва девонхона. Масжиднинг атрофи катта-катта хурмо дарахтлари, майдоннинг атрофи эса белбоғ сингари боғу боғчалар билан ўралган эди. Ушбу боғчаларнинг ҳар-ҳар жойида ёлғиз хоналар ва уйлар қурилган. Барчаси бир-биридан ва масжиддан бир хил масофада... Тушунишимча, ҳар бири ҳисоб-китоб, ўлчов ва низом бўйича қурилган. Ҳаммаси тошдан, чиройли шаклда бўлиб, боғчалар ичидаги майдонга ва жомеъи шарифга тўғри қаратилган эди. Қишлоққа диққат билан қараганимда, мени энг ҳайратга солган нарса шу бўлдики, масжиддан бошқа барча бинолар бизда бўлганидек, ер тагидан ёки ер устидан бошланмай, ер устидан бир аршин қадар баланд тош камарлар устига қурилган. Шунинг учун уйлар очиқ, яланг жойда. Бу гаройиб ҳолни шайх Жалолдан сўраганимда:

¹ Қонун-қоидалар.

² Қурилиш усули.

— Ҳа, ўғлим, маишати руҳоний ва маънавиямиз каломи Оллоҳ ва шариат асосига бино бўлиши лозим бўлганидек, маишат ва аҳволи диниямиз ҳам табиати ашё¹га мувофиқ бўлиши керак. Табиати ашёда инсон учун зарар ва фойда мавжуд. Буларни билсанг биридан қочиб, икинчисини истеъмол қилишинг вожиб даражада... Ер остида, хусусан, бизнинг ўлка каби чаманлик ва сув йўқ жойларда нам ва рутубат кўп бўлади ва ер остида чириётган ёхуд бир ҳолдан иккинчи ҳолга таҳвил² қилган наботий³ ва маъданий ашёдан ҳосил бўлган ҳидларнинг аксариси инсон учун оғу ва заҳар бўлиб, турли хил касалликларга сабаб бўлади. Шу сабабли, сизнинг ўлкаларда бўлганидек, уй ва бинони ер остидан бошлаб қурмаймиз. Тош устун ва камарлар устига қурамызки, уй ости очиқ бўлиб, ҳаво айланади ҳам ер остидан чиқётган нам, рутубат ва заҳарли ҳид-газлар ҳаво билан уй ичига кирмайди — деди.

Жаноб шайхнинг бу сўзларидан ҳайратим янада ошди.

— Ўғлим, кўчган вақтимизда ўлкамиз қамишзор, ботқоқлик ва сассиқ ҳаволи бир жой эди. Муҳожир⁴лар бедаво хасталик ва нохушликларга дуч келиб, катта заҳмат тортганлар. Уламо ва ҳукамоларимиз аҳволни яхшилаб ўрганиб, хавф-хатар ва нохушликлар сабабларини аниқлаб, чорасини топганлар. Ариқлар қазиб, сувларни оқизиб, қамишзор ва ботқоқликларни қуритганлар. Сув бўйидаги қамиш ва бошқа нарсаларни тозалаб, ерларни экинзор ҳолига келтирганлар. Чашмалар бино қилганлар. Ҳаво ва сув тозаланиши билан аҳоли ўртасидан касалликлар кўтарилиб, роҳат келди. Ҳозирда, Дорур-Роҳатда хасталик йўқ даражада... Биламан, ҳайрон бўлаяпсан, «бу қандай нарсалар», — дея, таажжубдасан. Аммо, ўғлим, айбга буюрма, тўғри сўз билан сенга нодонсан, дейишдан бошқа чорам йўқ! Жуда кўп нарсалардан хабаринг йўқ, кейин тушуниб оларсан... Жаноби Ҳақнинг барча ҳикматлари ниҳоятда улуғ, лекин, энг улуғ ҳикмати, балки, инсонга берган ақлдир. Ақл қуввати ила дарёлардан осон кечилади, ер остида яшириниб ётган нарсалар кашф этилиб, қазиб олингани сингари бу

¹ Моддалар табиатига мувофиқ.

² Ўзгарган, алмашган.

³ Ўсимликларга доир.

⁴ Кўчиб келганлар.

қуввайи муқаддаса¹ жуда кўп дарду хасталикларга дори ва дармон бўлмоқда. Шундай бўлса-да, мурод Худоники, инсон бир восита, холос. Ҳар ҳолда маълумот ва камолотдан куч олган ақл инсон учун чашмайи бахт ва саодатдир...

Барчамиз майдон ичидаги мажлис ва девонхонага бордик. Андалуз усули билан қурилган ғоятда чиройли, уч-тўрт бўлмали бир хона эди. Икки бўлмаси катта ва бири-биридан чинни девор билан бўлиниб, чиройли палослар тўшалган эди. Бирида биз ўтирдик, иккинчисига қизлар кирдилар. Шу орада қишлоқнинг кекса ва улуғ имоми билан муаззин афандилар келиб қолдилар. Улар ҳам бўлак миллат ва ақвоми соира²дан ҳеч бир кишини шу пайтга қадар кўрмаганликларидан, менга жуда диққат қилардилар. Лекин, тарбияли бўлганликларидан, таажжуб ва диққатларини яширишга ҳаракат қилардилар. Шайх Жалол афанди мени ал-Ҳамро саройида тасодифан учратганини айтиб, йўлни кўрган одамни ташқарида қолдиргандан, бирга олиб келиш яхшироқ эканлигини ва Парижда бандангиз билан кўришганини, менинг аҳли исломдан эканимни баён қилди.

Қишлоқнинг имом афандиси мен билан кўришиб, ҳолаҳвол сўрашиб бўлгач, Тошкент, Бухоро ва Туркистон аҳволидан сўз очди:

— Бухоро ўлкаси илм билан мушарраф бир ўлка ва уламо боғчаси эканини ривоят қиладилар, ажабо, мадрасалари не тартибда ва фунуннинг жами³ таҳсил қилинадими?, — деди.

Бухоро ва Туркистоннинг ҳаёти ва усули тадриса⁴си хусусида нима билсам, барчасини айтдим. Шунда кекса имом бошини чайқаб:

— Сизнинг диёрларда табиб, кимёгар, меъмор ва муҳандислар керак бўлмайди? Сизнинг хонлар ва ҳукуматлар идорайи мулк ва давлат⁵ учун умури идора⁶га, фунуни молия⁷га, моҳир маъмурларга ва тўраларга ҳожат сезмайдиларми? Сўзингга қараганда, мадрасаларда диний илмлардан бошқа бирор фан ўқитилмайди. Тибб, ҳандаса, кимё,

¹ Муқаддас қувват, яъни ақл кўзда тутилмоқда.

² Бошқа миллатлар.

³ Барча фанлар.

⁴ Ўқитиш усули.

⁵ Давлат ва мамлакат бошқаруви.

⁶ Девонхона кўзда тутилмоқда.

⁷ Молиявий илмлар.

физика, илми сарват¹ ва бошқа шу каби фанлардан дарс берилмайди, аҳли руҳониядан бўлак аркони мулк ва миллат етиштирилмайди, шундайми?, — деди.

— Шундай, афандим, дин ва шариатдан бошқа фан ва илм таҳсил қилинмайди.

— Худого шукрлар бўлсин, улуми диниядан маҳрум қолмабсиз! Лекин, фунуни мутанаввиъа² ва камолатдан бебаҳра ҳолда дунёда қандай яшаяпсизлар? Ажабо! Ҳукуматларингиз нечук идора, нечук муҳофаза қилинади? Улуми мутанаввиъа таҳсили, фунун ва камолот нима учун тарк қилинди, эски мусулмонларда бунга катта ғайрат бор эди-ку.

— Камолот ва фунуннинг фасодга сабаб бўлиши ривоят қилинади, афандим.

— Нақадар аянчли, нақадар даҳшатли ғафлат бу! Ёху! Эй, ўғлим, кўзи бойланган киши юра оладими? Тупроқни билмай—экин экасиз, сувни билмай—сув ичасиз, дунёни билмай—умр ва кун кечирасиз... Воҳ, қандай шўр пешоналик, қандай ғафлат! Жаноби Ҳақ ислоҳ айла.³ Бу аҳволингиздан ғоятда мукаддар⁴ бўлдим. Оддий халқ, майли, билмасин. Аммо аркони давлат, казо-казо тўразодалар ҳам фани фароиз⁵нинг ўз ўрни борлигини, масалан, илми фароиз⁶ билан аскар кўчирмоқ, дори-дармон тайёрламоқ мумкин эмаслигини билмайдиларми?! Мамлакатни бошқариш учун ҳам бошқа қатор фанлар ва камолот керак. Илм бор—дин учун, илм бор—кун учун, илм бор—руҳ учун, илм бор—бадан учун... Воҳ, воҳ, ўғлим, замонамизда мусулмонлар мартабайи аввалдагидек эмас эканлар. Бизнинг ўлкада кўрадиган ҳолинг бундай эмас.

— Дорур-Роҳатда кўрадиган маишат ва тартибларим Европадан устун ва илгари бўлса керак, ўйлашимча? — жавоб бердим суҳбатдошимга.

— Сенга оғир ботмасин, ўғлим, иншооллоҳ, замона келур, аҳли Туркистон ҳам фунун ва камолот ошноси бўлиб, тарийқи тараққия⁷га минар... Ғафлат нақадар кучли бўлма-

¹ Сиёсий иқтисод.

² Турли фанлар.

³ Ўзинг марҳамат қил.

⁴ Ғамгин.

⁵ Мусулмонлик фарзларига оид удумлар кўзда тутилади.

⁶ Мусулмонликдаги фарзларни ўргатувчи илм.

⁷ Тараққиёт, ривожланиш йўли.

син, келиб-кетар бир ҳолдир: таҳсили камолот бўлмаса-да, сизларда таҳсили аввал, яъни ўқиш ва ёзиш жорий, илмининг боши – ўқиш ва ёзиш.

– Йўқ, афандим, аҳолининг, ярми эҳтимол, ўқишни билар. Аммо ёзишни биладиган юздан ўнлар чиқар.

– Шунақаси ҳам бўладими? Янглишмадингми, ўғлим?

– Йўқ, афандим. Аҳволимиз – шу.

– Ундай бўлса, ғоят хароб экансиз: улуми диния таҳсил қилинади, дединг. Ўқиш-ёзиш ва илм олишнинг барча муслим ва муслимага фарз эканлиги сизларга маълум эмасми? Маълум бўлса, нега бажармайсизлар? Бунга менинг ақлим етмади! Камолот борасида – инкор, таҳсилда – кўринмас қор, не чоғлик ғариб экан, у мамлакат!

Анча ўйга толиб, сўнг мутаассир бир товушда:

– Ўғлим, айбга буюрмайсан, нима десам ҳам, жоним оғригандан айтаман. Диндошларимнинг бу паришон ҳолларига афсусландим, ачиндим, – дея, имом афанди қўлимдан тугтиб: «Кел, ўғлим, сенга қишлоғимиз болалар мактабини кўрсатай», таклифи билан мени хонадан бошлаб олиб чиқди.

Жомеъи шарифнинг ўнг тарафида катта ва чиройли бир тош бинога бордик.

– Бу мактаб, – деди. Ичкарига кирдик... Катта-катта бўлмалар. Бирида кутубхона, ер ишлари ва саноат учун керак бўлган турли олатлар бор эди.

– Саккиздан ўн икки ёшгача қанча бола бўлса, барчаси мактабга келади. Эр ва қиз болалар айри ўқийдилар. Таҳсили аввал¹ – тўрт йил. Болалар бу мактабда ўқиш, ҳисоб ва диндан таълим оладилар. Сўнг, фани зироат² ва бунга доир қисми кимё ва ҳикмат ўқийдилар. Қишлоқ ва маишат учун керак бўлган ҳунар ва касбларни ўргандилар. Қизлар эса, ўқиш-ёзиш, сўнгра фани идорайи байтига³ тикиш, нақш ва оналик учун керак миқдорда илми тибб ва илми сиҳҳат таҳсил қиладилар...

Имом афанди буларни баён қилар экан, шайх Жалол афанди кириб, машина келаётганини ва шаҳарга кетиш вақт бўлганини хабар қилди. Мактабдан чиқиб мажлисхона ёнига бордик. Рафиқаларимиз қизлар ҳам бошларига

¹ Бошланғич таълим.

² Ботаника.

³ Уй-рўзгор олиб бориш илми.

рўмолларини ташлаб, йўлга тайёрланаётган эдилар. Мен олдин диққат қилмаган эканман, майдонда Европа шоҳбекатларидаги сингари, кўплаб темир излар кўзга ташланади, лекин, бошқача! Бир қарасам, поезд келаяпти. Фарангистондагидек оташли, тутунли эмас. Гуриллаб келмоқда. На от бор, на оташ! Имом билан хайрлашиб, ҳаммамиз унга чиқдик. Ўлканинг маркази бўлган Дорус-Саодат шаҳрига йўл олдик.

Оташсиз, отсиз темир йўл билан Дорур-Роҳатнинг марказий шаҳри бўлган Дорус-Саодатга учиб кетмоқдамиз. Йўлимиз боғу боғчалар ичидан бўлиб, ҳали таъриф этганим қишлоққа ўхшаган яна икки қишлоқдан юриб ўтдик. Йўлимизни кесиб ўтган бир-икки темир йўл хатларини кўрдик. Шайх Жалол таърифича, Дорур-Роҳатдаги барча қишлоқлар бир-бири ва шаҳар билан қуввайи ажибайи электрикия² билан ҳаракатланадиган темир йўллар ва телеграфга ўхшаш телефон ила боғланган эмиш.

Дорус-Саодатга етиб, вокзалда тушганимизда, шом пайти бўлиб, минораларда муаззинлар азони муҳаммадия айтмоқда эдилар. Вокзал, яъни темир йўл мавқе³и Андалуз усули ҳафиф⁴лиги қадар гўзал ва ёқимли, гўзаллиги қадар мукамал тош бино эди. Вокзал шаҳар ичида бўлганиданми, бошқа сабабданми, билмайман, Европада кўрган араба ва файтунларимиз бу ерда йўқ эди... Ҳар ким борадиган жойига пиёда бориши кераклиги англашилди. Рафиқаларимиз, қизларнинг оталари ё оғалари кутгани чиқибдилар. Ҳол-аҳвол сўрашганларидан кейин, дарҳол, ал-Ҳамрода кўрганларини, «Қизлар кўшки»дан Фарнатани кузатиб, олган таассуротларини уларга сўзлашар экан, Туркистондан сайёҳ учраб қолгани ва уни бирга олиб келганларини айтишлари билан, одамлар бандангизга салом бериб, илтифот қилдилар. Барчалари ҳар қанча беркитишга ҳаракат қилмасинлар, таажжублари билиниб турар эди.

Сўнг, қизлар бандангиз билан бир-бир хайрлашиб, яна кўришиш истагида эканликларини нозикона ифода қилишиб, уйларига кетдилар. Шайх Жалол ҳам «Қани, ўғлим», — дея, мени шаҳарга олиб кетди.

¹ Из.

² Электр қуввати.

³ Бино.

⁴ Латофатли, нозик усул.

Юрган йўлимиз қирқ одим кенгликда бўлиб, цементми, асфальтми, хуллас шунга ўхшаган силлиқ бир нарса билан қопланган эди! Йўл устида на бир кесак-тош, на бир хас-чўп кўринмасди. Йўлнинг икки тарафида терак дарахтлари ва олти-етти аршин кенгликда йўлаклар бўлиб, майда, рангли тошлар билан безатилган эди!

Йўлаклар четида чиройли панжаралар бўлиб, уларнинг ортида, гулбоғчалар орасида ўй ва хоналар кўринарди. Ҳайрон бўлганимча, таажжубланиб кетиб борардим! Дарҳақиқат, бу шаҳар на Европада кўрганим тоғлардек юксак биноли шаҳарларга ва на Туркистонда билганим ярим-ёрти, эски-туски биноли шаҳарларга ўхшарди. Бутунлай бошқача эди! Мана шундай тартибли ва озода бир-икки кўчадан ўтиб, бозор майдонига чиқдик. Бу ерда жойлашган меҳмонхонага кўноқ бўлиш учун келардик. Қоронғу туша бошлади. Шаҳарнинг низом ва усулига кўра, йўлларда фонарлар кўрмаганимдан, — шаҳрингизда фонарлар ёнмайдами, — дея, шайх Жалолдан сўраганимда:

— Тўғри, европача фонарлар ёнмайди, ўғлим. Лекин, шаҳар қоронғуда қолмайди, кўрасан, — деди.

Бозор майдонининг бир томонидаги меҳмонхонага бордик. Фоятда чиройли безатилган ва тўшалган икки бўлмани кўрсатиб, «дам ол, ўғлим», — дея, шайх Жалол қози афанди олдига кетди. Менинг воқеамни айтиб, Дорур-Рохатга қандай тушиб қолганимни расман билдириш керак эмиш.

Ёлғиз қолганимда фикр ва ўйга толдим... Бу билимдон ва зиёли мусулмонлар томонидан бирор зўравонлик ва зулм бўлмаслигини билсам-да, охири нима бўлишини ва яна нелар кўришимни билмай роҳатсиз эдим. Қоронғу бўлма ичида ўйланиб турганимда, бирдан жуда ёришиб кетганидан кўзларим қамашди. Бўлма ўз-ўзидан мунаввар бўлди. Қарасам, шифтда осилган қандил ёна бошлади. Лекин ичида на пилик бор, на мой! Бўлманинг деразаларидан шаҳарга ва майдонга кўз ташлаганимда, бутун шаҳарнинг қуёш нуридан пастроқ, ой зиёсидан равшанроқ бир нур билан мунаввар бўлганини кўрдим. Қандай ажойиб! Кейинроқ билдимки, шаҳар ва ўлка кечалари электр ила ёритилар экан. Мана, илм! Мана, ақл! Сизнинг кучингиз билан нималар бўлмайди!

Аҳволимни ўйлаб, анча эзилган бўлсам-да, мусулмонларнинг даражайи олияда бўлган маданиятларининг бу намунаси билан фахрланиб, маишатлари Европадан жуда

илгариди бўлганини ва биз туркистонлилар қанчалар орқада қолганимизни тушундим. Мен кўрдим, айтиб бераяпман. Сиз балки, ишонмасиз. Аммо, бу диёрнинг аҳли исломи бу улуғ даража ҳунар ва роҳатга ҳам қониқмай, янада илгарилашга ғайрат қилмоқдалар. Бизларга нисбатан қанчалар тафовут¹ бу?!

Ярим соат ўтар-ўтмас, шайх Жалол афанди қайтиб келиб, менга ўзининг васий этиб тайинланганини ва эрта саҳар қози ҳузурига боришимизни айтди. Сўнг, хизматчига нима эҳтиёжим бўлса шай туришини буюриб, ўз уйига кетди. Дорус-Саодатда ўғли ва қизи бор экан. Хонамдан чиқмай, олати электрикия ила хизматчини чақириб ёки чақирмай муродимни билдириш мумкин эди. Бу қандай олат десангиз, таърифидан ожизман ва таърифлай олсам ҳам, тузилишини билмайман, ҳеч ақлим етмайдиган бир нарса. Ҳар қалай, чақириб ҳожат бўлмади, хизматчи ўзи кечки овқатни, сўнг шарбат ва меваларни келтириб, нима истагим борлигини сўради. Бироз шўрва, қовурилган гўшт ва палов тановул қилиш билан чекландим. Яна бошимга турли-туман фикрлар келиб, гоҳ Тошкент, гоҳ Париж ва Фаранса кўз олдимда жонланиб, бошимга тушган савдолар оғушида ўйга толдим.

Эрта саҳар туриб, бўлмамнинг деразасидан қараганча бозор майдонини ва майдондаги одамларни томоша қилдим. Уларнинг барчалари араблар эдилар. Ораларига тушиб, кўришиб, танишмоқни истасам-да, шайх Жалол афандини кутиб турганлигимдан ва яна одамлар билан таниш-билиш бўлмаганлигимдан, бўлмадан чиқишга тортиндим. Боҳусус, шайх Жалол билан қози афандига бориш керак эди. Қози олдида нима қиламан, ажабо? Бозор жойи озода, текис тўшалган тўртбурчак бир майдон эди. Атрофи бир қаватли катта ва гўзал бинолар билан ўралган. Карвонсарой қарши-сида бозор масжиди бўлиб, баланд ва нозик минорайи шарифи терак каби, кўкка бўй чўзганча, маънавий соқчи ва қоровулдек турарди.

Эрталабки чой ё қаҳва ўрнига карвонсарой хизматчиси нон, мой ва сут келтирди. Бу ўлкада чой ва қаҳва йўқ эмиш. Шунингдек, ичкилик ва мускирот²дан ҳам бирор тури йўқ экан. Эрталабки нонушта тановул қилаётган эдим, шайх Жа-

¹ Фарқ.

² Маст қилувчи ичимлик.

лол афанди келиб қолди. Қўлида катта бир халта бўлиб, ичида тоза кўйлак ва кийимлар бор эди.

— Буларни сенга олиб келдим, ўғлим! — деди. Дарҳақиқат, жуда муносиб ҳадя эди. Чунки устимдаги кўйлак ва фаранг кийимидан бошқа барча нарсаларим Фарнатада қолган эди.

— Ташаккур, шайх бобо. Катта эътибор ва марҳамат кўрсатдингиз, — дедим.

— Буларни қози афанди бериб юборди. Барчамизга меҳмонсиз. Иншооллоҳ, қўлдан келганини қиламиз. Юртимизга тўсатдан келиб қолганингизни, ўзингиз билан бирга керакли ашёларингиз йўқлигини биламиз.

— Не буюк инсоф бу! Мошоллоҳ, бизнинг ўлкаларда, Фарангистонда бўлган ғариби диёр¹га бунчалик эътибор ҳеч кўрилган эмас! Дорур-Роҳатнинг ҳар ҳолига таажжубланаман: ўлканинг йўли ҳам ажабтовур, бу бўлманинг ичида кўрган қандилим ҳам ғайри табиий. Оқшом ўзи ёниб, тонгда ўзи ўчади... Шайх бобо, бу кўрган нарсаларимдан ақлимни йўқотиб қўймасам эди!

— Иншооллоҳ, ҳеч нарса бўлмайди, ўғлим. Ҳали ўлкамизда кўп нарсаларни кўрасан... Қози афанди олдига бориш керак. Агар хоҳласанг, карвонсаройда ҳаммом бор. Бор, кийимларингни кийиб ол, кетамиз.

Камоли хушнудлик ила ҳаммомга кетдим. Шайх Жалол бўлмада қолди. Мармар тошдан қурилган ҳаммомда яхшилаб ювиниб, тозаланиб, ўлка одатича хушбўй сувлар ва мойлар билан чайиниб, кийиниб чиқдим. Шу ҳолимда ерли мусулмонларга ўхшадим. Бозорга чиқсам ҳам, кимса ким эканлигимни билмасди. Ярим соатча бўлмамда дам олиб, сўнг шайх Жалол билан қози афанди ҳузурига йўл олдик. Карвонсаройдан тўғри бозорга чиқдик. Дўконларнинг кўпи озиқ-овқат, бир-икки дўкон заргарлик буюмлари ва зийнат ашёлари билан савдо қилар эди. Пуллари думалоқ-думалоқ бўлиб, қизил теридан экан. Устида ўлканинг муҳри ва уч хазинадорнинг имзоси бор. Пуллар уч турли бўлиб: бир динор, ярим динор ва чорак динордан иборат. Дорур-Роҳат мусулмонларининг бошқа бир ўлка билан олди-бердиси бўлмагани сабабли, тижоратлари учун бу тери пуллар кифоя эмиш.

¹ Мусофир.

Бозор майдонидан ўтиб, Торик ибн Зиёд номли йўл ва шоҳкўчага чиқдик. Андалузга биринчи қадам кўйиб, фатҳига мубошарат¹ қилган зоти олий бу номда бўлганидан, ёдгор сифатида йўлни унинг номи билан мушарраф қилганлар. Бу йўлнинг бир боши бозор майдонида бўлса, иккинчи боши Абдурахмони Солис майдонида эди. Мазкур Андалузнинг энг машҳур халифасининг исмидир. Майдон унинг номи билан аталган. Биз бу майдоннинг атрофида бўлган катта бинолардан бирининг олдига бордик. Мармар тошдан нақш ила ишланган эшиги устига олтин ёзув ва хатти кўфийда «Боб-ул-ҳуқуқ²» ибораси бор эди. Бу бир маҳкама ва қозихона эмиш. Ичкарига кирдик. Билмайман, нимагадир кўрқардим. Девонхонада, баланд минбар устида қози афанди ва унинг ўнг тарафида котиб афанди, эшик олдида хизматчи турарди. Биз — улар ҳузурда.

— Афандим, ал-Ҳамрода учраб қолган Мулла Аббос Туркистоний мана шу киши, — дея, шайх Жалол мени кўрсатди.

— Хуш келибсиз, меҳмон, жаноби Ҳақ хайрли қилсин, — дея, қози афанди бизларни ўтиришга таклиф қилди. Қаршисига ўтирдик. Сўнг, қози деди:

— Дорур-Роҳатда бўлишингиз давомида бизларга меҳмонсиз, иншооллоҳ, роҳатда бўласиз. Лекин, сизга васий этиб тайинланган шайх Жалол афандининг айтганларига диққат қилишингиз керак. Сизга ҳам қариндошлик, ҳам оталик қилади. Лекин, ошкора таажжуб қилмасликка ҳаракат қиласизки, аҳолимиз сизга диққат қилмасинлар... Эй, туркистоний, сиздан сўрайдиган баъзи саволларим бор. Умид қиламанки, жавобингиз ҳақиқат бўлади. Эҳтиёт бўлинг, ўлкамизда энг катта қабоҳат ва жиноят ёлғон гапирмоқликдир. Жазоси ҳам жуда оғир. Ёлғончи ҳибсга олинади, аммо, ҳибсхона очиқ туради. Атрофида минг киши бўлса ҳам, гаплашишга бир киши тополмайди...

Қози афанди тотли-тотли гапирса-да, билмайман, нимагадир сочларим тип-тик туриб, ичимга кўрқув тушди.

— Сўранг, афандим, билсам, барчасини айтаман, — дедим.

— Қайси диндасиз? — деди. Котиб ёза бошлади.

— Алҳамдулиллоҳ, мусулмонман.

¹ Йўллаган, бошқарган.

² Ҳақ-ҳуқуқ эшиги.

- Ёшингиз нечада?
- Йигирма етти.
- Қайси ердансиз?
- Шаҳри Тошкентлик.
- Отангиз борми?
- Мархум...
- Тошкентдан қачон чиққансиз?
- Икки йил бўлди.
- Тошкентда таниган-билган одамларингиз борми? Исмлари нима?
- Жалолиддин ибн Тожиддин, Аҳмад ибн Али, Муҳсин ибн Латиф, Шарифжон ибн Охунжон, Муҳаммад Муҳйиддин Хўжа, Мулла Алим Йўлчибой, Шариф Хўжа...
- Етар, улар сизни биладиларми?
- Билсалар керак, – дея, жавоб берганимда, қози афанди котибга қайрилиб:
- Тошкентга бориб, келганлардан сўралсин, – деди. Бу буйруқни котиб ёзиб қўйди. Хавф ва қўрқув янада ортди. Қози ҳазратлари менга қараб:
- Сиз қаерда илм таҳсил қилдингиз?
- Тошкентда, мадрасада, ўн икки йил ўқидим, – дедим.
- Қанча фан таҳсил қилдингиз?
- Арабча, форсча, сарф¹, наҳв², баён³, бадеъ⁴, луғат, мантиқ ва тафсир.
- Яна нима ўқидингиз?
- Бошқа ҳеч нарса ўқимадим. Бизнинг мадрасаларда илми адабия ва шаръиядан бошқа фанлар таҳсил қилинмайди.
- Ажойиб! Ўн икки йил таҳсил қилиб, ҳисоб, ҳандаса⁵, ҳикмати табиия⁶, тарих ва шунга ўхшаш фанларни ўқимдингизми?
- Йўқ, афандим, ўқимадим.
- Балки, улуми синоиядан, тибб, муҳандислик, кимё ва меъморликдан таҳсил қилгандирсиз?

¹ Морфология.

² Синтаксис.

³ Риторика.

⁴ Ифодали ўқиш.

⁵ Геометрия.

⁶ Физика.

– Йўқ, афандим, Фаранса ўлкасида бир неча фандан дарс олдим...

– Французлардан нималарни таҳсил қилдингиз?

– Мухтасар тарихи умумий, фани жаҳоннома¹, илми ҳайвонот, ҳикмат² ва бир қадар ҳисоб ва илми сиҳҳат дарсларини олдим...

– Сизни ким тарбия қилган?

– Ўн ёшимга қадар мархума онам қўлида эдим, сўнгра, мадрасага тушдим. Тарбия ва билимим мана шулар, афандим.

– Яхши. Тарбиянгиз қандай бўлган?

– Ҳазрат... Бизнинг юртимизда болага ош берилади, кийим берилади, баъзида сўкадилар, баъзида хўрлаб, урадилар, баъзида ортиқ севиб, эркалатадилар, нозлантирадилар... Тарбиямиз мана шундай бўлади.

Бу жавобимга қози афанди ҳайрон бўлди ва мендан кўрққандек, шайх Жалолнинг кўзларига боқди. Бир нарса демади. Агар, айтганида ҳам: «Бундай ҳайвон каби, ваҳший ва ёввойи инсонни ўлкамизга нима учун олиб келдинг?!» — дея, ўпкаланарди. Шайх Жалол қозининг фикрини тушуниб:

– Афандим, дарҳақиқат, Шарқ ва Ғарб орасида тарбия фарқли бўлса-да, Мулла Аббос афанди гоят хуш ахлоқли одам. Шунинг учун, мусулмонларга зиёни тегмас, деб ўйлайман, — деди.

Бу ифодадан қози афанди анча тасалли топиб:

– Уйингизни нима учун тарк қилдингиз, Фарангистонга нима учун келдингиз?... Туркистонликлар Фарангистонга саёҳат ва зиёратни одат қилмаганлар-ку, — деди.

– Фарангистоннинг баъзи жойларида замони исломдан қолган авлиёлар борлигини билиб, уларнинг зиёратини ният қилган эдим.

– Фарангистонда қанча вақт бўлдингиз?

– Икки йил.

– Ўхў, Фарангистонда авлиёлар шунча кўп эканми?...

– Йўқ, лекин Париж шаҳрига келганимда, французларда жуда кўп ҳунар³ ва фунун борлигини кўриб, бир қадар таҳсил олишни ният қилиб, икки йил қолиб кетдим...

– Яхши. Парижда қандай юрдингиз? Фарангларнинг усу-

¹ География.

² Фалсафа.

³ Маърифат, билим.

ли маишати билан Туркистон маишати орасида катта тафовут бор... Имтизаж¹ эта билдингизми?

– Ҳа, афандим, шукрлар бўлсин, кунларим яхши ўтди.

– Бўлса бордир, ўғлим. Лекин, ажойиб ва ғаройибдан бошингизга бир савдо тушмадими? Ҳақиқатни айтишингиз керак...

Қозининг бу саволидан қотиб қолдим. Ичим музлаб кетди! Парижда бошимга тушган савдоларни, француз қизи билан бўлган муҳаббатимни билладими, нима бало?! Бечора Маргарита дарҳол ёдимга тушди... Аммо, қози буларни қаяқдан билсин? Билса ҳам, не зиёни бор. Ҳеч бир айб иш қилганим йўқ... Француз қизига кўнгили қўйдим. Ошиқ бўлдим. Муҳаббат эса, хоҳ назари туркистонийда, хоҳ назари афранжияда хилофи² ахлоқ эмас... Турли фикрлар бошимни чулғаб олди.

– Жавоб бермаяпсиз, нима дейишингизни ўйлаяпсизми? – деди қози.

– Ҳа, афандим, Парижда бўлган вақтимда Маргарита исмли француз қизига кўнгили қўйдим. Лекин, бирор бир ахлоқга хилоф иш қилмадим.

– Бу қандай бўлди?

Саволга жавобан Маргарита билан орамизда бўлган муҳаббат воқеасини айтиб бердим.

– Бу диёрга келмасингиздан олдин, биз ҳақимизда бирор маълумотингиз бормиди?

– Йўқ, афандим.

– Унда, бу ўлкага қандай келдингиз? – деганида, бор ҳақиқатни айтдим. Ҳикоямни тинглаб:

– Яхши. Худога омонат. Муносиб бир иш ва касб эгаллагунигизгача меҳмонимизсиз. Шайх Жалол сизга васий ва муаллим этиб тайинланади. Нима керак бўлса, унга айтасиз. Саломат ҳол учун Оллоҳдан қўрққандек ёлғондан қўрқиш керак, жаҳаннамдан қочгандек ёмон фикрлардан қочиш керак, жаннатга бўлган муҳаббатдек инсонларга муҳаббат қўймоқ керак... Буларни бир диндош сифатида насиҳат ва шариат амри билан буюраман... Ўлкамиз ёлғон ва ҳақсизликдан қутулган. Турмушимиз Шарқ ва Ғарб му-

¹ Кўникма, ўрганиш.

² Тескари, нотўғри.

сулмонларининг сурати маишатидан бошқача, Фарангистонникидан аъло... Кўриб, биларсиз.

Қози афандига таманно этиб, сўзларини қабул қилганимни билдирдим.

Анча ҳозирлангандан кейин, Мулла Аббосни Мадра-сайи Кабирага талабаликка ёзарсиз, — дея, шайх Жалолга буйруқ бериб, қайтишимиз мумкинлигини айтди.

Бобул-ҳуқуқ доирасидан чиқиб, меҳмонхонага кетдик. Ҳеч қандай хавф ва қўрқувга очиқ бир сабаб кўринмаса-да, қозининг тафтиш ва сўзлари бандангизга зиёда таъсир этди. Қандай таъсир этмасинки, Дорур-Роҳат аҳолиси биз каби мусулмонлар бўлганлари ҳолда Андалуз давлати инқиро-зидан бери пинҳона, номаълум тоғ орасида яшриниб, дунё-нинг ҳеч бир қавми ва ўлкаси билан муносабатга кириш-май, ўз маишат ва маданиятлари доирасида келмоқдалар ва буларнинг олдида Туркистон бадавий, Фарангистон олчоқ кўринади! Бу ўлкада хотинларнинг аҳволи қандай экан, ажабо? Маргаритага бўлган муҳаббатимга қози афанди нима учун керагидан ортиқроқ эътибор қаратди?..

Бозор ва меҳмонхона майдонига етиб келганимизда, бир ҳолга жуда қизиқдим. Бир араб одамларга узлуксиз бош эгиб салом берарди. Бандангиз каби, бир мусофир ва ғариби диёр, деб ўйлаб, шайх Жалол афандидан сўрадим. Жавобан:

— Бу одам ёмонликдан қайтган, — деди.

— Ёмонлиги ва жазоси нима экан?

— Катта гуноҳ қилган... Озиқ-овқат дўконида сотувчи экан, бир муштарийсига ярим динорлик хиёнат қилган.

— Бунинг учун қандай жазо берилади?

— Қози тарафидан воқеа тафтиш ва таҳқиқ қилиниб, гуноҳдорлиги расман эълон қилинди.

— Ҳўш, кейин бу одамни ҳибсга олдиларми ёки қамчи-ладиларми?

— Йўқ, ўғлим. Ўлкамизда на ҳибсхона бор, на қамчи уриш. Буларга ҳожат қолмаган.

— Боракаллоҳ, унда қандай бўлади?

— Қандай бўлади?! Одамнинг хиёнати маълум бўлиши билан жумла ўлка унинг учун бегона ва ёт ҳисобланади. Ким-са салом бермайди, вабодан қўрққандек, четлаб ўтадилар. Жамоат орасида бўлиб, ҳибсхонадагидан кўпроқ танҳо ва ёлғиз қолади. Хотини ҳам ҳаром ва хиёнат аралашган ош-

овқатдан узоқ бўлиш учун эри ёмонликдан қайтиб, покла-
ниб олгунига қадар, уни тарк қилиб, онасининг уйига қай-
тиб боради. Қисқаси, айбдор то айбини ювгунига қадар
инсонликдан чиққан бўлади. Ўлка четидаги махсус ажра-
тилган жойларга бориб, ибодат, хизмат ва дарслар ёрдами-
да ислоҳи маънавият¹га ғайрат қилади. Сўнг, қайтиб келиб,
жамоатга қабул қилинади... Иккинчи дафъа нафс ва шай-
тонга бўйин бермайди, қуввайи ахлоқия тўғри йўлни кўрса-
тади. Кўрганинг бу бечора, ёшлик пайтида кўп ҳолсиз ва
хаста бўлиб, етарли тарбия ва таҳсил кўрмаган эди. Шу са-
бабдан, гуноҳ ишга қўл урди. Охирги тўрт йил ичида бун-
дан бошқа, ўлкамизда гуноҳ иш қилган кўрилмади...

Шайхнинг бу сўзларига оғзимни очиб, ҳайрон бўлган-
ча, меҳмонхонага келиб қолибмиз. Не таажжубли, не ажойиб
усуллар! Ғариб бошим саломат қолармикин, нима бўлар-
кин?

Карвонсаройда бўлмага кирганимизда, хизматчи менга
келган икки мактуб билан бир нусха газета берди. Мактуб-
лар тўрт бурчак бир парча қоғоз эди. Беркитилган жойи йўқ!
Бир тарафида «Мулла Аббос афанди туркистонли» ибораси
билан почта тамғасига ўхшаш бир нарса бор. Иккинчи та-
рафида кераклик ёзув. Мактубнинг бири ўқувчиларга маъ-
лум Фаридабонудан эди. Отаси ва қариндошлари мен би-
лан танишмоқ истагида бўлиб, қайси кун таклифни қабул
қила олишлигимни сўрашибди. Юборилган: «Ал-Миллия
майдони, Усмон Ғазовий хонадони». Иккинчи мактубда,
Дорус-Саодатда нашр қилинадиган «Истиқбол» номли га-
зета бандангизга йўлланаётгани айтилиб, унинг мудир
Русия мусулмонлари, Туркистон ва Бухоро аҳолиси хусу-
сида ахбор ва маълумот ёзиб беришимни илтимос қилмоқ-
да. Бу диндошларимизнинг аҳволи бу тарафларда етарли
маълум бўлмай, улар ҳақда қандай хабар берсам ҳам, та-
шаккурлар ила қабул қилинар эмиш.

Мактубларни ўқигач, ўйга толдим... Қоғозлари бизнинг
қоғозларга ўхшамайди. Демак, ўзлари ишлаб чиқарадилар.
Дунёдан айри бўлишларига қарамай, ҳаводиснома²лари бор...
Нималарни ёзар эканлар? Газета борлигидан, албатта, бос-
махона бўлса керак. Мактублар устида почта тамғаси бор,

¹ Маънавиятни тузатиш.

² Воқеалар ҳақида хабар берувчи орган.

аммо, пул (марка) йўқ. Демак, почталари пулсиз хизмат қилади... Не таажжубли ҳол! Фаридабону, яъни йўлда кўрган қиз, менга мактуб ёзибди! Бунга янада ҳайрон бўлдим. Бу фикрлар билан олишиб турганимда, шайх Жалол кириб келди. Мен ичкарига кирганимда, бозорда қолган эди.

– Афандим, қаерда қолдингиз? – дедим.

– Бозорга янги тухум олиб келишибди, беш-ўн дона олиб, жўжа очиришга бердим, – деди.

Бечора шайх, ақлдан озганми, нима бало? Буёғи қандай бўлди?

– Афандим, нима деяпсиз? Бозордан олинган тухумдан ҳам жўжа очдирадиларми?

– Ҳа. Ўғлим, тухум бўлса, товуққа ҳожат қолмайди.

Шайхнинг ақли озганига шубҳа йўқ. Қўрқа бошладим. Қўзларим тинди. Шунда шайх Жалол кулимсираб, деди:

– Ўғлим, яхши одамсан, лекин айбга буюрма, жуда нодон экансан. Каломи қадимдан анча хабардор бўлсанг ҳам, Амали қадим китобининг борлигидан хабаринг йўқ экан. Агар, ундан озроқ хабаринг бўлганида эди, тухумдан товуқсиз жўжа очирилишига бу қадар ҳайрон бўлмас эдинг.

– Оллоҳ ҳаққи учун, шайх бобо, тушунтириброқ гапиринг! Товуқсиз жўжа қандай чиқади? «Амали қадим» дегагингиз қандай китоб?

– Ўғлим, тингла... Тухумдан жўжа чиқиши, устида товуқнинг ётишидан эмас. Товуқнинг вужудидан, танидан тухумларга таъсир қилган иссиқлик ва ҳароратдан. Жаноби Ҳақнинг ҳукмига кўра, таъсири ҳарорат ила тухум ичида бўлган модда қуш вужуди касб этади. Ушбу ҳақиқати табиия тажриба ила кашф ва ошкор бўлиб, ҳарорат воситаси-ла махсус қоғлар ичида тухумдан жўжа очдириш усули топилган.

– Жаноби Ҳақ ўзи кечирсин! Бундай иш бўладими?

– Албатта, бўлади, ўғлим. Буни гуноҳқорлик, ёмонлик ҳисоб қилма. Амали қадим Китоби кабир¹ қондасига мувофиқ ишдир.

– Шайх бобожон, у китоб қандай китоб?! Шу вақтгача ҳеч эшитмаганман.

– Биламан. Ҳеч эшитмагансан. Бу китоб жаҳоннинг ҳар ерида бор. Жаҳоннинг қайси ерида бўлса-бўлсин, ўқилиши

¹ Куръони карим кўзда тутилади.

мумкин. Саҳифалари ниҳоятда буюк, ҳар бир ҳарфи катта тоғлар баробарида!

Шайх бу гапларни айтар экан, мен ўйлардим: қай биримиз девона бўлганмиз, Шайх афандими, ёки мен?!

– Шайх бобо, яна ҳеч нарса тушунмадим, – дедим.

– Амали қадим аталган бу китоб, жаноби Ҳақ таоло яратган жумла жаҳон ва мавжудотдир. Табиат ва коинотнинг холик¹и жаноби Ҳақдир. Шунга кўра, табиатнинг барча қувватлари, ҳаракатлари ва самарот²и жаноби Ҳақ бино қилган қадимий ва доимий қавоид³и ва низомларидир... Сувларнинг юқоридан пастга оқиши; кечадан сўнг кун, кундан кейин кеча келиши; арпа сочсанг, буғдой чиқмаслиги; тош устига нимаики сочгин, унмаслиги; инсоннинг куш каби учолмаслиги; балиқ куш уясида сақланмаслиги каби, дунёда неки бор, жонли-жонсиз, ҳаммаси табиийлик қоидаларига бўйсунадиларки, Худонинг ҳикмати дир! Табиатнинг баъзи қувватлари ва нарсаларнинг ҳоллари инсон учун зарарли, баъзилари эса фойда дир. Табиатнинг баъзи қувватлари инсонга асир ва хизматчидир. Масалан, шамол, олов, сув ва ҳоказо... Инсонлик, бу табиатни билиб истеъмол этмоқ дир. Ҳайвонлик, бу табиатнинг ҳол ва қувватидан ғофил бўлиб, зарарзаҳматидан ўзни сақлай олмаслик, фойдаларидан бебаҳра қолмоқ дир... Аслида, Амали қадим китоби деганим, илми табиия бўлиб, жаноби Ҳақнинг халқ этган⁴ барча нарсасининг вужудидан, таркиботидан, хосият ва самаротидан баҳс қилади... Буларни билгандан кейин, инсон ўғли ҳаракат ва ғайратдан фойда кўради, нима қилса ҳам, билиб қилади, ҳайвон каби ғофил бўлмайди. Илми табиия туфайли бозорларимизда уч кунда тухумдан жўжа чиқади, ўтин-чўп ёқмай, ўйларимизни иссиқ, ёзнинг саратонида эса, хоҳлаганимизча салқин этамиз ва дунёда роҳатда умр кечириб, жаноби Ҳаққа ибодат қиламиз. Илми диниядан намоз, қироати адаб ва ҳуқуқ ўрганилганидек, табиатдан дарс олинса, мол асрамоқ, боғ парвариш этмоқ ва яшамоқ учун нималар фойдали ва зарарли бўлиши ўрганилади. Бу сўзларим, балки, сенга қоронғудир, аммо, кейинроқ, бир оз маълумот олганингдан сўнг, барчаси маълум бўлади...

¹ Яратувчи.

² Самаралари, мевалари.

³ Қоидалар.

⁴ Яратган.

Шайхнинг бу дарсидан ҳайрон бўлиб, нима дейишимни билмай, шу заҳоти, олган мактубларимни кўрсатдим ва улар ҳақидаги фикрларимни айтдим.

– Ҳа, ўғлим, ўлкамизда почта хизмати ҳақи йўқ. Қоғозни набототдан иъмол қиламиз¹. Китоблар босилиб, жумла аҳолига бепул берилади. Қизларимиз ва хотинларимиз одоб доирасида ҳам ёзадилар, ҳам ўқийдилар. Конверт қилишга ҳожат йўқ. Чунки, орамизда хилофи адаб иш ва фикр йўқ. Шу сабабли уни беркитиб, конвертга солишнинг ҳожати йўқ... Мусулмоннинг дини ва иши ошкора, яшириш айб учун лозимдир... – дея, шайх Жалол оқшом келишини айтиб, ўз уйига кетди.

Ҳайрон бўлганимча қараб қолдим. Шу пайт ҳали тилга олганим «Истиқбол» газетаси кўзимга тушиб қолди. Олдим. Нима ёзибдилар, кўрайлик-чи. Биринчи бетда: «Туркистонда ақвоми турк»². Қаранг, нималар ёзибди (арабчадан таржима):

«... Аҳволи атроф ва аҳволи ўлка шундай ҳолда экан, Қўқонда – Худоёр³, Бухорода – Музаффариддин⁴ ва Хоразмда – Муҳаммад Баҳодир⁵хонларнинг замони салтанатларида диёри Туркистон Русия давлатига тобе ёки нуфуз⁶ига рози бўлишга мажбур бўлдилар. Аҳолидан бир миқдори табаддулот⁷дан нохуш бўлган бўлса-да, анчаси яна масалан, аҳли тужжор⁸, Русия ҳукмининг интишор⁹идан рози эдилар. Бир минг икки юз тўқсон (фалон) йили жониби Туркистон¹⁰ни саёҳат қилган шайх Мансур айтадики, Русия ҳукумати ила бирга кириб келган осойишталик ва саломатлик аҳолининг Русияга муҳаббат этмасина катта сабаб бўлгандир. Дарҳақиқат, Русия ҳокимиятига ва нуфузига ўтган ерларда йўллар, шаҳарлар ва бозорлар эмин¹¹ бўлиб,

¹ Ўсимликлардан ишлаб чиқарамиз.

² Туркистонда турк қавмлари.

³ **Худоёрхон** (1829–1879)–1845–1877 йиллар орасида уч марта Қўқон хони бўлиб турган.

⁴ **Музаффариддин** – 1860–1885 йиллардаги Бухоро хони.

⁵ **Муҳаммад Баҳодир** (**Муҳаммад Раҳим Феруз**) – 1864–1910 йиллардаги Хива хони.

⁶ Сўзи ўтиши.

⁷ Ўзгаришлар.

⁸ Савдогарлар.

⁹ Ёйилиши.

¹⁰ Туркистон тарафларни.

¹¹ Ҳавф-хатарсиз.

ижройи шариат баҳонаси билан амалга оширилган ҳисоб-сиз қатл ва жазолар ман қилинди. Мусулмонларнинг усули динияларига кўп мудохала¹ этмай, русиялилар таъмини осойиш ва роҳат ила аксари аҳолининг ҳусни қабул²ига эришди. Шуниси аянчлики, туркистонликларнинг маорифи ва даражайи маданиятлари зиёда орқада қолган. Нима бўлганда ҳам, илми диниядан анча камолотлари бор. Лекин илм ва фунуни соира³дан беҳабарлар. Бу эса шоёни тафаккур⁴-дир, чунки Туркистонда баъзи замонларда маориф ва адабиёт зиёда майдон олган⁵ эди. Масалан, амир Темур замонидан ва боҳусус, набираси Улугбек замони салтанатида Самарқанд илм ва фунун ва ишлаб чиқариш соҳаларида олами исломиятнинг биринчи балда⁶ларидан эди. «Илм ва фунун подшоҳларни ҳам мушарраф этар» деганларидай, ҳам ўқир эдилар, ҳам илмга катта ёрдам берардилар. Темурнинг оқсоқлиги нисф⁷ дунёни забт этишига монё бўлмаган бўлсада, агар у басир⁸атсиз, кўзсиз, яъни илмсиз бўлса эди, дунёнинг ярмига молик⁹ бўлмас эди. Жоҳиллик ва нодонлик билан футуҳот ва шижоатнинг бир ерда жамланиши мумкин эмас.

Бир давлат ёки миллат хароб бўладиган бўлса, энг аввало, илмсиз ва маърифатсиз қолади. Шу ҳолда кўй сингари, фаҳмсиз-идроксиз, ўз бошларини ўзлари узатиб тураверадилар. Нима қилсинларки, кўзлари боғлиқ. Дорур-Роҳатга келган Мулла Аббос, туркистонлик. Балдаи Тошкентлик бир ёш йигит. Юртида таҳсили ва Фарангистонда анча таълими бор бўлса-да, ўлкамизда яна илм ва маърифат эгаллашга ғайрат қилишини эшитиб, мамнун бўлдик. Маорифдан зиё олиш билан бирга камолоти исломия ва инсонияга ошно бўлади. Ўлкамизга келишининг сабаби эса, бир фитна, ё душманлик бўлмай, балки ажиб бир тасодиф ёхуд ишқи маърифат, деб ўйлаймиз...»

¹ Аралашмоқ.

² Яхши кутиб олиниши.

³ Бошқа фан ва илмлар.

⁴ Фикрлашга ундайдиган нарса.

⁵ Жуда кенг ёйилган.

⁶ Шаҳар.

⁷ Ярим.

⁸ Узоқни кўриш.

⁹ Эга.

Зангибар ва Мисрдан келган хабарлар жуда ачинарли. Ҳозирги Ҳидив Исмоил поша¹нинг исрофоти² ва Зангибар ҳокимининг лоқайдлиги, мана шу икки ислом ўлкасини ўн беш, йигирма йил ичида фарангларга қурбон этажакдир³. Олами исломиятга мусаллат⁴ бўлган мустабидларнинг бу ҳолларига таажжуб этилмиш. Оллоҳ бандаларини соғин мол деб, ҳисоб қиладиганлардан бошқа нарсани кутиш тўғри эмас. Таажжублиси шуки, уч-тўрт юзи бир қўшинга ғолиб келадиган, етиштирган уч-тўрт олимининг зиёи камолоти асрларни мунаввар қилган қавми нажибнинг бу қадар тушқунлиги қанчалар мискинликдир. Ватан ва истиқболларини барбод этган, касби корларини йиғиштириб, сафоҳат ботқоқларига отган амирларига итоат ва қуллуқ қилишларига ажабланмаслик мумкин эмас. Бунинг асосий сабаби маълум: жаҳолат.

Араб газетасидан ушбу таржима қилган ифодаларимдан тушундимки, Дорур-Роҳат аҳолиси — ўзи маълум бўлмасида, аҳволи Туркистонга ошно экан. Жумла жаҳон иши ва аҳволидан мана шундай воқиғадирлар. Ораларига тушиб қолганим мусулмонларнинг билмаган нарсалари йўқ, лекин уларни кимса билмайди!

Мазкур газетанинг бошқа мавзуларини ўқиганда, яна бир неча хабарларни кўриб, ҳайратда қолдим. Қаранг, нима ёзадилар:

(Таржима)

Қоряйи Филистин муҳандиси бир олат яратмишки, унинг воситаси ила ариқдан ёки қудуқдан 100 аршин юқорига сув чиқариш мумкин. Олати жадида⁵ ҳаво ила ҳаракат қилиб, бир масориф⁶и йўқ. Ушбу хунар ва устодлик билан тоғ этакларидаги сувсиз тап-тақир ерлар боғу боғчаларга айлантирилади. Ҳазор⁷ офарин ва ташаккур!..

(Бошқаси)

¹ 1863–1879 йилларда Миср ҳукмдори.

² Керак бўлмаган сарф-харажатлар.

³ Дорур-Роҳат газетасининг бу айтган сўзлари ростдан ҳам бўлди. Дурбини ақл (узоқни кўра билиш — А. З.) ила нима бўлишини олдиндан билиш мумкин экан. Аббос (И. Гаспратининг ўз таъкиди).

⁴ Салтанат ўрнатиш, эгалик қилиш.

⁵ Янги асбоб.

⁶ Сарф-харажат.

⁷ Минг.

Маълум кимёгаримиз Жаъфар Той ҳазратлари янги кашф қилган бир маъдан билан кемик (суяк – *И. Г.*) қориштириб, олган тузи энг заиф, қувватсиз ва ўсол тупроқларни ҳам мевадор қилади. Бу тузнинг қуввайи табиияси ила экин экиб бўлмас ерлардан ҳосил олиниши бу йил амалга оширилган тажриба, синов ила собит¹ ва маълум бўлди...

(Яна бири)

Ал-Миср номли қишлоқда ўтган ҳафта бир ажойиб воқеа бўлди. Саккиз ёшлик Саййид Ҳасан ўғли нима бўлди-ю, пиёла парчасини ютиб юборди. Бу нарсани муолажа ила қорнидан чиқариш мумкин бўлмай, қорнидан ичакларига ўтса, вафот этиши мумкинлигидан, қишлоқнинг табиби ўша заҳоти қорнини кесиб, пиёла парчасини чиқариб олган. Сўнгра ярасини тикиб, бечорани ҳоли саломатга қўйди. Бечора Саййид кейинги сафар оғзига солган нарсаларига диққат қилади, деб, ўйлаймиз.

Газетанинг бу хабарларидан Дорур-Роҳат мусулмонлари орасида фани машина², кимё, зироат ва тиб илми камол даражада эканлигини билдим. Шу қадар камолотга етишганларки, Туркистонда буларни айтадиган бўлсам, балки, ишонмаслар. Қандай ажойиб ўлка, не қадар комил инсонлар! Ҳар куни тушимга ҳам кирмаган ғаройиботларни кўрмоқдаман! Вақт ва фурсат бўлса, уларнинг барча ҳолларига ошно бўламан. Уларнинг аҳвол ва маишатлари бизнинг мусулмонлар маишатидан ва мадҳ қилинган фарангларнинг усулидан ҳам жуда илгариди. Менга шундай кўринмоқда, сизлар эса ёзганларимга диққат қилиб, фикр қилинг.

Олдинроқ айтиб ўтганим Фаридабонунинг таклифига ижобат керак эди. Таклифни қабул қилганимни билдириб, муташаккиран³ жавоб ёзиб, йўлладим. Хатни арабча ёздим. Ўн беш йилча арабча таҳсил қилган бўлсам-да, хатосиз ёздиммикан, – деб, кўрқдим. Билган арабчам, Туркистонда балки етар ва хато топилмаса-да, Дорур-Роҳатда менинг муллалигим бир тийинга олинмаслигини билиб, анча роҳатсиз бўлдим. Қандай роҳатсиз бўлмай, бу диёрнинг қизи, хотини ҳам илм ва фунун майдонида бир устод бўлса.

¹ Исбот.

² Машина технологияси.

³ Ташаккур билдириб.

Фаридабонудан олган мактубнинг жавобини ёзиб юборган куним эртасига акаси Саййид Ҳасан карвонсаройга келиб, бандаларини уйларига олиб кетишини айтди. Кетдик. Юрган йўлимиз Дорус-Саодатнинг бошқа йўллари каби, мунтазам ва латофатли эди. Икки тарафдаги тош йўлақлар, улар четидаги темир панжаралар ва уларнинг ортидаги гулбоғчалар, чиройли-чиройли уйлар аҳолининг завқ ва роҳатини айтиб турарди. Бу йўлнинг охирида бир майдонга чиқдик. Майдоннинг тўрт тарафи яна боғ ва бинолар эди. Майдоннинг ўзи оқ ва қора тошлар билан безатилгандай қопланган ва ўртасида унча катта бўлмаган, лекин мисли йўқ зийнатли бир жомеъи шариф¹ билан шарафланган эди. Майдондан юриб, жомеъи шарифга яқинлашган сайин ҳайрат ва фараҳ²им ортар эди. Қандай ажойиб бино, қандай хуш шакл, нақадар маҳорат билан қурилган! Минораси чархлангандай ингичка, тошларига ўйилган нақш ва чечаклар қиёси йўқ бир нарсалар эди. Жомеъ ва минораси оқ мрамрдан ва атрофидаги ҳовлиси қора мрамр устунлар устига бино қилинган эдики, ожиз кўзларим қараб тўймас эди. Қараган сайин зийнат ва латофати зоҳир бўлиб, катта-катта тошларга ўйилган нақшларнинг гўзаллиги ила соддалиги бир жойга қовушганига боқиб, ҳайратда қолмаслик мумкин эмас эди! Масжидни қурган устод фақатгина бинони мурод қилмаган бўлса керак, ўйлашимча... Исломиятни баён этмиш. Улуғлиги даражада содда ва соддалиги даражада улуғ бир бино иншо этган, лекин қандай қурган-а! Бутунлигича ва қисмлари шундай моҳирлик билан ясалганки, бирор чок ва туташ жой кўрилмай, масжид ва минораси бутун бир мрамрдан кесилгандай эди! Ҳазор офарин айтиб, Дорур-Роҳат араблари андалузли оталаридан ҳам устод, янада моҳир эканликларини тушундим. Ҳа, беш юз йилдан бери бекорчи вақт ўтказмаганлар; фунун ва хунарни неча маротаба илгарилатганлар.

Жомеъ яқинида қабр ва турба йўқлигидан, Дорур-Роҳатда қабристон кўрмаганимдан ва бизнинг Туркистонда масжидларнинг атрофи қабрлар билан тўла бўлиши ёдимга келиб, қабристон қаерда эканлигини Саййид Ҳасандан сўрадим.

¹ Масжид.

² Севинч, қувонч.

— Қабристонлар шаҳар ва қишлоқлардан узоқда, шаҳар ва қишлоқ ичига дафн қилинмайди, — деди.

— Ажойиб! Аҳолига бундан оғирлик ва машаққат бўлмай-дими?

— Нима учун ажойиб бўлсин, афандим. Машаққати ҳам ҳисоб эмас. Чунки инсон яшайдиган жойлар яқин теварак-атрофига маййит¹ дафн этилиши сиҳҳати умумия назаридан катта хатодир. Чириётган маййитдан чиқадиган ҳид ҳавога оғу чиқариб, еру сувни инсонга зарарли қилади. Илми тиб ила илми сиҳҳатга мурожаат қилсангиз, кўрасиз, афандим... Мана, уйимизга ҳам яқинлашиб қолдик.

— Бу диёрнинг аҳолиси жуда тажрибали экан.

— Алҳамдулиллоҳ! Фақат, саййид Аббос, Туркистон, Эрон, Арабистон ва Мағриб ўлкалари умури маишат²да жуда орқада қолганлари ҳақиқатми?

— Ҳа, афандим.

— Билишимча, мазкур ўлкалар Дорур-Роҳатга нисбатан ваҳший ҳолдалар.

— Жаноб Ҳақ ёрдамчилари бўлсин. Оталаримиз қанчалар илгариди эдилар. Жаҳл ва нодонлик фарангларга хос эди. Бу замонда улар мусулмонлардан ўтиб кетдилар ва мусулмонларнинг умури маишатда орқада қолганлари тааж-жубли воқеадир.

— Ҳа, афандим, замонамизда саноат, тижорат, сарват³ ва нуфуз⁴ ҳаммаси фаранг ақвом⁵ида.

— Уларнинг дунёга ҳоким бўлганлари бизга ҳам маълум. Лекин маданият ва маишатлари нуқсонлидир. Фарангистоннинг вужуди сиз ўйлаган даражада саломат эмас.

Майдондан ўтиб, қаршимизда бўлган Мударрисин номли йўлга тушдик. Буниси ҳам бошқалари каби боғчали ва латофатли эди. Фаридабонунинг отаси — шайх Абдуллоҳнинг уйи мана шу кўчада экан. Бошқа уйлар каби у ҳам боғча ичида бўлиб, йўл тарафи гулбоғча ва тунж⁶ панжарали эди.

Саййид Ҳасан бандангизни меҳмон бўлмасига олиб кирди. Боғчадан ўтар эканман, бу ерлик мусулмонларнинг по-

¹ Ўлик.

² Турмуш ишларида.

³ Бойлик.

⁴ Куч-қудрат.

⁵ Миллатлар.

⁶ Бронза.

кизаликларига жуда ҳайрон қолдим. Ҳар ишларида бир яхшилик, бир фойда бор. Масалан, чечак нима? Жуда ҳам керакли нарса эмас. Аммо улар қандай қилганлар, эътибор қилинг: қанча-қанча гулларни, чечакларни тоифа-тоифа, алоҳида-алоҳида экиб, уй атрофларини нақш қилганлар¹. Йил — ўн икки ой гулларнинг гоҳ бири, гоҳ бошқаси очилиб, латофат ила маконни чиройли, ҳиди билан ҳавони тотли қиладилар. Боғчалар қуш ва булбуллар билан тўла. Қуш тутиш ё ов қилиш одат эмас. Қўлга ўргатилгандай, инсондан қўрқмайдилар. Куйлари ила шукр ва муножотдан нари кетмаётгандек туюларди...

Бўлмага кирганда шайх Абдуллоҳ билан иккинчи ўғли саййид Али бандангизни истиқбол қилиб, ўтиришга жой кўрсатдилар. Бўлманинг туби чиройли бўйра билан, атроф диванлар қизил мешин тўшак ва ёстуқлар билан тўшалган эди. Жаноби шайх саксон ёшларда, соч-соқоли оппоқ бир қария. Аммо ўз ёшидан кичик, бақувват кўринарди. Ўғли Али акаси Ҳасандан уч ёш кичик, йигирма беш ёшлардаги йигит эди. Зиёратимдан гоят мамнун ва масрур бўлганликларини айтишиб, аҳволи Туркистондан сўрадилар. Бир оз муколама²дан сўнг, шайх Абдуллоҳ бандангиздан ҳам кўпроқ аҳволи Туркистон ва Фарангистонга ошно эканлигини билдим.

Амир Насруллоҳ Бухорийнинг ҳаёти ва қилган ишларидан айтган хабарлари ва Қўқон ҳукмдори бўлмиш Худоёрхоннинг бошига келган ишларидан гоят атрофли баёноти янада ҳайратимни оширди. Чунки у нафси Қўқон³га ҳам бу қадар маълум эмас. Лекин шайхнинг энг ғариб сўзи — замони вуқуот⁴дан юз йил илгари Туркистон ва Қўқон ўлкалари Русия тарафидан истило ва забт қилиниши маълумлиги хусусида эди. Юз йил кейин бўладиган иш ва ҳолат қандай маълум бўлади, деган фикрга тушганимни сезиб, шайх Абдуллоҳ деди:

— Шаҳар кутубхонасига бориб, ибн Марвоннинг «Қиёс ва эҳтимолоти сиёсия» номли асарини олиб боқсанг, бундан юз йил олдин бу сиёсийюн⁵нинг қиёс этганлари тамомила содир бўлганларини кўрасан...

¹ Безаганлар.

² Сухбат.

³ Қўқоннинг ўзи.

⁴ Содир бўлиш вақти.

⁵ Сиёсатчи.

— Бу зотнинг ғойибдан билишига ва қуввати илмиясига хайрон қолдим... Бани Одам¹ юз йил олдинни кўриши мумкинми? Ақлим бовар қилмайди! Ҳарҳолда, марҳум ибн Марвон каромат соҳиби² бўлсалар керак.

— Йўқ, ўғлим, ибн Марвон каромат соҳиби эмас эди. Биз каби оддий бир инсон эди... Сен ҳам бўлажак ишларни бўлишидан илгари қиёслашга ва кўришга муқтадир³ бўла оласан. Таҳсили илм билан тавсиъи фаҳм ва басират керак...

Шайх бу шаклда таъриф қилган бўлса-да, фаҳм ва басиратим очилмай, бу ҳолнинг ҳикматига ақлим етмади⁴. Бундан беш, ё ўн, ё эллик йил кейин содир бўладиган ишларни мен қаердан билишим мумкин?.. Таажжуб ва нуқсониятимга марҳаматан, шайх ҳазратлари бандангизга тушунтириш учун сўзида давом этиб, деди:

— Ўғлим, Бани Умайя⁵ замонларидан ёки Искандари Румий ва ёки сизнинг Туркистон қаҳрамони, Амир Темур ишларидан озми-кўпми хабаринг борми?

— Албатта, бор!

— Ундай бўлса, у вақтларда сен дунёда бўлмай, уларнинг замон ва ҳолларидан қандай хабардор бўлдинг? Албатта, шубҳадан йироқ ривоят ва ўша замонлардан қолган тарих ва шеър китобларидан ҳисса олдинг... Биздан олдин бўлган ҳол ва ишларни билиш учун чора борлигига кўп шубҳа қилма. Сув тегирмони нима эканлигини, албатта, биласан. Сув келса, айланади, ишлайди. Сув келмаса, ҳаракатсиз қолади, шундайми? Буни билганимиз ҳолда, ҳар қандай тегирмонни олиб, қандай ва нимадан ясалганини, сув келадиган ариқларни, сувнинг оз, кўплиги ва бошқа ҳолларини тафтиш ва кашф этиб, қиёс ва мувозанага олинса, ўша тегирмоннинг қанча вақт ва қандай ҳаракат қилишини нисбатан билиб олишимиз мумкин. Шу каби ҳар қандай қавм, миллат ва давлатнинг аҳволи молияси, сиёсиси, тарихияси ва адабияси ўрганилиб, қўшни мамлакат ва давлатларнинг мазкур ҳоллари билан қиёс ва мувозанага олинса, қиёсга олинган халқ ва мулкнинг тараққий ва ё

¹ Одам боласи.

² Авлиё.

³ Қодир.

⁴ Қандай содир бўлганлигига тушунмадим.

⁵ Уммавийлар сулоласи.

таданний бўлиши, яъни илгарилаши ёки харобага юз тутиши аҳли басиратга аён бўлади. Қиёс ва имсол — илмнинг катта воситаларидир... Ҳали ёшсан, ақлинг илм ва маълумот тавсиъи билан кўзларинг ҳам узоқни кўра бошлайди.

— Ҳа, афандим, тушунгандайман... Лекин, тушунмаган бир нарсам бор. Ҳар қандай воқеа бўлган ва бўлиши керак бўлса, жаноби Ҳақнинг муроди билан. Эрталаб қанча ишлар содир бўладики, оқшом ётаётганимизда хаёлимизга ҳам келмаган...

— Албатта, ўғлим, ҳар иш муроди илоҳия²га боғлиқ. Мурод Унингдир, олим Улдир. Бу хусусда имонимиз бир, лекин сен тушунмаган ва билмаган баъзи ҳоллар борки, шунинг учун сўзимга қони бўлмаяпсан³... Табиатда ва олами инсонияда нима нарса содир бўлса ҳам, бир сабабга тобеъ, бир қоидага мувофиқ бўлади. Сабабларнинг бирлиги, қоидаларнинг бирлиги — вуқуот⁴ ва самарот⁵нинг бирлигига мужиб⁶ бўлади. Бу эса, жаноби Ҳақнинг ҳикмат ва хилқатининг бир ҳоли, иқтисоси⁷дир... Эътибор қил, неча минг йиллардан бери қуёш Шарқдан чиқиб, Фарбга ботади. Агар жаноби Ҳақ мурод айласа, бир кунда қирқ тарафга ҳаракат қилишига шубҳанг борми? Шундай экан, имсолига имтисолан⁸ эртаси кун қуёш яна Шарқдан чиқишини қиёс этмак жоиздир. Хато ва осийлик эмас. Чунки Худо мурод айласа, қуёш Фарбдан чиқиб, Шарққа ботиши инкор қилинмайди... Табиатда бўлгани каби, маишати башарияда ҳам асбоб ва қаваоиди умумия⁹лар борки, таъсирот ва самароти инкор қилинмайди. Чунки тарих ва ривоятнинг ёзувга кўчирилиши ва нақл этгани қадим замонлардан бери жорий эканлиги маълум. Шунинг учун, бу асбоб¹⁰ ва қоидаларни билган одам ақл ва қиёс қуввати билан ҳар қандай ўлканинг тараққий ва ривож топиши ёки таданний¹¹ ва инқироз бўлишини айтиб

¹ Кенгайиш, кўпайиш.

² Оллоҳнинг иродаси.

³ Қаноатланмаяпсан.

⁴ Содир бўлиши.

⁵ Самаралар, натижалар.

⁶ Шарт.

⁷ Зарурати.

⁸ Бўйсуниб.

⁹ Сабаб ва умумий қоидалар.

¹⁰ Сабаблар.

¹¹ Орқада қолмоқ, тубанликка юз тутмоқ.

бера олади. Сенга маълум бир мисол келтирай: Француз ўлкасида яшагансан, аҳволларини биласан. 1870 йил муҳораба¹-сида немислар эгаллаб олган Алсаслорен (Alsace-Lorraine) вилоятини қайтариб олмоқ барча аҳоли ва ҳукуматнинг афкоридир. Аммо, ғолиб бўлган немислар ҳам барчалари як афкор²да бўлиб, мазкур вилоятларни ҳарҳолда мол ва мулк қилиш муродидалар. Қайтариб олиш учун французлар, бермаслик учун немислар неча йиллардан бери тадорикоти ҳарбия³ қиладилар. Бу икки қавмнинг бутун аҳолиси аскарга айланди. Пуллари, бор-бурдлари ҳарб ва аскарга сарф қилинмоқда. Бу ҳолда уларнинг ўрталарида муҳораба бўлиши шубҳасиз. Бу икки давлатдан бошқа, ғайри катта давлатларнинг аҳоли маълум бўлса, келажакда содир бўладиган муҳорабанинг йилини ҳам тайин қилиш мумкин бўлар эди... Албатта, хато бўлиши мумкин, лекин, хатонинг ўзи ҳақиқатга яқин бир хато бўлади...

Шундай экан, ўғлим, ошноий маориф ва маълумотли киши заковат, қиёс ва мувозана воситалари билан бир даража қадар бўладиган ва яна шубҳасиз бўладиган ишларни бўлмасидан олдин билиб олиши мумкин. Ибн Марвон каромат соҳиби эмас, зако ва маълумот соҳиби эканлиги англашилади. Асбоби тараққий ва ривождан орқада қолган, иттифоқсизлик ва аксилик ила бир-бирини ночор аҳволга солган Туркистон ҳукуматлари ва халқларининг Русияга тобе бўлишларини аввалдан кўриш ва билиш жуда катта билим талаб қилмайди.

Шайх Абдуллоҳнинг сўзларига берилиб, ал-Ҳамрода учратганим Фаридабонунинг бўлмага кириб, олдимизга дастурхон ёзганини кўрмай қолибман. Дастурхонда катта қадаҳларда тўла сут ва баъзи тотли нарсалар бор эди. Менга қараб, Фаридабону:

— Ҳуш келибсиз, афандим. Отамнинг уйига ташриф буюрганингиз учун ташаккур билдираман, — деди.

Олдимизга кириши ҳеч хаёлимда бўлмагани учунми, бирор нарса дейишга қийналиб, ҳар ҳолда уч-тўрт сўз айтдим.

— Марҳамат, афандим, айбга буюрмайсиз... ўлкамизда чой ва қаҳва йўқ, балки сизга сутдан мақбулдир, — деди.

¹ Уруш.

² Бир фикр.

³ Уруш тадориги.

– Ташаккур, бону, ўлкангиз ва аҳволи шу қадар ёқимли ва гўзаллигидан чой ва қаҳва бор-йўқлиги ҳечам кўзга билинмайди, зотан. Лутфан таклиф қилганингиз ҳар қанча чойдан яхши.

Фаридабону йўлда кўрганам кийимида бўлмай, гоят алвон ва чиройли кийинган эди. Бу ҳолда янада гўзал, саси янада хуш ва тотли эшитиларди. Акаларига хитобан:

– Ал-Ҳамрода, «Қизлар кўшки»да учрашганимизда, саййид Аббос жуда кўрқиб кетган эди... Аммо, бизлар ҳам улардан қолишмайдиган аҳволда эдик! Агар, шайх Жалол бўлмаганида, бизларни жин ва пари, деб ўйлаган бўларди...

– Ҳа, бону, ақлдан озай дегандим. 500 йилдан бери бўш бўлган ал-Ҳамро саройида мусулмон қизларга дуч келаман, деб, ўйлабмидим?! Бандангиз ҳали ҳам ҳайрон, кўрганларимга ишонмаяпман... Сиз, бонуга қарасам, кўнглим ва фикрим анча роҳат қилмоқда.

– Жориянгизни мақтамоқдасиз. Сизга ҳеч бир зиён бўлмаслиги сиз зоти олийларига маълум бўлиб, янада кўпроқ хотиржам бўлдингизми?

– Ҳа, бу жиҳатдан хотиржам ва мамнун бўлдим. Ушбу шарафли ва жуда маданиятли ўлкада анча таҳсил олиб, номи ва мадҳини Туркистонга олиб борганда, бонуни ҳам ёдимдан чиқаришим мумкин эмас.

– Иншооллоҳ, ўғлим, ҳақимизда ҳусни занн¹инг бор. Орамизда анча вақт яшасанг, усул ва маишатимизга қўшилиб, кўникиб кетасан ва Туркистонга қайтиш фикридан воз кечиб, биз билан бирга қоласан...

Шайх Абдуллоҳ бу сўзларни дўстона ва мулоимлик ила айтган бўлса-да, менга ҳар бири тош каби тегиб, бечора бошим бу тоғлар орасида қолиб кетиши мумкинлигидан ич-бағрим ёниб кетди. Ҳол ва ҳиссиётимни билдирмасликка ҳаракат қилиб, дедим:

– Эй, Шайх, шунча ўлкаларни сайру саёҳат қилиб, Дорур-Роҳат каби латофатли жой кўрмадим. Шунча инсонлар кўрдим, бу жойнинг мусулмонлари каби тақводор, моҳир ва маданиятли бўлганларни кўрмадим. Дорур-Роҳатни ватан ва юрт қилиш фикридаман. Лекин, ҳар кас туғилган ватанига ошиқдир. Шунинг учун Тошкентга қайтиш фик-

¹ Яхши фикр.

римда бор ва яна Миср ва Истанбул тарафларни зиёрат қилиш муродидаман, лекин, қисмат...

— Фикр ва муродинг табиий, аммо ўлкамизнинг бошқа ўлкалар билан муносабат ва муҳобарат¹и бўлмаганидан, сенинг қайтиш муродинг жаноб Амирнинг райига мутавофиқ²... Орамиздан баъзи уламо ва ҳукамолар диёри соира³га борадилар, лекин, ҳолимизни фош этмай, хафийян⁴ мамолики мухталифа⁵ни кашф ва ўрганиб қайтадилар. Ташқарида қолиш учун биздан бир инсон чиқмайди, йўл йўқ. Бўлса ҳам, жумлага маълум бўлмай, уч-тўрт маъмури махсус⁶га маълум...

Тушунган бўлсам, бу ерда қолишим керак. Ҳам ҳур, ҳам асир бўламан, Тошкент, Истанбулдан бутунлай умидни узишим керак! Воҳ, бу бошимга яна нелар келади, жаноби Ҳақ, иноят айласин!.. Фикримни билдирмай, шу заҳоти дедим:

— Мен бу ўлкада мамнунан қоламан, кўришим билан ёқтириб қолдим, усул ва маишатига, иншооллоҳ, кўшиламан...

Шайх Абдуллоҳ ва ўғиллари бу сўзимга жавобан, аҳоли ва жаноб Амир роҳатда ва саломат бўлишимга диққат ва ҳиммат қилишларини айтдилар. Яна, суҳбат давомида шайх Абдуллоҳ мадрасайи кабира⁷да тарих ва фалсафа мударрисси эканлиги, саййид Ҳасан муҳандис, саййид Али фани зироат ўқитувчиси, Фарিদабону эса хотинлар табибаси эканликлари маълум бўлди.

Фаридабону тилидан Дорур-Роҳатнинг тарихи ва сабаби таъсисини баён қилган эдим. Бу сафар, отасининг сўзларидан бу ўлка хусусида яна анча маълумот ва хабар баён қиламан:

Фарната баҳодирларидан Саййид Мусонинг тааллуқот⁸ ва дўстларидан иборат бўлган кичик бир жамоа яширин йўл ва лаҳм орқали испанлар зулмидан қочиб, Фарнатадан ҳижрат қиладилар ва Сьерра Невада тоғларининг орасида, тўрт тарафи ўтиб бўлмас қоялар билан қуршалган майдонга чиқа-

¹ Алоқаси.

² Мувофиқ.

³ Бошқа диёрлар.

⁴ Яширинча.

⁵ Турли мамлакатлар.

⁶ Махсус кишилар.

⁷ Катта мадраса (Университет).

⁸ Авлодлари.

дилар. Зулмдан қутулиб, амниятда бўлганликлари учун, мазкур майдонни Дорур-Роҳат, деб атайдилар. Тоғлардан кўп сув оқиши сабабли бу майдоннинг аксар жойи ботқоқликдан иборат бўлиб, бечора муҳожирлар лахмдан чиққанларида, кўп ҳам пастга тушмай, тоғ четларида ер кавлаб, чодир ва шоҳ-шаббадан уйлар қурганлар. Сўнг келган йўллари, лахми беркитиб, янги ватанларини ўзлаштиришга киришганлар. Муҳожирларнинг жами 185 киши бўлиб, улардан 78 и хотинлар экан. Ушбу жамияти исломия ибтидоий ҳолда Саййид Мусонинг ақрабосидан Саййид Яъқуб ҳазратларини ўзларига амир ва нозир¹ эълон қилиб, қария ва уламолардан 6 кишилик мажлиси хос² сайлаганлар. Муҳожирларнинг ҳар бири бир олим ва устод бўлиб, ораларида моҳир боғбонлар, табиблар ва муҳандислар ҳам бор экан. Ҳар бири ҳижратга юз тутганида, кўтарганича ашё, асбоб-ускуна олганларидан, маишат учун керак бўлган аксар нарсалар қўлларида бор эди. Марҳум Саййид Мусонинг тадбири бўйинча, ал-Ҳамро боғбони лахм орқали Дорур-Роҳатга қирқ бош қўй ва анчагина товуқ олиб бориб қўйган эди.

Шу аҳволда муҳожирлар тоғ ёқасида икки қишлоқ қуриб, яшай бошлаганлар. Аммо, Дорур-Роҳатнинг майдони ва чаманзорларининг аксари ботқоқлик ва балчиқлигидан, ҳаво заҳарли бўлиб, муҳожирларнинг кўпчилиги астма касалига мубтало бўлганлар. Шу сабабли, оз вақтда анча одам вафот этиб, жуда кўпчилиги касаллик орқасидан қувватсиз ва мажолсиз бўлиб қолган эдилар. Бу ҳолда жамоанинг уламо ва ҳукамоси мушовара³ қилиб, аҳволнинг чорасини топишга киришдилар. Тоғ четларидаги қуруқ ва баланд ерларда имкони борича бугдой, пахта, дарахт экиб, табиблар ва муҳандислар чиқарган қарорлар асосида жумла жамоа катта ишга қўл урган. Қарию ёш, бола-чақа — ҳар ким ҳолига кўра, қурби етган ишга тайин этилиб, энг ночорлари уйларида қолиб, овқат тайёрлаш билан машғул бўлганлар. Ботқоқлар ва қамишзорлар қурутилмас экан, барчаси вафот этиши зоҳирлигидан, энг аввало, тоғлар бўйлаб ариқлар кавланиб, юқоридан тушаётган сувларни тоғлар ичига йўналтирганлар ва бу сувлар воситасида катта боғлар яратди-

¹ Назорат қилувчи.

² Махсус мажлис.

³ Баҳс, йигин.

лар. Сўнг қамишзорлар орасидан ариқлар қазиб, уларни ҳам қурута бошлаганлар. Бу ишларга бошчилик қилаётган муҳандис саййид Аҳмад тоғлардан пастга оқаётган сувларни ҳисоблаб, сўнг, таъсири шамс¹ ила сув буғланиш миқдорини аниқлаб ва ихрож этиб, тўрт тарафи тоғлар билан ўралган бу майдонга тушган сувларнинг оқиб кетадиган йўли бўлиши кераклигини фаҳм қилган. Чунки тоғлардан тушган сувларнинг барчаси мана шу майдонда қолганида, бу майдон ғоят чуқур кўл бўлиши керак эди. Бу кашфи ва фикри билан Дорур-Роҳатнинг теварак-атрофини айланиб, қидириб, ўрмонли тоғнинг жарлик чет бир жойида, қамишзор яқинида юқоридан тушган катта тош, дарахтлар ва тупроқ билан кўмилган бир лаҳми табиий² топади. Шу заҳоти жамоага хабар бериб, барчасини йиғади ва ушбу сув йўлини очишга чорлаб, усул ва тартибини ишлаб чиқади. Бир неча кун ишдан кейин, бу лаҳм ё бўғознинг оғзи очилиб, қамишзорлардаги сувлар тоғ тубига кета бошлайди ва оз вақтда қамишзорлар ҳаммаси қуриб, ғоят ҳосилдор ва барокатли ерларга айланади. Қамишзорлар қуруб битиши билан ўлканинг ҳавоси ҳам тозаланиб, аҳолига мусаллат³ ва бало бўлган касалликлар ўртадан кўтарилиб, барчалари роҳат-фароғат топадилар. Бу йўл борлигини фаҳмлаб, кашфиёти билан Саййид Аҳмад аҳолини катта заҳматлардан ва балки, талаф ва инқироздан қутулишига сабабчи бўлган. Жуда оз йилларда бу ажойиб жамоати исломия маъмур, масъуд ва роҳат топиб, тараққиёт ва ривож маданияга юз тутган. Дорур-Роҳатда энг биринчи қурилган қишлоқ, тарк этилган Ғарнатадан эсдалик сифатида, Янги Ғарната, деб номланган. Бу қишлоқ ҳозирда бор бўлиб, ўлканинг шимолидадир. Биринчи масжид, мадраса ва шифохона ҳам мазкур қишлоқда қурилиб, жамоанинг ибодат ва ахлоқига, маориф ва шифосига мадори лозим⁴ бўлган. Дунёда борлиқ – илм ва маориф билан; дунёда маишат – билим ва саноат билан; дунёда роҳат – ҳаракат ва ғайрат билан бўлишини барча фаҳм қилиб, эр ва қиз, қари ва ёш ўқиш ва билиш, иш ва ғайрат йўлини тутганлар. Шу сабабли, барчалари таҳсили

¹ Қуёш таъсири.

² Табиий ер ости йўли.

³ Илашган.

⁴ Таянч.

илм ва фунунга, таълими ҳунар ва саноатга берилиб, ораларида «жаҳолат» ва «танбаллик»дан нишон қолдирмаганлар. Экин, пахта ва гуруч пайкаллари ва боғу-бўстонлар яратиб, қўй ва парранда кўпайтириб, жамоанинг борлиги ва тириклиги таъмин қилинган. Шу зайлда, ҳижратларидан 30 йил кейин жамоа 400 нуфус¹га етишиб, уч қишлоққа бўлинганлар. Уларнинг бирида «Уламохона²» қурилган. Ҳафтада бир марта жамоанинг уламози ва қариялари мажлис қилиб, илм ва билим музокаралари, ҳунар ва саноат тажрибаларини ўтказишар эканлар. Махсус котиблар бу музокара ва тажрибаларни қайд қилиб, дафтар ва китоб шаклида илм ва маърифатни тўплаган эдилар. Ҳижратларидан 100 йил ўтгач, аҳоли шу қадар кўпайдики, бутун ўлка қишлоқлар билан тўлиб, Дорус-Саодат шаҳри қурула бошлаган. Андалузия мусулмонларига маълум барча фан ва саноатларни муҳожирлар яна бир-икки карра кенгайтириб, ривожлантирдилар. Барчалари олим, тадқиқотчи, ғайратли ва ҳаракатчан бўлганларидан, буюк даражада номус, ахлоқ ва борлиқ соҳиблари бўлдилар. Дорур-Роҳат мусулмонлари ораларида бўлган маъмурият, амният, поклик, завқ ва сафо биз билган инсонлар ораларида йўқ. Кибр, ҳасад, зино, нафсоният, зулм, очлик ва фақирлик нима эканлигини билмайдилар ёки луғат китобларидан кўриб, тушунча ҳосил қилдилар. Илм ва талаби ризқ барчага фарздир қондан олияси узра маишатларини бино қилиб, кўрилмаган даражада роҳатга, тасвираб бўлмайдиган даражада саодатга ноил бўлганлар.

Дорур-Роҳатга тушган вақтимда жумла аҳоли қайд қилингани бўйича 300000 нафар бўлиб, 40 катта қишлоқ ва бир шаҳарда сокин эдилар. Саййид Мусо сулоласидан бўлган амирлар ўлкани ғоят одилона ва оқилона бошқариб, илм ва унинг хизматига кўрсатган рағбат ва ғайратлари билан барчага ибрат ва тимсол бўлган эканлар. Амирларга бўлган муҳаббатларини иброз³ ва нишон қилиш учун жумла аҳоли иттифоқ қилиб⁴, Дорус-Саодатда ажойиб бир сарой ва қасрни уларнинг иқоматлари учун махсус қурган эканлар. Ҳозир-

¹ Жон, нафар.

² Билимлар уйи.

³ Кўрсатиш.

⁴ Келишиб.

да ҳукм қилаётган амирнинг қари онаси шарафига саройни Қасруз-Заҳро, деб атаганлар.

Шайх Абдуллоҳнинг айтишича, Заҳро Султон оддий бир хотин эмас экан. Ғазалиётдан бир девон «Мабоҳиси ахлоқия»¹ ва фалсафадан бир мажмуа соҳибаси бўлиб, нуфуз ва ғайрати билан қизлар учун катта мактаби олия ва Дорул-муаллимот² кушод³ қилдирган. Бу икки мактабдан моҳира муаллималар ва моҳира уй соҳибалари, тарбия, латофат ва ирфон билан саодатбахш бўлган завжа⁴лар, рафиқалар етиштирар эканлар.

То оқшомгача шайх Абдуллоҳ ҳазратлари ўлка тарихини, саййид Ҳасан ва Алилар ҳам баъзи тафсилотлар айтишиб, бандангиз камоли диққат ила тинглаётган бўлсам-да, бошқа бир фикр таажжубидан ҳеч қутула олмаётган эдим! Фаридабону нима учун мендан қочмаяпти? Бандангиз бир ажнабий, ёт киши... Булар эса мусулмон... Оқшом, қуёш ботар вақти, Фаридабону бўлмага кириб, ҳаммамизни овқатта таклиф қилди. Дастурхон боғча ичидаги кўшкка солинган эди. Кўшкка келганимизда, уй соҳибаси, шайх Абдуллоҳнинг хотини, Ойшабонуни кўрдим. «Ўғлим», – дея, бандангизга зиёда шафқат ила назар қилди. Ҳурматга лойиқ бир кампир эди. Ажойиб ҳол! Бу инсонларни кўрганимда, гўё эски дўстларимни кўргандек бўлардим. Бу уларнинг яшиликларидан, албатта.

Шайх Абдуллоҳнинг дастурхонида еганларимиз – сут, гўшт ва хамир овқатдан иборат бўлиб, охирида мевалардан тайёрланган ширинликлар, шакарламалар ва шарбатлар тортиқ қилинди. Бу лаззатли таомлардан тортинмай, қорнимни тўйдириб, кўшк ва боғчанинг латофатидан кайфланиб, бу кишиларнинг ақли ва қизиқарли суҳбатларидан завқланиб, ўз ҳолимни унутган эдим. Лекин Фаридабону соз мисоли бир олати мусиқа келтириб, чолғунинг саси билан ўзининг тотли ва нозик саси қоришиб, кўшк ва боғчани нағамоти нозикона⁵ ила шарафлантиргани ҳолда, ниҳоят даражада қувониб, масрурланиб, қаерда эканлигимни унутиб, ҳайрон қолдим! Қандай гўзал турмуш! Қандай хуш

¹ Ахлоқий баҳслар.

² Муаллималар мактаби.

³ Таъсис.

⁴ Хотин.

⁵ Гўзал нағмалар.

маишат! Отаси — мударрис, икки ўгли — муаллим, қизи — табибайи комила ва инсон шаклидаги булбул. Бунча роҳат, назокат ва сафо! Қандай бахтиёр инсонлар!

Фаридабонунинг айтганлари, шарқи¹ларда ва газалиёт-да замони аввалда, Андалуз арабларининг газо² ва муҳораба³га чиққанларида, айтган муножот⁴ ва нағмоти аскар⁵ларини камоли нашоъат⁶ билан нақл ва тараннум қилишига қулоқ бериб, сочларим тип-тик, кўнглим парча-парча бўлар эди, ҳам бу ҳолимдан масрур⁷ эдим. Тотли ва лаззатли келар эди. Фаридабонунинг камолоти мусиқийсидан ҳайрон бўлганимни кўрган шайх Абдуллоҳ деди:

— Туркистон тарафларда ҳам мусиқа мақбул ва мўътабар бўлса керак. Лаззатланмоқдасиз.

— Йўқ, афандим. Тамом аксидир. Чунки Туркистонда жир⁸ ва мусиқа одобсизлик ва тақводорликка монёъ ҳисобланади.

— Қандай ажойиб зан⁹! Мусиқадан одобсизлик ва олчоқлик йўлида фойдаланмаслик керак, албатта. Чунки мусиқа нозик ҳиссиётлар ва руҳнинг таржимонидир. Ризолик ва масруриятнинг сурати зоҳири¹⁰дир. Махлуқ¹¹нинг масрурияти индаллоҳ¹² номашруъ¹³ эмас. Одобона мусиқа ва ихлосли муножот инсонни асликдан зиёда тоат ва ибодатга жалб қилади... Ҳунар ва илмнинг барчаси муқаддас, лекин ҳамма гап улардан қандай фойдаланишга боғлиқ. Илм ақлни очганидек, одобона мусиқа кўнгили ва ҳиссиётни очади, уни тарбия қилади, инсонларга мулоямат¹⁴ ва юмшоқлик беради. Қози таҳсил қилган илми ҳуқуқ билан жамоани маъмур ва роҳатли қила олади. Аммо, уларни ёмонлик учун қўлла-

¹ Ашула.

² Уруш.

³ Уруш.

⁴ Дуо.

⁵ Аскар⁵ий қўшиқлар.

⁶ Жўшқинлик.

⁷ Хурсанд.

⁸ Ашула.

⁹ Ўй, фикр.

¹⁰ Очиқ намоён бўлиши.

¹¹ Яратилган нарсалар, инсон.

¹² Оллоҳ олдида.

¹³ Номақбул.

¹⁴ Мулойимлик.

са, хароб бўлишига сабабчи бўлади. Комил кимёчи илми кимё воситасида дори ва иложлар тартиб қилиб, инсонларнинг шифосига сабаб бўлиши билан бир қаторда, заҳар ва оғулар яратиб, вафот ва ажалларига ҳам сабаб бўла олади. Шу сабабдан илми ҳуқуқ ва кимё тарк қилинмаганлиги каби, мусиқа ҳам одоби исломияга акс, деб ўйланмаслиги керак. Туркистон билан Дорур-Роҳат халқининг орасида тафовут кўп экан...

Гўзал музокаралар ва лаззатли нағомотлар билан вақт ўтказиб, оқшом азони айтиладиган вақт бўлганини билмай қолибман. Намозга чорак соатларча қолганида, бу ажойиб кишилар билан хайрлашиб, карвонсаройга қайтмоқчи бўлдим. Қайси вақтда хоҳласам, келишга ва бир нарса керак бўлса, айтишга бандангиздан сўз олиб, қайтишга руҳсат бердилар. Фаридабону қамишдан ясалган бир кичик сандиқча ва халта билан бир қатор янги оқ жамошир¹ тақдим қилди. Ҳадяни қабул қилсам, ўрнига берадиган бир нарсам бўлмаганидан, олмайдиган бўлдим, лекин, кўнгилларига оғир ботмасин дея, қабул қилиб, ташаккур билдирдим. Саййид Али карвонсаройга қадар бандангизни кузатиб келди.

Шайх Абдуллоҳнинг уйида яна бир ҳолга таажжубланган эдим. Қул ва хизматчи кўрмадим. Лекин, усул ва низомларига кўра, уларга эҳтиёж ҳам сезилмайди. Ҳар ишларида шу қадар ҳунар ва қулайлик борки, бир киши ўн кишининг ишини бажара олади.

Карвонсаройда далилим шайх Жалол афанди бор эди. Мени кутиб турган экан. Эртасига жаноб Амир ҳазратларининг ҳузури шарифига боришимизни айтди. Туркистонли бандаларини кўришни истабдилар.

— Амирнинг саройига қай вақт кетамиз? — дедим.

— Эртага эрталаб, ўйлашимча, ҳарҳолда саройдан одам келади, бирга кетамиз.

— Расмий одат қандай? Ҳузури шарифларига борганда, айбли бўлишни истамас эдим.

— Ҳеч қандай расмий русум йўқ. Ибрази тааззум² ила нима сўраса, билганингча жавоб берасан.

— Агар, ҳазрат Амирдан талабим бўлса, арз этишим мумкинми?

¹ Чойшаб.

² Юксаклик ифодаси.

– Албатта, мумкин. Аммо, сенга нима керак ва ҳожат бўлса, берилади, сен учун экин га бўстонлиқ ер тайин қилинди. Бир мунча таҳсилдан келин, бир рафиқа олиб, роҳат қиласан... Амирдан нима талабинг бор?

Шайх Жалолнинг бу хабари, балки, кўп одамларни қувонтирган бўларди, аммо, бандангизга жуда оғир келди. Дорур-Роҳатдан чиқарилмаслигим, ватаним бўлган Тошкентни яна бир кўра олмаслигим аниқ бўлиб, мукаддор¹ бўлдим. Умидим фақат жаноб Амирдан қолди. Балки, ниёз ва рижо²мни қабул қилиб, истаган вақтимда қайтишга рухсат берар... Маюсиятим шайх Жалолга билиниб:

– Гапир, ўғлим, Амирдан не талабинг бор? – деди.

– Дорур-Роҳатдан қайтиш учун рухсат ва йўл сўрайман.

– Ҳа, шундайми? Жуда мушкул иш! Жаноб Амир нима дейди билмайман-у, лекин, ўлкамизга ташқаридан келган ва чиққан одам йўқ. Сен бўлсанг, биринчи учкун бўласан. Билмайман, ўғлим...

– Нима учун билмайсиз? Дорур-Роҳатда қолиш шарти билан кирмадим, асир эмасман, озод бир мусулмонман, мухториятим³га ким дахл қила олади?

– Мухтор эмассан ёки асирсан демаяпман... Ўлкамизни ёқтирдингми? Биз ҳаммамиз сенинг роҳат ва саодатингга диққат қилар эдик.

– Минг бор ташаккур айтаман, барчангиздан ғоят розиман. Дорур-Роҳатдай ер ва инсонларидай ёқимли одамларни кўрмадим. Ораларида қолсам, балки, бахтиёр бўлар эдим. Аммо, кетишим керак. Тошкентдан чиққанимда, ҳажга ният қилган эдим. Бу ниятимни тарк қилолмайман. Бўйнимдаги бурчим.

Бу сўзларимдан сўнг шайх Жалол ўйга толди. Кетишга ҳаққим борлигини инкор этолмай, агар кетадиган бўлсам, Дорур-Роҳатнинг вужуди ва аҳволи дунёга фош ва ораларида бўлган одат ва тартиблар бузилишини ўйлагани шубҳасиз эди. Анча сукутдан кейин деди:

– Ҳақ билади, сабр қил, ўғлим, вақт ва фикр билан балки, матлабинга бир чора бўлар... Эртага Амир олдига борамиз, муродингни ифода этасан, лекин, яхши жавоб бўлишига кўп ҳам умид қилма... Мен ожиз банда Амир

¹ Ғамгин, хафа.

² Истак ва талаб.

³ Эркинлигим.

бўлсам, сенга жавоб бермас эдим, рад қилсам — ҳаққинг бор, рад қилмасам — Дорур-Роҳатнинг ҳоли ва вужуди фош бўлади. Испанлар орамизга кириб, маишатимиз ва маданиятимизни остун-устун қиладилар. Гарчи, замони ҳозир испанлари ота-боболари каби, Фарната ва Андалуз мусулмонларига қилган ғаддорлик ва зулмларини бизларга қилмайдилар, аммо, не фойда...

Шайх Жалол кетди. Ёлғиз қолганимда, бошимга турли фикрлар келди. Ҳолимнинг охири нима бўлади! Ажабо, қайтиш муродида бўлганим учун менга бир зиён-заҳмат қилмасмикинлар?.. Балки, қатл қиларлар... Йўқ, қилмаслар, иншооллоҳ. Жуда мулойим ва аҳли инсоф кишилари. Аммо, нима қиладилар? Бошим айланар эди.

Эртаси кун эрталаб шайх Жалол афанди, сўнгра, саройдан даъватчи маъмур келиб, ҳазрати Амирдан келганини айтди. Эрталабдан тадоригида бўлганимдан, кетишга тайёр эканлигимни айтдим. Учаламиз йўлга чиқдик. Бу ўлкада от ва от араба йўқлигини ёзган эдим. От ва ҳўкизга ҳожат қолдирмаганларки... От ва ҳўкиз қиладиган ишларни сув билан электр қувватига қилдирадилар. Бозор ва майдонлардан ўтиб, шаҳар четига чиқдик. Майдони боғчалик ва боғча каби тартиб қилинган гўзал бир ўрмонлик жой рўпарасига бордик. Сарик маъдандан чиройли нақшлар солинган улкан дарвозадан боғчага кирдик. Икки тарафи гул ва ҳурмо дарахлари экилган бўлиб, олтиндай сариқ қум тўкилган йўл билан юрдик. Ўнгимизда, ўртадаги майдони чаманликда дарёда ювиниб чиққан ғоздай, оппоқ мрамар сарой кўринар эди. Бу Қасруз-Заҳро эди. Салтанат эшиги қаршисида қизил мрамардан катта ҳовуз ва фиска¹ бор эди. Атрофнинг латофатидан ҳайрон бўлиб, то саройнинг тагига боргунча, тошларга нақш қилинган безакларни кўрмай қолибман. Лекин ўрнакларга диққат қилиб қараганимда, бу тошларни ўйган олатга, ҳам нақшларни тартиб этган устодга таажжубда қолдим! Қоғоз устига бу қадар нақш чиқариш осон иш эмас. Қасруз-Заҳронинг эса жумла деворлари нақшдир.

Мрамар зиналардан чиқиб, саройнинг эшигига келганимизда, эшик очилиб, ичкарига кирдик. Эшик соқчилари бизни биринчи катта бир бўлмага киргиздилар. Шу заҳоти

¹ Фонтан.

ейиш, ичиш учун турли тотлилар ва шарбатлар келтирдилар. Кирган бўлмамиз олтин ранггаги ипак тўшамалар билан тўшалган эди. Бизни карвонсаройдан олиб келган маъмур ичкари кириб, ярим соатдан сўнг қайтиб келди ва ҳазрат Амир ҳузурига олиб борди.

Бронза ва биллур билан ишланган зийнатли зинадан саройнинг иккинчи қаватига кўтарилиб, қуббали катта бир бўлмага кирдик. Оллоҳга ҳамдлар бўлсин! Қандай ажойиб жой экан! Бўлманинг усти биллур қубба, қуббани тутиб турган устунлар новда-ниҳол нақшли мармар, олтин ва кумуш бўёқлар, ёзувлар камоли маҳорат ва латофат билан ишланиб, бўлмага бир чирой, зийнат ва равшанлик беришларки, таърифидан ожизман. Кўрганларимга кўзларим ишонмас, кўнглим эса фараҳланар эди¹. Бир-икки одим олға юриб, бўлманинг ўртасига борганда, кўрдимки, катта курси ё шу сингари бир нарса турарди. Лекин, бўйи ва эни етти-саккиз қарич катталиқда эди. Бу курсининг усти бутун қуйма биллур каби бўлиб, оёқлари мармар ва сариқ тунч²-дан эди. Мана шу курси кўзгу экан. Бир кўз ташлаб, ақдан озай дедим... Дорур-Роҳатнинг барча қишлоқлари, боғчалари ва йўлда, қирда юрган одамлар кўзгуда кўринар эдилар. Инсонларнинг юриш-туришлари ва ишлари айнан акс этарди. Шайх Жалол ҳайронлигимни кўриб:

– Ўғлим, Мулла Аббос, таажжуб қилма. Сеҳр ва ғайри мумкинот³дан эмас. Кўзгу ва дурбин нима эканлигини биласан. Саройнинг баланд минораси бўлиб, ушбу минорадан ўлкамизнинг ҳар тарафи кўринади. Бундан истифода қилиб, усталик билан қўйилган кўзгулар ва дурбинлар воситасида жумла ўлканинг расми бўлманинг шу чинни қуббасидан ўтиб, бир курси устида акс этади. Саройдан чиқмай, ҳазрат Амир ўлкани томоша қила олади... Сеҳр эмас, ўғлим, хунар ва маърифатдир.

– Офарин! Бу мусулмонларнинг билим ва камолоти шу даражада эканки, менинг барча билганларим йўқ даражада қолмоқда. Таажжуб вужудимни тўлдирди.

Мазкур кўзгули курсининг ўнг тарафида қимматбаҳо бир диван, чап томонида эса уч ўтиргич бор эди. Уларнинг ҳам-

¹ Шоду хурам, хурсанд эди.

² Бронза.

³ Мумкин бўлмаган.

маси қизил ёғочдан ишланган ва ипак матоҳлар билан тўшалган эди. Бўлманинг зийнат ва томошаси билан ҳайрон бўлиб турганимда, кирган эшигимиз қаршисида бир эшик очилиб, ҳазрати Амир кирганини кўрмай қолибман. Шайх Жалол камоли таъзим билан салом бердим ва таманно қилганидан, Амир эканлигини тушуниб, салом бериб, бир-икки одим ортга чекилдим. Жаноб Амир ўттиз ёшларда эди. Бошида яшил сариқ салла, устида узун оқ рубо¹ бўлиб, гўзал юзли, мулойим, хуш боқишли ва чўққи соқол одам эди.

Энг маданий ва маърифатли, энг роҳат ва масъуд халқнинг ҳокими кўз ўнгимда эди. Боқиш ва қиёфатида кўрқинч бир нарса йўқ эди. Лекин, ҳайбатли эди. Аммо, тотли ва умид берувчи, кўнгил олувчи бир ҳайбат. Амирнинг юзига қараганча, жоним роҳат олар эди. Бу Амир қатл қилувчи, жон олувчи амирлардан эмас эди... Ёш бўлсам-да, Кўқоннинг марҳум амири Худоёрхонни биламан, бир неча марта кўрган эдим. Кўрқувсиз юзига боқилмас эди. Аммо бу Амирда кўрқинч бир ҳол йўқ бўлса-да, номаълум бир куч барчани банд ва тобеъ қиларди. Жаноб Амирнинг мулойим ва тотли боқишидан қувват олдим. Амир алик олиб, диванга ўтирди ва ўтириш учун ўтиргичга ишорат қилганида, батамом хотиржам бўлдим. Шайх Жалол ҳам ёнимга ўтирди. Ёнимдаги шайх бобо ҳам ёқимлик бир киши эди.

Амир ҳазратлари сўз бошлаб, Туркистон ва Бухоронинг ишларидан, аҳволдан, Худоёрхоннинг бошига келган ҳоллардан, оталиқ Ғози Яъқубхон²нинг ўғиллари хусусида ва Бухоро амири давлатманд Абдулаҳадхон³нинг усули ҳукмидан сўради. Билганимча жавоб бердим. Сўнгра, Бухоронинг машҳур мараз⁴и, «ришта⁵»дан баҳс бўлиб, унинг сув айнишидан пайдо бўлгани, Бухорога узоқдан лаҳм орқали сув келтирилиб, чашмалар қилинмаганига ибрази таажжуб этди. Ундан сўнг, «бача ва бачабозлик» хусусидаги саволига берган жавобимда бу одобсизлик ҳозирда умуман йўқ эканли-

¹ Араб миллий кийими.

² Оталиқ Ғози Яъқубхон – русларга қарши курашда мардлик кўрсатган, босқиндан сўнг Кошғарга кетиб, мустақил давлат ўрнатган машҳур Ёқуббек кўзда тутилмоқда.

³ Амир Абдулаҳадхон – 1885–1910 йиллардаги Бухоро хони.

⁴ Касаллик.

⁵ Ип сўзидан. Туриб қолган сувнинг қуртлашидан ҳосил бўладиган тери ости касаллиги.

гини билиб, ғоят мамнун бўлди ва Оллоҳга шукр қилди. Лекин, жаноб Амирнинг «бачабозлик»дан сарғили бандангизни шу қадар уялтирдики, агар ер ёрилса, ерга кириб кетардим. Ўлка ва ватан айби учун қип-қизил бўлиб, қонли терга пишдим.

— Туркистонда рус ва афранж халқларидан ҳунар ва саноат ўрганиш афкори борми? — деганида:

— Йўқ, афандим, чунки, илм, билим ва ҳунарда ўзимизни биринчи ҳисоб қиламиз, — дедим.

— Воҳ, воҳ, не аянч ҳолда экансизлар! Ҳар ким биринчилик талабига маъмур, лекин дунёни билмай, аҳволдан беҳабар бўлиш инқироз асбоб¹ларидан, — дея, шайх Жалолга хитобан — аҳволи Чин² катта дарс ва ибратдир, — деди. — Бу қавм ёлғиз ўзини инсон билиб, улум ва ҳунар фақатгина ўзида эканлигига ишониб, бошқа миллатларни паст ва ваҳший ҳисоблаб, улар билан муҳорабат ва унсият³ қилмай, не ҳолга келди? Барчаси бола ва сибён⁴ фаҳмида қолиб, тўрт юз миллионлик бир давлат бир кафтдек Белжика⁵ ҳукумати афранжияси қадар нуфуз ва қудрати бўлмагани маълумдир... Қандай бўлсинки, тўрт юз миллион Хитой халқи тўрт юз миллион сибён мақомида бўлса.

Шайх Жалол, — ҳа, афандим, дея тасдиқлаганида, ҳазрат Амир менга қараб, сўзида давом этди:

Пайғамбар афандимиз ҳазратлари илми абдоний, яъни дунё ва маишат илмларини билиш ва илм қаерда бўлса бўлсин, бориб, таҳсил қилиш керак эканлигини ва ҳазрат Али афандимиз ҳар турли илм ва саноатни таълим қилиш аҳли исломга махсус бўлганини буюрган бўлсалар-да, аксари мамолики исломияда бу қоидаи олия тарк қилиниб, илм ва ҳунарларнинг баъзилари йўлда қолган. Аммо, ҳар илмнинг, ҳар ҳунарнинг керак маҳали, керак замони бўлади ва бу ҳолда мусулмонлар ожиз қолмоқдалар.

Бу асрда кўрилган хароблик; саёҳат, тижорат касб ва кор майдонларида аҳли ислом афранжага мағлуб бўлиши, фақатгина мана шу ожизликнинг самарасидир. Агар, аҳли

¹ Сабаблар.

² Хитой.

³ Муомала ва яқинлашув.

⁴ Болалар.

⁵ Белгия.

Туркистон кўз очиб, дунё кўриб, хоби гафлат¹дан уйғонмас экан ва бир нарса билмаганликларини тушуниб, билишга ғайрат қилмас экан, дунё-дунё мол ва сарват², касб ва тижоратни кўпроқ билгувчи, комил халқларга ўтиши табиий бир ҳолдир. Бу ҳол эса, барча инқирознинг муқаддимиасидир. Бир кишининг иши иш бўлмаса, билгани билим бўлмаса, тижорат ва саноати мақбул ва мўтабар бўлмаса, бу дунёда нима қилади? Миллат ҳам шундай... Сўнг, очиқ хитоб қилиб: «Мулла Аббос, сен бизнинг ўлкада роҳатда бўласан, зулм, қадар³, ғам ва қайғу кўрмайсан», — деди.

— Шубҳа йўқ, афандим, лекин бандангиз бу неъматларни тарк қилиб, Дорур-Роҳатдан қайтмоқчиман ва зоти олийларидан рухсат ниёз⁴ этаман.

— Баъзи сабабларни ҳисобга олмасак, ўлкамиздан чиқишга ва киришга йўл йўқ.

— Биладан, афандим. Лекин бандангиз қолиш шарт билан келганим йўқ ва ҳаж қилиш ниятидаман, мусоада⁵ истаيمان...

— Талабинг ғоят муҳим масала. Мажлис билан музокара қилиб, кейин жавоб бераман, — дея, оёққа турганида, биз ҳам таманно этиб, ортга чекилдик.

Бўлмадан чиқишда, сарой маъмурларидан бири олдимизга келиб, дастурхонга таклиф қилди ва саройни, боғчаларни томоша қилишга рухсат берилганини айтди. Лекин бандангиз ҳар нарсадан зиёда ҳақимда мажлис чиқарадиган ҳукми ўйи билан банд эдим. Ажабо, қайтишга рухсат бўлармикин?..

Овқатдан сўнг, сарой кутубхонасини ва катта девонхона бўлмасини сайр қилдик. Ўлка учун муҳим ва катта иш маслаҳати бўлганида, ҳар қишлоқдан бир олим ё бир оқсоқол Амир тарафидан таклиф қилиниб, мазкур девонхонада мажлис қилинар экан. Қасруз-Заҳронинг гул ва мева боғчаларини томоша қилиб, то пешинга қадар завқланиб, карвонсаройга қайтдик.

— Нима деб ўйлайсиз, Дорур-Роҳатдан қайтишга мажлис рухсат берадими? Саволимга шайх Жалол жавобан:

¹ Фафлат уйқуси.

² Бойлик.

³ Ғам-ғусса.

⁴ Сўрамоқ.

⁵ Ёрдам.

– Билмайман, ўғлим, сабр қил, биласан. Лекин, жавоб рад бўлса ҳам қайғурадиган ҳеч нарса йўқ. Сени ҳарҳолда ранжитмаймиз... Туркистон ва Фарангистон учун ғам ва қайғу чекишинга таажжубдаман... – деди.

Шайхнинг бу жавобидан тасалли ва мурод олмай, бир айланиб келиш учун шайх Абдуллоҳнинг уйига кетдим. Ҳасан ва Али афандиларни кўриш афкорим бўлса-да, кўнглим ичида Фаридабонунинг мажлисида бўлиш янада ортиқроқ эди. Бордим. Камоли рағбат билан қабул қилиниб, оқшомни жуда яхши ўтказдим. Сўз асносида Дорур-Роҳатнинг одат ва усуллари хусусида анчагина фаройиб нарсаларни ҳам билиб олдим.

Ҳазрат Амирнинг бир хотини бор экан. Осиёда, хонларимизда бўлгани каби ҳарам билан саройда хотин-қизларни ушлаб туриш усул эмас экан. Амирнинг хотини, жаноб Хадичабону умури идорайи мулк¹ка ҳам мудохала² қилар экан. Ўлканинг хотин аҳолиси тарбияси, тадриси ва ҳуқуқ жиҳатлари Хадичабонунинг амри назоратида ва муҳофаза-сида экан.

Қизлар мактаблари ўғил болалар мактабларидан оз ва кам бўлмай, таҳсил қиладиган илм, фунун ва ҳунарлар хотинларга лозим бўлган маълумотдан иборат бўлиб, илми тадрис³, илми тиб ва илми ҳуқуқ соҳасида хотинлар эр кишилар мартабасида ҳаракат қилар эканлар. Маҳкамаларда ҳам қўллари бор. Ажабланарли эмасми? Қора кўзли, оқ юзли, узун сочли, соқолсиз, мўйловсиз гўзал-гўзал қози хотинлар бор экан! Лекин бу қозилар, хотинлар орасида чиққан тортишувлар ва даъволарни кўрар эканлар. Асаба-лик⁴, талоқ ва эр-хотин ўртасида пайдо бўлган баъзи келишмовчилик ва даъволар оддий қози ва маҳкама ҳузурида кўрилса-да, ижродан олдин ҳукм ва эълон хотин қози-га юборилиб, аниқлаштирилар эмишки, хотин кишининг ҳақи поймол қилинмасин. Хотин қозиларнинг ишини оли-малардан ташкил топган ва Хадичабонунинг раёсатида бўлган мажлис назорат қилар экан. Эр кишилар билан хотинларнинг ҳол ва ҳуқуқлари шу тарзда муҳофаза қили-

¹ Амирнинг давлат бошқарув ишлари.

² Аралашмоқ.

³ Педагогика.

⁴ Шарият қонунлари бўйича, меросдан биринчи даражада улуш олманган узоқ қариндош.

ниб, адолат ва инсоф узра бино бўлганки, Дорур-Роҳатнинг мусулмон аёллари бизнинг Туркистон хотинлари каби тилга молик бир ҳайвон бўлмаганидай, Фарангистон хотинлари каби одобсизлик олати ҳам эмас. Дорур-Роҳат муслималари Осиё ва Шарқ жориялари¹га ўхшамаганлари ҳолида, Фарангистон ўйинчоқларига ҳам ўхшамайдилар. Бу диёрда Кашмир саройида бўладиган одалиқ²лар бўлмаганидай, Фарангистон фоҳишалари кабилар ҳам бўлмайдилар. Дорур-Роҳат ҳақиқий ислом ўлкаси бўлганидан, синф-синф, бўлак-бўлак аҳолиси йўқ. Жумласи мусовот узра³ бўлиб, бир-биридан табиий камолот ёки ўрганган илм ва орттирган номлари билан фарқ қиладилар. Бу бир диёрки, яхшилик — энг катта сармоя, инсоф — энг катта илм ва ҳунар каби эътиборга олинади. Бу ҳолда хотинлар билан эр кишилар икки синфи мустақил ташкил қилиб, бир-бирини тўлдириш ва ислоҳ қилиш узра маишат бино қилинган. Хотин ва эр кишиларнинг муносабати ақд ва шартга боғлиқ. Хотинни мол каби сотиб олмайдилар ёки ҳақ-ҳуқуқсиз бир асир каби, эрга бермайдилар. Эр ва хотин икки тарафдирки, маишатлари жабр, зўравонлик ва инсофсизликдан йироқ бўлиб, фақатгина бир-бирига муҳаббат, бир-бири билан унсият ва ҳуқуқ узра бино бўлганлар.

Бу ҳоллардан энг ҳайратга тушганим ушбу: ақди никоҳ⁴да хотин киши эрининг уйида иш қилиши, касб ва тижоратига мудохала қилиш⁵и ёки қилмаслиги ва мудохала қилса, фойда ва зиёнидан ҳиссаси қандай бўлиши қайд қилинади. Шунинг учун, ақди никоҳ кунидан сўнг, эрнинг топган мол ва пулларида аксар ҳолда рафиқасининг ҳам ҳиссаси бўлар экан! Дорур-Роҳат муслималари фақатгина сўзда ва дилда эмас, ҳақиқати ҳолда ҳуқуқларига ва ўзларига моликдирлар. Бундай ҳол Туркистонда эшитилмагани каби, Фарангистонда ҳам кўрилмайди.

Сўз сираси келиб айтилганида ҳайратга тушганим бу: Ақди никоҳ бўлмасидан аввал, хотин ва эр неча ёшдалиги ва сўй қувон, яъни зурриётга ўтадиган мараз ва дардга мубтало эмасликларига муносиб жойдан шаҳодатнома олиб

¹ Хотин-қизлари.

² Кўнгилхушлик қиладиган қизлар.

³ Тенг ҳуқуқли.

⁴ Никоҳ шартномаси.

⁵ Аралашмоқ.

келишлари низом экан. Қари кишига ёш қиз никоҳ қилинмас экан. Фасодга сабаб, дея манъ қилинган. Бизнинг Тошкент бойлари ва Франция «алфонс»¹ларининг жойи эмас экан. Ана сизга!

Бу ўлкада кўрганим барча инсонларнинг соғлом ва гўзал бўлишлари ушбу ажойиб низомларидан бўлса керак. Ахлоқ ва қуввайи маънавияларининг имсоли биз билган дунёнинг ҳеч бир жойида ҳам кўрилмайди.

– Худо ҳаққи, айтингчи, хотин ва эр орасида бир-бирига хиёнат қилиш воқеалари ҳам бўладими? – дедим.

– Йўқ, бўлмайди. Хиёнат қила олмайди. Орамизда жабр, зулми Шарқия ва разолати Фарбия маълум эмас.

– Яхши, бир хотин ё қиз муҳаббат қилиб, эрга тегеди. Балки, сўнгра, муҳаббат ўтар, нафрат келар... Хиёнатга йўл очилиши мумкин.

– Йўқ, муҳаббатсиз кун бўлмайди. Муҳаббат зўравонлик билан бўлмайди. Шунинг учун ҳам муҳаббат ўтиши ила у зоҳир бўлиб, инсоф ҳукмига бўйсунди. Куч ва зулм билан хизматчи олинмайди-ю, хотин ва дўст олинадими? Муҳаббат нури ҳақиқатдан сўнган куни, хотин ажралишни истайди, ҳолини баён қилади: куч ва зулм билан муҳаббат қилган аҳмоқ ўлкамизда шу пайтгача бўлмаган. Бу каби сабаблардан ўтиб, хиёнатга йўл ва ҳавас қолмайди. Сиз, Мулла Аббос афанди, бу ҳолга таажжуб қилмоқдасиз. Икки мисолга диққат қилинг. Хотинлар ҳақида бир оз инсофсизлик, бир турли зулм дунёнинг ҳар тарафида мавжуд. Бунинг очиқ самараси ўлароқ, масалан, Бухорода «бачабозлик», инглиз юртида фоҳишалик авж олган. Гарчи, Лондон шаҳри дунёнинг энг катта шаҳаридир. Лекин бу шаҳарда қайд қилинган юз минг нафар фоҳиша борлиги қандай ҳол, нимадан пайдо бўлдилар? Майшат ва маданият нуқсонидан бўлганига шубҳангиз борми?

Бир неча кун оқшомларини шайх Абдуллоҳ уйини зиёрат қилиб, вақтларни яхши ўтказдим. Дорур-Роҳат хусусида айтган хабарлари ва Фаридабонунинг ҳам мажлисимизда ҳозир бўлган соатлари тотли ва лаззатли кечарди. Бир оқшом пайти келиб, Андалузнинг машҳур саркардаси мар-

¹ Фарансада баъзи ёш йигитлар касб учун қари, лекин пулдор хотинларнинг севгилиси бўлиб, умуман «алфонс» номи билан маълумлар (*И. Гаспралли*).

хум Саййид Мусо ҳазратларининг васиятномасидан сўз очилди. Испанлар зулмидан қочиб, Дорур-Роҳатга ҳижрат қилиб, ҳифз бўлган дўстларига ва ақрабосига, боғланган ва муҳрланган бир халта ичида, 1500 санайи ҳижрия¹да очилиб, ўқилиш шарти билан Саййид Мусонинг васиятномаси ўлканинг қирқ имоми муҳрлари билан маҳкамланиб, сақланаётгани ҳақида ёзган эдим.

— Васиятномада нималар айтилган экан, ажабо, — дедим.

— Маълум эмас, замони келганда, биздан кейин келадиганлар ўқиб биладилар, — деди шайх.

— Ҳа, афанди, замони билан барчаси маълум бўлади. Лекин қиёс, фикр ва ҳисоб билан бир даража қадар нима тўғрисида гап боришини аниқлаштириш мумкин эмасми?

— Балки, мумкин дир, ўғлим, аммо, ҳозирдан васиятни билишга ҳаракат қилиш, васиятнинг шартига мувофиқ келмайди.

— Кечирасиз, ҳазрат, муродим мазкур васият хусусида Дорур-Роҳат аҳолиси орасидаги мавжуд ўй-фикрларни билиш. Чунки, ёзилганидан 700 йил кейин очилиб, ўқиладиган васиятнома ақдан чиқадиган нарса эмас.

— Ўй-фикрлари, албатта, йўқ эмас. Жуда қизиқаётган бўлсанг, баъзи маълумотларни беришим мумкин.

Шайхнинг бу сўзларини эшитиб, бутун вужудим бир қулоқ ҳолига келиб, тинглашга ҳозирландим.

— Васиятнома қўй ва мол ҳақида фикр юритилмаслиги оп-очиқ маълум. Халқ ва миллат умурига тегишли масоил² баҳс қилинади.

Васиятни ўқигандай, «Ҳа, афандим, шундай бўлиши керак», — дедим.

— Миллат ишларига тегишли ва замонидан 700 йил кейин нимадан ва қандай баҳс қилинади? Билиш мумкин эмас. Лекин бу шундай бир масала бўлиши керакки, васият ёзилган аснода бефойда кўрилиб, замон бир минг беш юзга етганида, фаҳм қилиниб, фойдаси зоҳир бўлади. Агар, васиятнома фақат, бизнинг ўлкамиз аҳволига ва маишатига муталлиқ³ бўлса эди, ўқилишини бу қадар кечиктириши ва

¹ Милодий 2076 йил.

² Масалалар.

³ Тааллуқли.

узоққа сурилишига балки ҳожат йўқ эди. Шунга кўра, васиятнома бошқа миллатлардан ва бизнинг улар билан бўладиган муносабатларимиз борасида бўлиши қиёс қилинади. «Нима билан ва қандай қиёс қилинади», — десанг, ўлкамизнинг ҳар ҳоли ҳисобли, тажрибали ва дафтарийдир¹. Шунинг учун, шукрлар бўлсинки, вабо ва муҳораба каби зарарлардан сақланган ҳолда, аҳолимиз йил сайин кўпайиб бормоқда. 200 йилдан кейин шу қадар жон бўладиги, ҳар қанча ҳаракат ва ғайрат қилинмасин, ўлкамизга сиғмай, идора ва емишдан заҳмат кўрилиши ҳисоб билан исбот этилган ва шубҳасиз. Бу ҳол эса, 1500 йилларга тўғри келишидан, васиятнома ана шу ҳолга доир бўлгани фикр ва қиёс қилинади. Аммо, балки, ундай эмасдир... «Ўздан 700 йил кейин бўладиган ишларни Саййид Мусо қаердан билиб, васият тартиб қилган», — дея, таажжуб қиларсан. Бу саволга жавоб бериш мушкул. Аммо, қавоиди табиия², сиёсия ва маишат ошинолари қиёс ила анча олдинни кўришга муваффақ бўлганлари маълуминг бўлиб, ўткир, кескин ақл ва фаросат соҳиби, балки, яна теран ва узоқни кўра билишини истихрож³ қила оларсан.

— Яхши, шайх бобо, шундай бўлсин. Ажабо, миллат ҳақида нималар деган экан? Нима деб ўйлайсиз? — дедим. Аҳмоқона бу саволимга кулиб ва иштиёқим ортиб бораётганини кўрган ҳазрат шайх: «Айтаман, лекин сўзларим ҳаммаси қиёс ва тахмин эканлигини унутма», — деди.

Тўрт кўз, саккиз қулоқ бўлиб, шайхнинг оғзига қараб турганимда, бўлманинг бир деворида осилган кўнғироқ чалинди. Электр ҳаракати эди. Унга қулоқ тутдик. Деворда, кўнғироқ бўлган олатдан овоз келди: «Мулла Аббос Туркистоний сизникидами?» Шайх деворга қараб: «Бизникида, афандим», — жавобини берди. Яна овоз: «Мулла Аббос жаноб Амирга арз этган масаласи мажлиси кабирда музокара қилиниб, ўлкадан чиқиши жалби мазаррот⁴га сабаб бўлишидан, рад этилди...» Телефон орқали келган бу жавоби раддан музлаб кетган бўлсам-да, ҳал қилувчи кун бугун эканда, дея, бор кучимни йиғиб: «Ватанимга қайтиш афкори-

¹ Қайд қилинган.

² Табиат қонунлари.

³ Хулоса қилиш.

⁴ Зарар олиб келиш.

дан қайтмайман, гуноҳим нима, маҳбус ҳолига соласиз? Хур ва болиғ мусулмонман, ҳажи шарифни ният қилганман. Ҳақимдаги ҳукмингиз жабр ва зулмдир», — дея, телефон орқали жавоб бердим. Шаҳардан шаҳарга телеграф бўлгани каби, бу ўлкада уйдан уйга телефон қилиниб, хонадан чиқмай, хабарлашиш мумкин экан. Қандай маданий халқ, қандай ажойиб халқ! Офарин! Беш — ўн дақиқа ўтар-ўтмас, яна овоз келди: «Аризангиз ҳукм қилинди, ҳукми ижрода кўрасиз. Зиён ва заҳматдан хавфсираманг ва кўрқманг».

Бу таажжубли жавобни олишим билан янада хароблашдим. Ҳукм қандай? Бошимга нима келади? Зарар ва зиён-дан кўрқма деганлари нима?! Бошим оғирлашиб, лорсиллаб бориб, келар эди. Аянчли ва бениҳоя маҳзун ҳолимни кўриб, шайх Абдуллоҳ ва ўғиллари тасалли бердилар, Дорур-Роҳатдан қайтишга рухсат бўлиши хусусида гаплар айтиб, кўнглимни олишга ҳаракат қилардилар. Анча хаёлимни йиғиб, бу марҳаматли одамлар билан хайрлашиб, карвонсаройга қайтдим. Эрталабгача кўз юммадим. Роҳат қаерда дейсиз? Минг бир турли фикрлар, кўрқув бўрон ва шайтон тўдаси каби бошимда айланарди. Ярим соғ, ярим хаста ҳолда эрта тонгда тўшакдан туриб, тайёрлаб қўйилган нонушта дастурхонида ўтирганимда, мени оталиғига олган шайх Жалол афанди кириб келди. Тилим, кўзимни қўя туринг, балки, бутун вужудим ғайратли бир саволдан иборат эканлигини кўриб:

— Ҳаммаси яхши бўлади, ўғлим, қайтишга мажлис рухсат берди. Ҳеч ким бошқа бировга зўравонлик ва жабр қилишга ҳаққи йўқ... Меҳмон эдинг, ҳозир яна бир бор меҳмон бўлдинг, — деди.

— Жаноб Амирга ва арбоби мажлисга минг бор ташақкур билдираман. Менинг қайтишимдан сизга бир зиён келмайди, борлигингиздан ҳеч кимнинг хабари бўлмайди, — дедим.

— Нима қилсанг ҳам ўзинг биласан. Берилган рухсат била шарт¹дир.

— Била шартми? Бу нима дегани? Испанияда ва Францияда Дорур-Роҳатнинг борлигини ва жойини фош этсам, яхши бўладими?

¹ Ҳеч қандай шартсиз.

– Хоҳласанг, фош қилишинг мумкин...

– Агар фош этсам, фаранглар келиб, сизни истило ва забт қилмайдиларми? Балки... балки Муроди Оллоҳ¹дир.

– Лекин мен фош қилмайман. Балиқ ҳам мендан кўпроқ гапиради...

– Мажлиси кабир сенга рухсат берганида, бу нарсаларни фикр ва мулоҳаза қилган... Дорур-Роҳатдан чиққандан кейин, қандай ҳаракат қиласан, ўз ихтиёринг. Ўлкамизда бўлганингда, сенга шарт махсус қўймадик. Бошқа ўлкада бўлганингда, шарт қўйиш аҳмоқлик.

– Мени қачон олиб чиқадилар?

– Менга маълум эмас, ўғлим. Лекин орамизда кўп вақт қолмайсан. Йўлчига йўл яхши. Қолган кунларингдан истифода қилиб, ўлкамизда кўрмаган нарса ва ҳолларингни кўришга шошил...

Бу ажойиб ўлканинг ажойиб мажлисига ва ажойиб мажлисининг янада ажойиб ҳукмига ҳеч ақлим бовар қилмай, ўзимни Худога таваккул қилиб, шайх Жалол билан мадрасайи кабира зиёратига кетдик. Пешин намозидан кейин карвонсаройдан чиқиб, шаҳар четидаги бир боғчалик ерга кирдик. Боғча ўртасида подшоҳ саройи каби, бир бинога бордик. Мадраса экан. Ҳа, подшоҳ саройи эмас, аммо, илм ва ҳунар саройи экан. Мадраса уч шўъбага мунқасим² бўлиб, бири улуми диния ва фалсафа шўъбаси, бири улуми риёзиёт ва ҳикмат шўъбаси, бири улуми сиёсия ва идорайи миллия шўъбаси экан.

Биринчи шўъба дарсхонасига кирдик. Жаноб мударрис мастурият боби³дан дарс ўтаётган эди.

Сўнг, улуми сиёсия ва ижтимоия дарсхонасига кирдик. Мударрис афанди фаранглар ва Фарангистон хусусида айтётган маълумот ва натижалари гоётада қизиқарли ва диққатга лойиқ нарсалар эди. Қулоқ бериб, тушуна олганим қадар тингладим...

Ҳурматли мударриснинг дарси тамом бўлиб, дарсхонадан чиққанимда, ақлим ва фикрларим шу қадар кенгайган эдики, шу вақтгача орттирган маълумот ва билим-

¹ Оллоҳнинг хоҳиши.

² Бўлинган.

³ Диний қонда бўйича аёл ва эркак кишиларнинг ёпиб юришлари шарт бўлган аъзолари ҳақида.

ларим денгиздан бир томчидай бўлиб, Парижда ўрганган фикр ва ҳиссиётларим остин-устин бўлиб кетди. Бир оздан кейин фикримни жамлаб, бу ердан чиқиб борадиган жойим, Фарангистон хусусида бир-икки фикрни зўр-базўр жам қила олдим...

Карвонсаройга қайтганимизда оқшом бўлай, деб қолганди. Қози тарафидан юборилган маъмур бандангизни кутиб турган эди. Мени кўриши билан салом бериб: «Афандим, нарсаларингизни йиғиштиринг, кетамиз», — деди. Шу заҳоти барча нарсаларимни тугиб, Париждан олган бир қатор фаранг кийимини ҳам қолдирмай, ҳозирландим. Дорур-Роҳатдан чиқишим янада аниқлашди. Шу орада шайх Жалол афанди мени кучоқлаб: «Эй, ўғлим, Худога омонат бўл. Балки, энди ҳеч кўришмасмиз... Қози ҳузурига кетаяпсан. Бошингга нима келса ҳам қўрқма. Сенга бир зиён тегмайди. Охири яхшилик бўлади. Чунки ўлкамиздан чиқиш, келишдан ҳам мушкулроқ», — дея, хайрлашди.

Қози маъмури билан чиқдик. Карвонсарой одамлари бозорга қадар кузатиб тушдилар. Лекин барчаси менга ғоят ҳайрон бўлиб қарашларидан ва таъсирли хайрлашганларидан аҳволим номаълумлиги, қоронғулиги фикримга келиб, қўрқа бошладим. Аммо, қўрқувдан не фойда?

Кўзи боғлиқ, ўзи сархуш одамдай, маъмур билан бирга маҳкамахонага келдик. Катта бир бўлмага кирдик. Сўнг, қози афанди келиб, салом берди ва устимдаги барча жомош ва кийимларни ечиб, Туркистон ва Фарангистондан олиб келган нарсаларимни кийишга буюрди. Парда ортига ўтиб, суюнганимча кийиндим. Қозининг маъмури чўнтақларимни ва боғлиқ ашёларимни бир-бир кўздан кечириб, Дорур-Роҳат ашёси ва асаридан нима бор бўлса, ҳаммасини олиб қўйди. Фаридабонунинг ҳадя қилган нарсалари ва ҳукуматдан берилган кийимлар ҳам ажратиб олинди. Шу тарзда иккинчи бўлмага ва сўнгра учинчи бўлмага ўтказдилар. Бир сўз айтмай, эшикни ёпиб, беркитдилар. Зиндон қоронғуси ичида қолдим. Оқшом бўлган эди. Аммо, ташқарида кун бўлса ҳам, менга фойдаси йўқ эди. Тушундимки, ҳибсга тушдим. Аммо, буниси қандай бўлади? Мени озод қилмоқчи бўлсалар, ҳибсга олишни нима кераги бор? Озод қилмоқчи бўлмасалар, ҳибс нимага керак? Чунки, бутун ўлкалари бир зиндон мақомида.

Шу ҳолатда анча вақт ўтди. Қанча десангиз, билмайман, чунки кечами ё кундузми, хабарим йўқ эди. Керак бўлганича, соқчи овқат бериб турар эди. Қанча сўрасам ҳам, унинг оғзидан бир сўз чиқмай, ҳолимни аниқлашга ҳеч чора йўқ эди. Фикр қила-қила, бошим шишиб, охири, Худога таваккал қилиб, фикрлашдан ва дунёдан кечар бир ҳолга келдим.

Темир эшик очилиб, соқчи билан бир хотин бўлмага кириб, ёнимга келди. Соқчи чиқиб кетди. Ҳам таажжуб, ҳам диққат билан қараб, кўрдимки, Фаридабону экан. Тотли ва лаззатли саси билан салом бериб, қаршимга келиб ўтирди. Унинг келганига таажжубланиб, нима дейишни билмай турганимда, ўзи сўз бошлаб, деди:

— Жориянгизни қозихонага келади, деб, кутмаган эдингиз, шундай эмасми? Айбга буюрмайсиз, афандим, бирдан йўлга тушишингизни билиб, хайрлашишга келдим...

— Ташаккур, бону, бунча диққат ва илтифотингизга қандай дуо ва санолар айтишимни билмайман. Бу ҳолимда ташрифингиз катта тасалли бўлди. Катта қувонч... Лекин айбга буюрманг, ақлим етмаяпти, бу тош қафас ичида бўлган одам сафарга қандай чиқа олади?!

— Ўлкамизнинг асрори кўп. Менга ҳам маълум эмас. Лекин тез орада Андалузга қайтишингиз шубҳасиз... Хайрлашиш муносиб кўрилди.

— Такрор ва такрор ташаккур билдираман, бону.

— Аббос афанди, бир муродим ҳам бор... Ўлкамизни тарк қилаяпсиз, норози бўлган бир ҳол борми, нима учун кетмоққа бу қадар ошиқаяпсиз?.. Озми кўпми, кўрдингиз, Дорур-Роҳатда улум, ҳақиқат ва бахтиёрлик фаровон. Сизнинг диёрларда иддиойи зулм ва муҳорабат давом этмоқда. Ҳеч ким хотиржам эмас... Қолинг, афандим, кетманг!

Фаридабонунинг бу сўзларига жавоб топа олмадим. Қандай ажойиб инсонлар! Тош ҳибсхонада маҳбусман, кетманг, қолинг дея, илтимос қиладилар! Кетадиган бўлсам ҳам, қаерга кетаман? Тош хонадан, темир эшикдан қандай чиқаман, қандай кетаман?.. Ё мен ақлдан озганман ё Дорур-Роҳат аҳолисидан нуқсон бор! Ҳарҳолда ҳажи шарифга ният қилганимни такрор айтиб, кетмоқ ниятидан ортга чекинмадим.

— Ундай бўлса, Худога омонат бўлинг ва саломат бординг, — дея, Фаридабону туриб, чиқиб кетди. Қиз эшик-

дан чиқиши билан эски қадрдоним шайх Жалол кириб, хайрлашди. Сўнг, соқчи овқат келтирди. Хайрлашувдан ҳосил бўлган таассуротларни ва оғирлашганидан кўтара олмай қолган бошимга бирпас дам бериш учун дастурхонга ўтириб, бир оз тамадди қилдим. Соқчи дастурхонни олиб чиқиши билан тотли бир уйқу босиб, ухлаб қолдим.

* * *

Тамом уйқуга тўйиб, кўзларимни очиб, ўзимни ёруғ ва катта деразали бир бўлмада эканлигимни кўрдим. Қози ҳибсхонаси эмаслигини тушундим. Бир қарасам, тўшакда ётибман, бошимда бир фаранг кампири ўтирибди... Ё, Раббий! Бу қандай ҳол!

– Бу ер нима? Мен қаердаман? – дедим. Арабча савол берганимдан, хотин саволимни тушунмай, французча:

– Тинчлан, ўғлим, соғ-омонсан, – деди.

– Худо ҳаққи, қаерда эканлигимни айтинг, дея французча савол бердим.

– Тинчлан. Фарнатада, «Августин» шифоҳонасидасан.

– Қанча вақтдан бери бу ердаман?

– Олти кундан бери.

– Ундан олдин қаерда эдим?

– Унисини билмайман, ўғлим.

– Бугун ойнанинг нечанчиси?

– Августнинг йигирма саккизи.

Яна фикрга тушдим... Йигирма иккинчи августда шифоҳонага тушибман. Хўш, қозихона ҳибсхонасига тушганимда, моҳи арабийнинг иккиси, яъни августнинг тўққизи эди. Демак, орадан ўн уч кун ўтган... Ал-Ҳамро саройида қизлар учраб, лаҳм орқали Дорур-Роҳатга бориб қолганимда июл, яъни теммуз ойининг ўн беши эди... Бу ҳисобга кўра, Дорур-Роҳатга кириб, чиқишимга қирқ кунча бўлибди... Хўш. Аммо, қандай бу шифоҳонага тушдим? Ё, Рабб! Ё, Рабб!

Кампир саволларимга ҳайрон бўлиб, бир кишини чақирди. Бўлмага бир одам кирди. Табиб экан. Мулойимлик билан ҳолимни сўради.

– Қандайсиз, яхшимисиз? – деди.

– Шукр, яхшиман, – десам-да, унинг саволидан ҳам кўпроқ ўз ҳолимни фикр қилар эдим.

– Ҳеч қаерингиз оғримаяптими?

– Йўқ, ҳеч қаерим оғримаяпти.

– Қувватингиз борми?

– Йўқ, қувватим йўқ. Жуда эзилган ҳолдаман...

Қўлимни, кўзимни, тилимни қараб, табиб фикрга тушди ва икки елкасини кўтариб, ҳайрон эканлигини ишорат қилди. Лекин бир сўз айтмади. Сўнгра:

– Қўрқманг, афандим. Тез орада қувват бўлади ва согайиб, туриб кетасиз, – деди.

Табибнинг сўзлари ва тасаллисига кўп ҳам эътибор бермай, бошимга тушганларни фикр қилиш билан машғул эдим. Дорур-Роҳат гўё кўз ўнгимда эди... Табиб кўзимга қараб турган эди, фикримдан шу заҳоти тўхтаб, бу шифохонага қандай тушганимни сўрадим.

– Хушсиз ҳолда сизни ал-Ҳамро яқинида, тоғдан топиб олиб келдилар... Жуда ҳолсиз эдингиз... Ҳозир, шукр, яхшисиз, – деди.

– Ҳолсизлигим ва дардим нимадан эди?

– Етарлича аниқлай олмадик... Сизни дардингизга жуда ҳайронман.

Тушундимки, агар бирор-бир касал бўлсам, табиб нима эканлигини биларди...

Табиб «Сиз кимсиз, қаердансиз? Эгни, бошингизга қараганда испаниялик эмаслигингиз маълум», – деганида:

– Афандим, тошкентлиман. Исмин – Аббос, – дедим.

– Фарнатага қачон келгансиз?

– Июл бошларида.

– У вақтгача қаерда эдингиз, қаерга бордингиз?

– «Мадрид» меҳмонхонасига тушдим. Нарсаларим у ерда бўлса керак. Пулларим Марус исмли банкирда омонат. Келганимдан кейин, уч-тўрт шаҳарда, сўнгра бир ҳафта ал-Ҳамро саройида юриб, асари қадимайи исломияни зиёрат ва томошаси билан машғул бўлдим...

– Хўш, кейин қаерда вақт ўтказдингиз? Кимлар билан кўришиб, танишдингиз?

Табибнинг бу саволига бирор нарса дея олмадим. Неча юз йилдан бери мастур бўлган Дорур-Роҳат борлиги ва аҳволини фош этишни муносиб кўрмадим. Шунга кўра, саволга жавоб бермаслигимни айтдим.

– Биласиз, афандим. Лекин бир нарса яширмай, очиқ-

ойдин баёни ҳол қилсангиз, ўзингизга фойда бўлар эди...
Ҳолсизлигингиз ғоят таажжубли ҳолсизлик.

– Ундай бўлса, 40 кун ажойиб бир ўлкада бўлганимни хабарини бераман. Лекин номи ва жойини айтмайман.

Табиб менга ишонқирамасдан кулди. Бу ҳолни кўриб, янада жаҳлим чиқиб:

– Афандим, сўрамоқчи бўлсангиз, жавобимга ишонинг, ишонмайдиган бўлсангиз, сўраманг! – дедим.

Шифохонада бир неча кун ётганимдан кейин соғайиб, кувват олиб, тўшакдан туришга ва баъзи газеталарни ўқиб, хабардор бўлишга табибдан рухсат олдим. Кунда икки марта табиб бўлмага келиб, бандалари билан суҳбат қиларди. Ҳолимдан ва бошимга келганларидан баҳс қилиб, ўттиз – қирқ кун ҳолсиз бўлганимни илми тиб усули билан тушунтиришга ҳаракат қиларди. Ҳолсизлик дегани қандай ҳолсизлик эканини аниқ айтмаса-да, Дорур-Роҳатнинг борлиги хусусида кўнглимга баъзи шубҳа келарди. Аммо кўрганларимни кўз ўнгимга келтириб, шубҳадан қочардим... Табибнинг ўйини ҳақиқат деб айтайлик... Хаста бўлган бўлай. Дорур-Роҳат ҳақида ёзганларим хаста одамнинг хаёлоти бўлсин... Аммо ал-Ҳамро саройидан ғойиб бўлиб, шифохонага тушган кун орасида ўтган 40 кун қаерда эдим? Бу қирқ кунда очликдан нега ўлмадим? Фарната шаҳри яқинидаги бу қадар гавжум, серқишлоқ бўлган жойда кўзга кўринмай шунча вақт ўткарганим, унинг устига ҳолсиз бўлсам, шифохонага келтирилмаганлигим ақлга сигмайдди... Хусусан, бандаларини Дорур-Роҳатдан чиқишимга рухсат берилиши билан тоғда ҳолсиз топилиб, шифохонага тушганим орасида кўп вақт ўтмаган. Қирқ кун Дорур-Роҳатда бўлмаган бўлсам, ўша пайт келтирилган бўлардим-ку! Табиб ҳолсизлигим нимадан эканлигини билмайдди. Бу ҳам ҳолсиз бўлмаганимга далил ва исбот бўлиб, чиқарган йўлларини кўрсатмаслик учун Дорур-Роҳат мусулмонлари бандаларига, фарангларга номаълум бир дори ичириб ё едириб, хушсиз ва ўзимни билмас ҳолда чиқариб, тоғда қолдирганлари аниқ бўлмайдими? Бечора фаранг табиби – «ажойиб бир ҳолсизликка мубтало бўлиб-сиз», – дейди! Қозихонада, ҳибсга олинмасимдан олдин, бандаларини сўйинтириб, эски кийимларимни кийдириб, Дорур-Роҳат ашёларидан ҳеч бир нарса қолдирмай, олиб

қолганлари ҳолда, қўлимда мазкур ўлканинг бир нишонаси қолмаганлиги фикр қилинса, тадбирларига ҳайрон бўлмаслик мумкин эмас.

Тамом!

Қирқ кун иқомат қилган ўлкангдан бирор нарса, бирор нишона олиб чиқмадингми? — дея, сўралса: — Йўқ, олиб чиқмадим, — дейишга тўғри келади. Шундай бўлганидан кейин, табиб менга хаста, деган назар билан қарамай, қандай қарасин?

— Дорур-Роҳат борлигини ва нишонасини фош этмайман, — деганимда,

— Хоҳласанг, кўрган, кечирганларингни ҳаммага айтишинг мумкин, қарши эмасмиз, — деганларини ёзган эдим... Айтганимда ҳам, ҳеч ким ишонмай, хаста бир кишининг хаёлотли ҳисоб қилинишини билган эканлар. Қандай ажойиб мусулмонлар! Табибнинг ишонмаганлиги ва сўзларимни хаёлот, деб ҳисоблагани юрагимни сиқиб, изтиробга солганидан, кўрган, кечирганларимни барчасини бу ерда айтиб бермоққа мажбур бўлдим. Нима учун айтмай? Дорур-Роҳат мусулмонлари гапиришга руҳсат бердилар-ку. Сукут қилишга ваъда ёки сўз олмадилар. Ҳикоямни нақадар диққат билан тингламасин, «Бундай номаълум ўлка бўлмайди», — деганида:

— Юринг, афандим, ал-Ҳамро саройига борамиз. Қизлар кўшкидаги лаҳм оғзини очиб, йўлни кўрсатаман, — дедим.

Бир кун саройга бордик. Табиб жаноблари сарой маъмури билан анча гаплашиб, қазишга курак ва бир хизматчи олиб, Қизлар кўшкига бордилар. Ичкарига кириб, шайх Жалол кўтариб чиққан жойдаги қопқоқ тошни кўрсатдим. Мана шу тошнинг тагидаги нарвондан тушиб, номаълум йўл орқали Дорур-Роҳатга борганим кўз олдимга келди. Хизматчи аста-секин мрамор тошни қимирлатиб, кўтарди... Қарадик: тош қотган тупроқ; на лаҳм бор, на нарвон!

— Энди, афандим, саёҳатингиз хаёлот эканлигини тундингизми, — деди табиб.

— Ҳа, афандим.

¹ Проф. Явуз Акпинарнинг аниқлашича, қуйидаги келтирилган қисм асарнинг китоб ҳолида босилган нусхасида йўқ. Лекин, «Таржимон» газетасида босилган қисмларида бор («Иловаи Таржимон», 1895 йил 17 сентябрь, 35-сон).

Ҳа, афандим, деган бўлсам-да, Дорур-Роҳат мусулмонлари бунча фикр ва мулоҳазага эга бўлиб, бу йўлни мен кўрсатишимни билганлари ва йўлнинг бошини бузганлари хотиримга келди:

— Офарин, — дедим.

— Бир-икки аршин кавлайлик, йўл очилади, — дедим; аммо, испанлар ишонмай, тошни жойига қўйдилар... Шайх Жалол афанди... Бандаларини Дорур-Роҳатга олиб борган бу зот эди. Аввал Парижда кўрган эдим. Ажабо, шайх Жалол ҳозир қаерда экан? Агар, Парижда бўлмаса, саёҳатим мутлақ хаёлот эмаслиги зоҳир бўлади.

Шу заҳоти Парижга йўл олдим. Келишим билан Пале Роял бозорига бориб, шайх Жалолни қидирдим. Йўқ эди. Қўшниларида сўраганимда:

— Мол олиб келишга кетди, — дедилар.

— Қачон кетди? — деганимда, олган жавобимдан, бандаларини Испанияга борган ва ал-Ҳамрода бўлган кунларига тўғри келишини билганимдан кейин, Дорур-Роҳатни ҳақиқатдан ҳам кўрганимга ишонч ҳосил қилдим.

* * *

Шу орада, Фарнатага келганимда тушган меҳмонхонамга хизматчи жўнатиб, баъзи нарсаларимни олдирдим. Бир мактуб ҳам қўшиб келтирди. Мактуб кимдан, деб ўйлайсиз? Парижда дўстлиги ва муҳаббати билан бахтиёр қилган Маргарита исмли қизнинг мактуби эди.

Нима ёзганини кейинроқ айтаман. Ҳозир, фаранг почтасига офаринлар айтиб турибман. Мактубни Париждан Мадрид шаҳрига йўллаган киши «Туркистонлик Мулла Аббос»га, депти. Мадридда йўқлигимдан, мактуб Испаниянинг барча катта шаҳарларини айланиб, охири Фарнатага, тушган меҳмонхонам соҳибининг қўлига келиб тушибди. Мактуб бандаларини қидириб, қайси шаҳарга борса, устига «Бу ерда йўқ» ёки «Кетган» ишорати ёзилиб, шаҳарма шаҳар мени излаб, топган. Жуда зўр, қойил, офарин сизларга фаранглар!

Маргарита Париждан йўллаган мактубида, Суданда, Маҳди Муҳаммад Аҳмад исмли бир киши чиқиб, Миср ҳукумати ва Мисрга келган инглизлар билан муҳораба бошлагани борасида хабарлар келгани ва французлар, инглизларнинг Ўрта Ер денгизи соҳилларида касби қувват ва нуфуз

этаётганлари хушларига ёқмай, уларга қарши чиқиб, аҳли Суданга ёрдам бермоқ мақсадида бўлганликларини ва баъзи ватанпарварларнинг Суданга бориб, Маҳди Муҳаммад Аҳмадга хизмат қилиш фикрида эканликларини ёзган эди. Мактубда айтилишича, бу сафар ва саёҳат учун анчагина пуллар йиғилиб, Маргарита ўзи ҳам 25000 франк иона берибди. Бу хабарни бандаларига ёзишининг сабаби, менинг мусулмонлигим ва арабча билганлигим, шунга кўра, Суданга кетаётган французларга келиб қўшилишимга умид қилаётганида эмиш... Ё, Рабб, ажойибу ғаройибларнинг барчаси мени бошимга ёзилганми ўзи! Африка ва Судан ажойиб, томоша қиладиган ерлар. Муҳорабада бўлиш бир кайф ва ифтихор, аммо, шунча кўрганларим бир ғариб бошимга етарли эмасми? Суданда менинг нима ишим бор? Қизиқ, французлар арабларга қарши кураш олиб бораётган инглизларга кундошлик қиладилар. Сизларга бундан нима фойда-ю, нима зарар? Ўрта Ер денгизни кўзлайсиз-у, Африка ичкарисида муҳораба қиласизларми?.. Ҳижозга бориш ниятидаман. Бир йил Суданни кўриб, Муҳаммад Аҳмадни зиёрат қилиб кетсам ёмон бўлмас эди, деган фикрларимдан сўнг, Маргаритага жавоб йўллаб, шошилишч Парижга қайтишимни ва Суданга бориш, бормаслигим ўша ерда ҳал бўлишини ёздим.

ХОТИНЛАР ЎЛКАСИ¹

1

Жазоир шаҳридан сафарга чиққанимизнинг ўн саккизинчи куни Саҳройи Кабирнинг қум дарёсига етишдик. Ё Рабб! Нақадар кўрқинчли ва омонсиз ерлар бу ерлар! Ҳаммаёқ сувдек қум, гоҳо тошлоқ келади. Тепамизда кўк куббаси... На инсон, на ҳайвон, на сув, на дарахт бор. Мисоли маҳшардан сўнгги бир тирик жон қолмаган дунё! Қуёш эса бизни кабоб қилишга чоғлангандек ўт пуркайди. Карвонимиз ўн тўрт туя, уч хизматчи араб ва карвонбоши су-

¹ Асар дастлаб «Мулла Аббос Франсавий» имзоси билан «Таржимон» газетасининг 1890 йил 10 август – 1891 йил 2 июль сонларида босилган. (Қаранг, бу ҳақда: Исмоил Гаспрати, Сечилимиш асарлари, 1-жилд, Истанбул, 303-бет.) Асар проф. Б. Қосимов томонидан Берлин Ҳумбольдт университети профессори Ингеборг Балдауфнинг шахсий фондидан кўчириб олган нусха асосида «Жаҳон адабиёти» журналида (1999 йил 1-сон) эълон қилган эди. Ҳозирда у Истанбул нашри асосида тўла ҳолда нашр қилинмоқда.

данли занжи Абдулла Дорий¹дан иборат. Бу одамнинг саҳро аҳволини ва йўлларини яхши билиши «Судан мактублари»-ни ўқиганларга маълум.

Жанубий шарққа қараб борардик. Шу йўлни тўғри тутганча, тик кесиб, саҳронинг орқа тарафига ўтиб олмоқчи эдик. Лекин хатарли ва қўрқинч ерларни четлаб ўтсак-да, яна жанубий шарқ йўлига қайтардик. Маҳдига хизмат қилмоқ учун Судан сафарига отланган рафиқларим тўпчи Мартен, табиб Жан ва муҳандис Марк деган француз йигитлари менинг измимда бўлишиб, ҳар бири бир туяда кетарди. Ҳар биримизда етарли ош-озик, сув, аслаҳадан ташқари олти туяга ҳар хил мол-ашё ва егулик юкланган. Карвон бошида Абдулла Дорий, сўнг қулингиз ва ундан кейин юкли туялар, охирида французлар билан икки хизматчи. Хизматчилардан бири эпчил йигит бўлиб, туясини лўккиллаганча йўлнинг гоҳ у, гоҳ бу тарафига кетиб қолар ва атрофни ўрганиб, йўл кўрсатиб борарди.

Шу тахлит кетардик. Сафаримиз омонлик ва роҳатда кечарди. Иссиқни ҳисобга олмаганда, шикоятга ўрин йўқ эди. Аксинча, шукр қилардик.

Баъзан бадавийлар дуч келиб қолгудек бўлсалар, сафаримиз матлабини англаб ва бизларни бош-оёқ қуролли ва урушмоққа тайёр кўриб, йўл беришар ва ошиғич «Ло ҳавла»²ни ўқимоққа тутинар эдилар.

Сафарнинг қирқинчи куни катта саҳронинг ўрталарига етдик. Уч-тўрт ҳафтадан сўнг Суданнинг обод ерларига оёқ босадиган эдик. Йўл бошловчи Абдулла Дорий сафаримизнинг тинч кечаётганидан бениҳоя хурсанддек эди. Соғлик-омонликда, машаққатсиз келардик. Бизларни «Доғистон муридлари»³ деб билганликлари сабабли: «Сиз сўфийларга

¹ Муаллиф Абдулла Дорий билан қандай танишганини бундан илгарироқ чоп этган «Судан мактублари»да ёзган эди. Умуман олганда, «Хотинлар ўлкаси» Мулла Аббоснинг Судан саёҳати йўлидаги бир саргузаштдек таассурот қолдиради.

² «Ло ҳавла...» — омонлик дуоси.

³ «Судан мактублари»да муаллиф уч француз билан йўлга чиқаркан, Жазоирда ўзини шайх, қолган уч дўстини «доғистонлик муридлар» деб таништирганини маълум қилади. Жумладан, тўпчи мусъё Мартен «Али Ўзден», муҳандис мусъё Марк «Нўғой Темур», табиб мусъё Жан «Луқмон» номлари билан келар эдилар. Доғистон муридлари дейилганда, ўша йиллари Чор Русиясига қарши миллий-озодлик кураши олиб борган Кавказ мусулмонлари кўзда тутилар ва уларнинг ислом дунёсида эътиборлари баланд эди.

бу саломатлик Худонинг хос лутфидир», дея бошқа сафарлариди саҳрода тортган заҳматларини айтишга тушиб кетардилар. Абдулла Дорийга қанчалар ишонмайлик, муҳандис Марк юлдузлар амалиётига суяниб, йўлимизнинг танобини олиб борар эди. Ва муҳандиснинг ҳисоби карвонбошининг кетиши билан мувофиқ тушганлигидан беҳавфу хатар қум денгизлари оша илгарилар эдик. Лекин қирқ биринчи кун азонлаб ғарбдан шамол турди, изидан қум ва туз тўзони кўтарилиб, кўзларни ачитишга бошлади, атрофни кўрсатмай қўйди. Абдулла Дорий карвонни тўхтатиб, юкларни яхшилаб боғлатди. Кийимларни тузаттириб, кўзларимизни тўсиб олишни таклиф этди. Ушбу тадорикни кўриб, яна йўлга тушган эдикки, тўзон чинакам бўронга айланиб, қумларни кўкка учуриб, кундузни кечага айлантди. Бир-биримизни кўрмай қолдик. Ора-сира товуш чиқариб юрардик. Қум бўрони олддан бўлгани учун от-улов илгари босолмас, тўхтаб қолсак, қум кўмиб ҳалок этиши муҳаққақ бўлганлигидан бўронга бирпас орқа ўгириб, маслаҳатга жамландик. Озгина паноҳ топгандек бўлдик. Қулайроқ бир ер дуч келмаганидан, очиқда тўхтаб қолсак, қум босиб қолишидан уч кун, уч кеча тинимсиз азоб чекдик. Тўртинчи кун оқшомга яқин бўрон тиниб, қумлар босилиб, атрофни кўра бошладик. Шу кунни ҳар ярим соатлик масофада хурмо дарахтлари кўринар эди. Дарахт ўсган ерда сув бордир, дея тасалли топдик. Отларимиз ҳам иштиёқ ва ғайрат билан юрдилар. Кўринган манзил қаер эканлигини Абдулладан сўраганимизда, дарё ва денгизлар ўртасида оролчалар бўлгани сингари қум денгизида ҳам гоҳ-гоҳ сув, дарахт, ўсимликлар учрайдиган лахтак ерлар борлигини ва уларни саҳро кезувчи бадавийлар макон тутишларини ҳам уларнинг шундай бир макони бўлиши мумкинлигини айтди. Бироқ табиб Жан бошқа бир фикрга бориб, безовталаниб, менга французчалаб деди:

— Аббос афанди, карвонбошидан сўранг-чи, «Хотинлар ўлкаси»дан ўтдикми? Шўримиз қуриб, уларнинг юртига бориб қолмайлик тагин...

— Бориб қолсак, нима қипти? Хотинлардан нима зиён кўрдингиз?! — дея мутойиба билан французча жавоб қилдим-да, ўзим йўл бошловчи Абдулладан арабча сўрадим.

— Ташвишингиз ўринли, афандим. Мен ҳам шу топда шуни ўйлаб турувдим... Тўрт кун бўрон ҳисобимдан адаштириб қўйди.

Ушбу жавобдан ҳаммамиз хавотирланиб, карвонни тўхташиб, маслаҳат қилдик. Бир кишини кўринган манзилни билиб келишга юборадиган бўлдик. Абдулланинг ўзи борадиган бўлди. Карвонбоши кетгач, туяларни чўктириб, милтиқларни ўқлаб, шайланиб турдик. Тўпчимиз Мартен, хавотирга қарамай, француз табиатига кўра, қизиқчиликдан бўшамас эди; агар, хотинлар ўлкасига бориб қолсак, етмиш етти хотин оламан... вассалом! Табиб ҳазилни тушунолмай: — Қўй, биродар! Ундай сўзни тилингга олма! Бу ўлканинг хотинлари сен билган хотинлардан эмас... Ўзлари эрларни танлайдилар, қирқ-эллиги бир кишини таллашиб ўладилар! Ўзлари жангу жадалда, эрлари уйда ош-овқат, кир-чир билан. Хуллас, эркаклар биздаги хотинлар ўрнида бўладилар... Худонинг ўзи асрасин!

Шуларни гапириб турганимизда, рўпарадан овозлар эшитилди. Юзтача отлиқ қўлларидан ўткир найза, биз томон келишарди. Улар билан бирга Абдулла йўлчимиз ҳам бир отга минган бақириб-чақириб келяпти: «Қаршилиқ кўрсатманг, омон қолсак, итоат билангина қоламиз!» Карвонбоши етиб келиши билан атрофимизни юз аскар қуршаб олиб, найзаларини бизга тўғриладилар. Мудофаа вазияти эмас эди. Етти одам юз отлиққа қарши нима қила оларди?! Душманга синчиклаб қарасак, ҳаммаси узун сочлик, кўкраклари бўртиб турибди... Билдикки, хотинлар ўлкасининг аскарлари. Ҳаммамизни асир қилиб, кўриниб турган хурмо дарахтлари томонга олиб кетдилар. Қиёфасига кўра бу қавм ҳабаш билан бадавий аралашувидан ҳосил бўлгандек. Бир томондан арабларга, бир томондан ҳабашларга ўхшаб кетадилар...

Ярим соат ўтмай, хурмозорга етиб келдик. Бизни нарсаларимиз билан дарахтлар соясига ерлаштириб, атрофимизга қоровуллар қўйиб, ўлка Маликасига хабар юбордилар. Наҳотки, ўлканинг ҳокими, аскарлари, қозилари, маъмурлари ҳаммаси хотин-қиз бўлса! Кекса, юзлари ажин қоплаган бир аскар хотин ёнимизга келиб, ҳаммамизга бирма-бир разм солди-да, бошқа аскарга бизни кўздан қочирмай, пойлаб туришларини амр этди. Наҳотки, бу қари хотин бекбоши бўлса?! Сўнг бизга «Эй, нозиклар, аскарларнинг юзларига термулиб турманг, айб бўлади ва улар сизга номаҳрамдилар... Сизлар Маликага лойиқ йигитларсиз. Ҳар кимга кўринаверманг, яхшиси, юзларингизни ёпинг...» деди.

Бекбоши хотин шундай амр қилган бўлса-да, биз қулоқ

солмагач, қоровул аскар қизлар бизга қараб, қош-кўз қоқиб, эркаланиб турдилар. Ўртоғим тўпчи Мартен эса, барча аскар қизларни бир-бир кўздан кечириб, «Суф-е, шайтон кўтарсин буларни! Ичида бирорта ҳам чиройлиси йўқ экан», – деди.

2

Бир муддатдан сўнг бизга хурмо, сут, нон ва сув бердилар. Чарчоқ ва кўнгилнинг нотинчлиги сабабли овқат томоқдан ўтмади, лекин туяларимиз воқеадан мамнун эдилар. Чунки тинимсиз емиш еб ётардилар.

Кечга бориб Маликадан хабар келди. От чоптириб келган аскар қиз Маликасининг амрини бекбоши қари хотинга бирма-бир айтди. Ўлка аҳолиси тилида жуда кўп арабча сўз ва иборалар бўлганлигидан, маълум даражада гаплари англашилиб турар эди. Бизга эрталабга қадар дам олдириш ва киприк қоқмай, қаттиқ назорат қилиб чиқиш ва тонг отиши билан олиб боришга буйруқ келди. Шерикларим, французларга бу хабарни айтганимда, бир-бирларига қараб олдилар, лекин тўпчи Мартен ўзини тута олмай, яна ҳазилини бошлади:

– Ўйлайманки, афандилар, аҳволимиз унчалик ёмон эмас. Малика бизга эҳтиром кўрсатмоқчи. Эртага кўришсак, Малика қоп-қора юзлари билан бизни олқиш этади... Маъқул бўлиб қолсак, зиён қилмасмиз, а?!

– Зиён қилганда нима бўларди, – деди Жан. Булар одамхўр ваҳшийлар эмаслару, лекин Малика деган у қора жонивор сени тўпчиликка ёки муридликка қўйиб, хурматингни бажо қиладиганлардан ҳам эмасдир. Аммо бизлар бу гўзал аёлга кўрсатадиган ҳурматимиздек ҳурмат кўрсатар. Биз аёллардан ақл ва илмдан кўра кўпроқ ҳусн қидирганимиз сингари бизнинг ҳам «ҳуснимизга» кўра ҳурмат бўлади. Буюк ва шарафли бир ҳурмат... Ҳазилнинг пайти эмас, дўстлар. Аҳволимизни муҳокама қилиб, бир чора қутулиш йўлини излайлик.

– Жан ҳақ гапни айтди. Аҳволимиздан сўзлашсак, яхшироқ бўларди, – деди муҳандис Марк. Бу киши кўрқув ва хавотир нима эканлигини билмаган бир жасур бўлганлигидан, бошқа сўзларни тўхтатиб, маслаҳатга тутиндик.

Абдулла йўлчини чақириб, аввало бу фаройиб ўлка ҳақида айрим маълумотларни суриштирдим. Унинг айтишича, бу

хотинлар асирга олинган эркакларни ҳеч бир озод этмасдан, ҳарамларига олиб, маъшуқ тутар эканлар. Бунга ярамаганларни ишчи, ошчи ва чолғучи қилар эканлар. Ҳарамга «маъшуқ» қилиб олинган йигитларни махсус парваришлаб, ардоқлаб, кераклик хизматга ишлатиш одати макруҳалари эмиш!

Аммо бу ҳолга эркаклар узоқ чидай олмай, оз вақт ичида озиб-тўзиб тамом бўлар эмишлар. Бадавлат хотинлар ва маъмуралар ҳарамларида тўрт – беш маъшуқ сақлаганларидан, қўлга тушган асирларни ҳеч қўйиб юбормас эмишлар, чунки улар керак бўлар эмишлар. Абдулла йўлчининг тахминича, бизни қора Малика ўз ҳарамига олишни мўлжаллаётган эмиш, ниятига етмагур! Биз каби оқ ва чиройли юзлик маъшуқи йўқ эмиш. Кўрқманглар, сизларни қафасдаги қушдек асрайди. Эҳтимол, келгусида Худо бир қутулиш чорасини кўрсатар.

– Биз бундай бўлсак, сенинг ҳолинг нима бўлади? – дедим.

– Мен қари одамман ва бу ерда ҳабаш эркаклар оз эмас, менга хизматкорлик насиб қилишига шубҳам йўқ. Тахминича, сизларга хизматкор ва таржимон бўламан. Чунки Малика ҳазратлари барчангиз билан сўзлашмоқ, ўйнаб-кулмоқ истар... тилни билмайсиз.

Буларни французларга айтганимда, ҳаммалари ҳолимизнинг мушкуллигини англаб, мазлум ва маҳзун бўлдилар.

– Париж ва Доғистон орасида, менимча, бу Абдулла йўлчи бизни сотган. Қум бўронидан фойдаланиб, бизларни бу ўлкага бошлаган. Ҳали сен кўрасан, итвачча, бир куни жавоб берасан... – деб Мартен анча тўнғиллаганидан сўнг табиб Жан деди: Тўхтаб тур, биродар, жавоб олишингга вақт ҳали жуда эрта кўринади. Бошимизни қутқармоқ учун қўлимиздан нима келади, шуни ўйлайлик.

Узоқ маслаҳатлашувдан сўнг қароримиз шу бўлдики, орасира Абдулла йўлчидан ва атрофидагилардан ўзларига билдирмай, теварак-тошни ўрганамиз. Мумкин хийла ва чоралар билан бир-биримиздан айрилмасликка ва нарсаларимизни бермасликка ҳаракат қиламиз. Чунки Мартен тайёрлаган қурол, табибнинг дори-дармонлари, Маркнинг астрономик асбоблари қутулишимизга ёрдам берувчи нарсалардир. Бу ашёлар қўлимиздан чиқса, ҳолимиз хароб. Қисматимизнинг қандай бўлиши маълум эмаслиги сабабли кенгашдаги гап-

ларга қай даражада риоя эта олишимизни билганимиздан сўнг мушоварага қайтиб, ҳукм чиқарадиган бўлдик.

Эрта тонг отмасдан карвонимиз қоровул қуршовида йўлга чиқди, Маликанинг қароргоҳига жўнадик. Йўлимиз гоҳ сўқмоқлардан, гоҳ очиқ тўқайликдан ўтарди. Дуч келган хизматчилар, чўпонлар бари — хотин-қиз. Эркак зоти кўринмайди. Бизнинг хотинлар сингари бу ўлканинг эрлари ҳам уйдан чиқмасликлари маълум бўлди. Бир — икки эркак тўғри келган бўлса-да, юзлари ёпиқ, яъни тўсилган бўлиб, атрофга ўғринча кўз ташлар эдилар. Бизнинг хотинларимиз ўзларини кўрсатмай, яширинча боққанлари сингари бу гаройиб ўлканинг эрлари ҳам юзларини беркитганча, парда четидан дунёни томоша қиладилар... Ажабо, бизларга ҳам яширинмоқ ва парда насиб қилса-я?

Йўлда учраган кўмирдек қоп-қора хотин-қизлар бизларга одобсизларча қадалганлари учун қоровуллар уларни заранг хивич билан одобга чақирар эдилар. Биз тарафларда адабсиз бир одам хотин-қиз кўрганда қандай тикилиб қолса, бу қора шайтонлар ҳам бизга шундай термулар эдилар.

— Бу қандай ўлка, бу қандай одат, эй Абдулла, дедим. Чор китобда бўлмагач, Будда ва Кўнфуци мазҳабида ҳам бундай бидъатлар йўқдир. Буларни нечук қириб йўқотмадилар, нечук имонга келтирмадилар?

— Эй саййид, бу мамлакат кум дарёсининг энг чет, энг омонсиз жойи бўлиб, олами инсониятдан ғоят узоқ қолган. Бундан кўп одамнинг хабари ҳам йўқдир. Ривоят қилишларича, энг катта ажиналар, парилар уларни муҳофаза этар эмишлар. Маълум бўлишича, атрофда бўлган бадавийлар ўлкага яқинлашмайдилар. Хотинлар ҳам ўлкаларидан чиқиб узоққа кетмайдилар. Энг катта ишлари йўл тўсиб, адашган карвонларни асир оладилар. Ҳеч ким хабар топмай қолса, кумда ҳалокатга учраган бўлиб кетаверади... Абдулланинг гапларидан шуни англадим.

Бир соатдан мўл юриб, катта бир тўқайликка чиқдик. Қуёш нурида кумушдек товланиб ётган кичик бир сувни кечдик. Олдимизда шаҳарми, қишлоқми, ҳар қалай уйлар кўринди. Етишганда маълум бўлдики, ёғоч ва чивикдан ўрилган, сирти лой билан силлиқ сувалган, устига хурмо новдалари ёпилган бир — икки қаватлик уйлар, хоналар экан. Бошқа бир хил кўзга ташланадиган тузукроқ бино кўринмаганидан ўлка санъат ва ҳунар бобида анча орқада экан-

лигини англадик. Хуллас, бу хотинлар ўлкасининг Маликаси иқомат этадиган «Бодбур» деган жой экан ва ўз тилларида «Малика хонаси» деган маънони англатаркан.

Бодбурнинг ичига кирганимизда, шайтон каби қоп-қора ва аксар ифлос аҳоли бизни томоша қилиб, уйларининг эшик ва деразалари вазифасини бажарувчи тешикларидан боқиб турар эдилар. Рўпарада бир ердан пақир ва тоғоратовоқларнинг тақир-туқури кела бошлади. Малика аркони давлатининг мусиқачилари экан. Ё бизни кутиб олиш, ё Маликанинг кўнглини очиш учун нағма оғоз қилганлари маълум бўлди. Бу бадбахтларнинг ҳам салтанат расми-одатлари бор эмиш, Худо юзини тескари қилсин.

Карвонимизни четдаги чўпқори ҳовлига киритдилар. Ҳовли ичида бир-икки дарвоза, икки қаватли хоналар ва қоровулхонага ўхшаш бир неча уйлар бор эди. Хоналар олдида бир тўда қуролли, сочлари қушларнинг патлари билан зийнатланган хотинлар ва икки тарафда қуролланган аскар қизлар бор эди. Атрофга қараб кўрдикки, ҳовлидаги ҳар бир қозиққа туя, сигир, қўй, инсон каллалари қадаб қўйилган, салтанат ва латофатнинг зийнати эмиш!

Ҳар ҳолда Маликанинг саройида, маконида эдик. Кўрайлик-чи, қаро кўзлидан қандай кўргиликлар келаркин.

3

Кум бўронида саҳрода йўл йўқотиб, асир тушиб, Малика саройига келтирилганимизни олдинги мактубимда ёзган эдим. Барчамиз ҳовлига кириб тўхташимиз билан сарой кишилари нарсаларимизни ичкарига таший бошладилар. Бизлар ҳам ерга ўтириб олиб, қора юзлик хотин-қизлар билан сўрашдик. Лекин илтифот кўрсатмадик. Матоҳлар келтиришди. Гўё бизлар аёллару қисилиб-қимтиниб, бетимизни ёпиб юришимиз керак! Шеригим мусьё Мартен аҳволни англаб, ичи қайнаб, махсус бир фарангий усул билан қўлларини ёзганча уларга кучоқ очди... Бечоралар кўрқиб, ҳар тарафга қочдилар. Чунки Малика кўрса, шубҳасиз қаттиқ жазолар эди. Карвонбошимиз Абдулла йўлчи ёнимизга чопиб келиб, «Қардошларим, тек турингиз, такаллуфбозлик замони эмас. Бу ўлкадаги хотинлар сизнинг аёлларингиз каби уялиб-тортиниб турмайдилар... Бу қилиқларингизни Малика кўриб қолса, сизга яхши бўлмас», — деди.

Мартен чидолмай: Бу нима? Биз хотин эмасмиз-ку, бе-

тимизга рўмол, бошимизга чопон ё бирор матоҳ ёпиб ол-
сак, — деб бақирди.

— Бақир-чақирдан фойда йўқ, — деди Абдулла, — бо-
шингизга тушганини кўрасиз... Ҳозир Малика ҳузурига олиб
борадилар. Киришингиз билан юртингиздаги хотинлар син-
гари ўтириб, ерга қараб, киприк кўтармай, адаб ва назокат
билан тулинг. Унутмангизки, Маликанинг мулкисиз, хоҳ-
ласа осадди, хоҳласа кесади...

Француз дўстларимга бу сўзларни мен таржима қилаёт-
ганимда саройдан белига қилич бойланган ёш бир қиз чо-
пиб чиқиб, бизларни ичкарига таклиф қилди. Бу қиз Мали-
канинг яқинларидан ё кўриқчиларидан бўлса керак.

Қоронғироқ бир хонага кирдик. Дарҳол бир коса сут би-
лан бир миқдор хурмо бердилар. Ерга ўтириб тановул қил-
дик. Сўнг яна ҳалиги қиличли қиз юқори қаватдаги иккин-
чи бир хонага олиб чиқди. Хона ниҳоятда ёруғ эди. Дераза-
лар пардалик, тўшак ва ашёлар анча яхши. Хонанинг бир
тарафида тўшак-ёстиқдан баланд бир жой қилинган, Ма-
лика ўтирадиган ер бўлса керак, оёқ усти мазкур мақом
қаршисида тўхтадик. Уч — тўрт дақиқа ўтмай, иккинчи хо-
надан қадам товушлари эшитилиб, биз ўтирган хонага Ма-
лика кириб келди. Салом-алик қилдик. Ҳалиги жойга ўтир-
ди. Малика жаноблари ўттиз ёшларда бўлиб, қоп-қора
кўмирдек бир хотин эди. Ўлгудай гўзал эди. Салобатли, эг-
нида — узун ипак кўйлак, йўғон белида — қилич, қўлида —
дастаси олтин найза.

Бу қора чеҳра, қовурма соч, қалин лаб қавм нақадар
чиркин ва номақбул бўлмасин, Маликаси бошқаларига қара-
ганда бизнинг назаримизда анча гўзал ва келишган эди.
Ҳусни жамоли ўзига сийлов, бизнинг фикру зикримиз бизга
кўрсатадиган муомаласида. Барчамиз жонимиздан умиди-
мизни узган бўлиб, қора қайғуда эдик. Ажабо, бизни нима
қилар экан? Нима амр этади? Зулм қилса, бир бало, му-
ҳаббатга чақирса, балки икки балоу машаққат бўлур... Хул-
лас, нима қилишимизни билмасдик...

4

Малика ўтирган ернинг икки тарафида ёши бир жойга
борган, қуролланган икки соқчи хотин турибди. Қоп-қора,
шайтоннинг, жодугарнинг ўзи. Ўйлашимизча, булар ё ва-
зирлари, ё кўриқчилари бўлсалар керак. Бизни бошдан-оёқ

кўздан кечириб, текшириб бўлгач, Малика жаноблари Абдуллага қарата деди:

— Бу йигитларга айт, қўрқмасинлар. Ҳеч ким буларга бир ёмонлик қилмайди, менинг саройимда турадилар... Лекин бизнинг расм ва тартибимиз бўйича йигитлар учун мажбурий бўлган итоат ва одобга риоя қилишлари шарт. Мана шундагина барча истаклари бажо келтирилиб, энг яхши, энг гўзал кийимлар берилади...

Абдулла менга ва мен французларга унинг гапларини таржима этдим. Сабрсиз Мартен буларни эшитгач, деди:

— Зўр-ку! Шу бизларни канизакларидек кийинтириб, упа-элик сурдириши бир оз ёқмаяпти-да...

Маликанинг сўзларига бир жавоб лозимлигидан таржимон воситаси-ла дедим:

— Эй улуғ, шуҳрати етти иқлимга ёйилган Малика, олис диёримизда эканлигимизда сизнинг доврўфингиз ва адолатингизни эшитган эдик. Гўзал мамлакатингизга қадам босиб, куёшдек, ойдек юзингизни кўрмоқлик насиб этди... Бундай бахт, бундай шараф ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Аммо бу тарафларнинг тили ва одатини билмаслигимиздан бирор айб қилиб қўйишдан хавотирдамиз. Ҳар на лутфу карамингизни дариф тутмай, ҳар на қусуримиз кўринса, ҳимоянгизга олинг ва афу этинг.

Бу сўзларим Маликага ғоят хуш келиб, оғизларини ёйиб кулди ва ўз ўлкамизда ўрганган ёмон хулқу одатларимизни анчагача кечиришини, секин-аста Хотинлар ўлкасининг хуш ва нозик урфларига ўрганиб кетишимиздан умидворлигини айтди.

— Бу қора шайтон бизларни қўлдан чиқармоқчи эмасга ўхшайди... Бизнинг сафаримиз, Судан Маҳдиси¹ ҳақида миқ этмайди, — деб Мартен оғиз очганида

— Бу қора кўзлик йигит нима деяпти, — деди.

— Эй Малика, сенга шукроналарини айтмоқда. Иссиқ-совуқ, юқори-қуйи — барча мамлакатларнинг Маликаси бўлсин, — деб дуолар қилмоқда, дедим.

Қора Маликанинг ҳам буюклик ва ҳукмфармолик сав-

¹ Ўша йиллари Суданда инглизларга қарши исён кўтарган ва сўнгроқ ўз ҳокимиятини ўрнатган Муҳаммад Аҳмад (1844–1885) кўзда тутилади. Мулла Аббос ва унинг шериклари аслида ўша билан учрашиш учун бо-раётган эдилар.

досига бeфapқ эмaслиги Mартeнгa бoққaнчa жилвaлaниб кyлишидaн сезилиб турар эди. Чaпaк чaлиб, эpкaк хизмaтчиги киргaнидa, нимaдир дeди. Хизмaтчигa қaрaнғ, энди. Фрaнцyз фoҳишaлaри сингaри бeти oппoқ пyдрaгa бeлaнғaн, янoқлaри қизaртирилғaн, кўзлaридa — сyрмa, мўйловлaри мoйлaнғaн. Тaмoми қизлaр сингaри oрo бeрилиб, ясaтилғaн. Aжoйиб ўлкa!

Хизмaтчиги қaйтиб, кaттa пaтнисдa бир нeчa чўпкoсaдa сyт вa бир миқдoр хyрмo кeлтириб oлдимизгa қўйди. Мaликa «eнғ» ишoрaтини кўрсaтди. Mартeн чидaй oлмaй:

— Эй дўстлaр, қoрa Мaликaнинг сyт вa хyрмoдaн бoшқa зиёфaти бўлмaсa, қoринлaримизнинг тaқдириги бyнинг бeтидaн ҳaм қoрa экaн, — дeди.

— Нимa дeяпти? Нимa дeяпти? Ёқимтoй йигит экaн. Жилвaкoрлaрни жyдa хyш кўрaмaн, — дeди Мaликa.

— Зиёфaтингиздaн, мeҳмoнпaрaст вa тeнги йўқ пoдшoҳ экaнлигингизни кўриб, мaсрyрлигини изхoр этмoқдa, — дeдим.

5

Мaликa илa кўришдикдaн сўнғ сaрoйнинг yқoри қaвaтидaн бизгa кaттa бир хoнa кўрсaтдилaр. Бизлaрни пaстгa қўймaғaнлaридaн Мaликaнинг aлoҳидa дикқaтидa тургaнимиз мaълyм бўлди. Хoнaмизгa кириб, ёлғиз қoлишимиз билaн нaрсaлaримизни сyриштирдик. Бaрчa дoри вa aшёлaр, aсбoбy қyрoллaрни бy қoрa шaйтoнлaр oлиб қўйишғaн бўлсa, тaмoм, ҳaлoк бўлгaнимиз эди. Нaрсa вa қyрoл бўлмaсa, нa қoчa oлaсaн, нa aсирликдaн қyтyлa oлaсaн! Шy сaбaбли нимa бўлсa—дa, нaрсaлaримизни қўлгa киритишгa қaрoр бeрдик. Энғ oддий, ибтидoйи yсул билaн иш кўришни лoзим тoпдик. Бир сoaтчa ўткaзиб, мeн Мaликa хyзyригa чиқaмaн. Бизгa ўз юртидa бy қaдaр лyтфy инoятлaр кўрсaтгaнидaн мaмнyнлигимизни билдирaмaн. Шyндaй Мaликa кўлигa aсир тyшгaнлигимизгa шyкрoнaлaр aйтaмaн. Хyллaс, шyндaй қилдим. Мoлимиз, истaсa жoнимизни фидo қилaжaгимизни бaён этдим вa сўнғидa нaрсaлaримиз oрaсидa «ёшлик, гўзaллик вa фaрoғaт» дoрилaриy янa aллaқaнчa фaрoйиб нимaрсaлaр бoрлигини вa yлaрни ишлaтиш тaртибиги ҳaмдa сирлaри ёлғиз ўзимизгaгинa aён экaнлигини билдириб, қaйтaриб бeришлaрини илтимoс қилдим. Ўзимиз ҳибсдa, нaрсaлaримиз ҳисoбдa тургaнлигидaн зaррaчa зиён кўрмaй, aксинчa фoйдa-

си тегиши мумкинлигини ўйлаган Маликаи мукаррама: «Ашёларингиз ўзингизга насиб қилсин, бизга бор амалингизни кўрсатсангиз бўлгани», деб нарсаларимизни қўлимизга олиб берди. Пастки қаватдаги бизга берилган хонага солиб, эшигини қулфладим. Қулф-калит ўзимизда бор эди. Бунда эса ёғоч мандал ва ўрама барглاردан бошқа нимарсани билмайдилар, чамаси.

Бизни Маликага тақдим этгач, карвонбоши Абдулла Дорий тез жўнаб қолди. Сўнг маълум бўлдики, ҳар биримиз учун Маликадан биттадан олтин олиб кетган экан. Мальўнинг бизни сотгани тамом аён бўлди.

Одамнинг оласи ичида, дейдилар. Мутлақо тўғри. Жазирда уламолар бу одамни бизга йўл бошловчи қилиб берган эдилар. Билсалар, шундай қилармидилар. У одам ҳам кўринишдан фаришта, ҳатто тақводор эди. Аммо кўнгли шайтон бозори экан. Майли, бўлари бўлди. Энди буёғи ҳаммаси ўзимизга, ўз ғайратимизга боғлиқ бўлиб қолди: ё бу шўрпешона юртда бир умр асир бўлиб қоламиз, ё бир чорасини топиб, қутулиб чиқамиз.

Кечқурун барчамиз Маликани зиёрат қилишга кирдик. Пичоқ, қайчи, ўткир хуш ҳидли ичимликлар, гулоблар тақдим этдик. Бундай нарсаларни кўрмаганлигидан кўзлари бақрайиб, ёш боладек қувониб кетди.

— Боринг, яхшилаб дам олинг, — дея ҳаммамизга жавоб берди.

Оқшом азони айтадиган вақт бўлди. Аммо бу мамлакатда ҳали чироққа ўхшаган нарсалар кашф этилмаганидан одамлар кун билан баравар ётиб-турар ва бу ерларда кун ва тун йил бўйи ўн икки соатдан бўлгани учун шам ёқишга ҳам кўп-да эҳтиёж йўқ экан. Оқшом бўлиши билан эшикларни чўп (ёғоч мандал) ва барг билан бекитиб, ухлайдилар. Ёлғиз Малика саройининг атрофидагина бир неча қоровул қиз қўлларида найза тутиб пойлоқчилик қилишади.

Жойимизга кириб, биз ҳам ётдик. Кўзимизга уйқу келганича йўқ эди. Саройдагилар ва иккинчи хонада жойлашган қоровул қиз ухласин, дея биз ҳам бир — икки соат жим ётдик. Сўнг қоровул қизни ухлади гумон қилиб, пичир-пичир маслаҳатга кўчдик.

Вазиятимизга кўра, аввало Маликанинг ҳамда сарой аҳлларининг рағбатларидан, меҳру муҳаббатларидан фойдаланган ҳолда аёллар мамлакатининг ҳақиқий аҳволини, атро-

фида бошқа юртлар бор-йўқлигини ўрганишга қарор берилди.

Бу маълумотлар тўпланганидан сўнг қочиш ва қутулиш йўллари маслаҳат қиладиган бўлиб, уйкуга кетдик.

Бу ажойиб ўлкада эр кишилар биздаги хотинлар аҳволида эканликларини олдинги мактубларимда ёзган эдим. Яъни бола туғилганидан сўнг боқиш учун эркакка берилар экан. Ҳар бир хотиннинг икки — уч асир эри бўлганлигидан бири бола боқиш, иккинчиси овқат пишириб, сигир соғиш, учинчиси ип эшиб, тикиш-чатиш билан машғул эканлар. Бола оч қолса, онасига бериб, эмизиб, яна эркак боқишга олиб кетар экан.

Хотинлари эса, бизнинг йигитлар каби ўқ отиш, курашиш каби нарсалар билан шуғулланиб, ёш қизлар йигитларни ўйнатиб, қўшиқлар айтиб бериб, сайру томоша қилиб юришибди. Барча ишлар, ҳукумат хотин-қизлар қўлида. Эркакларнинг юзлари ёпиқ. Бизнинг аёлларимиз сингари ичкарида хизмат қиладилар. Қарилари қора ва оғир ишларга қўйилиб, ёшлари арзанда сақланади.

Бизнинг ислом мамлакатларида ва Оврупо (Афранжия)-да барча аёллар уйда, оғир ишларни бажаражакларини, эркаклар эса, аскар бўлиб, урушларда юришини, ҳокимлик, амалдорлик қилишларини айтганимизда «Ё тавба, шунақа ҳам бўлиши мумкинми?» дея кулишар, ишонишмас эди. «Агар юртингизда эркаклар юзларини очиб юрсалар, ҳатто урушга бориб, ўқ отиб, қилич чопсалар, сизларда ҳеч бир одоб ва низом йўқ экан-да», дер эдилар.

Малика ҳузурда Фарангистон ва Туркистон аҳволи ва маишатидан сўз очилиб қолганида ибодат вазираси, шайтонга ўхшаган алвасти бир кампир бизнинг одатларни масхара қилганча, «Бундай мамлакатнинг келажаги войдир!» дея қичқира кетди. «Эркақдан ҳам аскар бўладими? Эркакка бош кесишни ким қўйибди?! Бола боқишу овқат пиширишдан бошқа нимага ҳам ярайди улар? Ақллари сочлари каби қисқа бўлган эркаклардан ҳам амир қиладиларми? Шу ҳам удум бўлдимми? Бунинг бемаънилигини барча билмоғи керак!.. Бундан барча ҳазар этмоғи лозим», дерди. Мусъё Мартен эса, қари алвастининг ушбу сўзларига жилмайганча, ҳалига қадар шамчироқ яратишга ақли етмаган қавмининг энг сўнгги цензура усули билан оғзимизга оғзоқ солиб қўйганлигига кулиб ўтирар эди.

Аввалги мактубимда ёзганим ибодат вазираси алвасти кампир эркакларда ҳам севги бўлиши, аёллар устидан ҳукм юрита олишлари хусусидаги бизнинг фикр-қарашларимизни яқин йўлатмас, ислом мамлакатларида, Оврупода жорий тартибларни айтишга рухсат бермоқни истамас эди. Ўз юртларида бу одатнинг тарқалишидан хавотирланиб, оғзимизни боғлашдан ташқари бизнинг турмуш усулимиз ва ўзаро муомаламиз хато ва беадаблиқдан иборат эканлигини зўр бериб тушунтиришга уринади. Назари эътиқодининг ҳақлигига заррача шубҳа қилмасдан, бизларга турли-туман назарий-амалий далиллар келтириб, аёлларнинг ҳукмрон, эркакларнинг тобе-итоаткор бўлишлари лозимлигини исботлашга тиришарди.

Бу бадбахт алвастининг гапига кўра, гўё эркаклар аёлларнинг доимий бир қули, лозимандаси сифатида яратилган.

Хотинлар эркаклардан қувватли, меҳнат ва машаққатга чидамли эмишлар. Сочларининг узунлиги камол ва қувватларига далилдир. Болани булар туғса, сут буларда ҳосил бўлса... Нозик, нозик, ночор эр киши бу қувватлардан маҳрум яратилган ва соҳибалари бўлмиш аёлларга ёқмоқ, севилмоқ учун бетларига соқол-мўйлов чиқади. Хотинларнинг юзи тоза ва силлиқ бўлиши эса, қувватларининг қўл ва оёқларига кўчиб, гўзаллик ва ёқимлилиқка ортиқча ҳожат йўқлигига далолатдир...

Ҳайвонот оламида ҳам худди шундайдир. Урғочилари кўримсизроқ бўладилар. Эркаклари басавлат. Масалан, арслон, бабақхўроз ва ҳоказо. Хуллас, эрлик ҳусни жамол ила, хотинлик аёллик қуввати билан фарқ қилади. Лекин сизнинг юртларингизда табиат ва хилқатга тескари бир аҳвол майдонга келиб, хотинлар эрлик, эркаклар хотинлик мақомига кўчганлар. Нақадар буюк хатолик, нақадар буюк гуноҳ! Бас, маълум бўляптики, сизнинг ёқларда на адаб бор, на ҳаё! Эр кишилар соқол-мийиқларини ҳаммага кўрсатиб, очиб юрсалар, бу эркакнинг нозик, ҳафиф вужуди қаёқда қолди? Ҳар бир хотин бу очиқ юзларни кўриб, томоша этар эмиш. Ҳолбуки, у қамчин мийиқлар, у ипақдан мулойим ва нозик соқоллар ҳар бир эркакнинг низоман ва қонунан соҳибаси бўлган хотиннинг хусусий мулки-ку. Фақат ўша соҳиба аёлгина булардан кайф ва лаззат олмоққа ҳақлидир!

Эй парилар, девлар, жинлар! Бу қадар адабсизлиққа қан-

дай сабр этмоқдасиз? Дунёни оташда ёқиб юрганларнинг нега жазосини бермайсиз?!

Одоб ва қонун биргина биз учун экан-да. Аёлларнинг ҳаққи-ҳуқуқи биздагина қолипти-да!..

Кампирнинг ихлос ва камоли этиқод билан айтган бу сўзларини дўстларимга таржима қиларканман, сабр-тоқат билан эшитдилар. Энг кулгинч ҳолларда ҳам бир сўз демай, ўзларини тутдилар. Бироқ мусъё Мартен бу дафъа ҳам ўзини сақлай олмади ва жиддий туриб: — Бугунги дарсимиз чакки эмас... Лекин... Масалан, Аббосбей, қамчинмўйлов, ипак-соқол хусусидаги бу мулоҳазаларни тошкентлик дўстлар эшитсалар, кўзлари косадек бўлмаса ҳам пиёладек очилса керак! У муборак соқолларнинг, у арслоннусха мўйловларнинг бу бадбахтона ишқ савдосига олат этилишидек «ша-рофат»ларидан ҳеч бир хабарлари йўқ...

Шунинг учун ҳам айтадилар: Ҳар одатнинг ўз вақти бор, ҳар вақтнинг ўз одати...

Ибодат вазираси нутқининг таъсирини англамоқ учун мусъё Мартен, яъни «бу гўзал ўғлон» на дер экан, деб унга боққанида мен:

— Афандим, сизнинг фикру далилларингизга ҳамма ҳайрон, Парижда Улманё Удвор номли бир олима сиз айтган фикру мулоҳазани илгари сурган бўлмаса-да, эр ва хотин тенг ҳуқуққа эгадирлар, бир-бирларига ҳоким ёхуд ҳокима бўлишлари, шу сабабли, табиат ва инсонликка хилофдир, дея даъво қилишларини айтдим.

— Гапирма, гапирма. Бу ҳаммасидан ёмон! Иккисидан бири ҳукмрон бўлмай эру хотин тенг турсалар, маишатнинг асос-ўзаги йўқ бўлади! Адабнинг оти, жамиятнинг номи қолмайди. Бутун инсоният фалокатга учрайди. Хотинлар ҳокима бўлмаганга яраша, эркаклар ҳукмрон бўлса ҳам бир гўр эди, амал-тақал қилиб эплардилар. Ҳар қалай бошсизликдан афзал эди. Барча эрларнинг раҳбарлиги ва хотинларга нисбатан баланд қўйилиши ҳақсизлик, адабсизлик, зулм бўлса-да, лекин тенглик буюк балолар ва қазоларни олиб келадики, бунга шубҳа йўқ.

Ушбу гап-сўзлардан сўнг вазира кампир фикру мулоҳазаларини ўйлаб кўришимизни, ёмон ишларимиз, осий этиқодимизни тарк этишни таклиф қилиб шериклари ёнига кетаётган эди, мусъё Мартеннинг сабри чидамай:

— Эй шайтонлар руҳонийси, қора эчки! Бизга айтаёт-

ганларинг энгилгина иш эканда-а? — дея француз қизлари-дек нозик бир муқом қилди.

— Нима деяпти? — дея кампир ажабланиб сўраганида,

— Бош устига, афандим, бош устига, афандим, бош устига! — деяпти деб таржима этдим.

* * *

Ўз мажлисимизга қайтиб, бу гаройиб аҳволдан қутулиш чораларини изладик.

Мусьё Мартен сўз бошлаб, деди:

— Дўстларим! Маълум бўляптики, қиз боладек уятчан, мусулмон аёлидек итоатли, француз хонимидек пардозини ўрнига қўядиган бўламиз. Бу ўлкада эр кишиларнинг адаб ва тақвосига мос тушадиган тикиш-нақшларни ўрганамиз... Зўр мамлакатга тушдик. Охири бахайр бўлсин-да. Лекин қай-гурманг, аҳволимиздан сабоқ ва ибрат оламиз. Биз тарафдаги хотин-қизнинг ҳоли, ҳиссиётларини, бошдан кечирганларини биз ҳам кечириб, англаймиз. Бу ҳам шундай илм ва таҳсил бўладика, на Тошкент мадрасасида, на француз дорилфунунида ўқитилади. Қора қамишдан ясалган саройда анча-мунча дарс оладиганга ўхшаймиз...

Мартеннинг латифадек туюлган, аслида латифа бўлмаган сўзлари тугар-тугамас, сарой маъмураларидан бир хотин кириб, менга деди:

— Адолатли, марҳаматли, муҳаббатли Малика ҳазратлари бу оқшомни мусьё Мартен билан ўтказмоқни орзу этадилар. Шунга кўра, мусьё жаноблари ҳаммомга бориб, топтоза бўлиб, баданларига хушбўй атир-упалардан сепиб, ҳозирланган ипак кўйлақларни кийиб, Малика хузурларига марҳамат қилсинлар.

7

Сарой маъмураси олиб келган фармонни шерикларимга таржима қилиб берганимда бамисоли зилзила бўлгандек таъсир қилди. Мусьё Мартеннинг эса кўзлари косасидан чиқиб, безрайиб қолди.

— Маликанинг матлаби ибодат вазирасининг матлабидан зўр чиқди, қариндошлар, — деди муҳандис мусьё Марк ва сўнг Мартенга қараб деди:

— Маликанинг сенга ҳурмати ва ҳусни назари хусусида нима дейсан, дўстим?

Мартен бир оз ўзини қўлга олиб:

– Нима ҳам дердим, дўстлар. Бу оқшом бу мамлакатнинг амири-ҳокими бўладиганга ўхшайман... Лекин ушбу салтанатни ким хоҳласа, инъом этар эдим!

– Ёху! Амир ё ҳоким бўлсайдик, қанийди. Қулми, жориями, нима бўлганда ҳам шунга яқин бир нарса бўлса керак-ов... Не бўлажагини айтишга сўз ҳам тополмайсан, бу бадбахт ўлкада ҳар нарсанинг боши оёқда, оёғи бошда, – деди Марк.

– Тамом, дўстларим, ҳолимизга вой!.. Ҳарҳолда қора шайтоннинг биринчи бўлиб мени чақирishiда нима сир бор экан, ажабо?

– Бўлганича бўлар. Ундай эмасдир... Сени чақирди нима, мени чақирди нима, фарқи йўқ. Лекин бир нарса қилмоқ керак. Нима қилганда ҳам бу адабсиз даъводан қутулмоғимиз керак, гап шунда, – деди табиб Жан.

– Тўғри, тўғри, қардошларим, бир чора топайлик, бўлмаса, бу қора таппи менинг номусимга жабру зулм қилгудек бўлса, сабрни тарк этиб, бошини сапчадек узиб ташлайман!

– Бу мушкул ҳолимизга чора кўрмаяпман. Ё жория ми-соли номус ва эрликни барбод этмоқ, ё қўлга қурол олиб, эрлик ва йигитликни ижро қилиш, – дея Маркнинг аччиғланганини кўриб ва бир томондан французларнинг бундай пайтларда қазо ва ажалдан кўркмасликларини билганим учун аҳволнинг ғоят нозиклигини англадим. Номус даъвоси ўртага тушиб, қон тўкилиб, барчамизнинг ҳалокатимиз кундай равшан бўлганидан бу балойи азимни ҳийла ва тадбир билан бартараф қилмоқни бир синаб кўриш, ҳеч иложи қолмаган тақдирдагина пешонага битилганига кўниб, бўйинсунишни таклиф этдим.

– Жуда яхши, зўр! Мулла Аббос афанди, лекин қандай йўли бор? Қандай ҳийла топасиз, – деди Жан.

– Фикримча, оғир сафардан сўнг қаттиқ чарчаганимизни ва тил билмаслигимизни сабаб қилиб, бир андак муддат таклифотдан озод этишларини сўрасак... Балки беш-ўн кун муддат олиб, бир иш чиқарармиз...

Французлар бу фикримни тўғри ва ўринли топиб, уни етказиш учун мен Маликага борадиган бўлдим. Амрини бажариш ва жаҳлини чиқармаслик учун мусьё Мартенни эса ҳаммомга юбордик. Сўкина-сўкина кетди. Илож қанча? Мен ҳам Малика томонга йўл олдим. Ётоқхонасига кирдим (шукр-

ки, сарой одатлари содда экан, ҳадеб тўхтатишавермас экан), жаноби олия қат-қат тўшалган тўшаклар устида ястаниб ётибди.

— Нега келдинг?

— Бизга кўрсатган ҳурмат ва муҳаббатларингиз ташаккурига келдим. Фақат бир оз тил билмаймиз, Маликам. Шунинг учун кўнглингизни олишга қийналиброқ турибмиз. Кейин йўл ҳам чарчатди. Ҳорғин бир ҳолда сизни мамнун эта олармиканмиз, деб кўрқиброқ турибмиз... Шунга қарамай, Мартен ҳаммомга кетган... Умуман, бизга беш-ўн кун дам берсангиз яхши бўларди-да... — деганимни билман, қора шайтон ўрнидан тура солиб, кулиб, — сен бизнинг тилимизни қаёқдан биласан?.. Ҳам яна шу қадар чиройли гапирасанки, ҳар қанча айбинг бўлса, кечирмоқ мумкин, — деса бўладими.

Мартеннинг ўрнига мени олиб қоладиган бўлди-ёв, деган фикрдан томирларимда қон тўхтаб қолгандек бўлди. Рангим оқариб кетди. Маликанинг бундан завқи келиб, бўйнимга осилди. Соқолимни сийпалаб, эркалай бошлади! Ўзим-ўзимдан уялиб, хижолат тортиб, уёғи нима бўлганини билмайман.

Ахир бу қандай гап! Шунча йиллардан буён кўз қорачигимдай асраб-авайлаб келган соқолим айш-ишратга, кайфу сафога олат бўлса! Эй Худо, ўзинг ёрдам бер! Илон чаққан одамдек кучоғидан отилиб чиққанимни кўриб, Малика кулимсираб кўйди ва таажжубланган ҳолда амирона оҳангда деди:

— Амрим шу. Ҳеч нарса ўзгармайди. Бор, шерикларингга айт... Биринчи Мартен келсин... Менга тили керак эмас. Сиёсат ё мазҳабдан баҳс қилмоқчи эмасман. Кўз билан керагини гаплашаверамиз.

Ҳайдалган элчидек ғоят паришон бир аҳволда шерикларим ёнига келдим. Худога шукрлар бўлсинки, соқолим бу қора аждаҳо домидан саломат қайтди.

8

Элчилигимдан бир фойда чиқмай, Маликанинг гапларини шерикларимга етказганимда маъюс тортиб қолдилар.

— Демак, бу оқшом Мартеннинг Маликага бориши шарт, — деди Жан.

— Ҳа, оч қашқирдек кутиб ўтирибди, — дедим.

– Нақадар аянчли ҳол! Кўришга тоқатинг йўқ бир аёлга асир бўлиб, ўзинг истамаган эркалатмоқ, севмоқ мажбуриятида қолиш қанчалар азоб!..

Аммо на чора?

Қаршилиқ кўрсатиб, мудофаага ўтилса, жаҳли чиқиб, балки оғир жазоларга дучор қилар. Гап шу, дўстларим. Аҳволимизга қараб бизнинг ўлкалардаги юзларча хотин-қизларнинг аҳволи, ўзи истамаган, севмаган одам қўлида чорасиз ва нажотсиз қолиб келишларининг нақадар изтиробли эканлигини тўла англаб турибман.

Қора Малика бизнинг кўнглимизга қулоқ солмай, «олиб келинг» деганидек, қанчадан-қанча қиз-жувонлар бизда ҳам кўнглисизлик жабрини тортиб келадилар. «Балки кўнгли йўқдир», «ёқтирмас» деган гап мутлақо хаёлимизга келмайди. Олиб келинг — тамом!..

Дарвоқе, биз асирмиз. Асирда кўнгил бўладими? Ҳақ бўладими? Истак бўладими?.. дея мусъё Марк сўлиш олганида ватаним Туркистон кўзимга кўриниб кетди. Айрим нодон кимсаларнинг аёлларга қилаётган жабр-зулмлари, номуносиб муомалалари хотирга тушиб, шеригимнинг сўзлари бадан-баданга ботди.

– Дўстим, шикоятингиз ўринсиз, — дедим. — Фарангистон аёлларининг ҳурмати осмонда. Ҳоллари ҳеч ҳам бизнинг бугунги мушкул аҳволимизга ўхшамайди. Ислом хотинлари эса шариати Муҳаммадия билан муҳофаза қилингандирлар, бинобарин, жабру зулмдан эминдурлар: хоҳлаган кишиларига турмушга чиқадилар, биров зўрлаб ола олмайди. Эрга теккач, кўнглига қаралади, ҳеч бир эр рафиқасига жабр қилмайди, қила олмайди, меҳру муҳаббат билан умрини ўтказишга ҳаракат қилади... Аммо орадан уч-тўртта нодон, тарбиясиз, на дўст, на хотин қадрини билмайдиган, нозу назокат лаззатини англамайдиган, бақир-чақирдан бошқани тушунмайдиган чиқиб қолиши мумкин. Улар ҳисобга кирмайди... Лекин жорияларнинг аҳволи ҳам бизнинг аҳволимиздан яхшироқдир.

Гапларимни тинглаб турган табиб Жан деди:

– Аввал ўзимизни ўйлаб, жонимизни қутқариш пайдан бўлайлик. Фаранг ва турк хотинларининг баҳсини кейин қилсак ҳам бўлар. Ҳозир Мартен ҳаммомдан келади. Малика ёнига киради, жорияга айланади...

...Йўқ, Мартен бунга чидай олмайди. Бир кори ҳол қила-

ди. Қон тўкилади. Ва бу кеча барчамиз балки, қатл қилинармиз.

Жаннинг бу сўзларидан таъсирланиб, фикрлашиб турганимизда, Мартен келди. Қанчалар мушкул аҳволда бўлмайдик, ясан-тусанини кўриб ўзимизни кулгидан тўхтата олмадик... Бошида қизил ипак рўмол, устида тўпиғигача тушадиган оқ ҳарир кўйлак. Унинг устидан зарҳал гулли яшил нимча...

— Ҳа дўстим, бу қиёфатингда қора Малика у ёқда турсин, ўзимизнинг хотинлар ҳам ўзларини томдан ташлаган бўлардилар... Аммо лекин, жуда келишган йигитсан-да, — деди Жан.

Мартен унинг гапларига парво қилмай, буларнинг энди фойдаси йўқ дегандек менга боқди.

— Мендан фойда йўқ, қардошим! Элчилик иш бермади. «Келсин!» дея қатъий амр этди, — дедим.

— Ҳа! Ундай бўлса, жуда соз! Бадбахтнинг паймонаси тўлган экан, — деди-да, жаҳл билан деворда осиглиқ турган ханжарни олиб, кўйлаги ичига тикди.

— Сабр қил, қардошим, сабр қил! У ишни биргаликда қиламиз. Ҳозир эса бирор ҳийла топиш керак, — дея табиб Жан Мартеннинг қўлини ушлади. Ҳаммамиз чувиллашиб: — Қандай ҳийла бор? — дедик. Жан тушунтира бошлади. Маслаҳатга киришдик. Шу орада сарой маъмураси келиб, Мартенни Малика ҳузурига бошлаб кетди.

Кун ботар вақт. Мамлакатдаги тартиб-одатга кўра бир соатга қолмай, жумла халқ уйқуга кетади. Чунки шамчиروف каби нарсалардан беҳабар бўлганлари учун кун билан ётиб, кун билан турадилар.

Шеригимизни Маликага топширган маъмура хотин эшик вазифасини бажарувчи пардани тушириб, ичкари чекилди. Барча хизматчилар ва маъмуралар пастки қаватдаги хоналарига кириб кетдилар. Юқорида бизлар, Малика хонасида Мартен иккалалари. Бошқа кимса қолмади¹.

Мусъё Мартен Маликанинг ётоғига киргач, ранглари оппоқ оқариб, нима қиларини билмай туриб қолди. Малика кулиб, назокат билан ёнига чақирди, рўпарасига ўтқазиб, бирпас юзларига тикилиб турди. Сўнг сочларини си-

¹ Бундан кейинги 9-фаслгача бўлган қисм 2003 йил Истанбул нашрида тушириб қолдирилган.

лаб, яноқларига юзини босиб, кучоқлаб ўпди... Бечора француз шошиб қолди. Бор кучини йиғиб, ўзини қўлга олиб, бирор нарса емоқ-ичмоқ ишоратини қилди. Малика бунга жавобан шарт ўрнидан туриб, хонанинг қаеридандир бир коса қаймоққа ўхшаш бир нарсадан тайёрланган ичимликни олиб, икки қадаҳга тўлдириб, курси устига қўйди. Бир-бирларининг юзларига боқишиб, «Соз бўлинг!» дегандек кўз ишорати қилдилар, ичдилар. Шу тахлит бир – икки қадаҳ қаймоқ шарбати ичилди. Ичимлик ҳам тотли, ҳам ўткир эди. Шу сабабли аёлга ҳам, эркакка ҳам тез таъсир қилди. Малика завққа тўлиб, Мартеннинг юз-кўзларидан ўпиб иккинчи хонага чиқиб кетди. Шу орада Мартен ёнидан бир шиша чиқариб, эпчиллик билан ундан бир чой қошиғи миқдорда олиб, Маликанинг қадаҳига ташлади. Малика қайтиб кирганида Мартен ўрнидан туриб, хотинни бағрига босди. Бу ҳам ҳавасмандликни кўрсатиш мақсадида қилинган бир ҳийла эди. Кучоқдан Маликанинг оғзи қулоғида, кўзлари шамдек ёнади.

– Ол! Есанг-чи! – деб Мартеннинг атрофига турли емиш ва ичимликларни териб ташлади. Ниҳоят қора Малика французни тиззасига ўтқизиб, бетларидан ўпиб, мўйловини ўйнашга киришди. Бу хил истиғнолар французга қанчалар оғир бўлмасин, чидаб берди. Қаймоқ шаробидан яна отишгач, Малика янада сархушланиб, Мартеннинг бўйнига илондек чирмашиб олди-да, бир оз солланиб тургач, уйку забтига олиб, ҳўкиздек хуриллай бошлади. Мартен бир амаллаб, Маликани кўтариб тўшагига ётқизди.

Француз Маликага уйку дори берганини фаҳмладингиз, албатта. Қора хотиннинг таклиф ва зиёфатидан бундай осон кутулганидан мусъё Мартен гоят хурсанд эди. Оқшомдан уч соат ўтгач, ойнинг нурида хоналарнинг ичигача кўринади.

Бу пайтда жумла халқ уйқуда бўлганлиги, Маликанинг хоналарида ҳеч ким йўқлигидан фойдаланган Мартен хоналарни аста-секинлик билан бирма-бир ўрганиб чиқди. Саройнинг энг чеккасидаги бир бўлмада отхонага олиб чиқадиган эшик ва нарвон борлигини аниқлади. Лекин пастда нарвон бошида бир қоровул қиз бўлиб, бошини нарвонга қўйган ҳолда ухлайди. Умуман саройнинг шу томони одамдан холи, тинч эканлиги маълум бўлди. Вазиятни яхшилаб ўргангач, Мартен Маликанинг ёнига келди. Ҳайвондек ялпайиб, хуриллаб ухлаётганини кўриб кулди. Сўнг эса хона-

нинг ўртасига чўзилиб, бу оқшом ўз номусини осонгина ҳимоя қилганига суюниб, уйкуга кетди.

Эрталаб қуёш чиққанида, ташқаридаги карнай-сурнай товушлари Мартени уйғотиб юборди. Маликага кўз ташлаб, унинг уйғонмаганини кўргач, бу ҳам ётаверди. Бир оздан сўнг сарой йўлагига отлик аскарлар тўплангандек олатасир шовқин, ноғора ва сурнай овозлари эшитилди.

9

Сарой йўлагига тўпланган узун сочли аскарлар сафарга кетишяпти экан. Улар бу ёқларга катта карвон келаётганлиги хабарини етказишлари билан Малика шошилинич тайёргарлик кўриб, суворийларини сахрога ўзи бошлаб кетди. Улар минг чоғлик эдилар. Маликанинг булардан ташқари энг кучли ва энг гўзал қизлардан сараланган аскари ҳам бор эмиш. Уларнинг отлари, кийим-анжомлари, қуроллари, пардоз-андозлари ҳам бошқача дейдилар.

Маликанинг сафарга отланганини эшитишимиз билан шу орада қочиш режасини амалга ошириш маслаҳатини қилдик.

Кум саҳросига қочмоқ, ажални ўз хоҳишинг билан излаб чиқмоқ бўлса-да, аёлларга асир ва қул бўлмоқ, наздимизда ўлимдан ҳам оғирроқ эди. Баъзи қоровул қизлар ва хотинлардан бошқа саройда ҳам одам қолмаганлигидан, пойлоқчиларни қора дори бериб ухлатиб, зарур қурол-аслаҳаларни туяларга ортиб эрта оқшом қочмоққа маслаҳат қилинди.

Суданга — Маҳдига бориш фикридан воз кечишга тўғри келди. Шу келаётган карвонга қўшилиб ва у кетган томонга бирга бориш маъқул топилди. Малика ушбу карвонни босиш учун йўлга чиққанидан, олдинроқ уни топиб, хабар бериш керак эди. Гаплашмоққа ҳаваскор хотин-қизлардан аниқлашимизга қараганда Малика ўлканинг кун ботиш, яъни ғарб томонидан юриб карвонга ҳужум қилмоқчи, уни доғда қолдирмоқчи эмиш. Карвоннинг ўз йўлини ва унга қайси томондан кесиб чиқилса, тезроқ етишиш мумкинлигини ҳисоблаб чиқдик. Шундан сўнг биз билан ўтиришга ҳавасманд хотин-қизларни чақириб, бизга қоровул хизматчи аёллар иштирокида бир ўтириш уюштирдик. Ҳамма жам бўлди. Сарой ва отхонанинг эшикларини маҳкамлаб, кун бўйи базм қилдик. Оқшомга яқин табиб ҳапдори солинган шарбатларни ғофилларга босиб-босиб ичирди. Анча-мунча

сархуш бўлиб олган қоровулларимиз бирин-бирин уйкуга кетиб саройнинг дуч келган жойида думалаб қолдилар. Биз керакли нарсаларни ҳозирлаб, энг зарур ашёларимизни ўн тойга жойлаб, шай қилиб қўйдик. Мумкин қадар порох ва қурол-аслаҳалардан олиб, қочиш тадорикини кўрдик. Қуёш ботиб, оқшом қоронғулиги тушиши билан молхонадан етти туяни олиб чиқдик. Ҳар биримиз учун биттадан яхши от эгарладик-да, буёғини Худодан кўриб, йўлга тушдик. Карвон келадиган тарафга олиб борадиган энг қисқа йўлни белгилаб, от-уловни аямай, азонгача мўл йўл босдик. Малика ғарб томонга пистирма қўйган эди. Биз жанубга кетдик. Чунки карвон, бизнингча, шу ёқдан келаётган бўлиб, ҳисобимизга кўра оқшомгача бир-биримизга дуч келмоғимиз керак эди. Чунки қоқ ярим тунда карвон аёллар мамлакатининг ғарбига етиб боради. Ва пистирмадаги душман ҳужумига дуч келади. Агар йўлни кесиб, оқшомга қадар карвонга тўғри бўлсак, марра бизники. Акс ҳолда сувсиз бу қум саҳросида ҳалок бўлишимиз аниқ. Лекин бу ўлим назаримизда асирликдан аълороқ эди.

Туячиликдан табибга дарс бераётган Мартен тўпчи ва мен олдинга тикилганча, жадал кетмоқдамиз. Найзаларимиз учига боғланган қизил рўмолча билан бир-биримизга ишора қилиб, хабарлашиб боряпмиз. Қанчалар тез юрмайлик, на қадар атрофга синчиклаб боқмайлик, ҳеч бир жонзод кўринмайди. Ҳамма ёқда қум, тош, тош, қум. Ҳатто қуш ҳам кўринмайди. Махлуқотдан ёлғиз йирик-йирик илонларгина кўзга чалиниб қолади. Улар ҳам бизни кўриши билан вишиллаб қочиб қоладилар.

Ярим кун тўхтамай кетдик. Қуёш тепага келиб, ҳарорат авж нуқтасига чиққанда, бир қум ариқ бўйида тўхтаб, отуловга бирпас дам бердик. Ўзимиз ҳам озгина ҳордиқ чиқариб, аҳволимизни мулоҳаза қилиб кўрдик. Икки соатлардан сўнг яна йўлга тушиб, олдинги мўлжал билан от сурдик. Худоба шуқурлар бўлсинки, ҳисобимиз хато чиқмади. Оқшом бўлмай, бир гала туя изига дуч келдик. Баъзи аломатларига кўра карвон бу ерлардан икки соатча бурун ўтган эди. Барчамиз карвоннинг изидан тушдик. Лекин карвонга эртароқ бормоқ лозимлигидан ва менинг отим ҳамманикидан яхши бўлганлиги учун шерикларимдан айрилиб, уларни қувиб етиш ва тўхтатиб туриш менинг зиммамга тушди.

Остимдаги тулпор олдинда карвон кетаётганлигини се-

зиб, кушдай учди. Оз фурсатда дўстларим кўринмай, орқада қолиб кетдилар. Саҳрода тамом ёлғиз қолгандай бўлиб, кўрқувга тушдим. Даҳшатлар, фалокатлар қаърида ўзимни якка-ёлғиз сездим. Иншооллоҳ, охири бахайр бўлар, деган умид билан чор атрофга тўрт кўз боқаман. Ногоҳ остимдаги от қулоқларини динг қилиб, тиккайтирди-да, бошини чап томонга буриб бирпас боққанидан кейин мамнун кишнаб юборди. Унга жавобан қум тепаликлари ортидан ҳам от кишнагани эшитилди. Бу нимаси бўлди, ажабо? деб отнинг бошини буриб тепаликка диққат қилганимда, қўлида найза ушлаган бир отлиқ аёлнинг мен томон келаётганини кўрдим. Маликанинг пистирмага қўйган аскарларидан бири гумон қилиб, дарҳол елкамдаги милтиқни олиб, мудофаага ҳозирландим. Аскар хотин мўлжалга келганида кўкрагини нишонга олиб, бир ўқ билан отдан қулатдим. Оти ёнимга келган эди, юганидан тутиб, хотиннинг тепасига бордим. Ўлганига, ён атрофда бошқа душман йўқлигига ишонч ҳосил қилиб, яна карвоннинг изига тушдим.

Оқшомга ярим соат қолар-қолмас, карвонга етишиб, карвонбоши билан кўришиб, бор гапни айтдим. Карвондагиларнинг барчаси бизнинг ҳолимизга таажжубланиб, ҳаққимизга дуо ва шукрлар айтдилар. Карвон тўхтади. Бир оздан кейин шерикларим ҳам етиб келиб бизга қўшилдилар. Қаттиқ ҳоригандан икки туя жон таслим қилди. Юкларини бошқаларига улашдик. Олдинда душман борлигини ҳис этиб, барчамиз кенгашиб олдик, мудофаа маслаҳатини қилдик.

* * *

Пистирмани узоқдан айланиб ўтиш имконсиз эди. Бу саҳроларда сув ва ўт-ўлан йўқ даражада бўлгани учун душмандан қочиб, йўлдан чиққан киши қум тепалар ичида ҳалок бўлиши аниқ эди. Шунга кўра, тонгга қадар шу ерда қолиб, нима бўлганида ҳам йўлни йўқотмаслик учун эрта-лаб йўлга тушишга қарор қилдик. Бизнинг қўлимизда икки сандиқ шаспу милтиғи бор эди. Бу ажойиб қўшотар француз милтиқлари билан минг беш юз аршин¹дан уриб йиқитиш мумкинлигини карвонбошига маълум қилиб, йигирма кишини бу қурол билан қуроллантирдик. Қандай иш-

¹ 0,68 – 0,75 м узунлик ўлчови.

латишни ўргатиб, йигирма араб ва биздан уч киши бир бўлинма ҳосил қилдик. Эски милтиқлар билан қуролланган ўтгиз одам карвонда яна бир бўлинма ташкил қилди. Ўткир найза ушлаган ўн чоғлик йигитдан учинчи бир бўлинмани ҳосил қилдик. Биринчи бўлинмага француз тўпчи, иккинчига карвонбоши раҳбар ва командир қилиб тайинланди. Учинчи бўлинма от-уловга қарайдиган ва зарур ҳолларда ёрдамга келадиган бўлди.

Янги милтиқлар билан қуролланиб олган бадавлат араблар осмонга пала-партиш ўқ бўшатиб, ёш боладек қийқиришар, қўлларига аслаҳаларини силаб-силаб қўйишар, душманларини қўйдайд олдиларига солиб ҳайдашларини айтар эдилар.

Йўлимизда бир – икки соат юрилса, сувлик жой чиқар эди. Шундан бошқа яқин-атрофда сув ва ўтлоқ йўқлигидан ўша ерга боришга маслаҳат қилинди. Шунга биноан эрта тонгда сувни мўлжаллаб йўлга тушдик.

10

Атрофимиз саҳро. Тош, қум ва осмондан бошқа нарса кўринмайди. Атрофида душман борлигига далолат қиладиган бирор аломат йўқ. Лекин ўтлоққа яқинлашганимизда кўплаб от изларига кўзимиз тушди. Аёллар шу атрофда эканлигига ишонч ҳосил қилдик.

Туяларнинг юкларини тушириб, ҳар бирига қоровул қўйиб, тўпчи француз бошчилигида чашма бўйида девор тиклаб, истехком қуришга киришдик. Ёш-қари барчамиз ишладик. Ҳандақ қазиб атрофимизни мустаҳкам қилдик. Нарсаларни ичкарига олдик. Қум ва тошдан ясалган қалъамиз мудофаа учун жуда мос бўлиб, душман қайси тарафдан келса, шу томонга уюшиб қўриқлаш имконини берар эди. Унинг ижодкори тўпчи француз билан муҳандис иккиси эдилар. Минг аршин масофадан одамни беҳато урадиган шапсу милтиқлари биз учун тўп вазифасини бажарар эди. Шунинг учун улар ҳарб тартибига кўра алоҳида бўлинма қилинган эди. Ош-сув амири карвонбоши Саид Аҳмад эди. Қалъа бошлиғи тўпчи француз, умумий таржимон қилиб мен тайин этилдим. Қалъа мудофаага тайёр бўлгач, ҳарбий кенгашга йиғилдик. Карвонимиз олтмиш эр ва ўн икки хотиндан иборат эди. Хотин-қизлар ош-сув ҳозирлашга киришдилар.

Мажлисда шу нарса маълум бўлдики, бу чашмадан бошқа сувлик ер йигирма соатлик масофада йўқ. Шунга кўра душман ё шу яқин-атрофда пойлаб турибди, ё чопқин фикридан воз кечиб, қайтиб кетган. Чунки бу сувсиз саҳрода отлиқ одам бир ёки икки кундан ортиқ чидай олмайди. Бинобарин, душман кечаси тўсатдан ҳужум қилиши мумкин. Тундаги ҳужумнинг биз учун оғир ва хавfli бўлишини ўйлаб, оқшом тушмасдан душманни пистирмадан чиқариб, ҳужумга мажбур этишга қарор қилинди. Кундузи душманни узоқдан шапсу милтиқлари билан кўпини отиб ўлдириш мумкин, кеча қоронғулигида эса француз милтиқларидан лозим фойда бўлмаслиги кундай равшан эди.

Одамларимиз ва отлар бир миқдор дам олгач, ушбу қароримизга кўра атрофни кўриб ва билиб келмоқ учун тўрт-беш отлиқ чиқардик. Мусъё Мартен ҳам улар билан бирга кетди. Бир соатча саҳрони кезиб, бир қум дарраси ичида уч юз атрофидаги аскар хотинларни, улар орасида турган Маликаларини кўриб қоладилар. Пистирмалари фoш бўлган аёллар ҳаракатга келадилар. Хабарчиларимиз ҳаё хўйт қилиб, отларини орқага бурдилар. Душман қувишга тушди. Ҳар биримиз белгиланган жойимизни эгаллаб, қуролларимиздан душманга отишга шайланиб турдик. Душман уч сафга тизилиб, секин-аста келмоқда. Отлари йўрғалайди, яқин қолганда йўрттириб ҳужумга ўтсалар керак. Масофа минг аршин қолганда шапсучилар, ундан ўтгандан кейин бошқалар отишини бошлашлари лозим. Мартен эса яхши овчи, моҳир мерган бўлганлигидан Маликани отдан уриб йиқитишга сўз берган. Ҳозирланган қалъани кўриб, аскар хотинлар тўхтадилар. Малика беш-ўн отлиқ билан олдинга ўтиб, бизни эринмай кўздан кечири бошлади. Икки тарафида икки отлиқ хотин. Бирови Маликанинг бошига қизил кунлик (зонт) тутиб турибди. Уруш ва чопқин усулларидан яхши хабардор бўлган Малика қалъани ҳар тарафдан боқиб кўрар, қайси томонидан ҳужум қилиш қулай ва осон кечишини ҳисоб-китоб қиларди. Тўрт тарафимиз ҳам девор бўлиб, чашма ва ўтлоқ унинг ичида эди. Малика вазиятни тушунди. Лекин қайтиб кетишнинг ҳам ҳалоқатли эканини англаб аскарларини ҳужумга солди. Қалъадан роса минг аршин масофада бир кўримсизгина хурмо дарахти бор эди. Душман шунинг тўғрисига келиши билан тўпчи француз «Отинг!» буйруғини берди. Милтиқлар қарсиллаб, ўқлар қора

хотинлар танасига кириб, ҳар дафъада ўн – ўн беши отдан қулаб туша бошлади. Бундай узоқ масофадан милтиқ билан отиб йиқитиш душманга қаттиқ таъсир қилиб, бир тўхтаб олиб, орқага қайта бошлади.

Шаспу милтиқлари бир минг беш юз аршингача уриб йиқитганидан, душманни шошириш мақсадида, у чекинганидан сўнг ҳам отишни давом эттирдик. Натижада отиш масофасидан чиққунча яна кўп аскар хотинлар ўққа учди. Лекин ғоят жасур ва ёвқур бўлганликлари учун бизнинг милтиқлардан қўрқмай, дадил ҳужумга ўтдилар. Уларнинг от чопиб, қуюндек бостириб келаётганини кўрган мусъё Мартен «Кўрқманг, дўстлар, бу ёғини Худога топшириб, ўқни бехато ураверинг!» – деди. Шу орада хотинлар найзаларини қўлларида маҳкам тутганча, қалъамизга тўғри бўлдилар. Уч юз отлиқ бўрондек бостириб келмоқда. Ҳам-маларининг тилида битта ном – Маликалари.

11

Шиддатида ғайрат ва жасорат барқ урган бу қора қуюн лаҳза ўтмай, қалъамиз тепасида пайдо бўлди. Француз милтиқларидан кетма-кет ўқлар ёғилди. Қора қуюн элликдан ортиқроқ аскарни барбод бериб, яна орқага чекинишга мажбур бўлди. Малика ғазабига миниб, қанчалар аскарларини курашга ундасин, фойда чиқмади. Ҳеч ким, қайтиб қалъага тўғри бўлмади. Ниҳоят, ўзи ҳам отини орқага буришга мажбур бўлди. Мусъё Мартен Маликасини отиб йиқитишга астойдил бел боғлаганига қарамасдан, бу жасур аёлга бирорта ўқ тегизилмагани аниқ эди.

Қизларнинг бу жасоратига французлар лол-ҳайрон бўлиб, «Офарин!», «Браво!» дея кузатиб қолдилар.

Дарҳақиқат, бу хотинларнинг ва улар идора қилган мамлакатнинг аҳволи чиндан ғаройиб эди. Хотинлар эркалар ўрнида, эркалар эса аёллардек қўрқоқ, сертаманно ва ожиз эдилар. Озгина мулоҳаза қилинса, бу ҳол турмуш ва тарбиянинг, одатларнинг инсон ҳаётига кўрсатадиган буюк таъсирига ёрқин ибрат эди.

Бу юртнинг хотинлари мамлакатни бошқариш ва жанг қилишга, эркалари эса ичкарида бўлиб, кир ювиш, овқат пишириб, бичиш-тикишга одатланганлари учун уларнинг ўринлари алмашиб қолгандай эди. Тарбия на қадар буюк нарсга экан! Одатнинг роли ва ўрни-чи?! У ҳам беқиёсдир.

Ўсимлик ва ҳайвонларни жойини янгилаш, об-ҳавони ал-маштириш билан анча ўзгартириш мумкин. Инсон боласи-ни эса, айниқса, шу жумладан ахлоқ, табиат, одат, вужуд-даги қувват, юракдаги жасорат кабиларнинг ҳаммаси тур-муш ва тарбиянинг самараси эканлигига хотинларнинг тақ-дири далилдир.

Душманнинг қочиши бизнинг қутулишимиз эди. Атрофга бир – икки отлиқ юбориб, қизларнинг ўз ўлкала-рига қайтиб кетганларини билгач, қалъамиз атрофида но-буд бўлганларни йиғиб кўмдик. Тўрт ярадор қизни ичка-рига олиб, яраларини ювиб, малҳам боғладик. Бизнинг бу марҳаматимиздан улар таажжубда эдилар. Чунки бу бад-бахтлар душманга марҳамат ва адолат қилиш нималигини билмас эдилар. Карвонимиздаги бадавий араблар ҳам бун-дай марҳаматдан тамом беҳабар бўлиб, жароҳатланган душ-манларга дўстона муносабатда бўлиб, яраларини боғлага-нимизда ҳайрон қолдилар. Жумла махлуқотга, хусусан ин-сон авлодига ҳарҳолда марҳамат ва адолат лозимлигини баён қилиб, биз билан бирга бўлган бадавийларга дарс бердим. Карвонбоши ила маслаҳат қилиб, асир тушган қизларни қайтариб юбормоққа қарор бердик. Чунки ўзи-миз билан олиб кетишга сабаб йўқ эди. Унинг устига жанг-да ҳалок бўлган қизларнинг беш-олти оти шу атрофда юрар ва уларнинг бизга ҳожати йўқ эди.

Қизларнинг бири бизни саройда кўрган экан.

Мартен хейли латифалар айтиб, Маликага саломлар йўллади. «Мин баъд француздан асир олмасин, бошига мана шундай бало келади», – деди.

Эртаси куни тонгда асир қизларни йўлга отлантириб, карвонимиз чашма бўйида қурган қалъамиздан узилиб, йўлга равона бўлди. Суданга етишмоқ, Маҳдийи Муҳам-мад Аҳмадга қўшилмоқ фикридан воз кечишга мажбур бўлдик. Ушбу карвон билан Тунисга йўл олдик. Шунисига ҳам минг шукр.

Ўттиз етти кун кўм дарёсида у сувлоқдан бу сувлоққа минг бири азоб билан етишиб, ахийри Тунисга кириб бордик.

Маҳдийи Муҳаммад Аҳмаднинг вафотини ва Суданда қаҳатчилик ва бузғунчилик юз берганини шу шаҳарга ке-либ эшитдик.

Француз дўстларим Тунисдан Францияга кетдилар. Ка-миналари эса Истанбулга йўл олдим. Францияга, Парижга,

тўғрироғи, Марғаритага бормоқ менинг ҳам кўнглимда бор эди. Лекин Ватан, юрт ҳасрати ва соғинчи зўрлик қилганидан Истанбулга жўнамоқчи, ундан Ҳижозга бориб, сўнг тўғри Тошкентга қайтмоқ фикрига келдим.

Чеккан ҳасратим, гурбатдаги кунларим, етар! Аммо Тошкентга борганимда, ажабо, нималарни кўраркинман?

Кетганимга кўп вақт бўлди. Ота-онамнинг дўстларидан Бобораҳим, Парвоначи, Маҳмудбой Хўжабоев, Салимбой Муслимбоев ва бошқалар соғ-омонми эканлар?

Тамом.

Таржимон:

«Мулла Аббос афандининг мактублари гоят мақбул бўлганлиги ўзига маълум қилиниб, «Таржимон»га яна шу хил мактублар ёзиб беришлари ваъдаси олинди. Иншооллоҳ, унутмаслар».

МУНДАРИЖА

Учинчи муаллим (<i>Бегали Қосимов</i>)	3
Ижтимоий-маърифий рисолалар	52
Оврупо маданиятига бетарафона бир назар	52
Маданияти исломия	66
«Таржимон»дан саҳифалар	91
Миллият	91
Зиёли синфимиз	93
Мулла Шихобиддин ал-Маржоний :	96
Генерал Жўрабек вафоти	98
Мажид Ғанизода	98
Наримонбек Наримонов	101
Фотиҳ Каримов	102
Муҳаммад Зоҳир Бигиев	103
Рафиқи муҳтарам «Ҳаёт» (<i>Бир йиллиги муносабати билан</i>)	104
Русия Туркистони	107
Тоторча қизил товуш	108
Хонларга хитоб	110
Бизнинг матбуот	111
Тараққий	112
Темурмалик баҳодир	113
Самарқандда асари нажот	115
Тил ва лисон йили	116
Вақт келмадими?	117
Мезон (<i>адабий, маъшӣ ва танқидий баҳслар</i>)	119
Анджондан келган саволга жавоб	122
Мактублар	124
Туркистон генерал-губернаторига мактуб	124
Бадий асарлар	129
Муколамаи салотин	129
Фарангистон мактублари	137
Дорур-Роҳат мусулмонлари	204
Хотинлар ўлкаси	289

Адабий-бадиий нашр

ИСМОИЛБЕК ГАСПРИНСКИЙ (ГАСПРАЛИ)

ҲАЁТ ВА МАМОТ МАСАЛАСИ

(Танланган асарлар)

Тошкент «Маънавият» 2006

Муҳаррир *У. Қўчқор*

Рассом *Г. Шоабдурасулова*

Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*

Мусахҳиҳ *Ш. Илҳомбекова*

Компьютерда тайёрловчи *А. Турсунов*

Теришга 07. 10. 2005 й. да берилди. Босишга 15. 02. 2006 й. да рухсат этилди. Бичими 84x108/₃₂. Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б. т. 16,8. Шартли кр.-отт. 17,22. Нашр т. 15,63. 5000 нусха. Буюртма № 2321. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Буюк Турон, 41-уй. Шартнома 14-06.

«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компаниясининг босмахонасида босилди. 700083. Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй. 2006.

Г 22

Гаспринский, Исмоилбек (Гаспдали)

Ҳаёт ва мамот масаласи: (Танланган асарлар
гўплами) /Гаспринский (Гаспдали). – Т.: Маъ-
навият, 2006. 320 б.

ББК 63.3(5У)+63.3(2)5